

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE – ISTORIE

XXVI

2018

MUZEUL NAȚIONAL AL BANATULUI

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ▪ ISTORIE

XXVI

2018

M U Z E U L N A Ț I O N A L A L B A N A T U L U I

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE
ISTORIE

XXVI
2018

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2018

Colegiul de redacție:

Claudiu ILAȘ, *director al Muzeului Național al Banatului*

Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Prof. dr. Radu ARDEVAN (Cluj-Napoca), Lector dr. Ligia BOLDEA (Reșița), dr. Nicoleta DEMIAN (Timișoara), dr. Dragoș DIACONESCU (Timișoara), Prof. dr. Joseph MARAN (Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Germania), Zoran MARCOV (Timișoara), Conf. dr. Vasile RĂMNEANȚU (Timișoara), Prof. dr. John Michael O'SHEA (Michigan University, SUA), Prof. dr. Wolfram SCHIER (Freie Universität Berlin, Germania), Lector dr. Cosmin SUCIU (Timișoara), *membri*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag †

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa

Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,

e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to

Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,

e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondance sera envoyée à l'adresse:

Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,

e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:

Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,

e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

Anuarul *Analele Banatului* este indexat în următoarele baze de date:

Scopus	http://www.elsevier.com/online-tools/scopus/content-overview
	http://www.info.sciverse.com/scopus/scopus-in-detail/facts
World Cat	http://www.worldcat.org/title/analele-banatului/oclc/649630402
Copernicus	http://www.journals.indexcopernicus.com/passport.php?id = 4875
ERIH PLUS	https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info.action?id = 485417

Editura MEGA | www.edituramega.ro

e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS ■ SOMMAIRE ■ INHALT ■ CONTENTS

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

JEREMY M. HUTTON·NATHANIEL E. GREENE

A New Reading of the Latin–Aramaic Neses Bilingual (IDR III1 167 = PAT 0994), Aramaic Line 2 ... 11

ANA CRISTINA HAMAT

Câteva bijuterii de epocă romană din colecția Muzeului Banatului Montan Reșița ☞ *Roman Jewellery from the Collection of Highland Banat Museum from Reșița* 25

HORAȚIU COCIȘ

Surface and Low Altitude Surveys on the Military Vici from Sălaj County (Dacia Porolissensis) ☞ *Cercetări de suprafață și de joasă altitudine la vici militari din județul Sălaj (Dacia Porolissensis)*..... 35

PÉTER FORISEK

The defensive system of the Cappadocia limes at the beginning of the 2nd century..... 53

CĂLIN TIMOC, MICHAL PISZ, EMIL JEĆZMIENOWSKI, CRISTIAN-ADRIAN ARDELEAN

Contribuții la cunoașterea așezării civile de tip *vicus* militar de la Pojejena ☞ *Contribution to the Research of the Vicus Militaris from Pojejena*..... 57

DANIELA TĂNASE

Observații cu privire la ploscuțele de pelerini cu reprezentarea Sfântului Mina, din epoca romano-bizantină, aflate în colecția Muzeului Național al Banatului ☞ *Remarks about the Late Roman and Byzantine pilgrim flasks (ampullae) of Saint Menas from the collection of National Museum of Banat Timișoara* 65

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE MEDIEVALĂ

REMUS M. FERARU

Église et État dans l'Illyrie protobyzantine à la lumière des sources épigraphiques et littéraires (VIe-VIIe siècles) 81

ELEK SZASZKÓ

Lista de socoteli din anii 1517/1518 a domeniului nobiliar de la Szödi (Zeudy). Date privind posesiunile familiei Gersei Pető în sudul Câmpiei Pannonice ☞ *The registry of the revenues and expenses of the Szödi manor from 1517/1518 (Contributions to the possessions of the Gersei Pető family in the southern Region of the Great Hungarian Plain)* 91

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

COSTIN FENEȘAN

- Die Siebenbürgischen Besitzumsverhältnisse des Fürstlichen Arztes und Rates Georg (Giorgio) Blandrata ↔ *Poseziunile din Transilvania ale doctorului și consilierului princiar George (Giorgio) Blandrata* 109

CIPRIAN GLĂVAN

- Instrucțiune privind organizarea Banatului Timișan (7 octombrie 1717) ↔ *Instruction regarding the organisation of Banat of Temes region (October 7, 1717)* 117

SAȘA IAȘIN

- Familia nobiliară Vuchetich de Brinye și Cenei ↔ *The family Vuchetich nobles of Brinye and Ceney* 123

ZORAN MARCOV

- Probleme de datare a armelor balcanice din sec. XVIII-XIX aflate pe teritoriul actual al României ↔ *Issues Relating to the Dating of the Balkan Arms from the 18th–19th Centuries on the Current Territory of Romania* 131

COSTIN FENEȘAN

- Timișoara – București – Istanbul: o „vânătoare” de lotri din Banat la 1800 ↔ *Timișoara – Bucharest – Istanbul: “hunting” robbers (lotri) from the region of Banat in 1800* 141

TEODORA-DANIELA MOȚ

- Aspecte diplomatice privind recunoașterea internațională a independenței depline a României ↔ *Diplomatic aspects concerning the recognition of the International Romanian State Independence* 167

MARIA TESCHLER-NICOLA

- Erbbiologie und “Volkstums”-Forschung am Wiener Anthropologischen Institut: Das „Marienfeld-Projekt“ 1933/34 177

EUSEBIU NARAI

- Situația economică și politică a Banatului în anul 1946, reflectată în paginile cotidianului comunist „Luptătorul Bănățean” din Timișoara ↔ *The economic and political situation of Banat in 1946, reflected in the pages of the Communist daily «Fighter of Banat» in Timișoara* 187

ISTORIA ARTEI ȘI CULTURII

MARIUS CORNEA, LIANA FLUTUR

- Arhiva Virgil Birou (1903–1968) – sursă documentară pentru istoria culturii din Banat în prima jumătate a secolului al XX-lea ↔ *The Archive of the writer Virgil Birou (1903–1968) as documentary source of the cultural history of the region Banat in the first half of the 20th century* 193

ANA GIULIA DELCEA

- Conceptul de vid în arta modernă și contemporană ↔ *Concept of Void in Modern and Contemporary Art* 201

HEDY M-KISS

- Iconografia Sfântului Florian pe medalioanele steagurilor istorice. Studiu comparativ ↔ *The Iconography of Saint Florian on the Medallions of Historical Flags. Comparative study. Comparative study* 213

RECENZII

DRAGOȘ DIACONESCU

Sabin Adrian Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (III). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. II. Campaniile anilor 1996–1998*, Bibliotheca Septemcastrensis XXV, Sibiu, 2018 225

MARIANA BALACI

George Valentin Bounegru, *The Northern Necropolis of Apulum „Ambulance Station” 1981–1985. Necropola nordică de la Apulum „Stația de salvare” 1981–1985*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017, 207 p. + 45 pl. 237

MARIAN HORVAT

Alexandru Madgearu, *The Asanids: the political and military history of the second Bulgarian empire (1185–1280)*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2014, 332 p. 241

CLAUDIU CĂLIN

Marius Oanță (coordonator), *Studii de Istorie Ecclesiastică*, Craiova, Editura Sitech, 2018, 320 p. 243

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES 247

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

A NEW READING OF THE LATIN–ARAMAIC NESES BILINGUAL (IDR III₁ 167 = PAT 0994), ARAMAIC LINE 2

Jeremy M. Hutton*, Nathaniel E. Greene**

Keywords: Palmyrene Aramaic; Palmyrene epigraphy; Latin epigraphy; bilingualism; translation in antiquity

Introduction: Inspecting the Banat Museum's Holdings

The cultural reach of Roman-era Palmyra extended well beyond the city-state's regional boundaries in Syria. Aramaic-speaking Palmyrene soldiers serving in the Roman army made their way throughout the ancient world: outside of their primary homeland in Syria, these scattered individuals left record of their lives in such far-flung places as Britain, Italy, and North Africa. One such center of Palmyrene activity in the wider ancient world was the area of Tibiscum and Ulpia Traiana Sarmizegetusa in western Romania (ancient Dacia). Archaeologists have recently discovered a significant temple complex at the latter site,¹ and four bilingual inscriptions in Latin and Palmyrene Aramaic (with an additional inscription solely in Aramaic) have been excavated at the former site since the middle of the 19th century.

On June 10, 2016, the authors visited the Banat Museum (Muzeul Banatului) in Timișoara, Romania, in order to perform Reflectance Transformation Imaging (RTI) on the bilingual Latin–Palmyrene Aramaic inscriptions in the museum's collection. We were greeted very cordially by the director of the Museum, Dr. Claudiu Ilaș, as well as by two staff members, Dr. Călin Timoc (Researcher and Muzeograph 1A), and Dr. Flutur Alexandru (Muzeograph, Secția de Arheologie).

The latter two individuals accompanied us from the Museum's newly refurbished headquarters, in the Bastion along Strada Martin Luther, to the Museum's lapidarium, housed in the old Huniade Castle in the center of the old town of Timișoara. There we imaged two items in the museum's possession in short order: IDR III₁ 154 (PAT 0251 = CIL III 3.7999 = CIS 3906 = HNE, 482 d. γ4)² and IDR III₁ 170³, both Latin–Palmyrene bilingual inscriptions. The former contains six lines of Latin and a single line of Aramaic. The latter consists of four fragmentary lines of Latin and a single line of Aramaic. The loss of broader context prohibits definitive reconstruction of the Latin text. Both inscriptions originated in the Roman-era city of Tibiscum, just to the north of the modern city of Caransebeș, Romania, and currently under excavation by a team coordinated by Dr. Adrian Ardet of the Caransebeș Museum.

After photography of these two inscriptions was complete, our hosts set about trying to find two other inscriptions we had hoped to image, both of which had recently returned from a traveling exhibition on writing. The third inscription, IDR III₁ 167⁴ (= PAT 0994), is a large stele carved on a thin

* Associate Professor of Classical Hebrew Language and Biblical Literature, University of Wisconsin–Madison (Madison, WI, USA); Director, Wisconsin Palmyrene Aramaic Inscription Project (WPAIP); Research Fellow, University of the Free State (Bloemfontein, South Africa), e-mail: jmhutton@wisc.edu

** Ph.D. Candidate, University of Wisconsin–Madison (Madison, WI, USA), e-mail: ngreene@wisc.edu

¹ Piso-Țentea 2011.

² Russu 1977, 178–180 no. 154. The piece was first published in Torma 1882, 120–122 no. 72, with a comment by Th. Nöldeke; see subsequently Nöldeke 1890; Moga-Russu 1974, 59–60 no. 30. It is mentioned also in Sanie 1981, 360, fig. 1:2; Adams 2003, 255–256 no. 7; and Kaizer 2004, 565; Hutton-Greene 2016. PAT numbers refer to the corpus collected in Hillers-Cussini 1996.

³ Russu 1977, 200–201 no. 170; Moga-Russu 1974, 80–82 no. 43; also mentioned in Sanie 1981, 360, photographs in fig. 1:3 (Sanie has inadvertently mislabeled IDR III₁ 170 in the caption); Kaizer 2004, 566; and Yon 2013, 341 no. 17.

⁴ Russu 1977, 196–198 no. 167. First published as Sanie

piece of limestone, displaying six lines of Latin and four lines of Aramaic. The left side of the stele had apparently been removed in antiquity when the stone was reused in a secondary context. The published photographs of this inscription, while sufficient for their time, are inadequate for epigraphic and palaeographic study; moreover, although the readings and philological comments of the editor (Silviu Sanie) are highly learned, some of the details remain disputed or conjectural. The stone itself had been fractured during the excavation⁵; this fracture obscured some of the Aramaic text, apparently chipping off the central section of line 2 and obscuring the reading of that line, as well as that of the middle section of line 4. Therefore, we hoped to verify Sanie's readings through personal inspection, possibly improving on some of them with the use of RTI. The fourth inscription, *IDR III₁ 178*⁶, consists of a single Latin letter (*M*), and a fragmentary line of Aramaic. Neither inscription could be found in a cursory search at the Banat Museum's lapidarium, and Călin Timoc arranged for us to travel together to the Museum's repository on the outskirts of town. We searched the store-room there for about an hour, without success. The afternoon was pressing on and we would need to leave the premises soon in order to accommodate the security guards' schedule, so Timoc suggested that we make one final search at the lapidarium.

IDR III¹ 167 (= PAT 0994):

Inspecting the Artifact

After another period of searching at the lapidarium, we were able to locate *IDR III₁ 167* in the crate in which it had traveled. The artifact itself has undergone some physical changes since publication of the initial photographs. First, the stone has been mounted on a thick backing of plaster. This backing is designed to reinforce the stone, holding it together in the proper arrangement. Second, the original fracture(s) obscuring the Aramaic text has been repaired through the application of cement to the cracks on the front of the inscription.⁷ This

has the effect of obscuring much of the Aramaic text; the difficulty is compounded by the similarity in color of the cement and the stone to which it has been applied. Finally, the stone itself was broken horizontally along one of the original lines of breakage, apparently during its transit around Romania. (The stele has since been repaired, and was photographed in its entirety by J. M. Hutton and R. J. Pruett on April 15, 2018; see fig. 8). After a quick evaluation of the situation, we did not think we would be able to draw many novel readings from the Aramaic inscription, especially in the places we had hoped. We therefore decided to forego performing RTI on the inscription, opting instead for conventional photography of its two constituent pieces in three separate sections.⁸

The upper half of the stele could not be stood vertically because of the unevenness of the fracture. We had to lay the stele on the floor, using a tripod to shoot this fragment in two stages: the portrait in the upper panel (see fig. 1) and the Latin inscription itself (including most of line 1 and the first half of lines 2 and 3 of the Aramaic text; see fig. 2). The bottom half of the stele could be set up on its base, allowing us to situate it vertically for photography (see fig. 3). This portion of the stele contained the bulk of the Aramaic inscription, and consisted of two pieces: the major portion remained in one piece, but a small fragment bearing the top half of the left portion of line 2 had broken away. The small fragment had previously been reattached to the major sections of the stele with a thin layer of plaster on each side. Hutton handled the fragment himself, placing it on top of the stele's lower half. Its placement with respect to the lower half of the stele was clear, since the thin plaster layer separating the two pieces fit perfectly. However, as inspection of fig. 4 demonstrates, the addition of the plaster layer had the effect of offsetting the small fragment slightly to the left of its initial position on the (unbroken) stele. This slight offset must be taken into account in the following observations (see fig. 5).

Previous Readings: Russu (1969) & Sanie (1970a); Hillers and Cussini (1996)

As early as the initial publication of the stele, it has been recognized that the left edge of the stele

1970a; also catalogued in Moga-Russu 1974, 70–73 no. 37; Sanie 1981, 360, fig. 1:4 (Sanie has inadvertently mislabeled *IDR III₁ 167* in the caption); Țeposu Marinescu 1982, 134 no. 132; Reuter 1999, 533 no. 156; and discussed as well in Sanie 1970b, 240; Adams 2003, 258 no. 11; Kaizer 2004, 565–566.

⁵ Personal communication, C. Timoc, June 10, 2016.

⁶ Russu 1977, 210 no. 178; Moga-Russu 1974, 82–83 no. 45; Sanie 1981, 360, fig. 1:2; Kaizer 2004, 566–567; Yon 2013, 341 no. 18.

⁷ The application of cement to Palmyrene antiquities seems to have been common curatorial practice in some circles

during the nineteenth and twentieth centuries. It would be unfair to suggest that this was a practice adopted only by the curatorial staff of the Banat Museum.

⁸ We did, however, take several photos with raking light. The benefits of that technique are discussed in Greene-Parker 2015, 225 n. 31.

has been lost. The position of the text—in some cases immediately abutting the stone’s present left edge and in other cases lost entirely in the lacuna—suggests that the inscribed panel extended at least a few centimeters beyond its present state. For some comparison, the lower right curve of the *D* in line 1, which is still visible upon close consultation, sits very near to the stone’s left edge. Yet, the *DM* in most Latin inscriptions is centered. The position of the *D* therefore suggests at least two letters have been lost at the left end of each of lines 2–6 of the Latin (and several centimeters of rough-hewn-stele outside the frame’s boundary beyond that). Furthermore, comparison of the earliest photographs against the present state of the stele confirms that some cement has been added to the sur-

interpretation; we provide our own transcription of the Latin text shortly below, and of the Aramaic text at the end of this study.

Readings of the inscription have predominantly followed the original readings of the Latin by I. I. Russu,¹² and of the Aramaic by S. Sanie.¹³ We have provided Sanie’s original reading (with those emendations) here alongside Hillers and Cussini’s reading from *PAT*. We have slightly emended the latter as well: as Ted Kaizer has pointed out,¹⁴ *PAT* contains incorrect lineation, collapsing the actual inscription’s lines 4 and 5 into a single line (4). The name of *MALCHUS* spans lines 4–5, and that of *IER[HEUS]* may have run from line 5 onto line 6. Discrepancies between readings given here are set in boldface type:

Russu 1969 & Sanie 1970a:

1. *D(is) M(anibus)*
2. *N[E]SES IERHEI (filius)*
3. *[7³/EX] N(umeri) PAL(myrenorum) VIXIT*
4. *[A]N(nis) XXV MA-*
5. *LCHUS ET IER*
6. *F(ratri) B(ene) M(erenti) P(osuerunt)*

Hillers-Cussini 1996:

Latin Text:

1. *D(is) M(anibus)*
2. *N[E]SES IERHEI [**F(i)lius**]*
3. *[7³]⁹ N(umeri) PAL(myrenorum) VIXIT*
4. *[A]N(nis) XXV MA-*
5. *LCHUS ET IER*
6. *F(ratri) B(ene) M(erenti) P(osuerunt)*

Aramaic Text:

1. ‘bd mlkw
2. *lnš’* [. .] **w** [.] **w n**¹⁰
3. šnt 4.100+60+10
4. *byrh tbt*¹¹

1. ‘bd mlkw
2. *lnš’* [. . .] [‘**h**’] **w³h**
3. šnt 4.100+60+10
4. *byrh tbt*

face of the stele and some letters reinscribed by a modern restorer (e.g., the lower parts of *S* and *E* in Latin line 1, as well as the upper portions of *P*, *A*, and *L* in line 2, etc.; see fig. 2). We did not notice this restoration upon our initial inspection of the inscription—in large part because of the dwindling time to perform the photography, but also because the restoration effort had closely matched the color and texture of the underlying stone. Upon our closer inspection of the photographs, however, we began to notice several spots where the edge of the cement could be distinguished from the base stone. Digital manipulation of the images—and especially conversion to photo-negative—allows more obvious discernment of the cemented area (see fig. 7). The following analysis takes into account the history of

A third recent transcription of the Latin has been proposed by the staff of the Web-based catalogue of Latin inscriptions, *Ubi Erat Lupa*, run by the University of Salzburg.¹⁵ The editors of that project, represented by Friederike Harl on this text, suggest a similar transcription on the basis of their own photographs and colla-

leg of the *X* can be seen, meaning that the reconstruction should actually read [*E*]³*X* (see our transcription below).

¹⁰ Although Sanie (1970a, 408) originally read the final character of Aramaic line 2 as *h*, he later corrected that reading to *n* after direct study of the inscription in the Banat Museum (Sanie 1981, 360). The original reading is reflected in *PAT*’s transcription.

¹¹ For discussion of this word, see below.

¹² Russu 1969, 175.

¹³ Sanie 1970a.

¹⁴ Kaizer 2004, 566.

¹⁵ Online: <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=15016> (accessed Oct. 8, 2016); see also the *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, housed at the Heidelberger Akademie der Wissenschaften, online: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD046564> (accessed Oct. 8, 2016).

⁹ Sanie (1970a, 405 n. 1, followed by Hillers-Cussini 1996, 159, *ad loc.*), reconstructed a sign resembling the number “7” (found in *PAT* 0253) which “signifies ‘centurio et centuria’”; for this quotation, see de Luyne 1848, 704; Kaizer (2004, 566) basically follows Sanie’s other suggestion, reconstructing “[*E(x)*] *N(umero)*...”. In our photograph, the bottom right

tion of the inscription (see immediately below). We juxtapose here our own reading of the Latin inscription. In our transcription, as elsewhere, *ITALICIZED CAPITALS* indicate extant readings; [full brackets] mark entirely reconstructed readings; and (*parentheses with italicized uncials*) indicate material intentionally abbreviated by the text's author(s). In addition, 'corner-brackets' mark damaged-but-legible readings; and outlined characters mark readings partly or entirely reconstructed and reinscribed in the cement appliqué. We have not employed bold letters in our transcription to mark points of divergence from the previous transcriptions, but we have marked word dividers with a period (.) or, in the case of decorative dividers, a tilde (~).¹⁶ We continue to use

Ubi Erat Lupa:

1. [*D(is)*] *M(anibus)*
2. *N[E]SES IERHEI*
3. [*E(x)*] *N(umero) PAL(myrenorum) VIXIT*
4. [*A*] *N(nos) XXV MA-*
5. [*L*] *CHUS ET IER*
6. [*HEU*] *S F(ratri) B(ene) M(erenti) P(osuerunt)*

these sigla in the discussion below.

Although the reading offered by *Ubi Erat Lupa* differs in some details from the previous readings, the readings of the full inscription largely agree. The Latin text contains a stereotyped opening, 'D'(is) *M(anibus)* ("To the departed spirits").¹⁷ After this opening, the name of the deceased individual is found. The stele was erected to commemorate Nēšā son of Yarḥai ('N'[E]SES IERHEI, line 2) by two individuals, Malkū and Yar(ḥai?) (*MA[L]C HUS ET IER*). The name *MALCHUS* is not completely contained in the inscription (see fig. 2), but, through reference to line 2 of the Aramaic text, can be reliably reconstructed as *MA[L]C HUS*, spanning lines 4–5 of the Latin. The tail end of the name *IER[HEUS]* likewise must be reconstructed: Previous interpreters have assumed that both this individual, Yar(ḥai?), and Malkū were the brothers of Nēšā; on this account, the second brother (*IER* – at the end of line 5) was named after their (common) father Yarḥai (*IERHEI*; line 2). It is possible that the remainder of the name (*[-HEUS]*) originally appeared at the left side of

line 6, as reconstructed by Moga and Russu, and followed by Kaizer.¹⁸ Indeed, several interpreters reconstruct the traces of an *S* immediately before the *F* of line 6, and the original photographs may bear this reading out (although the published photographs are difficult to interpret). However, we cannot not see any indication of an *S* in our photographs, although this reading cannot be considered definitive: it may be the case that traces of *S* in line 6 have subsequently been obscured, since the lower curve of *S*, shown as definitive in previous drawings, is presently obscured by the plaster that was applied to hold the two large fragments of the stele together. Even so, drawings reconstructing [*-HEUS*] at the beginning of line 6 are forced to reconstruct disproportionately narrow letters,

Hutton and Greene:

Latin Text:

1. 'D' (is) *M(anibus)*
2. 'N'[E]SES . IERHEI
3. [E]'X' (numero) . *PAL(myrenorum) VIXIT*
4. [A]'N' (nos) . XXV' . MA-
5. [L]'C HUS ET IER
6. *F(ratri) . B(ene) ~ M(erenti) . P(osuerunt) .*

despite assuming a ligature between *H* and *E*.¹⁹ Moreover, the abbreviation *F. B. M. P.* would be reasonably well-centered in the inscription's field, were the name simply to be abbreviated on line 5 as *IER*, with no continuation on line 6. Accordingly, Sanie–followed by Hillers and Cussini–provided only the reading *IER* in line 5, apparently considering it an abbreviation of the personal name. Without further evidence to the contrary, we are inclined to follow them in this reading.

The suspicion that the three individuals named on the stele, Nēšā, Malkū, and Yar(ḥai) were brothers led researchers to interpret the *F* of line 6 as the indirect object of the closing formula, *B(ene) M(erenti) P(osuerunt)* 'well-deserving, they placed [it]'. Reading *F* as the indirect object led these interpreters to reconstruct the dative singular *F(ratri)*, 'to (their) brother'. This reconstruction, however, does not sit well in the larger corpus of Latin epigraphy, as we understand it. Although *B M P* does occur (without *F*) as a fixed phrase in the monolingual Latin memorials from Tibiscum (*IDR III*₁ 154 = *PAT* 0251; *IDR III*₁ 177), so too does *F B M (P)* (*IDR III*₁ 162, 164). In the latter

¹⁶ We are grateful to an anonymous reviewer at *Aramaic Studies* who recommended we attend to the presence of word dividers in the inscription.

¹⁷ See, e.g., Sandys 1969, 62–63; and Lassère 2005, 1:234–235.

¹⁸ Russu 177, 197, drawing; Moga-Russu 1974, 71, 73, and drawing; and Kaizer 2004, 566. Cf. Russu 1969, 175.

¹⁹ Russu 1977, 197, drawing; Moga-Russu 1974, 72, drawing.

cases, *F B M (P)* only potentially indicates a familial relation (*F[ilius]*, ‘son’, or *F[rater]*, ‘brother’) followed by the stereotyped phrase *B(ene) M(erenti) P(onere [inf.])*.²⁰ In Latin inscriptions, *F* frequently abbreviates *fecit* (‘he made [it]’) or its plural inflection *fecerunt* (‘they made [it]’), and this final line could thus be a slight divergence from an otherwise stereotypical phrase in which the direct object is entirely implicit: *F(ecerunt) B(ene) M(erenti) P(osuerunt)*, ‘well deserving, they made [it] and placed [it] [for their brother]’. Another consideration mitigates the probability of reading *F[ratri]* in line 6, namely, the possibility that the abbreviation in fact represented *F[ratres]*, the plural nominative form ‘brothers’. In this case, *F[ratres]* would stand in apposition to the names of the stele’s dedicants: ‘Malkū and Yar[hai], (his) brothers, dedicated it, well-deserving’. Although we leave this problem for Latin epigraphers to discuss further, our new reading of the Aramaic text may provide further leverage on the meaning of the Latin abbreviations here (see below). Altogether, the data contained in the Latin text correspond precisely to those deemed “essential” to funerary inscriptions by Jean-Marie Lassère: (a) consecration to the Manes; (b) the name of the deceased; (c) the age of the deceased (see below); (d) the dedicants of the memorial; and (e) final formulae.²¹

The Corrected Reading of the Aramaic Text: Local Observations

The Aramaic text has typically received much less consideration than has the Latin text. Because the left side of the stele had been removed in antiquity, apparently to re-size the stone for secondary employment, and because Aramaic line 1 had been fractured beyond legibility already by the time of Sanie’s initial publication, readings of Aramaic lines 1 and 2 have always proved difficult. Further, we should be clear that much of the Aramaic text is presently obscured by concrete. In those places, we have been forced to rely on Sanie’s initial readings, in combination with earlier photographs. For example, line 1 has been nearly completely covered by plaster; only the first two letters, ‘b remain unobscured, but photographs in the initial publication show a *d* clearly following the *b*. After a somewhat abnormally long break, possibly enough to fit

a narrow letter, the upper half of the letters ‘*mlk*’ can be made out in the original photographs, justifying reconstruction of the name ‘*mlk*’[*w*]. The broken area to the left of the name does not permit and firm readings from the original photographs; it is now fully covered by plaster. Supplementing the current readings with readings drawn from the original photographs, we therefore read:

1. ‘bd[x] ‘*mlk*’[*w*]

The first half of line 2 is similarly obscured by plaster; only the top half of the first letter, *lamed*, is visible; further to the left we can make out the bottom right of the *aleph*. In the original photographs, *nun* and *shin* may be made out between these two, allowing the certain reading *lns*. Through analysis of our photographs, we have been able to correct the reading of the text at the end of line 2 in the Aramaic text of *IDR III*, 167 (*PAT* 0994). In section 2, we described the alignment of the small fragment (labeled as such in fig. 4) with the bulk of the stele’s bottom fragment. Hutton handled the piece, setting it gently and determining its fit on the plaster that had been used to connect it with the large piece. However, upon photographing the inscription, we realized that the piece itself, when placed firmly on the plaster, was situated slightly to the left of its original position. It then became apparent that, while the fragment fit without question, previous attempts to preserve and restore the inscription caused it to be dislodged from its original position as part of the larger stele. In our drawing of the epigraph (fig. 5), we have adjusted the position of this piece, aligning the two constituent fragments through reference to the very clear *waw* in the middle of the small fragment. We base the following new reading on this arrangement. Moreover, we have marked the concrete in the drawing with *light grey*, to differentiate the concrete from the base stone more clearly (in reality, the two are very close in color). Fractured areas of the stone are marked in *dark grey*.

The *waw* mentioned above is flanked by two legible graphemes. Contrary to previous readings, the preceding letter is clearly a *he*, with a long horizontal segment continuing into the right leg, and intersected by the short left leg hanging from its center-point. A nearly identical *he* can be seen in the Aramaic portion of the Guras bilingual inscription (*IDR III*, 154 = *PAT* 0251), also hailing from Tibiscum (see fig. 6). As noted above (n. 14), Sanie’s revised reading recognized the presence of a *nun* to the left of the *waw*. We are able to confirm

²⁰ Of these two cases, the former more surely contains a familial relation, since it is part of a longer abbreviated phrase, *OPT(i)O P.E.F.B.M.*, which was reconstructed as *OPT(i)O P(ater) E(i) F(il.) B(ene) M(erenti)* (i.e., “...optio, father and son; well-deserving”) by Russu (1977, 191).

²¹ Lassère 2005, 234–242.

this reading, evidenced by a long, downward-right sloping segment; only the short northeast sloping segment of the *nun*'s head has been lost in the break.

Two more traces of letters may be seen in the second line of the inscription. To the right of the clear *he*, we see the bottom of the back-curved vertical stroke of a *waw*. In the photograph, this segment appears to be discontinuous, interrupted in the middle. Close inspection of our photographs reveals that this interruption is only apparent, caused by the presence of a small glob of concrete that found its way into the *waw*'s incised downward stroke. To the right of the very bottom of this fractured *waw* is a short, predominantly horizontal segment, sloping slightly downward to the right. The rest of this letter is lost in the break, but the traces are consistent with *bet*, *het*, *mem*, *samek*, 'ayin, *pe*, *šade*, *taw*, and perhaps *lamed*, which seems to have been carved very narrowly in this inscription (compare the exemplar at the beginning of line 2). Of these, the slightly angled stance favors *het*, *šade*, or *taw*.

Finally, note must be taken of the stroke at the far left end of the tablet. It has long thrown readings of the Aramaic text into confusion, since at first glance it resembles the size and shape of many of the letters. Sanie originally read this stroke as the right leg of a *he*, but later recanted this reading, calling this stroke "a part of the border of the inscription's field (*une partie de la bordure du champ de l'inscription*)."²² We do not read this as a letter—perhaps it was a paratextual marker (a word-divider, perhaps, or an indication that the line had finished), but it cannot be part of the frame, as Sanie suggested, since the left edge of the frame sat several centimeters to the left originally. Not only is this stroke not in the right position to comprise part of the frame, but also, it does not continue beyond the height of this line. Further, inspection of the stroke shows that the ends of the stroke do not have the nicely squared-off appearance of the clearer graphemes in this inscription. Finally, the width of the stroke, while approximately that of the graphemes to its right, is not uniform, and its centerline wanders back and forth. This is not an intentional grapheme; more probably, it was a mark from the tool of a secondary stonemason tasked with carving the stele down to size for its subsequent re-employment.

These observations leave us with a very clear reading of the end of Aramaic line 2:

[...] *h̄/s̄/t̄ whwn*

We have here the 3.m.pl. possessive suffix (*-hwn*) on a word the bound form of which ended in *h̄/s̄/t̄w*. In light of the accompanying Latin context, this word can reasonably be reconstructed as [*h̄*] *h̄ whwn*, 'their brother'. Altogether, then, our reading of the second line is:

2. *lnš' ['] h̄ whwn*

The first half of line 3 is surprisingly legible, given that the first word, *šnt* ('year'), spans the break. Although the first letter has been completely obscured by plaster in our photograph (bottom right of fig. 2), significant portions of the following two letters remain visible on both the upper and lower portions of the stele. The *šin* is clear in the photographs published with the *editio princeps*. Four vertical strokes are clearly visible (designating the numeral '4'), followed by a lacuna (now filled with plaster). To the left of the plaster, the left end of the numeral '100' can still be seen (it is clearer in the original photographs), and beyond that we see three '20' signs followed by the sign for '10'. Altogether, this group marks the year as $4.100+60+10$ (= 470; i.e., 159 CE²³), but it is unclear whether any smaller units were originally inscribed to the left of the '10' sign; if so, they were lost when the stele was trimmed for reemployment. Line 3 thus reads:

3. *šnt 4.100+60+10*

Line 4 is surprisingly clear. As would perhaps be expected, the year marker in line 3 is complemented and given further precision by the indication of the month. This identification is obvious from the initial word *byrh* ('in the month'), but unfortunately, the month name itself is not so easy to identify. The last two letters clearly read *-bt*, but preceding these letters is a broken area that is currently filled with a mix of plaster and cement, obscuring some of the script. Sanie originally read the month name here as *ṭbt*; Hillers and Cussini—and most later commentators—have also read *ṭbt*, following Sanie.²⁴ However, after his initial reading, Sanie later conceded that the traces near the beginning of the word suggested a stonemason's error that was corrected in the course of the epigraph's

²³ For this date, see Reuter 1999, 533; and Taylor 2001, 213 n. 84.

²⁴ E.g., Hillers-Cussini 1996, 159, *ad loc.*

²² Sanie 1981, 360.

manufacture.²⁵ Specifically, he noted that the traces looked like the stonecutter had originally carved š, as though anticipating šbt, the month following tbt, but had then corrected the reading to tbt (see fig. 3). Indeed, the curved, northeast-southwest stroke does resemble the right-most arm of a š, and a straight, northwest-southeast stroke to the left of the cement repair does resemble the straight left haft of the same grapheme. A diagonal posing as the middle bar of the letter might be visible to the right of the cement repair. In short, Sanie's identification of the letter as a šin is plausible. However, the rightmost curve is intersected at its top end by a northwest-southeast sloping incision—it is not clear if this is an intentional stroke, but it does give the grapheme the appearance of an 'ayin whose top-bar was placed too high, or of a numeral '5'.²⁶ This reading seems unlikely, though, since we have been unable to find anywhere else in the Palmyrene corpus where the month name is preceded by a numeral (whether or not that numeral is intended to indicate the number of the month; furthermore, it cannot indicate the day, which would then interrupt the appositional construction yrh X, 'the month X'). Moreover, it is not altogether clear that this stroke was intentional—the rough area above the stroke shows signs of a second, less pronounced incision immediately above the deepest portion of the groove.

To complicate matters, this damaged letter, which we read here as š, is followed by what appears to be an ornately inscribed vertical stroke; this stroke could be the letter nun, or it could be the left vertical of a het or sade (in which case the diagonal preceding the stroke would form the cross-bar rather than the left haft of the preceding šin. The vertical stroke does not demonstrate the correct curvature to be the left leg of a taw, nor does the crossbar sit at the correct angle for that grapheme (see the t two letters later). We tentatively read š'nbt, but we are not confident in that reading. The proper spelling of the month name is šbt (with a tet); the taw is clear, however, and we can think of no plausible explanation for the phonological insertion of a nun, since transcriptional evidence and a continuous tradition of Aramaic vocalization indicate that the following b was not doubled (and therefore should not undergo nasalization and dissimilation (compare the typical form šəbaṭ < *šVbaṭ rather than **šVnbVṭ < šVbbVṭ). Moreover, this reading does not lead nicely to a

month name known from the Palmyrene homeland.²⁷ At the same time, it seems unlikely that the stonecutter intended to insert the month name Tebeṭ here (as is asserted by Sanie and most subsequent commentators), but we have no better solution. We leave in abeyance the implications of our reading of line 4, with the hopes that more study and further discoveries may alleviate this difficulty:

4. byrh š'nbt

The Corrected Reading of the Aramaic Text: Global Observations

In addition to the difficulties posed by the current state of the stele and the repairs that have been made to it, scholars have pointed to what appears to be the divergence in content between the two component texts since the time of the stele's initial decipherment. Several differences between the Latin and Aramaic texts have contributed to the general conclusion that the two texts share only a partially overlapping set of propositions:

(1) This impression is instantiated already in the opening line, where the stereotyped opening of the Latin inscription, *D(is) M(anibus)*, is unrepeated in the Aramaic text.

(2) Typical readings of line 1 would seem that only Malkū is named as having established ('bd, '[he] made, prepared', Aramaic line 1) the stele, in contrast to the naming of two brothers in the Latin inscription.

(3) According to the Latin text, Nēšā belonged to the contingent of Palmyrene soldiers (probably based at Tibiscum, where the stele was discovered), and was twenty-five years old when he died ([7/EX] *N(umeri) PAL(myrenorum) VIXIT [A]N(nis) XXV*; Latin lines 2–3). Neither datum is related in the Aramaic text. Likewise, the Aramaic text contains the date of death²⁸ (šnt 4.100+60+10 byrh tbt/šbt; Aramaic lines 3–4), a datum that is common in Palmyrene Aramaic texts, but rarely found in the Latin inscriptions commemorating soldiers. This datum is missing entirely in the Latin text of *IDR III*, 167 (*PAT* 0994).

Having noted these divergences between the Latin and Aramaic texts, interpreters have typically used this evidence to argue that "two separate acts of composition" had produced the bilingual

²⁵ Sanie 1981, 360.

²⁶ We are grateful to two anonymous reviewers at the journal *Aramaic Studies*, both of whom pointed this out to us.

²⁷ See Taylor 2001, 207.

²⁸ It is possible that the date indicates some other milestone, such as the date of interment or of manufacture of the stele, but that it records the date of death remains the most plausible. In the present circumstance at least, all three events could have been subsumed within the same month.

texts, even if that composition had potentially been at the hands of the same bilingual individual. According to this perspective, the two co-texts do not stand in a translation-translated relationship.²⁹ Yet, consideration of the Latin and Aramaic texts in terms of their corresponding propositions allows us to make further observations about the Aramaic inscription as a whole.

In the remainder of this study, we propose that the strength of these three observations can be mitigated somewhat through an approach informed by Descriptive Translation Studies. Jeremy M. Hutton and Catherine E. Bonesho have recently advanced an argument that the presence of *DM* in the Latin text and the apparent omission of a corresponding phrase in its Aramaic co-text (i.e., observation [1] above) do not necessarily render implausible the identification of one text as a translation of the other.³⁰ Similarly, the provision of some culturally favored data in one text without its representation in its co-text (i.e., observation [3]) also does not militate against an assessment that one text has been translated from the other.³¹ Different expressions of age and length of military service should hardly be unexpected in bilingual inscriptions; it is quite common in Latin epigraphy to name the military unit and age of death, but these features are nearly unheard of in the Palmyrene sphere. Indeed, we only find these elements in some of the bilingual texts, where the Latin or Greek text has been translated more rotely into Aramaic than in the present case. The process of “cultural filtering,” which Hutton and Bonesho draw from Andrew Chesterman, allows that translators make significant adaptations to their source texts when transferring them into a new linguistic (and, simultaneously, a new cultural) system. A similar argument has been forth recently by María José Estarán Tolosa.³²

Finally, we observe that the reading ‘bd[x] *mlkw* (“Malkū made, prepared”) in line 1 would make for a disproportionately short line. The definitive discovery of a 3.m.pl. possessive suffix in Aramaic line 2, probably attached to the word ‘brother’ (bound form: ‘hw), demands a correspondingly plural antecedent, which could not be satisfied by the mention of merely one of the

brothers (*mlkw* in all previous readings). Our new reading of line 2 may thus suggest that the *IER* of the Latin text was, in fact, originally present in the Aramaic text as well. Accordingly, we tentatively reconstruct Aramaic line 1 as originally including the name of both brothers (with the name of the second possibly abbreviated as *yr* or *yrh*). This is precisely one of the readings that Sanie considered but ultimately rejected in 1981.³³ In fact, there is space for this addition, but the left side of the line was (a) broken off when the stele was being carved for its secondary context, and (b) further damaged when the stele was fractured during excavation. Despite potentially containing a more tightly overlapping proposition, our reconstruction still retains grammatical inconsistencies distinguishing the two texts: although our reading provides the same basic familial relationship of the three named sons of the elder Yarḥai, it does so with a different frame of reference in the Aramaic text (“Malkū [and Yar(hai)] ... for Nēšā their [bro]ther”) from the locution given in the corresponding Latin text (“Malcheus and Ier, [his] brothers”).

Following on the preceding argument, the co-texts’ respective propositions concerning who erected the memorial stone may be significantly brought into line—*assuming*, that is, that the *F* of Latin’s line 6 (*F B M P*) does indeed serve as an abbreviation for *fratri*, ‘(their) brother’, and not *fratres*, ‘(his) brothers’ or *fecerunt*, ‘they made (it)’.³⁴ If the *F* in these abbreviations was in fact intended to represent *fecerunt*, then, on the one hand, we would have no corresponding Latin text for the Aramaic indication that Malkū and Yarḥai were the brothers of Nēšā (‘hwhwn), but we would have direct verbal correspondence with the ‘bd(w) ‘(he/they made’; Aramaic line 1). Note, however, that *P(osuerunt)* already satisfies this correspondence, albeit imperfectly. If it is the case that Russu is correct in his earliest reading of the *F* as representing *fratri* ‘for (their) brother’, then we should note that it corresponds with our new reading of the end of line two ([’]‘h’whwn, ‘[for] ... their [bro]ther’). Although the personal possessive ‘their’ is only implicit in the Latin, this is to be expected—it was rarely included in formulae of this type. Correspondingly, our proposed new reading eliminates the final aspect of the perceived discordance between the Latin and Aramaic texts, and suggests that the lacunae in the inscription may in fact mask a much tighter correspondence between the two co-texts.³⁵

²⁹ Adams 2003, 258; see also Adams *et alii* 2002. Similar expressions can be found in Davis-Stuckenbruck 1992, 276 n. 26; and Gzella 2005, 449; but cf. Gzella 2015, 254–256, where an analysis closer to our own is broached.

³⁰ Hutton-Bonesho 2015, 280–281.

³¹ Hutton-Bonesho 2015, 282–284, 286–287.

³² Estarán 2015a; 2015b.

³³ Sanie 1981, 360.

³⁴ See, e.g., Sandys 1969, 299.

³⁵ See, e.g., Russu 1977, 198, where the fraternity of the

Conclusion

In summation, our reconstructed reading of the Aramaic text is:

1. 'bd[w] 'mlk' [wyrh'y']
2. lns' [''] 'h' whwn
3. šnt 4.100+60+10
4. byrh 'š' n'bt

Furthermore, in addition to providing a new reading of Aramaic line 2 and problematizing Sanie's reconstruction of Aramaic line 4, we have given here some additional evidence for consideration of the set of propositions contained within the Latin and Aramaic co-texts as standing in a translated-translation relationship. This analysis rests on the suggestion that we have in this bilingual inscription the operation of "cultural filtering", in which the Aramaic text contains a different set of propositions from the Latin text because the translator was adhering to a difference set of literary conventions. More important to the evaluation of whether these texts stand in a translation relationship or a relationship of bilingual, but separate, production is the fact that the two texts overlap in the central data they convey (i.e., the death of Nēšā, his familial relations, etc.), and may demonstrate some important lexical commonalities. As a result, we conclude that our analysis thus contributes new data to the study of translation and bilingualism in Roman antiquity.

Acknowledgements

We gratefully acknowledge the research support generously granted by several agencies: The

dedicants with the decedent seems to be assumed, and the similarity of the names is mentioned. But if Russu's reading of *F* as abbreviating *fratri* ('for [their] brother') is correct, we are at a loss as to how, exactly, Russu was have been able to piece together the fraternal relationship between these three individuals without access to the Aramaic. The only explanation is that he inferred the relationship from the similarity of the names of Nēšā's father *IERHEI* and one of the stele's dedicants, *IER[HEUS]* on the basis of other texts.

³⁶ In the suffix form of strong verbs, the 3.m.pl. inflection can be spelled without the normal *-w*; Cantineau 1935, 56–57; Rosenthal 1936, 57–58; Gzella 2015, 251–252. This is either an effect of selective agreement with the first member of a compound subject (compare Biblical Hebrew), or an effect of the phonological quiescence of the inflectional ending /-ū/ (as in Syriac, where the *-w* remains in the orthography, but is realized as phonetically [-ø]). Nonetheless, there may have been space in this line to accommodate the fully spelled 3.m.pl. form 'bdw; unfortunately, the state of the inscription does not permit firm conclusions.

Wisconsin Alumni Research Fund, administered by the University of Wisconsin–Madison's Office of the Vice Chancellor of Research and Graduate Education, supported the purchase of

1. Malkū [and Yarh'ai?] made³⁶ (this memorial)
2. for Nēšā their [bro]ther.
3. Year 470 (= 159 C.E.)
4. in the month 'Š' [erasure?] T'BT.

some photographic equipment. A grant from the Middle Eastern Studies Program at the University of Wisconsin–Madison was used to purchase additional photographic equipment (grant #MSN165105), and funding from the UW Center for Jewish Studies and the West Semitic Research Project supported Greene's photographic training. Travel to Romania for study of the inscription was made possible by the support of the University of Wisconsin–Madison's Vilas Associates Fellowship, administered to Hutton during the academic years 2015–2017 (grants #MSN188670 and #MSN199119). We also wish to acknowledge the help of the staff of the Muzeul Banatului in Timișoara, Romania, especially Dr. Claudiu Ilaș (Museum Director), Dr. Călin Timoc (Researcher and Muzeograph 1A), and Dr. Flutur Alexandru (Muzeograph, Secția de Arheologie). We are also indebted to Dr. Catherine E. Bonesho (UCLA) and Dr. Rachel Hart, who provided assistance in preparing the comments on Latin epigraphic conventions. They are not to be held accountable for any infelicities in our analysis.

WORKS CITED

- Adams 2003
J. N. Adams, *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge (2003).
- Adams et alii 2002
J. N. Adams, M. Janse, S. Swain (eds.), *Bilingualism in Ancient Society: Language Contact and the Written Word*, Oxford (2002).
- Cantineau 1935
J. Cantineau, *Grammaire du Palmyrénien épigraphique*, Cairo (1935).
- Davis-Stuckenbruck 1992
M. T. Davis and L. T. Stuckenbruck, Notes on Translation Phenomena in the Palmyrene Bilinguals. (Z. J. Kapera), *Intertestamental Essays in Honor of Józef Tadeusz Milik*, Krakow (1992), 265–283.

Estarán 2015a

M. J. Estarán Tolosa, The Lusitanian Model *uersus* the Iberian Model: Defining Patterns on Bilingual Inscriptions in the Roman West. (E. Dupraz, W. Sowa), *Genres épigraphiques et langues d'attestation fragmentaire dans l'espace méditerranéen*. Rouen/L'Havre (2016), 317–335.

Estarán 2015b

M. J. Estarán Tolosa, Traducir la cultura: Traducción y romanización en las inscripciones bilingües del Occidente romano. (M. Coltelloni-Trannoy), *La traduction, sa nécessité, ses ambiguïtés et ses pièges*, Paris (2015), 16–25.

Greene-Parker 2015

N. E. Greene, H. D. D. Parker, Field of View: Northwest Semitic Palaeography and Reflectance Transformation Imaging (RTI). (J. M. Hutton, A. D. Rubin), *Epigraphy, Philology, and the Hebrew Bible: Methodological Perspectives on Philological and Comparative Study of the Hebrew Bible in Honor of Jo Ann Hackett*. SBL Ancient Near East Monographs 12, Atlanta (2015), 209–235.

Gzella 2005

H. Gzella, Die Palmyrener in der griechisch-römischen Welt: Kulturelle Begegnung im Spiegel des Sprachkontaktes. *Klio*, LXVII (2005), 445–458.

Gzella 2015

H. Gzella, *A Cultural History of Aramaic*. Handbuch des Orients 111, Leiden (2015).

Hillers-Cussini 1996.

D. R. Hillers, E. Cussini, *Palmyrene Aramaic Texts*. The Comprehensive Aramaic Lexicon Project, Baltimore (1996).

Hutton-Bonesho 2015

J. M. Hutton, C. E. Bonesho, Interpreting Translation Techniques and Material Presentation in Bilingual Texts: Initial Methodological Reflections.” (J. M. Hutton, A. D. Rubin), *Epigraphy, Philology, and the Hebrew Bible: Methodological Perspectives on Philological and Comparative Study of the Hebrew Bible in Honor of Jo Ann Hackett*. SBL Ancient Near East Monographs 12, Atlanta (2015), 253–292.

Hutton-Greene 2016

J. M. Hutton, N. E. Greene, A Note on the Aramaic Text of the Bilingual Guras Inscription (PAT 0251 = *CIL* III 3.7999 = *CIS* 3906). *Dacia* N.S., LX (2016), 293–300.

Kaizer 2004

T. Kaizer, Latin-Palmyrenean Inscriptions in the Museum of Banat at Timișoara. (L. Ruscu, C. Ciongrad, R. Ardevan, C. Roman, and C. Găzdac), *Orbis Antiquus: Studia in Honorem Ioannis Pisonis*, Bibliotheca Musei Napocensis 21, Cluj-Napoca (2004), 565–569.

Lassère 2005,

J.-M. Lassère, *Manuel d'épigraphie romaine*, Paris (2005).

de Luynes 1848

H. de Luynes, Lettre à M. de Saulcy sur une inscription bilingue trouvée en Afrique. *Revue Archéologique*, IV (1848), 702–705.

Moga-Russu 1974

M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului: Monumente Epigrafice Romane*. Timișoara (1974).

Nöldeke 1890

Th. Nöldeke, Zu der lateinisch-palmyrenischen Inschrift von Karānsebes. *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich*, XIII (1890), 180.

Piso-Țentea 2011

I. Piso and O. Țentea, Un nouveau temple palmyrénien à Sarmizegetusa. *Dacia* N.S., LV (2011), 111–121.

Reuter 1999

M. Reuter, *Studien zu den numeri des römischen Heeres in der Mittleren Kaiserzeit*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 80, Mainz (1999).

Rosenthal 1936

F. Rosenthal, *Die Sprache der palmyrenischen Inschriften*. Mitteilungen der Vorderasiatisch-Agyptischen Gesellschaft 41/1, Leipzig (1936).

Russu 1969

I. I. Russu, Elementele syriene în Dacia carpatică. *Acta Musei Napocensis*, VI (1969), 167–186.

Russu 1977

I. I. Russu, *Inscripțiile Daciei Romane, vol. III: Dacia Superior, pt. 1*. Inscriptiões Antica din Dacia și Scythia Minor, series one, Bucharest (1977).

Sandys 1969

J. E. Sandys, *Latin Epigraphy: An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*. 2nd ed., Groningen (1969).

Sanie 1970a

S. Sanie, Inscriptio bilinguis tibiscensis. A. Pars Palmyrene. *Dacia* N.S., XIV 14 (1970), 405–409.

Sanie 1970b

S. Sanie, L'onomastique orientale de la Dacie romaine. *Dacia* N.S., XIV 14 (1970), 233–241.

Sanie 1981

S. Sanie, Un nouveau fragment d'inscription palmyrénienne de Tibiscum et quelques considérations sur les épigraphes palmyréniennes de Dacie. *Dacia* N.S., XXV (1981), 359–362.

Taylor 2001

D. G. K. Taylor, An Annotated Index of Dated Palmyrene Aramaic Texts. *Journal of Semitic Studies*, XLVI (2001), 203–219.

Țeposu Marinescu 1982

L. Țeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*. Trans. Nubar Hampartumian, B.A.R. International Series 128, Oxford (1982).

Torma 1882

C. Torma, *Inscripfen aus Dacia, Moesia superior und*

Pannonia inferior. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich, VI (1882), 97–145.

Yon 2013

J.-B. Yon, L'épigraphie palmyrénienne depuis *PAT*, 1996–2011. *Studia Palmyrenskie*, XII (2013), 333–379.

Fig. 1. Uppermost panel of IDR III₁ 167 (= PAT 0994) Photo © 2016, N. E. Greene and J. M. Hutton, WPAIP

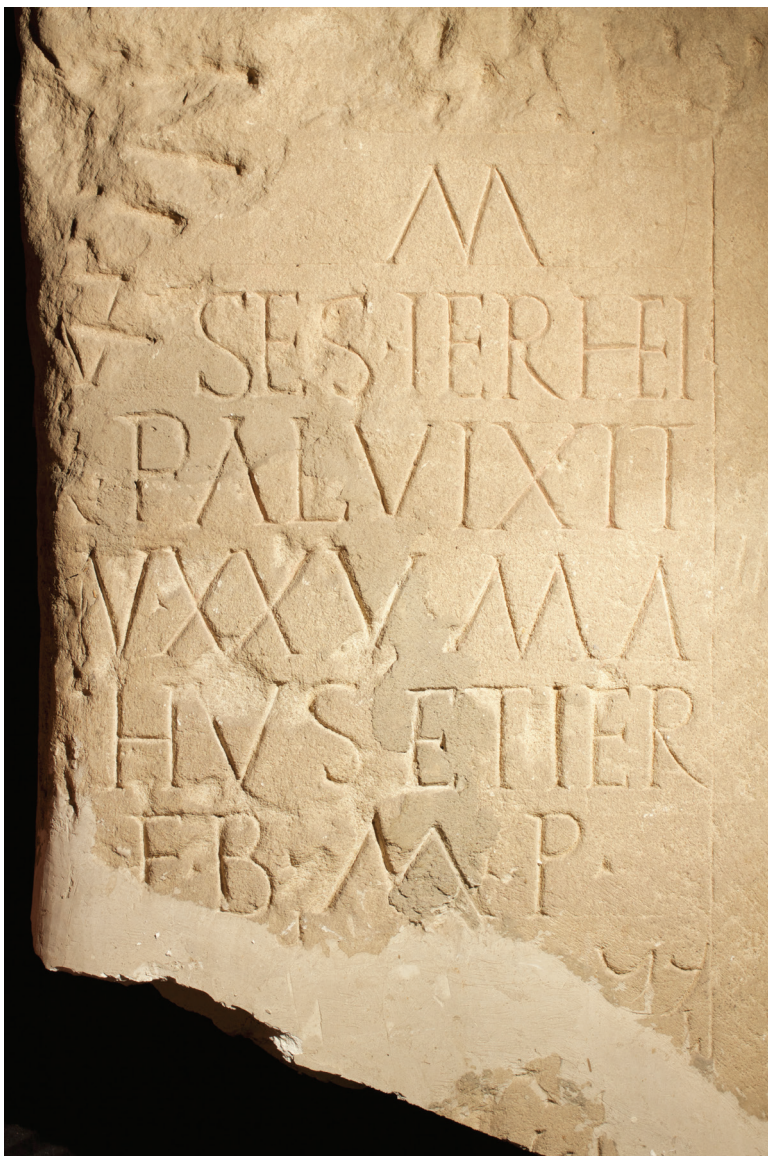

Fig. 2. Upper (Latin and Aramaic) portion of IDR III₁ 167 (= PAT 0994) Photo © 2016, N. E. Greene and J. M. Hutton, WPAIP

Fig. 3. Lower (Aramaic)
portion of IDR III₁ 167
(= PAT 0994) Photo ©
2016, N. E. Greene and
J. M. Hutton, WPAIP

Fig. 4. Detail of IDR
III₁ 167 (= PAT
0994): End of Line 2
Photo © 2016, N.
E. Greene and J. M.
Hutton, WPAIP

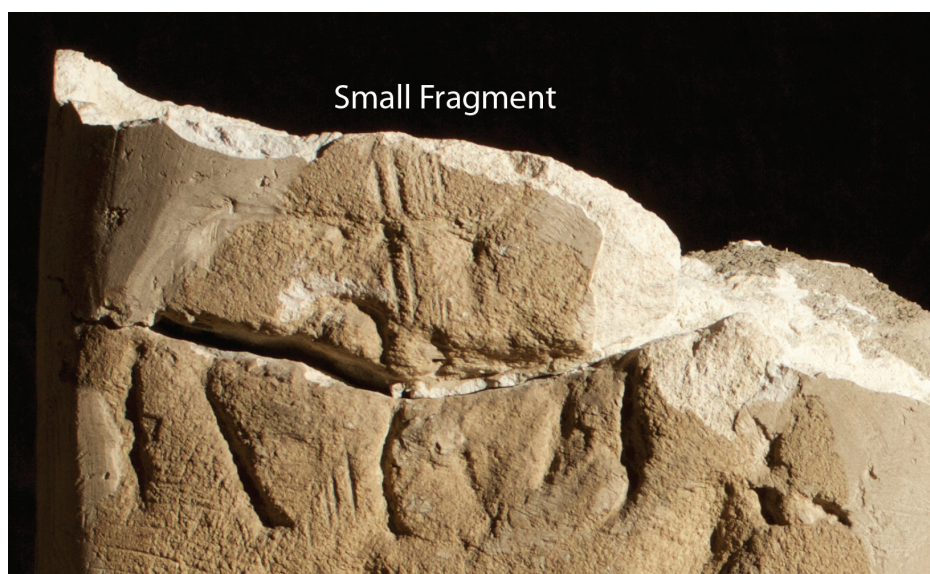
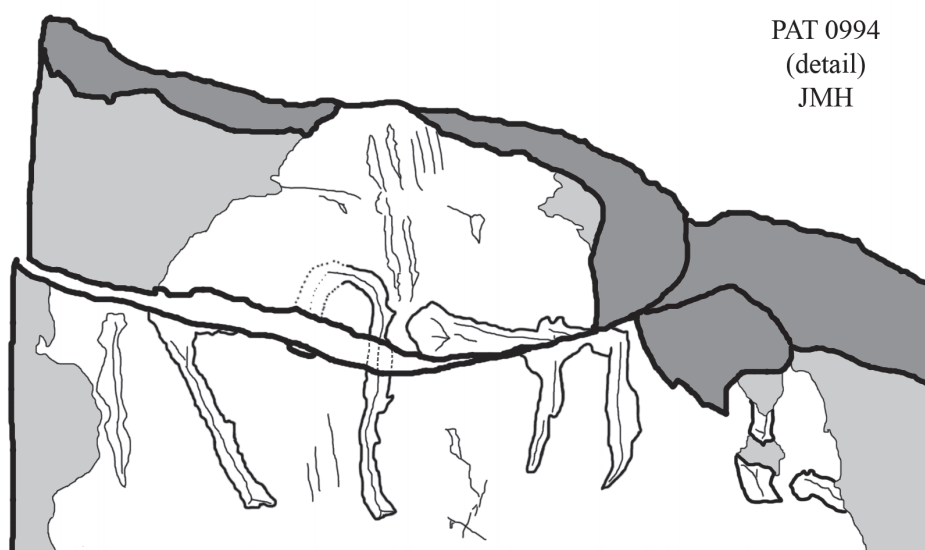

Fig. 5. Detail of IDR
III₁ 167 (= PAT
0994): End of Line 2
Drawing © J. M. Hutton

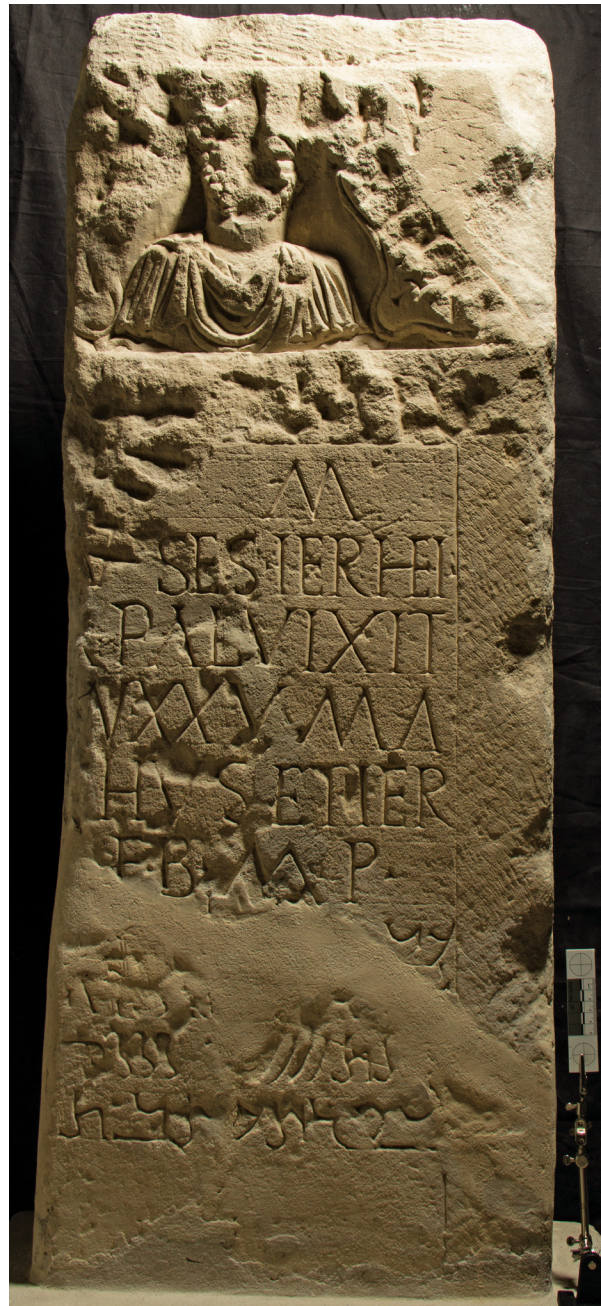

*Fig. 6. Detail of IDR III₁ 167 (= PAT 0251): Showing he in Aramaic
Photo © 2016, N. E. Greene
and J. M. Hutton, WPAIP*

*Fig. 7. Photo Negative of Fig. 2: Upper (Latin and Aramaic) portion of IDR III₁ 167 (= PAT 0994)
Image © N. E. Greene and J. M. Hutton, WPAIP*

*Fig. 8. Full Image of IDR III₁ 167
(= PAT 0994), Repaired Subsequent
to Inspection by J. M. Hutton
and N. E. Greene in 2016
Photo © 2018, J. M. Hutton
and R. J. Pruett, WPAIP*

CÂTEVA BIJUTERII DE EPOCĂ ROMANĂ DIN COLECȚIA MUZEULUI BANATULUI MONTAN REȘIȚA

Ana Cristina Hamat*

Cuvinte cheie: Dacia Romană, Banat, bijuterii, lănțișoare, inel, gemă, ac de păr.
Keywords: Roman Dacia; Banat Region; chains, ring, gem, hairpin.

Roman Jewellery from the Collection of Highland Banat Museum from Reșița (Abstract)

Among other roman artifacts from the collection of the Highland Banat Museum, we have also several artifacts that have drawn our attention for a more detailed analysis required for a new publication. These are six jewellery items, all of them discovered on the territory of Banat, more precisely they have been discovered in the archaeological researches on the Roman forts and settlements or near to them, in the medieval context. Some of them have already been published briefly, others are still unpublished. The present article wishes to bring them into question in order to introduce them into a generally accepted typology that will help us to date them more easily. Between them there are three pieces of chain, a ring, a gem and one hairpin and they have been discovered in roman legionary fort from Berzovia-Bersobis, in a *quadriburgium* from Gornea and also in roman *villa* from Brebu, roman settlement from Mehadia and in the medieval church from Obreja, near the roman centre from Tibiscum.

În colecția Muzeului Banatului Montan se află câteva artefacte deosebite care ne-au atras atenția pentru o analiză mai detaliată, în vederea publicării sau a republicării pieselor¹. Este vorba despre câteva bijuterii de epocă romană descoperite pe teritoriul Banatului, mai precis de un număr de șase artefacte care provin din cercetările făcute în castre și așezări de epocă romană sau în apropierea acestora, în contexte medievale. Unele dintre acestea au fost deja publicate sumar, altele însă sunt inedite. Articolul de față dorește să le aducă în discuție pentru le introduce într-o tipologie general acceptată care să ne ajute la datarea acestora. Este vorba despre trei fragmente de lănțișor, un inel, o gemă și un ac de păr.

Context de descoperire

Cele șase artefacte provin în cea mai mare parte din cercetări sistematice efectuate pe teritoriul Banatului, excepția o reprezintă inelul, acesta având o poveste mai aparte în ceea ce privește descoperirea sa.

* Muzeul Banatului Montan, b-dul Republicii, nr. 10, Reșița, România, E-mail: anahamat@yahoo.com.

¹ Studiul artefactelor metalice de epocă romană aflate în colecția MBM ne-a fost facilitat de către regretatul arheolog și director al MBM, Prof.univ. dr. Dumitru Țeicu, motiv pentru care îi datorăm recunoștința noastră.

Două dintre artefacte au fost descoperite în urma cercetărilor arheologice în castrul de legiune de la Berzovia-Bersobis și în *quadriburgium*-ul de la Gornea, este vorba despre un fragment de lănțișor² și un ac de păr³. Din contexte civile provin cu siguranță trei piese, una dintre acestea a fost descoperită în așezarea de la Gornea, o a doua în *villa rustica* de la Brebu, iar ultima la Obreja, provenită cu siguranță de la Tibiscum. O a șasea piesă provine dintr-o colecție privată, cea a lui Ioan Blaj, achiziționată de către muzeul din Reșița.

Din păcate, contextul exact de descoperire al pieselor, care ne-a parvenit prin intermediul registrelor de inventar sau al publicațiilor nu este foarte detaliat. În această situație, localizarea cu siguranță a sitului arheologic din care provin piesele este cu atât mai importantă, ea poate completa informațiile referitoare la încadrarea și datarea acestora. Astfel, situl de la Berzovia este unul foarte cunoscut pentru epoca romană, castrul de aici este sediul legiunii a IV-a Flavia Felix în timpul domniei împăratului Traian⁴, fiind situat pe granița vestică a provinciei. Zona fortificației a fost

² MBM nr. inv. 3786.

³ MBM nr. inv. 3431.

⁴ Benea 2016, 171.

remarcată încă din perioada secolului al XVIII-lea⁵, iar cercetări arheologice în zonă au fost făcute în mai multe rânduri de către M. Moga, D. Protase, M. Zahariade, F. Medeț, A. Flutur, O. Bozu sau D. Țicu, însă din păcate mare parte a Berzoviei romane este încă necunoscută. Materialul tegular indică prezența aici a legiunii IV-a Flavia Felix în timpul domniei lui Traian⁶, astfel că așezarea de la începutul secolului al II-lea era probabil un centru înfloritor, cosmopolit centrat în jurul castrului și al canabelor legiunii⁷. Retragera trupe la sud de Dunare, a avut efecte economice și sociale imediate, însă viața de zi cu zi a mers înainte în această zonă, mici focare de locuire romane fiind atestate prin cercetări de teren până în secolul al IV-lea, datorită prelucrării minereului de fier⁸. Credem că piesa noastră a fost descoperită undeva pe teritoriul castrului sau al canabelor romane.

Un alt punct cu descoperiri romane este zona localității Gornea, situată în sud-vestul României, pe linia Dunării. Aici au fost cercetate în anii 60 o fortificație de tip *quadriburgium*, în punctul Căunița de Jos⁹ și o așezare romană în punctul Căunița de Sus¹⁰. Fortificația a fost pomenită de către L. Böhm și F. Milleker¹¹ în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, însă cele mai extinse cercetări arheologice au loc pe parcursul anilor 1968–1976, sub amenințarea construcției noii hidrocentrale de la Porțile de Fier¹². Materialul tegular descoperit aici indică prezența legiunii LEG(io) VII CL(udia), precum și a unei formațiuni de *eq(uites) sagi(tarii)*¹³. În ceea ce privește datarea fortificației, N. Gudea propunea perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al III-lea și secolul al V-lea. În schimb, Doina Benea și mai nou Ct. Băjenaru, propun ca datare perioada dintre începutul secolului al IV-lea, respectiv domnia lui Constantius I și începutul secolului al V-lea¹⁴. Despre perioada de dinainte de construirea *quadriburgium*-ului nu

se știu însă foarte multe lucruri. Bibliografia presupune că la finalul secolului al II-lea, la Gornea este stabilită o *statio* pentru supravegherea navigației pe Dunăre de către un detașament al legiunii a VII-a Claudia¹⁵. La Căunița de Sus, pe o terasă a Dunării, a fost cercetată o parte a unei așezări romane, fiind dezvelite o construcție de piatră cu absidă, *hypocaust* și un *prae-furnium*, anexe, cuptoare ceramice corespunzătoare atelierelor producătoare de material de construcție, mai multe gropi cu material ceramic și metalic și chiar un semibordei¹⁶. Așezarea are prin urmare un inventar metalic publicat, din care lipsește însă piesa noastră¹⁷. Perioada cronologică în care se încadrează descoperirile de aici cuprind cu siguranță perioada secolelor II-III¹⁸, cu posibilitatea extinderii folosirii arealului așezării și în secolele I și IV¹⁹. Fragmentul de lăntșor a fost descoperit la Gornea – Căunița de Sus, în S19, caroul 8, –1,50 m. Datorită adâncimii la care a fost găsit putem presupune că piesa provine din una dintre gropile pline cu material roman, cercetate în jurul așezării. Aceste gropi sunt probabil gropi de extragere a lutului, transformate mai apoi în gropi de gunoi, astfel că piesa noastră ar putea avea o datare corespunzătoare perioadei târzii a așezării. Din păcate, nici în acest caz, mai multe elemente de datare nu avem.

Acul de păr, care în inventarul MBM figurează ca și *stylus* a fost descoperit la Gornea-Cetate²⁰ în 1974; în C21, la -0,30-0,50 m, cu mențiunea din groapa romană. Singura problemă cu această mențiune, o reprezintă faptul că *quadriburgium*-ul este deja acoperit de apă la nivelul anului 1970 și prin urmare nu avea cum să fie descoperit aici acul nostru în anul 1974 (mai mult și în context?). Este mult mai plauzibil ca acesta să provină de fapt din una dintre gropile de la Căunița de Sus!

Construcția romană de la Brebu, din punctul Gura Văii, a fost descoperită în anul 1979, cu ocazia unor lucrărilor agricole și a fost cercetată în anii următori²¹. În urma cercetării a rezultat o clădire cu 11 încăperi, construită în tehnica *opus incertum*, cu sistem de *hypocaust* pe latura de vest și absidă²². Pe baza sistemului de construcție și al materialului, autorul cercetării a sugerat existența aici a

⁵ Medeț, Flutur 2002, 97; Benea 2016, 140; Timoc 2018.

⁶ Benea 2016, 171.

⁷ Descoperirile de epocă romană de la Berzovia gravitează în jurul zonei înalte unde a fost așezat castrul roman, precum și a drumului imperial care traversează zona.

⁸ Zona Berzovia-Fizeș-Ghereniș-Șoșdea-Gătaia păstrează urmele comunităților care locuiesc zona în epocă romană târzie a căror activitate gravitează în jurul prelucrării minereului de fier. Urmele unor astfel de activități se remarcă mai ales în valea râului Bârzava și a afluenților acestuia.

⁹ Uzum *et alii* 1973, 405–406; Gudea 1977, 38–88; Băjenaru 2010, 95–96; Benea 2016, 310–311; Hamat 2018, 244.

¹⁰ Gudea 1977, 12–15.

¹¹ Gudea 1977, 38.

¹² Gudea 1977, 12–13

¹³ Băjenaru 2010, 96.

¹⁴ Benea 1996, 79; Băjenaru 2010, 96; Hamat 2018, 245.

¹⁵ Benea 2016, 199, 205–206.

¹⁶ Gudea 1977.

¹⁷ Gudea 1977, 38.

¹⁸ Gudea 1977, 27.

¹⁹ Gudea 1977, 27; Benea 1999, 117.

²⁰ La capitolul obiecte de os și corn descoperite în fortificație nu apare și acul nostru de păr (Gudea 1977, 61).

²¹ Bozu 1981, 125.

²² Bozu 1981, 125, 129.

unei *mansio* situate pe drumul spre Tibiscum²³. Istoriografia mai recentă localizează însă aici o *villa rustica*²⁴. Piesa noastră a fost descoperită în 1983, pe teritoriul sitului. Este important de menționat că pe lângă materialul specific, în clădirea romană cercetată la Brebu au fost descoperite și obiecte de echipament și armament militar roman²⁵. Datarea construcției este largă, acoperind întreaga perioadă de existență a provinciei.

Gema prezentă în articolul de față a fost descoperită în localitatea Obreja, aflată în apropierea Tibiscum-ului. În punctul *Sat Bătrân* din hotarul satului actual, a fost cercetată de către regretatul arheolog D. Țeicu, o biserică în jurul căreia se afla o necropolă cu două orizonturi de înmormântare și cu un inventar funerar modest. Datarea edificiului a fost atribuită începutului de secol XV²⁶. Din păcate, locul exact de descoperire al gemei nu se cunoaște, în registrul de inventar al Muzeul Banatului Montan din Reșița fiind menționat doar faptul că a fost descoperită în interiorul bisericii²⁷.

Alături de aceste artefacte, mai avem o piesă descoperită pe teritoriul unei așezări romane, inelul cu nr. inv. MBM 8725. Acesta provine dintr-o achiziție făcută de către MBM a colecției lui Ion Blaj. Piesa a fost deja publicată ca provenind din cercetările de suprafață prilejuite de aratul de primăvară din anul 1998, în perimetrul așezării civile de la *Praetorium-Mehadia*²⁸. Întregul lot a intrat în colecția MBM sub formă de achiziție în anul 2001²⁹. Situl arheologic de la *Praetorium-Mehadia*, reprezentat de castrul și de așezarea romană de aici, ocupă o poziție strategică barând culoarul Timiș-Cerna, fiind așezat în lunca joasă a râului Belareca, în punctul Zidină. Ruinele de aici au fost menționate de către L. F. Marsigli, Nicolae Stoica de Hațeg și de generalul Cena, însă primele cercetări arheologice le face o echipă condusă de către M. Macrea urmate de cercetări extinse conduse de către Universitatea de Vest prin reputatul arheolog Doina Benea³⁰. Datarea fortificației romane se bazează pe existența a cinci nivele de folosire, încadrabile cronologic între epoca lui Traian și epoca romană târzie, pe aici perindându-se o serie

de unități militare auxiliare sau chiar detașamente din legiunea a XIII-a Gemina³¹.

Descriere. Încadrare tipologică și cronologică

Lotul prezentat în articolul de față reprezintă o mica parte din artefactele descoperite în siturile arheologice menționate mai sus. Sub aspectul funcționalității, cele mai multe sunt bijuterii care împodobeau gâtul, este vorba despre trei fragmente de lăncișor, alături de două bijuterii care împodobeau mâinile (un inel și o intalie), la acestea adăugându-se și un ac de păr. Sub aspectul calității, piesele sunt o mostră a atelierelor provinciale romane, posibil chiar al celor din Dacia. De asemenea atât lăncișoarele, cât și inelul și acul de păr se păstrează în stare fragmentară, motiv pentru care funcționalitatea exactă a unor dintre ele nu poate fi stabilită cu precizie. În această categorie intră lăncișoarele, care puteau fi folosite atât pentru împodobirea gâtului sub forma unor coliere sau lăncișoare simple, cât și a mâinilor sub forma unor brățări, sau chiar a corpului³².

Cele trei piese din articolul de față au fost descoperite la Brebu, Berzovia și Gornea. Fragmentul descoperit la Brebu³³ este realizat din sârmă de bronz. Se mai păstrează doar o mică parte din lanț și prin urmare funcționalitatea exactă nu poate fi stabilită. Dimensiunile fragmentului sunt următoarele $L^{34} = 5,5$ cm; $g^{35} = 0,5$ cm, $g_f^{36} = 0,1$ cm. Piesa de la Berzovia³⁷ este de asemenea un fragment de lăncișor din bronz, cu dimensiunile de $L = 3,7$ cm; $g = 0,4$ cm.

Lăncișoare se diferențează în funcție de forma și mărimea zalelor precum și de modul în care acestea se atașează unele de altele³⁸. În ceea ce privește fragmentele de lăncișor descoperite la Brebu și Berzovia, aceste se încadrează în tipul de lăncișor de zale simple împletite prin pliarea ambelor capete, corespunzător tipului Bălăceanu A coliere³⁹ și Popović I⁴⁰. Astfel de bijuterii se pot data pe teritoriul Moesiei în secolele II-III, fiind cunoscute forme complicate de lăncișoare care folosesc

²³ Bozu 1981, 134.

²⁴ Benea 2016, 265.

²⁵ Obiectele de echipament și armament militar descoperite la Brebu sunt în curs de republicare într-o lucrare în colaborare cu P. Dinulescu.

²⁶ Țeicu, 2009, 109.

²⁷ Hamat 2017, 422.

²⁸ Bozu 2000, 223.

²⁹ Bozu 2001, 155, vezi nota 1.

³⁰ Benea 2008, 11–13, 31; Benea 2016, 144.

³¹ Benea 2016, 144–147.

³² Lanțurile ornamentale erau folosite pentru a decora copul, mai precis pieptul și erau deseori împodobite cu perle sau mărgel, alături de medalioane diferite, vezi Plinius, *Naturalis Historia*, 33.40; Petronius, *Satyricon*, 67.

³³ MBM nr. inv. 5786.

³⁴ Lungime.

³⁵ Grosime.

³⁶ Grosimea firului.

³⁷ MBM nr. inv. 3737.

³⁸ Popović 1996, fig. 2.

³⁹ Bălăceanu 2006, 67.

⁴⁰ Popović 1996, 129–130.

împletitură din 1, 2 sau chiar mai mult de 3 zale pe nivel⁴¹. Modul de realizare al acestui tip de lanț implică o singură zală ovală în cazul nostru. Aceasta are ambele extremități scurte sub o formă alungită, care în momentul în care zala este pliată se vor atinge închizând între ele partea rotunjită a următoarei zale. Acest tip de lanț este unul răspândit în provinciile balcanice, având o puternică influență elenistică și este folosit în special la realizarea lanțurilor de argint folosite mai ales pentru conectarea fibulelor, din grupa tezaurelor danubiene⁴². În cele mai multe cazuri astfel de lanțuri sunt folosite la lăntișoare și mai puțin la brățări. În grupa tezaurelor danubiene pot fi introduse piese care fac parte din tezaurele descoperite la Vărtop⁴³, Bălăcița⁴⁴, Ațel⁴⁵ sau Receaș⁴⁶, datate între sec. II și mijlocul secolului al III-lea⁴⁷. Bune analogii pentru acest tip le regăsim în fragmentele de lăntișor descoperite în amfiteatrul de la Ulpia Traiana precum și piesa găsită în praetentura sinistru a castrului de la Cășeu. Piesa de la Ulpia Traiana se datează larg în contextual stăpânirii romane, în timp ce piesa descoperită în castrul de la Cășeu a fost datată în prima jumătate a secolului II⁴⁸. Astfel, în timp ce piesa descoperită la Berzovia poate fi încadrată cronologic la începutul secolului al II-lea, piesa de la Brebu se poate încadra în perioada existenței provinciei.

Fragmentul de lanț de bronz descoperit la Gornea⁴⁹, se încadrează în tipul lanțurilor cu zale în forma literei 8, firul fiind îndoit în formă de S și interconectate între ele prin includerea următoarei. El este format din 23 zale formate prin îndoirea firului sub formă de S cu capetele închise la jumătatea piesei și are următoarele dimensiuni L = 17 cm, iar la capete pare să aibă zale rupte și prin urmare, putem bănuși că provine dintr-o piesă mai mare. Este interesant faptul că piesa a beneficiat de o reparație, două zale în formă de S au fost conectate printr-o zală simplă ovală. Spre deosebire de tipul precedent, astfel de construcții pot fi folosite și pentru realizarea brățărilor. Ele se încadrează tipului Facsády I⁵⁰ și la Aquincum și au

fost datate pe toată perioada stăpânirii romane⁵¹. O altă analogie provine de la Tibiscum și este datată în secolul II-III⁵². Coliere din metal prețios cu pandantive, realizate din zale au fost descoperite la Drobeta⁵³ și datate în secolul al III-lea⁵⁴. Tot în această tehnică a fost lucrată și o brățară din 42 de zale de aur descoperită în necropola de la Ulpia Traiana și datată în secolul al III-lea⁵⁵. Tot de aici, însă din forum, provine și un colier de bronz cu clopoței lucrat din zale în formă de 8 și datat în timpul existenței provinciei⁵⁶. O altă piesă de acest fel a fost descoperită în amfiteatrul de la Porolissum și datată în secolul al III-lea⁵⁷. Piesa noastră a fost datată în epoca romană târzie datorită locului de descoperire, însă pe baza tipologie ea poate fi încadrată în secolele II-III.

Gema descoperită la Obreja, este lucrată din jasp gălbui și are o formă ovală, bizotată, pentru a putea fi montată cu ușurință. Pe fața cea mai mică poartă reprezentarea Minervei *Nichephoros*. Zeița este îmbrăcată în *peplos*, parte superioară cu falduri a acestuia este vizibilă în jurul taliei și al șoldurilor. Pe cap poartă un coif de tip spartan, în mână dreaptă ridicată se află sulita pe care se sprijină de altfel și scutul, iar în mână stângă, întinsă în față, se află Victoria. Modelul Minerva *Nichephoros* are la bază celebra statuie a lui Phidias a *Athenai Parthenos*⁵⁸. Ca încadrare cronologică, piesa noastră poate fi situată în perioada existenței provinciei romane.

Inelul⁵⁹ face parte din tipul de inel cu corpul și montura un întreg și umerii convecși. Acesta este unul destul de cunoscut în Imperiu și corespunde tipului IIIe la H. Guiraud în tipologia acesteia pentru Gallia⁶⁰, tipului III/a la A. Facsady pentru Aquincum⁶¹, la N. Ergun corespunde tipul 2.8⁶², la E. Riha corespunde tipului 3 pentru Augusta Raurica⁶³, iar pentru piesele descoperite pe teritoriul Bulgariei și introduse într-o tipologie de către S. Ruseva-Slokoska, el corespunde tipului VII⁶⁴.

⁴¹ Popović 1996, 129.

⁴² Popović 1996, 129.

⁴³ Popilian 1998, 49, fig 2 –5.

⁴⁴ Stîngă 1998, 137–139.

⁴⁵ Crișan 1959, 356, fig 2–5.

⁴⁶ Horedt 1973, 132.

⁴⁷ Hamat 2011, 260–261.

⁴⁸ Alicu *et alii* 1995, 675, fig. 20/164; Isac 1999, 761, no. 21, Taf. V/21; Vass 2010, 141.

⁴⁹ MBM nr. inv. 3787.

⁵⁰ Facsády 2009, 61.

⁵¹ Facsády 2009, 61.

⁵² Bona, Petrovski 1983, 415, nr. 28.

⁵³ Bălăceanu 2006, 81;

⁵⁴ Hamat 2011, 261–262.

⁵⁵ Alicu, Cociș 1988, 245, nr. cat. 73.1, pl. 10/73; Hamat 2011, 220.

⁵⁶ Alicu 1994, nr. cat. 714, 107.

⁵⁷ Bajusz, Isac 2001, 398, 400, 406. nr. cat. 19.

⁵⁸ Hamat 2017, 423.

⁵⁹ MBM nr. inv. 8725.

⁶⁰ Guiraud 1989, 181.

⁶¹ Facsády 2009, 42.

⁶² Ergün 1997, 724, fig.3.

⁶³ Riha 1990, p. 33.

⁶⁴ Ruseva-Slokoska 1991, 100.

Varianța de față este răspândită pe tot teritoriul european al Imperiului, atât prin exemplare de metal prețios cât și din bronz⁶⁵. Cele mai cunoscute analogii de formă sunt inelele inscripționate cu formula *vetere felix* descoperite la Cioroiul Nou-*Aquae*⁶⁶ – piesă lucrată în argint și încadrată în secolul al III-lea, precum și o piesă descoperită la Bologna și datată tot în secolul al III-lea⁶⁷. La acestea se mai adaugă și un inel descoperit la Slaveni, cu inscripția ITTACUS și încadrat cronologic în secolul al III-lea⁶⁸, acesta fiind probabil un inel sigilar⁶⁹. În cronologia generală a Imperiului Roman, datarea acestui tip cuprinde perioada dintre sfârșitul secolului II și secolul următor, inele de acest fel regăsindu-se în descoperiri inclusiv în secolului al IV-lea⁷⁰. Tipologia este destul de stufoasă și cunoaște mai multe variante în funcție de înălțimea umerilor și de montură. Inelul din colecția MBM are umeri convecși, cu o înălțime bine proporționată în partea de sus, montura nedefinită și piatra lipsă. Dimensiunile sale sunt H⁷¹ – 1,8 și D⁷² – 2,4 cm. În registrul de inventar al MBM el figurează încadrat cronologic între sec. II-III, însă având în vedere tipologia, propunem ca și datare secolul al III-lea, așa cum de altfel sunt încadrate majoritatea analogiilor descoperite pe teritoriul Daciei.

Din colecția MBM mai face parte și un ac de păr. *Acus crinalis*, *spina crinalis*, *crinale* sau *comatoria*⁷³ este una dintre cele mai obișnuite bijuterii de epocă romană, o bijuterie unisex folosită atât pentru fixarea părului cât și a hainelor, sau chiar pentru a scoate din borcănele substanțele cosmetice⁷⁴. Acul de păr de păr a fost lucrat din os șlefuit de culoare alb-gălbui și a fost descoperit la Gornea, fiind încadrat în sec. IV⁷⁵. Cu dimensiunile de L = 10,6 cm; D = 0,5 cm, piesa are o canelură la un capăt, capul cilindric și aplatizat, vârful rupt în antichitate. Ca și tipologie, piesa descoperită la Gornea se încadrează tipului ac de păr cu capul

simplu ornamentat, de formă cilindrică, corespunzător tipului: Béal A XX 6 – ac cu cap cilindric⁷⁶, tipului III la S. Petković pentru Moesia Superior⁷⁷, iar pentru *Porolissum* corespunde tipului II/1 – ac cu cap cubic⁷⁸.

Tipul este simplu, fiind prezent în descoperiri din mai multe locații de pe teritoriul României de azi și datat larg în perioada stăpânirii romane, ca de altfel și în restul lumii romane⁷⁹. O analogie provine din amfiteatrul de la *Ulpia Traiana*, datată în secolele II-III⁸⁰. Altele piese asemănătoare au fost descoperite la *Porolissum* – amfiteatru și castru, Romita-băi, Buciumi-castru și au fost date cu precădere în secolul al III-lea⁸¹. O bună analogie o reprezintă și piesele descoperite la *Condate*⁸² și Lyon⁸³ în Gallia, pe teritoriul Panoniei cu loc de descoperire necunoscut alături de mai cunoscutul Dunapentele⁸⁴ sau la *Egeta* în Moesia Superior⁸⁵. În Gallia acest tip a fost datat între secolele I–V, în Britannia în secolul al III-lea, în Moesia Superior în sec. III-IV⁸⁶, iar în Noricum în perioada dintre sf. sec. II-III⁸⁷, pentru ca pe teritoriul Panoniei ele să fie date între secolele II-IV⁸⁸. În lipsa unui context mai detaliat, propunem ca și datare pentru piesa noastră perioada secolelor III-IV, pe baza analogiilor și ținând cont de faptul că pe teritoriul Moesia Superior tipul este târziu, dar și de faptul că la Gornea spre deosebire de Porolissum, Imperiul continuă să-și impună prezența fizică și după finalul secolului al III-lea.

Concluzii

Studiul celor șase piese, aflate în colecția Muzeului Banatului Montan din Reșița, reprezintă o oportunitate de a studia mudul în care civilizația romană a pătruns și s-a menținut pe teritoriul Banatului, de la centrele aflate în proximitatea Dunării – cum este Gornea, la castele de la *Bersobis*, *Tibiscum* și *Praetorium*, sau la *villa rustica* descoperită la Brebu. Piesa descoperită la Berzobia, este printre cele mai timpurii bijuterii romane

⁶⁵ Riha 1990, p. 33.

⁶⁶ Bondoc 2005, 10; Petolescu 2005, 78, nr. cat. 102.

⁶⁷ CIL III, 1639, 4; Gudea, Ghiurco 1988, 173.

⁶⁸ Tudor 1970, 319, fig. 3/6; IDR II, nr. 548; Petolescu 2005, 87, nr. cat. 134; Hamat 2016, 100.

⁶⁹ Hamat 2016, 94.

⁷⁰ Guiraud 1989, 185; Ruseva-Slokoska 1991, 76; Hamat 2016, 94; Hamat 2017, 60–61.

⁷¹ Înălțime.

⁷² Diametru.

⁷³ Tacitus, *Germania*, 17; Apuleius, *Metamorphoses*, 13; Petronius, *Satyricon*, 21.

⁷⁴ Gudea, Bajusz 1991, 89; Elefterescu 2008, 221–222; Preda 1980, 62, pl. LVII.10; Ciugudean 1997, 35; Alicu, Nemes 1982, 345; Hamat 2013, 177–178.

⁷⁵ MBM nr. inv. 3431.

⁷⁶ Bíró 1994, 32.

⁷⁷ Petković 1995, 30.

⁷⁸ Gudea, Bajusz 1991, 85.

⁷⁹ Beal 1983, 200; Gudea, Bajusz 1991, 86; Elefterescu 2008, 238–239.

⁸⁰ Alicu 1994, nr. cat. 824, 117.

⁸¹ Gudea, Bajusz 1991, 95–96.

⁸² Labaune 2008, fig. 2/8.

⁸³ Beal 1983, nr. cat. 703, 200.

⁸⁴ Bíró 1994, nr. cat. 270–27385, 86.

⁸⁵ Petković 1995, nr. cat. 223, 72.

⁸⁶ Petković 1995, 30.

⁸⁷ Beal 1983, 200; Gudea, Bajusz 1991, 86.

⁸⁸ Bíró 1994, 32.

descoperită pe teritoriul provinciei. Pe de altă parte bijuteriile descoperite la Gornea sau Mehadia se încadrează conform analogiilor din provincie sau din proximitatea provinciei, în secolele III-IV, ambele locații fiind recunoscute pentru descoperirile arheologice de epocă romană târzie. În ceea ce privește diametrul inelului, trebuie să menționăm că acesta este unul destul de mare și prin urmare ar fi putut aparține unui bărbat. Dacă diametrul ar fi fost mai mic, atunci nu am fi putut stabili cu o mai mare certitudine sexul purtătorului, pentru că de regulă, inele se puteau purta pe degetul mic sau pe prima jumătate a degetului, așa cum o demonstrează inelele reprezentate pe unele statui⁸⁹.

Foarte important de subliniat, este și obiceiul refolosirii în perioadă medievală a bijuteriilor de epocă romană. Gema descoperită la cercetarea sitului de epocă medievală de la Obreja-Sat Bătrân, ilustrează o stare de fapt și anume jefuirea sistematică a siturilor antice în căutare de obiecte prețioase în perioada medievală și modernă⁹⁰. Situația este recunoscută în ceea ce privește Romula, Tibiscum, Ulpia Traiana, Potaissa dar și nordul provinciei romane. Jaful a fost mult ușurat de faptul că majoritatea ruinelor romane aveau zidurile vizibile, spre exemplu Tibiscum avea încă la începutul secolului XX, zidurile la peste 1 metru deasupra solului⁹¹.

Din păcate, lipsa contextului lasă încă multe întrebări fără răspuns. La o parte dintre acestea am încercat să răspundem prin clarificarea și punerea în ordine a informațiilor și prin includerea lor într-o tipologie general acceptată pe baza analogiilor. Deși funcționalitatea nu poate fi lămurită cu precizie pentru toate piesele, am obținut cu ajutorul analogiilor o datare pe cât posibil mai precisă. Sperăm că aducerea din nou în discuție a acestor piese să ajute la readucerea în discuție și a altor piese care provin din cercetări mai vechi pe, pentru că... și depozitele conțin adevărate comori care așteaptă să fie redescoperite.

BIBLIOGRAFIE

- Alicu 1994
Alicu D., *Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca.
- Alicu, Nemes 1982
Alicu D., Nemes E., *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Acta Musei Napocensis*, 19, (1982), 345–367.

⁸⁹ Ergün 1997, 714, fig. 1.

⁹⁰ Hamat 2017, 429.

⁹¹ Hamat 2017a.

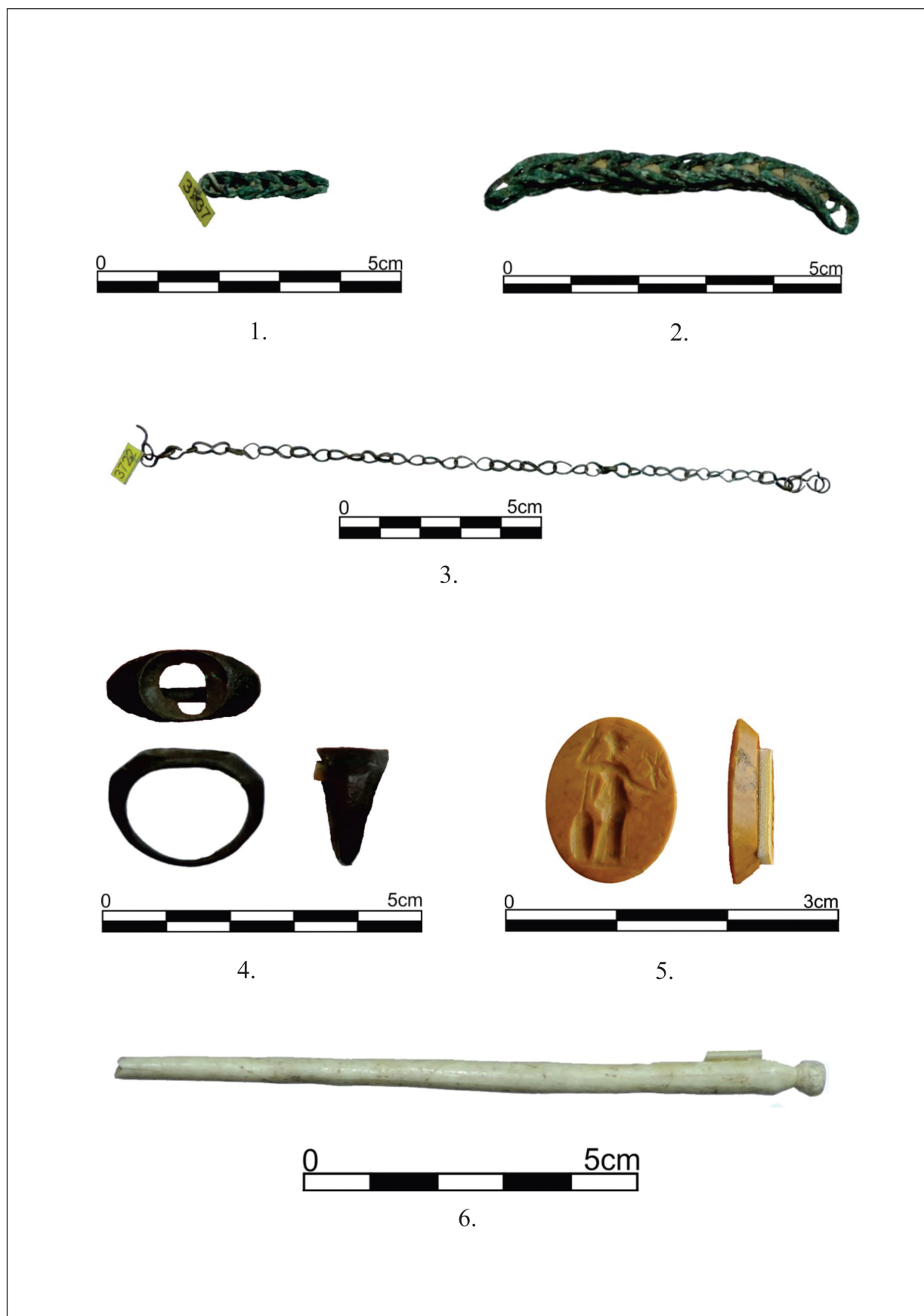
- Alicu, Cociș 1988
Alicu D., Cociș S., *Podoabe romane de la Ulpia Traiana*, *Apulum*, 25, 225–246.
- Alicu et alii 1995
Alicu D., Bota E., Popa V., *Cercetări arheologice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Acta Musei Napocensis*, 32, (1995), 665–719.
- Apuleius, *Metamorphoses*
Lucius Apuleius Madaurensis, *Metamorphoses*, traducere și note Teodorescu I, ed. Pentru Literatură, București, (1968).
- Bajusz, Isac 2002
Bajusz I., Isac A., *Podoabele din amfiteatrul de la Porolissum*, (Cosma C., Tamba, Rustoiu A.), *Studia Archaeologica et Historica Nicolae Gudea dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*, *Bibliotheca Musei Porolissensis*, 4, Zalău, (2001), 397–430.
- Băjenaru 2010
Băjenaru C., *Minor fortifications in the Balkan – Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca, (2010).
- Bălăceanu 2006
Bălăceanu M., *Podoabe în Dacia romană*, Craiova, (2006).
- Beal 1983
Beal J. C., *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de Civilisation Gallo-Romaine de Lyon*, Lyon, (1983).
- Benea 1996
Benea D., *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, (1996).
- Benea 1999
Benea D., *Dacia sud-vestică în secolele III-IV (Interferențe spirituale)*, II, Timișoara, (1999).
- Benea 2008
Benea D., *Edificiul de cult roman de la Praetorium (Mehadia)*, Timișoara, 2008.
- Benea 2016
Benea D., *Istoria Banatului. Antichitatea*, București, (2016).
- Bíró 1994
Bíró M., *The bone objects of the Roman Collection. Catalogue Musei Nationalis Hungarici*, Budapest, (1994).
- Bona, Petrovski 1983
Bona P., Petrovski R. Petrovski M., *Tibiscum. Cercetări arheologice. II (1976–1979)*, *Acta Musei Napocensis*, XX, (1983), 405–432.

- Bondoc 2005
Bondoc D., *VTERE FELIX pe un inel roman de argint descoperit la Cioroiul Nou, comuna Cioroiasi, județul Dolj*, Analele Universității din Craiova. Seria Științe Filologice. Limbi și Literaturi Clasice, Craiova, II (1–2), (2005), 9–15.
- Bozu 1981
Bozu O., *Construcția romană din punctul Gura Văi, comuna Brebu (jud. Caraș-Severin), Banatica*, 6, (1981), 125–136
- Bozu 2000
Bozu O., *Obiecte din bronz descoperite în așezarea romană de la Mehadia, județul Caraș-Severin (Objets en bronze decouverts dans la cite romaine de Mehadia)*, Banatica, 15, (2000), 223–241.
- Bozu 2001
Bozu O., *Obiecte din bronz descoperite în așezarea romană de la Mehadia, județul Caraș-Severin (II)*, Analele Banatului SN, 9, (2001), 147–164.
- Bozu 2008
Bozu O., *Catalogul pieselor romane și daco-romane din colecția Muzeului Banatului Montan, Reșița*, (2008).
- Ciugudean 1997
Ciugudean D., *Obiectele din os, corn și fildeș de la Apulum, Bibliotheca Musei Apulensis*, V, Alba-Iulia, (1997).
- Crișan 1959
Crișan I. H., *Le trésor d'Ațel et ses relations balkano-danubiennes, Dacia*, 3, (1959), 353–367.
- Elefterescu 2008
Elefterescu D., *Obiecte de os la Durostorum I, Pontica*, XLI, (2008), 219–297.
- Ergün 1997
Ergün N., *Der Ring als Statussymbol, Kölner Jahrb.*, 32, (1997), 713–725.
- Facșády 2009
Facșády A. R., *Aquincumi ékszerek. Jewellery in Aquincum*, Budapest, (2009).
- Gudea 1977
Gudea N., *Gornea. Așezări din epocă romană și romană târzie, Reșița*, (1977).
- Gudea, Ghiurco 1988
Gudea N., Ghiurco I., *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Cluj-Napoca, (1988).
- Gudea, Bajusz 1991
Gudea N., Bajusz A., *Ace de păr din os de la Porolissum, ActaMP*, XIV-XV, (1991), 81–126.
- Guiraud 1989
Guiraud H., *Bagues et anneaux a l' époque romaine en Gaule, Gallia*, 46, (1989), 173–211.
- Hamat 2011
Hamat A.C., *Podoabe și accesorii vestimentare feminine din Dacia. Cu privire specială la Dacia Suerior*, Teză de doctorat (ms), Timișoara, (2011).
- Hamat 2013
Hamat A. C., *Acele de păr cu capul în formă de mână descoperite în Dacia Romană, Sargetia*, IV, (2013), 177–193.
- Hamat 2016
Hamat A. C., *Inele sigilare descoperite pe teritoriul Daciei romane, Sargetia*, VII, (2016), 85–108.
- Hamat 2017
Hamat A.C., *Imaginea nemuritoare a frumuseții. Gemele descoperite în aria municipiului roman Tibiscum (jud. Caraș-Severin)*, Arheovest, V/1, (2017), 417–437.
- Hamat 2017a
Hamat A.C., *Stories about Tibiscum. The research carried out by the priest Iosif Mircea at the roman ruins from Jupa*, (Szabó C., Rusu-Bolindeț V., Rustoiu G. T., Gligor M.) *Adalbert Cserni and his Contemporaries The Pioneers of Archaeology in Alba Iulia and Beyond*, Cluj Napoca, (2018), 205–218.
- Hamat 2018
Hamat A.C., *Lacăte romane din colecția Muzeului Banatului Montan Reșița, Banatica*, 28, (2018), 243–250.
- Horedt 1973
Horedt K., *Die dakischen Silberfunde, Acta Musei Napocensis*, 17, (1973), 127–168.
- Isac 1999
Isac A., *Der römische Schmuck in den Kastellen der Provinz Dacia Porolissensis, Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău, (1999), 755–776.
- Labaune 2008
Labaune F., *Le travail de l'os à Rennes (Ile et Vilaine) à travers un canif à manche sculpté trouvé 3–5 rue de Saint Malo*, (Bertrand I.), *Le travail de de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en mare? Actes de la table ronde Instrumentum, Chauvigny (Vienne, F)*, 8–9 décembre 2005, Montagnac, (2008), 55–63.
- Medeleț, Flutur 2002
Medeleț F., Flutur A., *Castrul roman de la Berzovia. Istoricul cercetărilor arheologice, Patrimonium Banaticum*, 1, (2002), 95–100.
- Petković 1995
Petković S., *Rimski predmeti od kosti o roga sa teritorije Gornje Mezije*, Beograd, (1995).
- Petolescu 2005
Petolescu C. C., *Inscripții latine din Dacia*, București, (2005).

- Petronius, *Satyricon*,
Gaius Petronius, *Satyricon*, trad. E. Cizek, Ed. Paideia, București, (2003).
- Plinius, *Naturalis Historia*,
Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, *Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, Traducere din latină, prefață, note și indice de Ioana Costa, vol. VI (c. XXXIII-XXXVII), Ed. Polirom, Iași, (2004).
- Popilian 1998
Popilian G., *Câteva considerații cu privire la tezaurul de la Vârtoș, jud. Dolj*, *Arheologia Olteniei* SN, 13, (1998), 43–70.
- Popović 1996
Popović I., *Certain Tracts of the Roman Silver Jewellery manufacture in the Central Balkans*, *Starinar*, XLVII, (1996), 139–154.
- Preda 1980
Preda C., *Callatis, necropola romano-bizantină*, București, (1980).
- Riha 1990
Riha E., *Der Römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, (1990).
- Ruseva-Slokoska 1991
Ruseva-Slokoska L., *Roman Jewellery. A collection of the National Archaeological Museum-Sofia*, Sofia, (1991).
- Stîngă 1998
Stîngă I., *Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p. Chr*, *Bibliotheca Thracologica*, 26, București, (1998).
- Tacitus, *Germania*
Publius Cornelius Tacitus, *Germania*, traducere Cizek E., Ed. Paideia, București, (2004).
- Timoc 2018
Timoc C., *Contribuții habsburgice la istoria siturilor de epocă romană din Banat*, *Analele Banatului SN*, XXVI, (2018).
- Tudor 1970
D. Tudor, *Comunicări epigrafice VI, SCIVA*, 21 (2), (1970), 313–326.
- Țeicu, 2009
Țeicu, D., *Cetăți medievale din Banat. Medieval fortifications in Banat*, Timișoara, (2009).
- Uzum et alii 1973
Uzum I., Lazarovici Gh., Dragomir I., *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevita, Banatica*, 2, (1973), 403–416.
- Vass 2010
L. Vass, *Women in a Man's World? Female Related Artefacts from the Camps of Dacia, Marisia*, XXXIII, (2010), 127–152.

Pl. I Harta descoperirilor/ The map of the discovery

Pl. II. 1. Fragment de lănțișor (Berzovia)/ Fragment of chain (Berzovia); 2. Fragment de lănțișor (Breb)/ Fragment of chain (Breb); 3. Fragment de lănțișor (Gornea)/ Fragment of chain (Gornea); 4. Inel (Mehadia)/ Ring (Mehadia); 5. Gemă (Obreja)/ Gem (Obreja); 6. Ac de păr (Gornea)/ Hairpin (Gornea).

SURFACE AND LOW ALTITUDE SURVEYS ON THE MILITARY VICI FROM SĂLAJ COUNTY (DACIA POROLISSENSIS)

Horațiu Cociș*

Cuvinte cheie: vici militari, Dacia Porolissensis, județul Sălaj, cercetare de suprafață, Digital Surface Model, analize heat map

Keywords: military vici, Dacia Porolissensis, Sălaj County, surface survey, Digital Surface Model, heat map analyses

Cercetări de suprafață și de joasă altitudine la *vici* militari din județul Sălaj (Dacia Porolissensis) (Abstract)

Așezările civile care apar, funcționează și se dezvoltă lângă castele auxiliare s-au constituit de-a lungul deceniilor în direcții explicite de cercetare. Situația acestor așezări aferente castrelor din provincia romană limitrofă Dacia Porolissensis este încă la un nivel incipient și speculativ. Prezentul studiu cuantifică o serie de cercetări periegetice întreprinse în zonele așezărilor civile de lângă castele auxiliare de la *Buciumi* (com. Buciumi), *Românași* (com. Românași), *Brusturi-Romita* (com. Creaca) respectiv *Tihău* (com. Surduc). Deși pentru fiecare dintre ele există informații mai mult sau mai puțin relevante despre localizarea lor, lipsa unei cercetări intensive de suprafață cât și o cartare a extensiei ceramicii au fost motivele pentru care ne-am propus, în această primă fază, reluarea problematicii. Agricultură intensivă practică în toate cazurile menționate ne-a facilitat cercetarea de teren, fiind în final identificate perimetrele teoretice ale acestor *vici militares*. Cartările au fost făcute utilizând un GPS RTK Hi-Target V90, fiind înregistrate în totalitate concentrațiile de ceramică observabile la suprafață, utilizând un sistem de grid-uri. Pe baza punctelor obținute s-au calculat în a doua fază densitățile acestor concentrații de fragmente ceramice, obținând astfel modele geostatistice bazate pe densitatea materialului. Nu în ultimul rând, suprafața astfel identificată a fost supusă unor procedee de fotografiere aeriană pentru a obține ulterior modele digitale 3D ale terenului, cu un grad de fidelitate ridicat, cât și pentru a încerca identificarea, pe cât este posibil, a noii structuri pe baza diferenței de elevație. Limitele metodelor sunt evidente, ele reprezentând *strict* distribuția materialului pe suprafața așezărilor și modelarea 3D a suprafețelor cercetate.

Introduction. The state of research on the military vici from Sălaj (Dacia Porolissensis)

The highly militarized frontier of Dacia Porolissensis (with focus on Sălaj County) was and it continues to be an extremely fertile ground for the research of the military factor¹ and its related issues.² Yet, the questions raised by the civilian settlements called military *vici* (the terminological convention known as *vici militares*³) which have developed in the vicinity of these auxiliary forts,⁴ except for some short descriptions of

their (approximated) field extension based on pottery and isolated finds and without a clear context, are almost in unanimity unsolved.⁵ It is observed a general focus on the military installations rather than on the civilian settlements that are in direct interaction with the garrisoned troops. The present study falls in the category of the extensive surface surveys, being not a theoretical approach regarding the history, organization and evolution of the military *vici*⁶ but an attempt to establish their

the second term never appearing in the context of the smaller forts (Salway 1981, 9). See also Sommer 1984, 3–5; Sommer 2006, 95–145. Yet, there are certain situations when the term *canabae* appears in connection with an auxiliary fort, such as *finis canabiarum Dimensionum* (see Nemeti 2014, 80).

⁵ See especially Benea 1993, 267–292; Benea 1995, 231–241; Benea 2000, 33–61; Oltean, Hanson 2001, 123–134. See also the extensive geophysical survey undertaken within the *vicus* from *Samum* (Cășeu, Cluj County) in Isac *et al.* 2013, 24–25.

⁶ See in this direction Benea 2003; Nemeti 2014; See also Bérard 1993, 61–90; Cârjan 2013, 11–35.

* Zalău County Museum of History and Art, hcocis12@gmail.com.

¹ Marcu 2009, 11–12; A history of research of the auxiliary forts from Sălaj County in Cociș 2018, 118–133.

² See especially Petruț 2018, 25–34.

³ See especially the discussion regarding the communities born near the auxiliary forts in Nemeti 2014, 80–99.

⁴ Paul Salway outlined the fact the term for the civilian settlements developed near auxiliary forts is *vicus*, those who developed near the legionary fortresses being named *canabae*,

field extension, using the *GIS* and *UAV* support. Following this state of affairs, we have to contextualize firstly the available info about the *vici militares* from Sălaj County in order to fit our demarche. In the well-known descriptive order from south to north⁷ (see Plate I), we should start our discussion with the auxiliary fort at Buciumi.

The auxiliary fort at Buciumi,⁸ located on the plateau called nowadays *Grădiște*⁹ (Plate II. a), drew the attention of the Hungarian humanist Stephanus Zamosius (István Szamosközi) in the 16th century,¹⁰ his description of the site being preserved in a later 17th century chronicle.¹¹ Starting with the 19th century and the field research undertaken by Torma K. in the area,¹² the auxiliary fort was mentioned in various studies.¹³ The excavations at the fort took place between 1963–1976,¹⁴ in 1997¹⁵ and after, between 2013–2015.¹⁶

Even if the auxiliary fort at Buciumi was extensively excavated,¹⁷ the info regarding the *camp-followers* that developed near it is quite scarce. What we know from the older accounts is that the military *vicus* was located on the south-eastern side of the fortification,¹⁸ therefore in front of *porta principalis sinistra*.¹⁹ What is worth to be mentioned is that in 1970 a series of electro-resistivity surveys have been made for the first time in order to establish the layout of the *vicus*.²⁰ The surveys (unfortunately still unpublished), doubled with some small archaeological trenches, pointed out that the *vicus* has a main street, a natural continuation of *via principalis* as well as a series of smaller streets which separates the civilian buildings between them.²¹ The data regarding the baths of the fort are also reduced to a minimum. N. Gudea located and shortly excavated in 1966 a structure considered to be such a building at approximately

150–200 m east of the auxiliary fort, in the point called *Fântâna Benții*,²² a toponym that is still used nowadays. The findspot is correlated with the earlier description of K. Torma who saw a quadrilateral building and water pipes.²³

Important data regarding this *vicus* came from a recent surface survey in the area of the auxiliary fort, integrated within a larger landscape project, by C. H. Opreanu and V.-A. Lăzărescu.²⁴ In a *Digital Surface Model* based on *UAV*, they discovered the presence of a building in the vicinity of *porta decumana*, supposedly of Roman origins.²⁵ The necropolis could be located in the north-eastern side of the civilian settlement, probably following a while the road to the north.²⁶

Going further north, the next frontier military headquarter, subject of our survey, is located at Românași²⁷ (Plate II. b). The auxiliary fort from the place called *Cetate*²⁸ was investigated in a lower grade than the previous example,²⁹ the first time in 1959³⁰ and after that, in 1996.³¹ The earlier accounts are sporadic.³² Based on the published info, it seems that the military *vicus* developed near this auxiliary fort is quite extended. North of the fort, the local inhabitants saw in the past decades traces of walls from the civilian settlements altogether with a large quantity of potsherds, bricks and tiles.³³ Due to the fact that the modern cemetery is located east of *porta praetoria*, the grave diggers discovered also stone foundations and Roman archaeological small finds.³⁴

On the western side of the auxiliary fort there are also mentions about the existence of a large amount of potsherds and bricks, this area being also considered a part of the civilian settlement.³⁵ Based on Torma's statement, the two funerary

⁷ The *rule* established by K. Torma and his research on the *limes Dacicus* (see especially Torma 1880); Cociș 2016, 41–43.

⁸ See Marcu 2009, 36–52.

⁹ The Hungarian name of Buciumi was *Vármező*, literary translated as *the field of the fortress* (Gudea 1997, 9).

¹⁰ Gudea 1997, 12.

¹¹ Russu 1959, 305–306.

¹² Torma 1864, 11–12; Torma 1880, 75, 116, 127

¹³ For older accounts regarding the auxiliary fort see especially Russu 1959, 305–311; Gudea 1997, 12.

¹⁴ Chirilă *et al.* 1972; Gudea 1997, 14–15.

¹⁵ Timoc, Bejinariu 2000, 345–357.

¹⁶ Bejinariu *et al.* 2014, 170; Bejinariu *et al.* 2016, 124–125.

¹⁷ See Cociș 2018, 119–122.

¹⁸ Gudea 1997, 62.

¹⁹ See Gudea 1997, 98, Fig. 15.

²⁰ Gudea 1997, 62–63.

²¹ Gudea 1997, 92.

²² Gudea 1997, 63–64. See also Țentea, Burkhardt 2017, 27–28.

²³ Torma 1864, 11. See also Goos 1876, 120; Tudor 1968, 243–254.

²⁴ Opreanu, Lăzărescu 2016.

²⁵ Opreanu, Lăzărescu 2016, 66, Fig. 20, 67,

²⁶ See the description in Gudea 1997, 64–65.

²⁷ See Marcu 2009, 100–101.

²⁸ Tamba 1997, 9.

²⁹ Cociș 2018, 121–122.

³⁰ Macrea *et al.* 1962, 499–501.

³¹ Tamba 1997, *passim*.

³² See Torma 1864, 11–12; Goos 1876, 72. For the funerary monuments discovered here see CIL III, 840 and CIL III. 841.

³³ Tamba 1997, 29.

³⁴ We must underscore the fact that there was no extensive field survey carried out on the surface of the *vicus*; Tamba 1997, 29.

³⁵ Tamba 1997, 30.

inscriptions discovered in the area of Românași are coming from the fields located west of the auxiliary fort,³⁶ thus indicating the possible location of the necropolis.³⁷ Based on a recent geophysical survey carried out on the surface of the auxiliary fort but also in the vicinity of *porta praetoria*, one can observe the road coming out from this gate, crossing the surface of the *vicus*,³⁸ the civilian settlement being developed along the main street, with obvious further side extensions and intersections.

Located in the narrow meadow of the *Agriș* River,³⁹ the auxiliary fort at Brusturi (known as the auxiliary fort at Romita⁴⁰) is the next surveyed military center (Plate III. a). The fort was the subject of an ongoing archaeological and geophysical research. The earliest account of the ruins dates back to 1837,⁴¹ being mentioned later by other several antiquarians and early archaeologists.⁴² The first excavations took place between 1970–1974, being identified the baths near the auxiliary fort.⁴³ Further excavations took place in 1996–1997,⁴⁴ 2000⁴⁵ and 2018,⁴⁶ focusing especially on the defensive elements and the interior planning of the fort.⁴⁷

The civilian settlement at Brusturi is rather a misfortunate case. As the authors of the monograph saw and as we confirmed in several cases, the surface of the *vicus* is covered almost entirely with alluvial sand, the thickness of the layer varying between 0.8–1 m.⁴⁸ Under this layer, in the right bank of *Agriș* River, a Roman habitation layer is visible,⁴⁹ *grosso-modo* south of the fort. In the area between *porta praetoria* and the baths,⁵⁰ also in the river bank, Al. V. Matei and Bajusz I. observed several traces of walls. In their opinion the civilian settlement is developed in the north no further than

the baths, the epicenter being located somewhere south of the fort, outside of *porta decumana*.⁵¹

The position of the necropolis within the landscape of Brusturi fort and *vicus* is more approximated. Based on three funerary inscription⁵² (only one with a certain find spot⁵³), the necropolis is thought to be located under the actual cemetery of Romita, south-east of the settlement.⁵⁴ Finally, a last attempt to identify the *vicus* from Brusturi was made by a team led by C. H. Opreanu. Based on a magnetic susceptibility survey, they proposed the extension of the *vicus* specifically on the eastern side of the fort.⁵⁵

A rather interesting case is the so-called *vicus area*⁵⁶ from the highly militarized center of Porolissum. Even if this example was not the subject of our survey, it is worth mentioning that the buildings located alongside the imperial road which passes near the auxiliary fort at *Pomet Hill*, was extensively excavated in the past decades.⁵⁷ Due to its layout,⁵⁸ the so-called *vicus* from Porolissum will fall somehow in the *street-type*⁵⁹ or *ribbon-type vicus*,⁶⁰ a *classic* type with the buildings developed alongside a road, most of the times in front of the *portae principales*,⁶¹ throughout an extension of *via principalis*. In the case of Porolissum, the rule is not quite applied due to the fact that the *vicus* area is developed alongside the road that passes in front of *porta praetoria*.⁶² But as C. S. Sommer noted, *the (vici) types are rarely appear in a pure form (type)*.⁶³

Our last case study is the auxiliary fort and the military *vicus* at Tihău⁶⁴ (Plate III. b). Unlike the rest of the cases mentioned above, the auxiliary

³⁶ Torma 1864, 11–12.

³⁷ Tamba 1997, 32–33.

³⁸ See Opreanu, Lăzărescu 2016, 69, Fig. 23.

³⁹ Matei, Bajusz 1997, 5.

⁴⁰ The rectification in Cupcea *et al.* 2018, 17.

⁴¹ Hodor 1837, 532–535.

⁴² Early mentions in Torma 1864, 14, 32–33; Cosma 1870, 638; Goos 1876; Torma 1880, *passim*; Király 1893, 414–415.

⁴³ Matei, Bajusz 1997, 101–113; Țentea, Burkhardt 2017, 29.

⁴⁴ Matei, Bajusz 1997, *passim*.

⁴⁵ Unpublished excavations.

⁴⁶ Cupcea *et al.* 2018, 16–20.

⁴⁷ Marcu 2009, 101–113. The surface of the auxiliary fort was the subject of two extensive geophysical surveys (see Franzen *et al.* 2007, 161–167; Opreanu, Lăzărescu 2016, 71–74.

⁴⁸ Matei, Bajusz 1997, 114.

⁴⁹ Matei, Bajusz 1997, 114.

⁵⁰ See Matei, Bajusz 1997, 156, Fig. 7.

⁵¹ Matei, Bajusz 1997, 114–116.

⁵² CIL III, 839; CIL III, 6249; CIL III, 7643.

⁵³ CIL III, 839; see the commentaries in Hodor 1837, 532–533.

⁵⁴ Matei, Bajusz 1997, 117–118, 157, Fig. 8.

⁵⁵ Opreanu, Lăzărescu 2016, 74, Fig. 30.

⁵⁶ The core concept was applied in time to the inhabited area located west, north and east of the auxiliary fort from Porolissum-*Pomet*, different from the *municipium* area, located south and south-east of the fort.

⁵⁷ The archaeological monograph of the *vicus* area in Tamba 2008.

⁵⁸ See the bigger picture of the *vicus*, completed with an extensive geophysical survey in Opreanu, Lăzărescu 2016, 83, Fig. 37, Fig. 38.

⁵⁹ For this type of *vicus* see especially Sommer 1999, 81; Sommer 2006, 97–98.

⁶⁰ Hopewell 2005, 266.

⁶¹ Sommer 2006, 97.

⁶² Tamba 2008, 44.

⁶³ Sommer 1999, 85.

⁶⁴ See Marcu 2009, 115–116.

fort at Tihău-*Cetate*⁶⁵ was excavated in a lower grade. The first excavations took place in 1958, being uncovered a complex building inside the fort and also its defensive elements.⁶⁶ The next excavation was more a control trench made in 1997 to uncover the precinct wall.⁶⁷ The auxiliary fort was the subject of several geophysical surveys, the first one being made in 1999⁶⁸ and the second one, a more accurate investigation, in 2016.⁶⁹

The accounts about the civilian settlement of the auxiliary fort are extremely low. We have only several data and mentions about bricks, coins and potsherds found somewhere on the plateau that lies near the fort.⁷⁰ The local inhabitants turned out to be a useful source due to the fact that some of them collected archaeological finds also from the surface of the *vicus*. Finally, we underscore again the fact that the orthodox cemetery affects continuously the area of the civilian settlement, uncovering fragments of worked stones, potsherds and even bronze fragments. What is interesting is the fact that on the first magnetic map one can see outside the fort a series of anomalies that could represent ovens or kilns,⁷¹ hypothesis tested by the means of trial trenches and borings.⁷²

By displaying this introductory part, it is now

clear that the reduced amount of available data is not enough to integrate the situation of the *vici militares* from this part of Dacia Porolissensis in the wider frame of the Danube region.⁷³ Thus being the given situation, we found useful that in this inchoative phase to start with an extensive survey in order to delimitate as much as possible the areas of the *vici* by applying a suitable methodology.

The methodology.

In order to fulfill our objectives previously underscored, several methods were applied and adapted to the current situation. First of all, we pursued an extensive field survey in the areas of the civilian settlements,⁷⁴ based on all the available info. The goal of the surveys was to map the density and the extension of the potsherds and tiles in the freshly plowed soil. The mapping procedures were accomplished using an RTK GPS of highly precision, based on a georeferenced grid systems, uploaded in the GPS' mapping soft. The grid cells were 40 × 40 m. We used and adapted this method in order to create a systematic workflow for the field research.

The points thus recorded were introduced in a computational GIS-based algorithm called *Density*

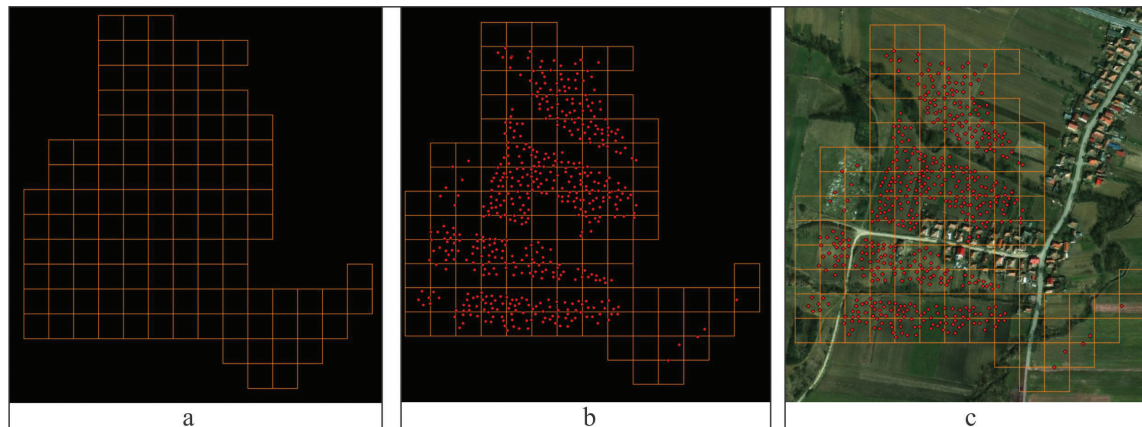

Fig. 1. The mapping method: a-georeferenced grid, b-topographical points resulted after the field survey, c-grid and points overlapped on the aerial plan.

⁶⁵ Protase 1994, 75, for toponymy and older accounts.

⁶⁶ See mainly Macrea *et al.* 1961, 384–386; Protase 1994, 75–101.

⁶⁷ Opreanu 1998, 79–81; Bennett 2006, 285; Opreanu, Lăzărescu 2016, 95.

⁶⁸ See the geophysics results in Haalebos 1999, 205, Fig. 10, 209, Fig. 12; Bennett 2006, 286, Fig. 4; 287, Fig. 5; 288, Fig. 6; Marcu 2009, 284, Pl. 16; Opreanu, Lăzărescu 2016, 96, Fig. 53, Fig. 54.

⁶⁹ Opreanu, Lăzărescu 2016, 97, Fig. 56.

⁷⁰ Protase 1994, 94–95.

⁷¹ Bennett 2006, 292–293.

⁷² See the localization of the borings and trenches in Haalebos, 1999, Fig. 12.

*Grid*⁷⁵ or more popular among archaeologist, *Heat Map*. In this particular case, the applied algorithm to estimate the density of the potsherds and tiles was the *Kernel Density Estimation* (KDE),⁷⁶ as a tool for spatial analyses. Based on the data collected

⁷³ For such examples see in particular Sommer 1988; Sommer 1997, 41–51; Sommer 2008, 253–284.

⁷⁴ The extensive field surveys were accomplished together with my colleague and friend Dan Deac, Phd. (Zalău County Museum of History and Art).

⁷⁵ See especially Kaur Mann, Kaur 2013, 2143–2147.

⁷⁶ For a definition of the algorithm and method see

in the field, KDE created multiple maps showing clearly the spots with a high density of material. The parameters used to create the density grids were a search radius of 6 m. and three cells per radius. Applying this method to all the surveyed civilian settlements, we were able not only to see the spreading of the archaeological material (= the theoretical extension of the site) but also to have a clear image of the archaeological density areas.⁷⁷

We want to underscore the fact the current analyses represents only the situation *de facto*, at the moment. Due to the extensive agricultural works, if we repeat the analyses next year, the situation could be different. But even if the density grid will be changed, the physical extension of the sites based on the potsherds will be most probable quite similar.

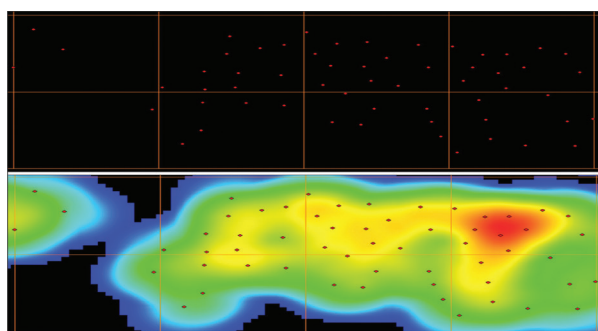

Fig. 2. Density grid of the potsherds and tiles as calculated by KDE.

The field surveys and spatial analyses were doubled by a series of aerial surveys on the surface of the military *vici*, surveys that were made using the UAV (*Unmanned Aerial Vehicle*).⁷⁸ The methods were applied in the following purposes: oblique and vertical aerial photography and *Digital Surface Models* (DSM) based on drone mapping.

The aerial photography is a quite old and widespread method used in archaeology,⁷⁹ the results being astonishing even within the narrow subject of the military *vici* from Dacia.⁸⁰ In our case, the vertical and the oblique photos were achieved in order to check the crop marks of the soil⁸¹ namely to search for brand new visible structures (or archaeological contexts in general). The photos

especially Rosenblatt 1956, 832–837; Parzen 1962, 1065–1076; Botev *et al.* 2010, 2916–2957.

⁷⁷ See a similar analyses with multiple categories of finds and a clear archaeological context in Opreanu, Lăzărescu 2015, 41–43.

⁷⁸ Ștefan, Ștefan 2015, 25–35.

⁷⁹ See an *excursus* in Rus 2015, 145–152.

⁸⁰ See especially Oltean *et al.* 2005, 351–360; Oltean 2007, 129, 157.

⁸¹ Millican 2012, 548–563.

were post-processed using a gradient scale editor, searching for visible and less visible crop marks,⁸² framed within the post processing of passive remote sensing data.⁸³ The structures thus identified were georeferenced, being vectorized on general maps of the sites.

The second category of analyses based on data acquired *via* UAV⁸⁴ was the creating of *Digital Surface Models* of the military *vici*, in order to have a suitable topographical background for further analyses and to search for visible structures based on their variation of elevation. In order to do that, we used a photogrammetric-based workflow known as SfM or *Structure from Motion*.⁸⁵ The dataset (between 400 and 800 photos per digital model) was introduced in a software that applies a similar algorithm with SIFT (*Scale Invariant Feature Transform*),⁸⁶ identifying the common points (the so called *tie points*) within a data set of photos. By calculating the internal and external geometries of the camera altogether with the 3D references of the scene, the *sparse point cloud* was extracted in the process called *bundle adjustment*.⁸⁷ The next process is a densification one, mainly based on the algorithm or process called MVS or *Multi View Stereo* through which the *sparse cloud* is transformed in a *dense cloud*.⁸⁸ The resolution of the future models will strongly depend on the numbers of the points contained by the *dense cloud*. In our case, the altitude of the photos varies between 30–35 m, thus the *surface models* having a resolution of 0.2 m. Beside the GPS data that is framed within each photo, we used a series of *ground control points* based on GPS RTK measurements in order to create as much as possible high precision models.

By including the topographic points (Stereo 70) within the model, each pixel of the *dense cloud* received a set of coordinates (easting, northing and elevation = X, Y, Z), being thus georeferenced.⁸⁹ The *dense cloud* was therefore exported in a *.las* for-

⁸² See Verhoeven 2012, 132–160.

⁸³ Schowngardt 2007, 2; Ran *et al.* 2017, 2421. For further details see especially Liu, Mason 2009.

⁸⁴ There was not used any flight plan, the photos for the models being taken manually.

⁸⁵ See especially Koenderink, van Doorn 1991, 377–385; Fonstad *et al.* 2012, 421–430; Westoby *et al.* 2012, 300–313;

⁸⁶ For the SIFT algorithm see Lowe 2004, 91–110.

⁸⁷ For the *bundle adjustment* process see Triggs *et al.* 2000, 298–372; Liu, Zayer 2012, 1–12.

⁸⁸ For a similar workflow applied on the sites of *limes Transalutanius* see Ștefan, Ștefan 2016, 255–270. See also Ștefan, Ștefan 2016, 25–35.

⁸⁹ See Micle *et al.* 2016, 731–742.

mat, with a previous point classification process, in order to obtain a *bare ground surface*, without the low vegetation interfered, in a GIS based software.

The methods briefly described were combined in all of the four cases in order to extract maximum of data. There were however situations where the positive or the negative crop marks left by the civilian settlements were not at all visible in the DTM's, therefore we decided to present only the conclusive results and to repeat the process in the near future. As for the low altitude aerial photos, it is highly recommended to repeat the UAV deploys again and again, in each season, in order to gather as much info as possible.

The limits of the methods are quite clear. First of all, we used only the surface surveys and the low altitude photography, therefore the results are conditioned by the presence of the archaeological material and the visible crop marks of the civilian buildings. Secondly, the aerial photography did not revealed all the substructures due to the fact that the vegetation was quite scarce. A future study will follow in order to complete the aerial data. But after all, only an extensive geophysical survey could reveal the real layout of those *vici militares*.

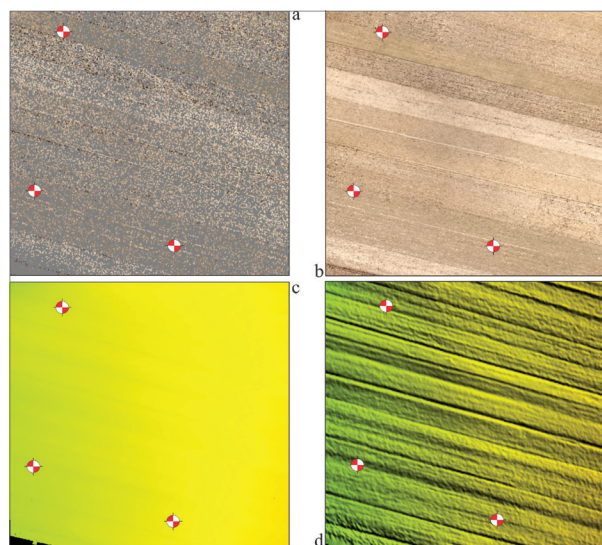

Fig. 3. DSM workflow based on UAV and RTK ground control points: a-sparse cloud, b-dense cloud, c-las classification model, d-DSM;

The results

The first results after applying the selected methods and gathering all the data are quite interesting and promising. We will describe them in the same order established in the introductory section.

– The civilian settlement that developed near the auxiliary fort at Buciumi was mainly placed on the extension of *via principalis*, therefore in front of the *porta principalis sinistra*, based on

the archaeological material (Plate IV). The extension of the pottery was identified on a length of 429 m from the *porta*, stopping somewhere near the *Lupuleșului Valley*. It is thus possible, as N. Gudea mentioned,⁹⁰ that the military *vicus* could have extended on the south-eastern slopes. Unfortunately, the area is not plowed. We found out that the pottery is expanding also toward north-west, on the plateau near *Dealul Flămând*, a previously unknown area. The archaeological material was found also in front of *porta decumana*, where the aforementioned structure was previously identified *via* UAV.⁹¹ Based on the pottery density, we believe that the civilian settlement is located also in the northern and north-western side of the auxiliary fort, being somehow an extension of the main core from the north-eastern side. The archaeological material was identified on a surface of 6.90 ha.

The *Digital Surface Model* revealed again the structure previously identified,⁹² but less visible due to the fact the specific agricultural plot was heavily plowed. A medium concentration of Roman potsherds and tiles were scattered on that spot. Furthermore, by editing the gradient of the photos, several crop marks that could indicate possible structures were spot in the same agricultural plot as the structure identified through photogrammetry. Because we do not possess data regarding the layout of the civilian settlement of the auxiliary fort at Buciumi, it is hard to frame it in a particular typology. But using the info provided by N. Gudea about the separate streets identified with the means of the electro-resistivity⁹³ to which we add the extension of the archaeological material and the structures identified *via* remote sensing, it is quite possible to deal with a combination of *street-type*⁹⁴ and *tangent-type*⁹⁵ *vicus*.

– Further north, the methods applied on the surface of the military *vicus* at Românași are even more convincing (Plate V). The first localization of the civilian settlement was only partially correct⁹⁶; it is obvious that the physical extension of the archaeological material has been approximated based more or less on local accounts. After the recent extensive field walking combined with the gradient analyses of several aerial photos, we are finally able to see the real extension of the

⁹⁰ Gudea 1997, 62.

⁹¹ For the structure see Opreanu, Lăzărescu 2016, 66.

⁹² Opreanu, Lăzărescu 2016, 66, Fig. 20.

⁹³ Gudea 1997, 62.

⁹⁴ See Sommer 2006, 97–98.

⁹⁵ Sommer 2006, 103.

⁹⁶ Tamba 1997, 29–32.

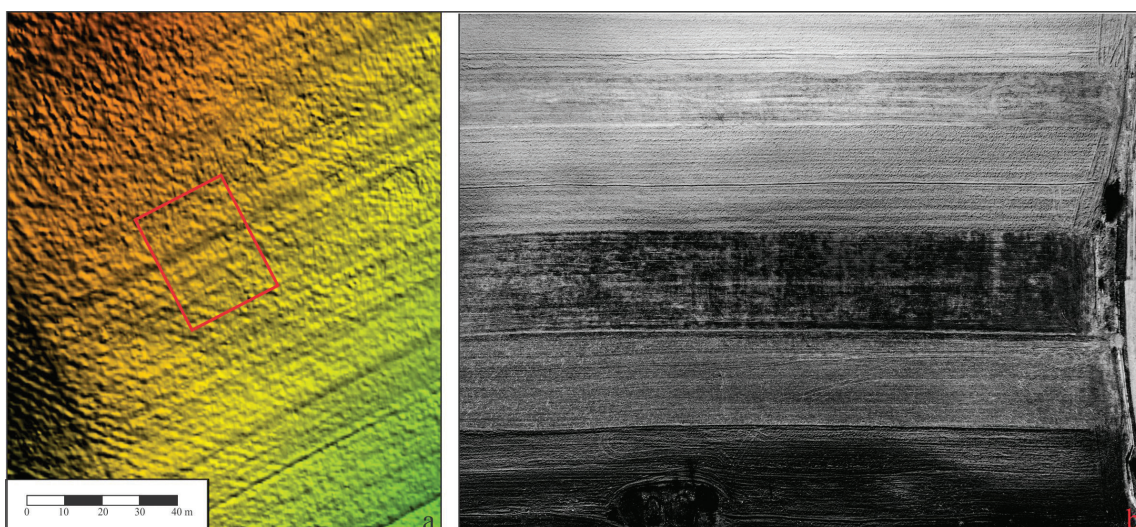

Fig. 4. The civilian settlement of the auxiliary fort at Buciumi: a-the second identification of the building in front of *porta decumana*; b-crop marks of possible buildings in front of *porta decumana* (gradient-black and whites).

archaeological material, the density spots within the settlement and even crop marks belonging to the civilian buildings of the military *vicus*.

Based on the recent geophysical survey on the surface of the auxiliary fort and outside of it,⁹⁷ we can tell that the layout of the civilian settlement is in close connection with the extension of *via praetoria*,⁹⁸ therefore the *vicus* is located mainly in front of *porta praetoria*. East of this main gate, the archaeological material stretches on length of approximately 300 m. According to the locals, the archaeological material, mainly bricks and tiles, was found also in their gardens and under their houses. Thus, it is clear that a part of the *vicus* is overlapped by the modern village.

The archaeological material was recorded south-east and north-east of the fort, on the both banks of *Ciumărna Valley* and its tributaries. The situation of the area located west of the fort it is quite unclear. Despite the fact that the older accounts recorded a large amount of archaeological material (potsherds, nails, bronze fittings)⁹⁹ and the alleged location of the necropolis is also somewhere there,¹⁰⁰ we did not manage to record such a density of finds but only some scattered potsherds on a relatively small surface. At this point, the area with potsherds, bricks and tiles covers a surface of roughly 11.1 ha.

In addition to this data, the gradient analyses of several vertical and oblique photos revealed a series of crop marks, north-east of the fort; the

crop marks are belonging to two distinct buildings and most probably to a road (primary or secondary) whose trajectory is indicating a direction to the *porta praetoria*. Combining the kernel density grid of the archaeological material with the georeferenced aerial photos, we observed a clear overlapping of the crop marks with the calculated hot-spots.

In terms of typology, we presume at this stage that the military *vicus* at Românași follows the same pattern like the one from Buciumi, being a *street-type vicus* with several (?) streets ramifications, orientated in this particular case east of *porta praetoria*.

– If in the above mentioned cases the analyses have yielded conclusive results, the surface of the civilian settlement that have developed near the auxiliary fort at Buciumi-Romita (due to its thick layer of alluvial sediments) did not respond to our methods). We were able to map only several potsherds, grouped in four small areas: near the baths (probably left from the old excavations), near the north-eastern corner of the fort, near *porta decumana* and some of them at approximate 200 m south-east of the fort (Plate VI). Even if the older field surveys have established the existence of the civilian settlement outside of *porta praetoria* and *porta decumana*, on a north-south axis,¹⁰¹ the current attempt does not reveal any extra data. The aerial surveys were also unsuccessful.

New data was achieved instead on the territory of Romita. Based on the older accounts, we managed to find a rather preserved segment of the Românași-Romita-Brusturi road, thus the

⁹⁷ See Opreanu, Lăzărescu 2016, 67–70.

⁹⁸ Opreanu, Lăzărescu 2016, 68, Fig. 22.

⁹⁹ Tamba 1997, 30.

¹⁰⁰ Torma 1864, 11–12; Tamba 1970, 32–33.

¹⁰¹ Matei, Bajusz 1997, 114–116.

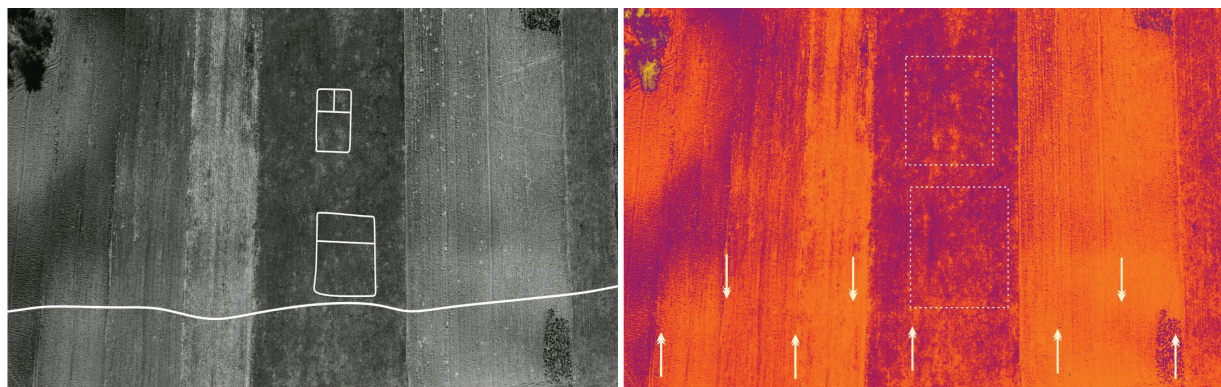

Fig. 5. The civilian settlement of the auxiliary fort at Românași: a-interpretation of the crop marks (gradient-black and whites); b-crop marks of two civilian buildings (gradient-YVOB).

road that entered in the fort at Brusturi *via porta decumana*. The road segment should be (based on the available description) near the necropolis of the fort and of the civilian settlement.¹⁰²

– Our last objective is also the trickiest. The civilian settlement of the auxiliary fort at Tihău seems to be a hard to conquer objective in the absence of any extensive geophysical survey carried out on *Cetate* plateau. Based on the first geophysical survey, 100–150 m north, east and south of the auxiliary fort¹⁰³ one can clearly see a complete lack of civilian structures, except for the kilns and ovens previously mentioned.¹⁰⁴ The field survey followed by the results of the kernel density analyses indicates a gap of 100–150 m in front of *porta praetoria*, gap without any archaeological material; this *empty space* is basically located in the area with no magnetic anomalies.

The potsherds and tiles were scattered on a surface of 8.7 ha, between 280–300 m east and south-east of the fort (Plate VII). The aerial photos and the post-processed data did not capture any crop marks of possible civilian structures. The only marks observed were several black spots, most probably the kilns previously identified in the geophysical survey.

Combining the available geophysical data with a recent *Digital Surface Model*, we believe that both the linear magnetic anomaly and the linear crop mark identified by us could represent the traces of the road that entered in the fort throughout *porta praetoria*. Due to its topographical layout, the only possible location for the civilian settlement is in front of this main gate. There are two possibilities: either the military *vicus* is somewhere else (although very unlikely) or a little east and south-east, toward

Grădiște Hill (outside the surface covered by the magnetic survey) as the density of the archaeological material is indicating. Based on the *DSM*, at a distance of 230 m south-east of the fort, there are several crop marks that could indicate the presence of a structure. However, the only way to find out its real layout is an extensive geophysical investigation in that specific area.

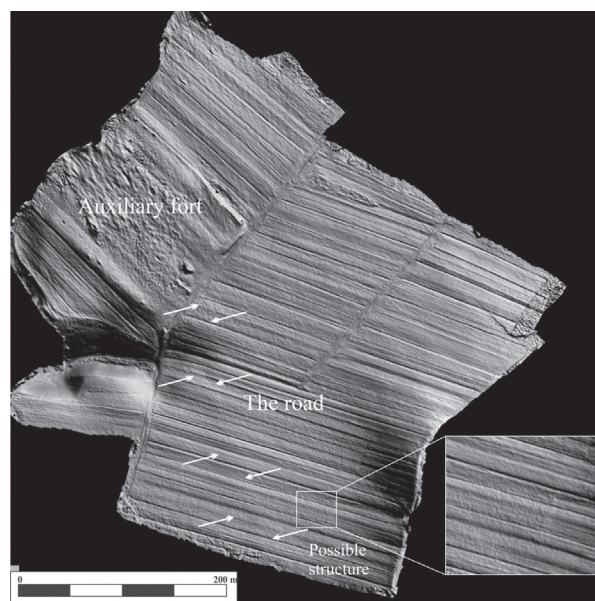

Fig. 6. *Digital Surface Model of the fort and vicus at Tihău; the road and the possible structure.*

Instead of conclusions

The aim of this paper was mainly to reopen the dossier of the civilian settlements that had developed near the auxiliary forts in this part of Dacia Porolissensis. The topic is its infancy, thus, a further research including geophysics and archaeological excavations is strictly needed if we want to increase our level of understanding; the so-called *camp followers* have their own community with a specific way of life. The *agency* and the *structure* of

¹⁰² See Matei, Bajusz 1997, 117–118.

¹⁰³ Haalebos 1999, 209, Fig. 12.

¹⁰⁴ Bennett 2006, 292–293.

these settlements are organically bounded by the auxiliary forts, thereby a broader study of the mentioned communities could help in a higher grade the understanding of the soldiers' community.¹⁰⁵ After more the 100 years of research focused on the auxiliary forts, a shift on their civilian settlements is strictly needed in order to bridge this huge data gap.

BIBLIOGRAPHY

- Bejinariu *et al.* 2014
I. Bejinariu, D. Băcuț-Crișan, D. Culic, Localitatea Buciumi, comuna Buciumi, jud. Sălaj, Punct: Grădiște. *Cronica Cercetărilor Arheologice*, 2014, 170.
- Bejinariu *et al.* 2016
I. Bejinariu, H. Pop, D. Culic, E. Pripon, D. Băcuț-Crișan, D. Deac. Localitatea Buciumi, comuna Buciumi, jud. Sălaj, Punct: Grădiște. *Cronica Cercetărilor Arheologice*, 2016, 124–125.
- Bennett 2006
J. Bennett, The *cohors equitata* fort at Tihău-Cetate, Romania: the results of geophysical survey and other research. *Journal of Roman Archaeology* 19, 2006, 279–299.
- Benea 1993
D. Benea, Vicus Tibiscensis. *Contribuții la istoria viciilor militari în Dacia*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 44, 3, 1993, 267–292.
- Benea 1995
D. Benea, Die Urbanisierung der Militärviici in Dakien. Einfluß der demographischen Faktoren auf ihre Entwicklung. *La politique éditiale dans les provinces de l'Empire romain IIème-IVème siècles après J.-C.* (eds. R. Frei-Stolba, H. E. Herzog), 1995, 231–241.
- Benea 2000
D. Benea, Die Innere Organisation der Militärviici aus Dakien (I. Die Wohnungen). *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire* (eds. H. Ciugudean, V. Moga), 2000, 31–61.
- Benea 2003
D. Benea, *Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia Romană*, Timișoara, 2003.
- Bérard 1993
F. Bérard, Vikani, kanabenses, consistentes: remarques sur l'organisation des agglomérations militaires romaines. *L'epigrafi del villaggio* (eds. A. Calbi, A. Donati, G. Poma), 1993, 61–90.
- Botev *et al.* 2010
Z. I. Botev, J. F. Grotowski, D. P. Kroese, Kernel density estimation via diffusion. *Annals of Statistics* 38, 5, 2010, 2916–2957.
- Cârjan 2013
R. Cârjan, Statut juridic și elemente de fizionomie urbană în așezările de tip *canabae legionis* / *vici militares* la frontiera nordică a Imperiului Roman. *Lumea orașului. Cercetări de istorie urbană* (ed. S. Câlția), 2013, 11–36.
- Chirilă *et al.* 1972
E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, Das *Römergrenzkastell* von Buciumi, Cluj-Napoca, 1972.
- Cociș 2016
H. Cociș, Linear fortifications on the north-western frontier of Dacia Porolissensis. An overview. *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire* (ed. V. Bărcă), 2016, 41–76.
- Cociș 2018
H. Cociș, *Archaeologia Porolissensis*. Repere generale în cercetarea arheologică a epocii romane de pe teritoriul județului Sălaj. *100 de ani de cercetări arheologice în Sălaj (1918–2018)* (D. Băcuț-Crișan, S. Băcuț-Crișan, I. Bejinariu, H. Pop, H. Cociș, D. Deac), Cluj-Napoca, 2018, 118–145.
- Cupcea *et al.* 2018
G. Cupcea, F. Marcu, I. Petiș, B. Matyas, D. Deac, H. Cociș, M. Zimmermann, Castrul auxiliar de la Brusturi/Romita, Jud. Sălaj-reluarea cercetărilor. *Buletinul Limes* 4, 2018, 16–20.
- Fonstad *et al.* 2012
M. A. Fonstad, J. T. Dietrich, B. C. Courville, J. L. Jensen, P. E. Carbonneau, Topographic structure from motion: a new development in photogrammetric measurement. *Earth Surface Process and Landforms* 38, 2012, 421–430.
- Franzen *et al.* 2007
P. Franzen, Al. V. Matei, F. Marcu, The Roman Fort at Romita (Dacia). Results of the Geophysical Survey. *Acta Musei Napocensis* 41–42/1, 2007, 161–177.
- Goos 1867
C. Goos, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Sibiu, 1876.
- Gudea 1997
N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Buciumi*, Zalău, 1997.
- Haalebos 1999
J. K. Haalebos, Nederlanders in Roemenië. *Westerheem tijdschrift voor de Nederlandse archeologie* 88/6, 1999, 197–210.
- Haynes 1999
I. Haynes, Military service and cultural identity in the

¹⁰⁵ See in this direction Haynes 1999, 165–174; Haynes 2013.

auxilia. The Roman Army as a Community (eds. A. Goldsworthy, I. Haynes), 1999, 165–174.

Haynes 2013

I. Haynes, *Blood of the Provinces. The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*, Oxford, 2013.

Hodor 1837

K. Hodor, *Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése*, Cluj-Napoca, 1837.

Hopewell 2005

D. Hopewell, Roman fort environs in North-West Wales. *Britannia* 36, 225–269.

Isac et al. 2013

D. Isac, A. Isac, F. Marcu, G. Cupcea, *Peisajul geofizic al aşezării de la SAMVM şi al frontierei romane a provinciei Dacia*, Cluj-Napoca, 2013.

Kaur Mann, Kaur 2008

A. Kaur Mann, N. Kaur, Grid Density Based Clustering Algorithm. *International Journal of Advanced Research in Computer Engineering & Technology* 2/6, 2013, 2143–2147.

Koenderink, van Doorn 1991

J. J. Koenderink, A. J. van Doorn 1991, Affine structure from motion. *Journal of the Optical Society of America* 8/2, 1991, 377–385.

Liu, Mason 2009

J. G. Liu, P. J. Mason, *Essential Image Processing and GIS for Remote Sensing*, Singapore, 2009.

Liu, Zayer 2012

K. Liu, R. Zayer, Bundle Adjustment Constrained Smoothing for Multi-view Point Cloud Data. *International Symposium in Visual Computing* (eds. (G. Bebis, R. Boyle, B. Parvin, D. Koracin, C. Fowlkes, S. Wang, M-H. Choi, S. Mantler, J. Schulze, D. Acevedo, K. Mueller, M. Papka), 2012, 1–12.

Lowe 2004

D. G. Lowe, Distinctive Image Features from Scale-Invariant Keypoints. *International Journal of Computer Vision* 60/2, 2004, 91–110.

Macrea et al. 1961

M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, Şantierul arheologic Porolissum. *Materiale şi Cercetări Arheologice* 7, 1961, 361–390.

Macrea et al. 1962

M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, Şantierul Arheologic Porolissum. *Materiale şi Cercetări Arheologice* 8, 1962, 484–504.

Marcu 2009

F. Marcu, *Organizarea internă a castrului din Dacia*, Cluj-Napoca, 2009.

Matei, Bajusz 1997

Al. V. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la Romita-Certia/Das Römergrenzkastell von Romita*, Zalău, 1997.

Micle et al. 2012

D. Micle, Al. Hegyi, C. Floca, Urme peste timp: topografia castrului roman de marş din Munţii Şureanu. *Arheovest IV/2. Interdisciplinaritate în Arheologie şi Istorie* (eds. D. Micle, A. Stavilă, C. Oprean, S. Forţiu), 2012, 715–744.

Millican 2012

K. Millican, The Outside Inside: Combining Aerial Photographs, Cropmarks and Landscape Experience. *Journal of Archaeological Method and Theory* 19/4, 2012, 548–563.

Nemeti 2014

S. Nemeti, *Finding Arcobadara. Essay on the Geography and Administration of Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2014.

Oltean, Hanson 2001

I. Oltean, W. S. Hanson, Military *vici* in Roman Dacia: an aerial perspective. *Acta Musei Napocensis*, 38/1, 2001, 123–134.

Oltean et al. 2005

I. Oltean, V. Rădeanu, W. S. Hanson, New Discoveries in the Military *Vici* of the Auxiliary Fort at Micia. *LIMES XIX. Proceedings of the 19th International Congress of Roman Frontier Studies* (ed. Zs. Visky), 2005, 351–360.

Oltean 2007

I. Oltean, *Dacia: Landscape, Colonization, Romanization*, London, 2007.

Opreanu 1998

C. H. Opreanu, Tihău. *Cronica Cercetărilor Arheologice*, 1997, 79–81.

Opreanu, Lăzărescu 2015

C. H. Opreanu, V.-A. Lăzărescu, *A Roman Frontier Marketplace at Porolissum in the Light of Numismatic Evidence*, Cluj-Napoca, 2015.

Opreanu, Lăzărescu 2016

C. H. Opreanu, V.-A. Lăzărescu, *The Province of Dacia. Landscape Archaeology on the Northern Frontier of the Roman Empire at Porolissum. An interdisciplinary research project* (eds. C. H. Opreanu, V.-A. Lăzărescu), 2016, 49–114.

Parzen 1962

E. Parzen, On Estimation of a Probability Density Function and Mode. *The Annals of Mathematical Statistics* 33/3, 1962, 1065–1076.

Petruţ 2018

D. Petruţ, *Pottery and military life. The ceramic assemblages from the barracks of the auxiliary fort at Buciumi, Dacia Porolissensis*, Cluj-Napoca, 2018.

- Protase 1994
D. Protase, Castrul roman de la Tihău (jud. Sălaj) în lumina cunoștințelor actuale. *Ephemeris Napocensis* 4, 1994, 75–101.
- Ran *et al.* 2017
L. Ran, Y. Zhang, W. Wei, Q. Zhang, A Hyperspectral Image Classification Framework with Spatial Pixel Pair Features. *Sensors* 17, 2017, 2421.
- Rosenblatt 1956
M. Rosenblatt, Remarks on Some Nonparametric Estimates of a Density Function. *The Annals of Mathematical Statistics* 27/3, 1956, 832–837.
- Rus 2015
G. Rus, Aerial Archaeology in Romania. Sites from Roman Dacia examined using aerial photos. *Journal of Ancient History and Archaeology* 2/4, 2015, 145–152.
- Russu 1959
I. I. Russu, Castrul și garnizoana de la Buciumi. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 10/2, 1959, 305–320.
- Salway 1981
P. Salway, *The vici: Urbanization in the North*, Branigan, 1980, 8–17.
- Schowngerdt 2007
R. A. Schowngerdt, *Remote Sensing: Models and methods for image processing*, Waltham, 2007.
- Sommer 1984
C. S. Sommer, *The Military Vici in Roman Britain. Aspects of their Origins, their Location and Layout, Administration, Function and End*, Oxford, 1984.
- Sommer 1988
C. S. Sommer, Kastellvicus und Kastell. Untersuchungen zum Zugmantel im Taunus und zu den Kastellvici in Obergermanien und Raetien. *Fundber. Baden-Württemberg* 13, 457–707.
- Sommer 1997
C. S. Sommer, Kastellvicus un Kastel: Modell für die Canabae legionis. *Jahresbericht / Gesellschaft Pro Vindonissa*, 1997, 41–52.
- Sommer 1999
C. S. Sommer, The Roman army in SW Germany as an instrument of colonisation: the relationship of forts to military and civilian vici. *The Roman Army as a Community* (eds. A. Goldsworthy, I. Haynes), 1999, 81–92.
- Sommer 2006
C. S. Sommer, Military vici in Roman Britain revisited. *Romanitas. Essays on Roman archaeology in honour of Sheppard Frere on the occasion of his ninetieth birthday* (ed. R. J. A. Wilson) Oxford, 2006, 95–145.
- Sommer 2008
C. S. Sommer, Kastellvici am Raetischen Donaulimes. Aufbau und Funktion, Vorträge des 26. Niederbayerischen Archäologentages, 2008, 253–284.
- Ștefan, Ștefan 2016
D. Ștefan, M.-M. Ștefan, The drones are coming. What to choose? Low and medium altitude aerial archaeology on *Limes Transalutanus*. *Journal of Ancient History and Archaeology*, 3/2, 2016, 25–35.
- Ștefan, Ștefan 2016
D. Ștefan, M.-M. Ștefan, Modelarea și reconstrucția tridimensională a structurilor arheologice realizate din seturi de date și imagini aeriene. *Arheologia peisajului și frontierele romane* (ed. E. S. Teodor), 2016, 255–270.
- Tamba 1997
D. G. Tamba, *Das Römergrenzkastell von Românași-Largiana/Castrul roman de la Românași-Largiana*, Zalău, 1997.
- Tamba 2008
D. G. Tamba, *Porolissum. Așezarea civilă (vicus militaris) a castrului mare*, Cluj-Napoca, 2008.
- Timoc, Bejinariu 2000
C. Timoc, I. Bejinariu, Cercetări arheologice în principia castrului roman de la Buciumi. *Acta Musei Porolissensis*, 23/1, 2000, 345–357.
- Torma 1864
K. Torma, Az Alsó-Ilosvai római állótábors műemlékei. *Erdélyi Múzeum Évkönyve* 3, 1864, 10–67.
- Torma 1880
K. Torma, *A limes Dacicus felső része*, Budapest, 1880.
- Triggs *et al.* 2000
B. Triggs, P. F. McLauchlan, R. I. Hartley, A. W. Fitzgibbon, Bundle-Adjustment-A Modern Synthesis. Vision Algorithms: Theory and Practice (eds. B. Triggs, A. Zisserman, R. Szeliski), 2000, 298–372.
- Țentea, Burkhardt 2017
O. Țentea, B. Burkhardt, *The Baths on the Frontier of Roman Dacia/Băile de pe frontierele Daciei Romane*, București, 2017.
- Verhoeven 2012
G. J. J. Verhoeven, Near-Infrared Aerial Crop Mark Archaeology: From its Historical Use to Current Digital Implementations. *Journal of Archaeological Method and Theory* 19/1, 2012, 132–160.
- Westoby *et al.* 2012
M. Westoby, J. Brasington, N. F. Glasser, M. J. Hambrey, J. M. Reynolds, Structure-from-Motion' photogrammetry: A low-cost, effective tool for geoscience applications. *Geomorphology* 179, 2012, 300–314.

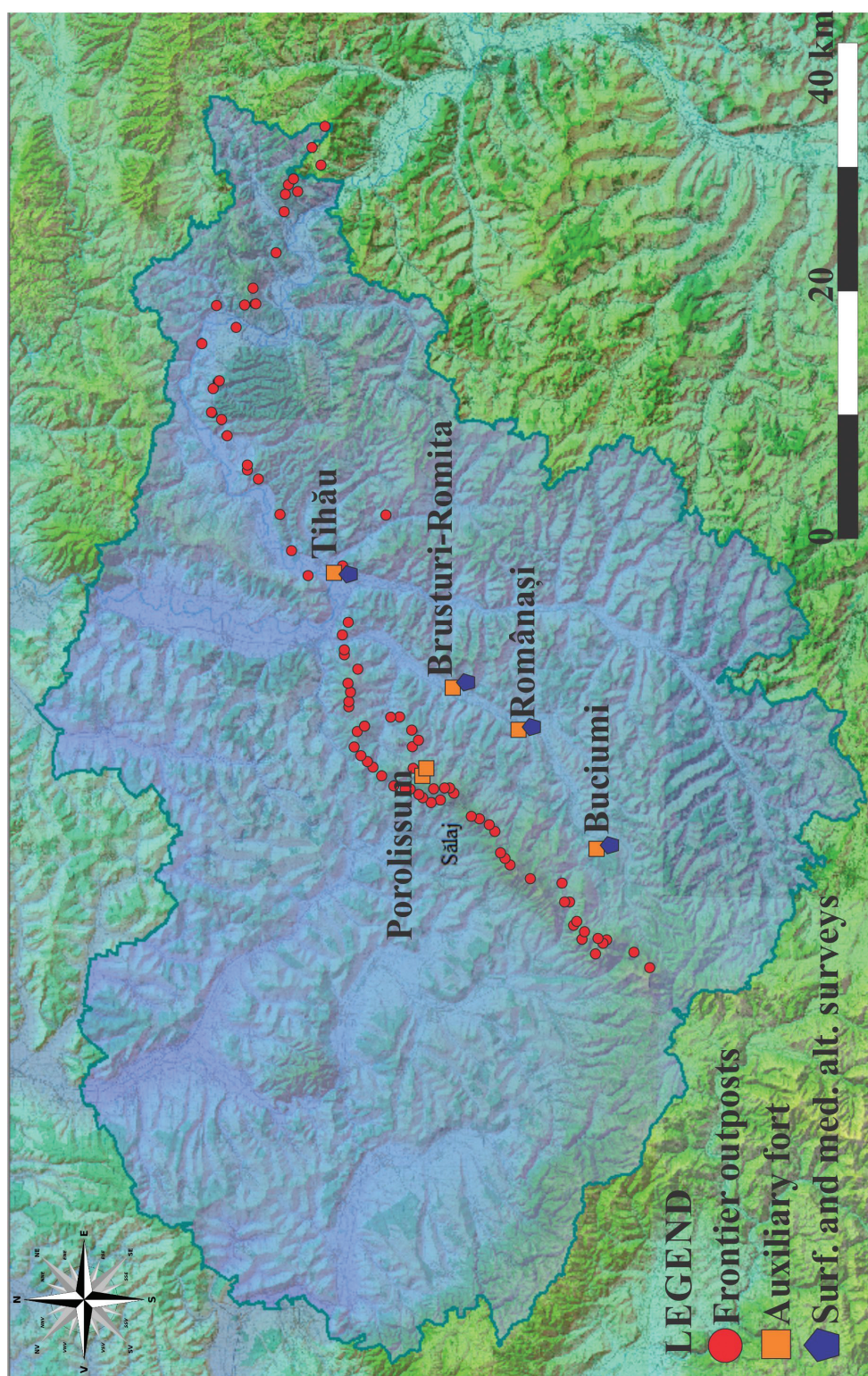

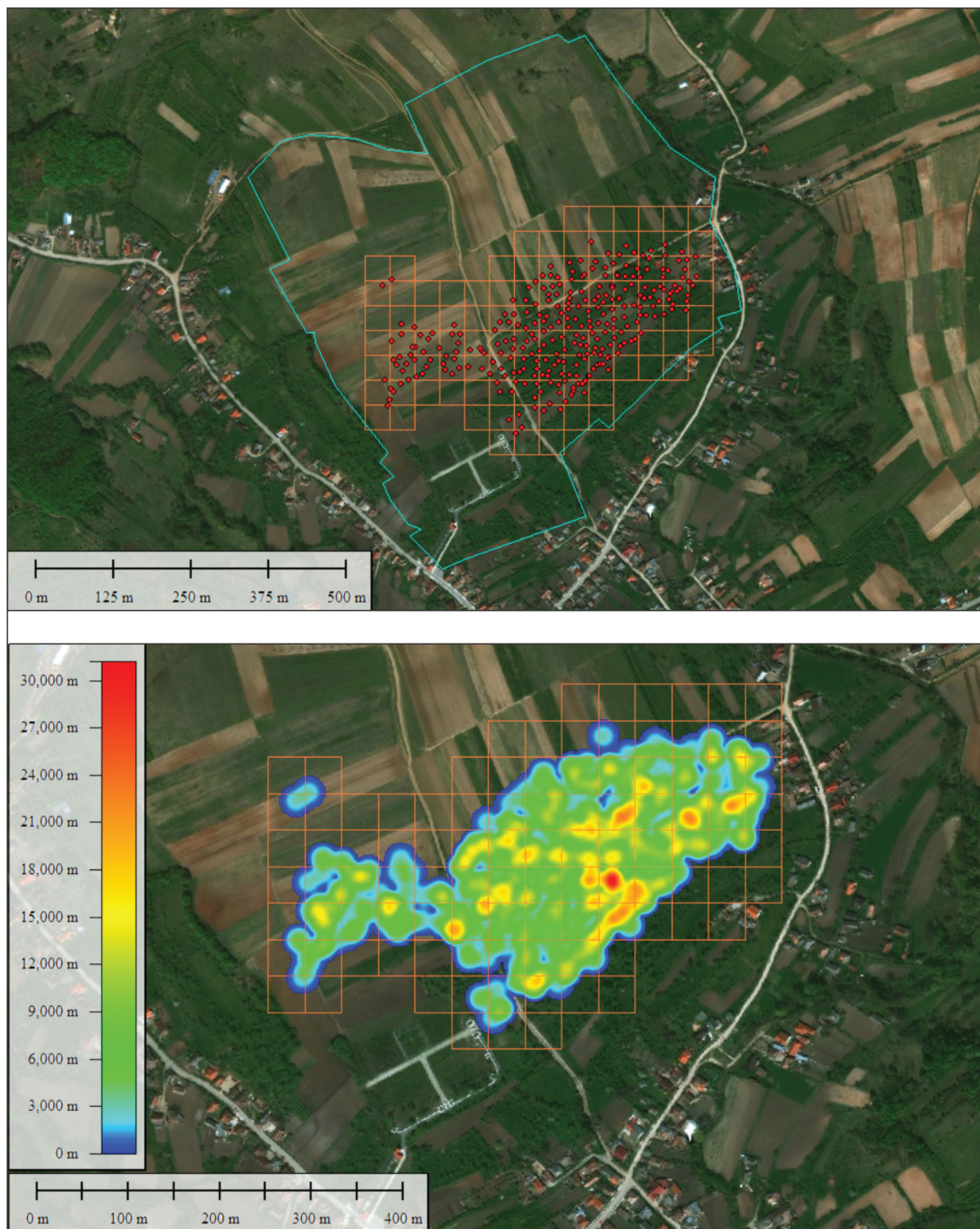
Plate I. The spatial distribution of the investigated sites.
Planșa I. Distribuția spațială a siturilor investigate.

Plate II. a. Buciumi-*vicus militaris*. b. Românași-auxiliary fort and *vicus militaris*.
 Planșa II. a. Buciumi-*vicus-ul* militar;b. Românași-castrul auxiliar și *vicus-ul* militar.

Plate III. a. Brusturi-auxiliary fort and *vicus militaris*. b. Tihău-auxiliary fort and *vicus militaris*.
Planșa III. a. Brusturi-castrul auxiliar și *vicus*-ul militar; b. Tihău-castrul auxiliar și *vicus*-ul militar.

Pate IV. Buciumi. Surface grid-based survey and *Kernel Density Estimation*.
 Planșa IV. Buciumi. Periegheză caroiată și estimarea densității.

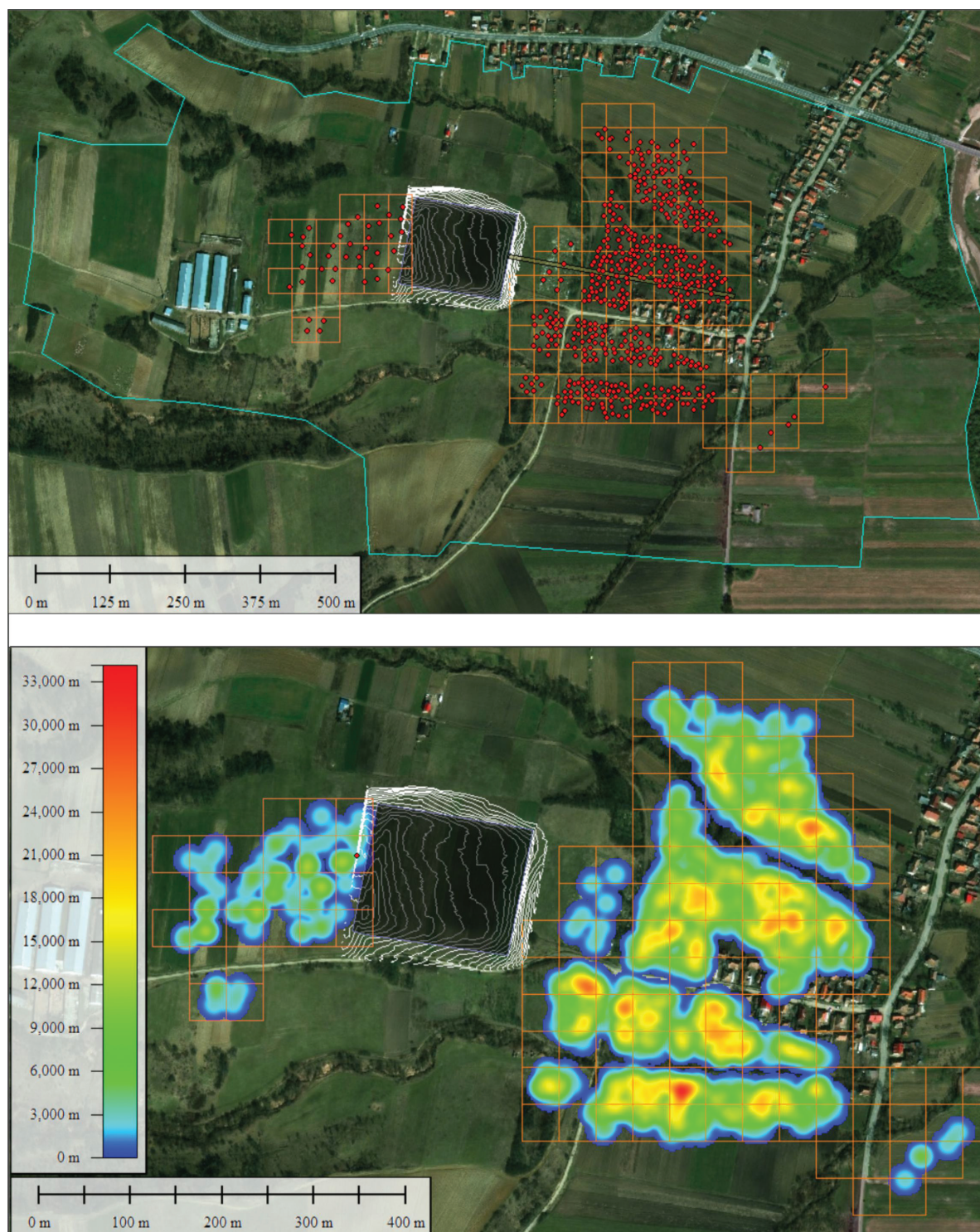

Plate V. Românași. Surface grid-based survey and *Kernel Density Estimation*.
 Planșa V. Românași. Periegheză caroiată și estimarea densității.

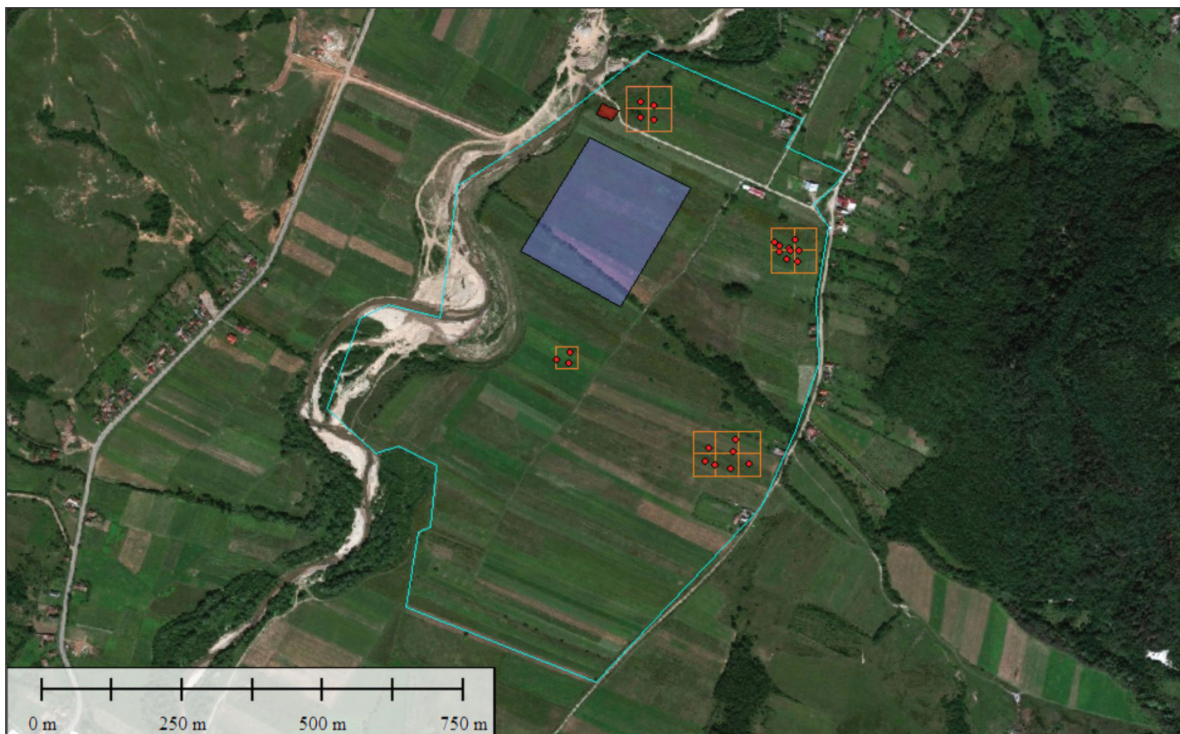

Plate VI. Brusturi. Surface grid-based survey and *Kernel Density Estimation*.
 Planșa V. Brusturi. Periegheză caroiată și estimarea densității.

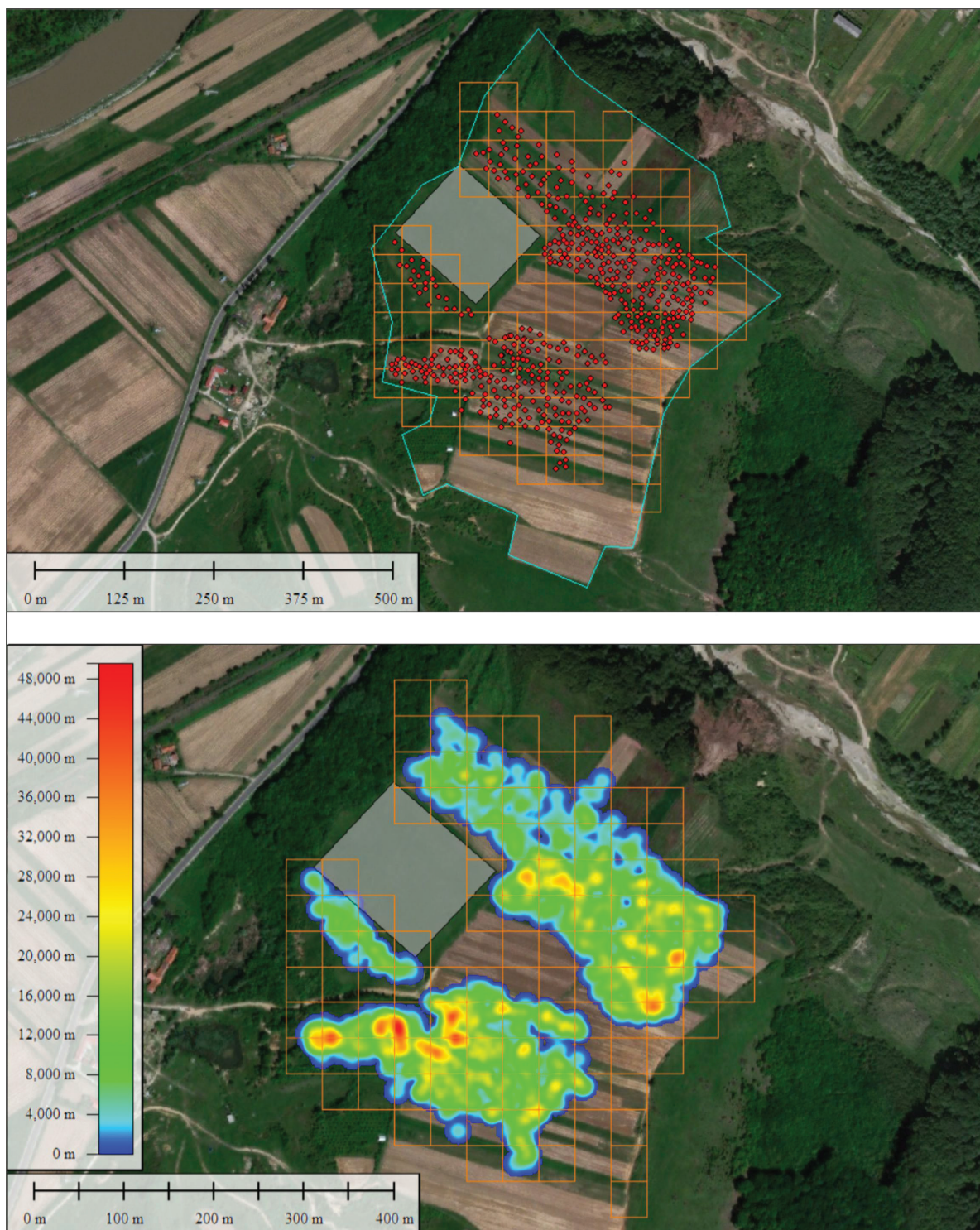

Plate VII. Tihău. Surface grid-based survey and *Kernel Density Estimation*.
 Planșa VII. Tihău. Periegheză caroiată și estimarea densității.

THE DEFENSIVE SYSTEM OF THE CAPPADOCIA LIMES AT THE BEGINNING OF THE 2ND CENTURY

Péter Forisek*

Keywords: Arrian, Cappadocia, Roman defensive system, the Ancient Caucasus, client states.

(Abstract)

In my paper I would like to outline the defensive system of the province of Cappadocia and widely of the Northern part of the Eastern Limes between the end of the 1st century and the beginning of the 2nd century A.D. The Romans were able to develop successfully operating defensive in Cappadocia with a remarkable army and with the network of client states in the foreground of the limes quite effectively. This network included not only those client states which were in direct geographical contact with Roman territories, but also the strategically important regions further away from the limes. I also outline the protection of the mountain passes of the Caucasus in the mentioned period.

Since the Euphrates in the 1st century B.C. became the borderline between the Romans and Parthians, a strong defensive line was built in the region. This had two essential components: on the one hand, it was the constant military presence, and, on the other hand, there was a chain of vassal states lying between the two empires.¹ The first Limes and its network of roads were built during the reign of Vespasian, in the 70s A.D.² The Roman defence was based on two legions. The *legio XII Fulminata* was sent to Cappadocia after the occupation of Jerusalem (after September 70. A.D.).³ It was followed by another legion in 72 or 73 A.D., after the annexation of Armenia Minor.⁴ This new one protected the northern border of the province. Inscriptions report that some units of the *legio XVI Flavia Firma* were already stationed at Asia Minor in the 70s A.D.⁵ The build-

ing of the second legionary encampment at Satala began around 75 A.D., when Vespasian sent M. Hirtius Fronto Neratius to Cappadocia to fend off the menace brought forth by the Alani.⁶ Fronto's army assisted in the reinforcement of the allied Armenian and Iberian kingdoms. Roman units participated in the fortifications of Harmozica that protected the Caspian Gates.⁷ One of the units of *legio XII Fulminata* occupied a fort to the north of the present-day Baku, this is attested by a Roman inscription.⁸

With the building of the two legionary encampments, the eastern border of the newly annexed Galatia-Cappadocia province was well supplied with garrisoned forces, and other auxiliary

Ancyra (today's Ankara) which belonged to the centurions of the legion, which again proves that this legion served in the region. Mitchell 1993, 118. footnote 8 and 112–113; Wheeler 2011, 246.

⁶ On the events of 75–76 see Halfmann 1986, 39–51. For further information on the chronology and the building of fortification of Satala see Mitchell 1993, 118–119 (mainly footnote 9). According to van Berchem the legion *XVI Flavia Firma* played no part whatsoever in the construction of the encampment, since this unit never actually left Syria, its original place of recruitment: van Berchem 1983, 185–196. Cf. *AE* 1983, 927. It is not contradictory to van Berchem's statement to suppose that one *vexillatio* of the same legion did help to build the camp.

⁷ *SEG* XX. 112.; Boltounova 1971, 213–222.

⁸ „*Imp(eratori) Domitiano Caesare Aug(usto) Germanic(o) L(ucius) Iulius Maximus (centurio) leg(ionis) XII Ful(minatae)*” in: *AE* 1951, 263; Grosso 1954, 117.

* assistant professor, University of Debrecen, Department of Classics, forisek.peter@arts.unideb.hu

¹ Some problems about the so-called Euphrates border: Wheeler 2011, 235–237.

² On the creation of the Eastern limes under the Flavian dynasty: Wheeler 2011, 243–246.

³ The *legio XII Fulminata* took part in Domitius Corbulo's campaign against Armenia in 62–63 A.D. Tacitus described the hardships this legion had to go through in the mountains of Cappadocia during the winter of 61–62 (Tac., *Ann.* 13. 35.)

⁴ Mitchell 1993, 118.

⁵ *Legio XVI Flavia Firma*. Mitford 1974, 160–175; Dabrowa 1982, 614–619. Several epitaphs were found in

cohorts were on their way, previously ordered into the province. The network of roads permitted the fast movement of units in the area, and we know the exact structure of this network.⁹ The limes-road, which ran along the eastern border of Cappadocia, connected Trapezus with the two legionary encampments in Satala and Melitene, and it headed to Samosata and Zeugma, each of them reinforced with one legion that protected the Eastern border. The encampments were built along the most important routes: Satala guarded the crossing of the Euphrates at Tomisa, while Melitene controlled the route running along the Arsania-river.¹⁰ The road from Melitene to Samosata headed Edessa. The coastal route of the Black Sea ran from Trapezus through Rhisus, and reached Bathys on the border-line of the Empire, which was the Acampsis river that time. From Bathys, it went on to the city of Phasis, and there it turned to the east in the valley of the Phasis river. There were auxiliary encampments between the legionary camps. From the first stage (between Trapezus and Satala) we know the exact place of Zigana, while Pithia and Domana cannot be localized punctually. On the second stage (from Satala to Melitene) the locations of Suissa, Arauraca and Analiba are uncertain, but we are aware of the locations of Zimara, Sabus, Dascusa and Chiacca.

There are only archaeological occurrences and inscriptions from the time of the Principate that could give us some details about the station of certain units. The late antique *Notitia Dignitatum*, (from the 4th century A.D.) identifies the stations of nine military units.¹¹ According to this, two

legions were stationed henceforward at the same places (Satala and Melitene). The *Ala I Augusta Colonorum* was stationed at Chiacca, the *Ala Auriana* at Dascusa, the *Ala prima Ulpia Dacorum* at Suissa, the *Ala secunda Gallorum* at Aeliana, the *Cohors tertia Ulpia miliaria Petraeorum* at Metita, the *Cohors quarta Raetorum* at Analiba, the *Cohors miliaria Bosporiana* at Arauraca, the *Cohors Apuleia civium Romanorum* at Ysioporto, and the *Cohors prima Lepidiana* was stationed at Caene.

The majority of these units had already been stationed in the region at the turn of the 1st and 2nd Centuries. In the 120s Emperor Hadrian reorganized the defence of the borders in this region and made strenuous efforts to strengthen the loyalty of the client states along the Cappadocian limes.¹² In this particular period the situation between the Caucasian states of Iberia and Albania was very tense; the Iberian king Pharasmenes II rejected the friendly approach of the Romans. The *Historia Augusta* informs us that, when Emperor Hadrian visited Cappadocia in 129, he wanted to meet the Iberian king, but Pharasmenes refused to attend the meeting.¹³ On the other hand we also know that a few years later the Emperor sent luxurious gifts to the king who was obliged to accept them. These gifts consisted of splendid garments and all sorts of treasures, and were also accompanied by a unit of approximately five hundred Roman soldiers. These men officially served as reinforcement of the king's guards, but in fact they were the embodiment of Roman military presence in the region.¹⁴ Apart from the *Historia Augusta* other sources also support the notion that during

⁹ Monumental road constructions were carried out in Cappadocia during the governorship of Caessenius Gallus between 80 and 82 AD. „*Vias provinciarum Galatiae, Cappadociae, Lycaoniae, Armeniae Minoris stravit*” (ILS 268); Mitford 1974, 160–175; Mitford 1980, 1169–1228; French 1986, 277–285; French–Lightfoot 1989; Mitchell 1993, 119–121.

¹⁰ The webpage of MAVORS-Institute for Ancient Military History provides up-to-date information on the Roman defences in Asia Minor. For further research on the geographical environment of Satala and the role it played in the protection of the region see: http://www.mavors.org/en/projects_3.htm

¹¹ Not. Dign. XXXVIII.: „*Sub dispositione viri spectabilis Ducis Armeniae. Equites Sagittarii Sabu. Equites Sagittarii Domanae. Praefecturae Legionis quintadecimae Apollinaris Satalae. Praefecturae Legionis duodecimae Fulmineae Melitenae. In Ponto. Praefecturae Legionis primae Ponticae Trapezunte. Ala Rizena Dalearizae. Ala Theodosiana apud Auaxam. Ala Felix Theodosiana Siluanis.*

Et quae de minore Laterculo emittuntur. Ala prima Augusta Colonorum Chiaccae. Ala Auriana Dascusae. Ala prima Ulpia Dacorum Suissae. Ala secunda Gallorum Aelianae. Ala Castello

Tablariensi constituta. Ala prima Praetorica nuper constituta. Cohors tertia Ulpia miliaria Petraeorum Metitae. Cohors quarta Retorum Analibae. Cohors miliaria Bosporiana Arauracae. Cohors miliaria Germanorum Sisilae. Ala prima Iovia felix Chaszanenicae. Ala prima Felix Theodosiana Pithiae. Cohors prima Theodosiana Valentiae. Cohors Apuleia civium Romanorum Ysioporto. Cohors prima Lepidiana Caenae Parembolae. Cohors prima Claudia Equitata Sebastopoli. Cohors secunda Valentiana Zigannae. Cohors Mochorae.”

¹² Birley 2007, 142–146 (Cappadocia 143).

¹³ SHA Hadr. 13.: „*Cumque ad eum quidam reges venissent, ita cum his egit, ut eos paeniteret, qui venire noluerunt, causa speciatim Pharasmanis, qui eius invitationem superbe neglexerat.*” During the reign of Antoninus Pius the relationship between the two countries improved somewhat. It can be seen as a sign of acknowledgement that a statue of Pharasmenes II was erected in Rome after the king paid a visit to the emperor.

¹⁴ SHA Hadr. 17 (Cf. Hadr. 21): „*Albanos et Hiberos amicissimos habuit, quod reges eorum largitionibus prosecutus est, cum ad illum venire contempsissent.*” Although the two rulers were reluctant to appear in front of the Emperor in personal, he gave them lavish gifts. Bosworth 1977, 230.

Hadrian's reign the Roman control over Iberia was tightened. A bilingual epitaph (in Aramaic and in Greek) from around this period demonstrates that a man of Roman origin served as a high ranking governor in the kingdom:¹⁵

„I am Serapit, daughter of Zewah the younger, pitiax of Parsman (Pharasmenes) the king wife Yodmangan – both victorious and having wrought many victories as chief of the Hsepharnug the king – son of Agrippa, chief of the court of Parsman the king.”

(Translated by A. B. Bosworth)

We are not absolutely familiar with the privileges or powers a *pitiaxi* held, but all researchers agree that Publikios Agrippa must have been a high ranking Roman military officer and he entered the king's service precisely for his military merits and experience. It is without any doubt that Agrippa did not offer his services to a barbarian king voluntarily, he was most probably sent from the imperial court.

Finally I would like to present how the Roman defensive system worked in Cappadocia. Flavius Arrianus, a Roman historian of Greek origin, was not only the author of several historical works but he also made a remarkable career as a politician and military officer.¹⁶ Between 131 and 137 he served as governor of Cappadocia province. Contemporary historical sources tell us that in 134 the Alani attacked from the Russian plains, crossed the Caucasus, and devastated Albania, which was an ally of Rome, then turned towards Armenia and Media and finally broke into Cappadocia.¹⁷ Arrian mobilized the whole army of his province to meet the invaders in battle. Among his surviving works Arrian's plan of campaign can also be found.

¹⁵ Tseretheli 1942, 1–83; Tod 1943, 82–86; Metzger 1956, 18–26; SEG XVI 781.

¹⁶ Main literature: Stadter 1980; Bosworth 1993, 221–275.

¹⁷ The exact course of events can be found in Cassius Dio's work: *Hist. rom.* 69. 9. 15. According to the author the Alani, whom he called Massageteans, were instigated by Pharasmenes to levy war on the Romans. The invaders ravaged and destroyed Albania, Media and Armenia in the Caucasus region, and also broke into the province of Cappadocia. Thanks to the gifts of the Armenian king called Vologaesius and also to the military campaigns organized by governor Flavius Arrianus, the Alani finally withdrew their forces. The most influential work on the history of the Alani in the Early Imperial period is Bachrach 1973 (the following pages are especially devoted to Arrian: 126–132.). The most essential works on the military operation of the Alani are as follows: Bosworth 1977, 217–255; Pelham 1896, 625–640; Ruscus–Ruscus 1996, 205–259.

In this particular work entitled *An Array against the Alans* he discussed the very details of his plans regarding the size and equipment of his units, how he marched his column against the Alani, and even how he planned to draw up his army on the future battlefield.¹⁸

Arrian's army consisted of four major divisions: the heavy infantry of Roman legions (*legio XV Apollinaris* and the *vexillatio legionis XII Fulminatae*), cavalry (which was mainly made up of light cavalry archers to counteract the tactics of the Alani), auxiliary infantry, and allied troops. The enumeration of the various units show that he relied partly on the troops stationed in the border fortifications (these troops used the road which ran along the limes when they marched north). He also needed the military assistance of the client states and cities, namely Armenia Minor and three cities, Colchis, Rhizus and Trapezus.¹⁹

Unfortunately we do not know whether the Romans met the Alani in battle or not, neither Arrian nor other historical sources provide us with further information. In any case it is certain that, after the attack of the Alani, Arrian began to strengthen the defences of the province, and by 137 he also successfully expanded Roman control over the neighbouring client states. According to present research it was exactly in the same period that Pharasmenes, who previously denied cooperation with Emperor Hadrian, was compelled to welcome Roman troops in his state.

As conclusion, I would like to point out that, despite the characteristic geographical conditions of eastern Cappadocia, the Romans were able to develop a closed and successfully operating defensive system in the 2nd Century A.D. In case of an attack against the province this system was able to mobilize a remarkable army. The Romans also used the network of client states in the foreground of the limes quite effectively. This network included not only those client states which were in direct geographical contact with Roman territories, but also the strategically important regions further away from the limes. Iberia is perhaps the best example for the latter category, since this area was responsible for the protection of the mountain passes of the Caucasus. Based on Arrian's description, one can say that this dual defensive system stood its ground even in a threatening crisis.

¹⁸ Roos 1968, 177–185; DeVoto 1993.

¹⁹ On the state of the towns allied to Rome see Mitchell 1993.

BIBLIOGRAPHY

- Bachrach 1973
B. S. Bachrach, *A History of the Alans in the West. From Their First Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages*. Minneapolis (1973).
- van Berchem 1983
D. van Berchem, Une inscription flavienne du Musée d'Antioche, *Museum Helveticum* 40 (1983), 185–196
- Birley 2007
A. R. Birley, From Hadrian to the Antonines, in: A. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (eds.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI*, Cambridge (2007)
- Boltounova 1971
A. J. Boltounova, Quelques notes sur l'inscription de Vespasien, trouvée à Mtskhetha, *Klio* 53 (1971), 213–222.
- Bosworth 1977
A. B. Bosworth, Arrian and the Alani, *Harvard Studies in Classical Philology* 81 (1977), 217–255.
- Bosworth 1993
A. B. Bosworth, Arrian and Rome. The Minor Works, *ANRW* II. 34. 1. Walter de Gruyter, Berlin-New York (1993), 221–275.
- Dabrowa 1982
E. Dabrowa, Sur la création de la légion XVI Flavia, *Latomus* 41 (1982), 614–619.
- DeVoto 1993
J. G. DeVoto, *Flavius Arrianus. Techné Taktika (Tactical handbook) and Ektaxis kata Alanon (The expedition against the Alans)*. Chicago (1993).
- French 1986
D. French, Cappadocia and the Eastern Limes. Aspects of Romanisation at Amaseia in Cappadocia, in: Ph. Freeman, D. Kennedy (eds.), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, (1986), 277–285 (BAR International Series, vol. 297).
- French, Lightfoot 1989
D. French, C. S. Lightfoot (eds.), *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, Oxford (1989).
- Grosso 1954
F. Grosso, Aspetti della politica orientale di Domiziano, *Epigraphica* 16 (1954), 117–178.
- Halfmann 1986
H. Halfmann, Die Alanen und die römische Ostpolitik unter Vespasian, *Epigraphica Anatolica* 8 (1986), 39–51.
- Metzger 1956
B. M. Metzger, A Greek and Aramaic Inscription Discovered at Armazi in Georgia, *Journal of Near Eastern Studies* 15 (1956), 18–26.
- Mitchell 1993
St. Mitchell, *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor. Vol. I, The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*, (Oxford) 1993.
- Mitford 1974
T. B. Mitford, Some Inscriptions from the Cappadocian Limes, *JRS* 64 (1974), 160–175.
- Mitford 1980
T. B. Mitford, Cappadocia and Armenia Minor. Historical Setting of the Limes, *ANRW* II. 7. 2. Berlin-New York (1980), 1169–1228.
- Pelham 1896
H. F. Pelham, Arrian as Legate of Cappadocia, *The English Historical Review* 44 (1896), 625–640.
- Roos 1968
A. G. Roos (Ed.), *Flavii Arriani quae exstant omnia* II. Leipzig (1968).
- Ruscu, Ruscu 1996
D. Ruscu, L. Ruscu, Ektaxis kata Alanon a lui Arrian și strategia defensivă a Imperiului Roman în epoca hadrianică, *EphNap* 6 (1996), 205–259.
- Stadter 1980
Ph. Stadter, *Arrian of Nicomedia*. Chapel Hill (N.C.) (1980).
- Tod 1943
Marcus N. Tod, A Bilingual Inscription from Armazi near Mcheta in Georgia by G. Tseretheli, *JRS* 33 (1943), 82–86.
- Tseretheli 1942
G. Tseretheli, A Bilingual Inscription from Armazi near Mcheta in Georgia, *Bulletin of the Marr Institute of Languages, History, and Material Culture (Tiflis)* 13 (1942), 1–83.
- Wheeler 2011
E. L. Wheeler, The Army and the Limes in the East, in: P. Erdkamp (ed.), *A Companion to the Roman Army*. Malden (MA) (2011), 235–266.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA AȘEZĂRII CIVILE DE TIP *VICUS* MILITAR DE LA POJEJENA

Călin Timoc*, Michal Pisz**, Emil Jęczmienowski***, Cristian-Adrian Ardelean****

Keywords: vicus militaris, roman fort, Pojejena, magnetometry, fieldwalking

Contribution to the Research of the Vicus Militaris from Pojejena

(Abstract)

Contribution to the research of the vicus militaris from Pojejena. The aim of the project conducted in cooperation between the University of Warsaw, National Museum of Banat in Timișoara and Museum Of The Highland Banat in Reșița, was to perform noninvasive investigation of the Roman auxiliary fort in the village of Pojejena and to recognize a range, localization and a character of the civil settlement next to the fort. Our works combine both classical fieldwalking survey, with aim to recognize concentrations of archaeological material in close and far vicinity of the fort, and geophysical research (electro resistivity and magnetometry) at several sites. After almost 4 years of research, we have a good overview of the internal planning of the fort and of the surrounding area.

The most interesting area in the direct vicinity of the fort is the area to the south of it where we found the remains of the main part of the vicus. The area was partially surveyed with electrical resistivity in 2017 and, on the larger area, with magnetometry in 2018. The results of electrical resistivity are much clearer than the ones from the south part of the fort, which were also conducted in the same year. Clearly visible is the road coming from south gate in direction of the Danube. The road is flanked from both sides by structures which may be interpreted as the houses of the Streifenhäuser type. The magnetometry allows to state that the settlement continues to the east from the area surveyed with electro resistivity, which was also observed during the fieldwalking survey.

Pojejena este cunoscută în arheologie mai ales prin cercetările de epocă romană ce s-au făcut aici, pe malul Dunării, în cursul deceniului al 7-lea din secolul trecut. Atunci zona a fost intens săpată, îndeosebi ruinele castrului din punctul *via Bogdanovici* sau „Șitarnița”¹.

Săpături arheologice din trecut, efectuate cu precădere pe incinta fortificației (cca 39 secțiuni de sondaj) au putut stabili datele principale legate de dimensiunile și evoluția fortificației și au identificat trupele care au format în timp garnizoana castrului. Așezarea civilă adiacentă însă nu a fost deloc cercetată arheologic și nu a rămas nici o mențiune despre ea din timpul cercetărilor sistematice din secolul XX. Descoperiri mai vechi, întâmplătoare, de la finalul secolului al XIX-lea și cea interbelică au semnalat faptul că *vicus*-ul militar se întindea între castru și Dunăre și a fost suprapus în timp de o

intensă locuire medievală și mai apoi de satul modern Pojejena sârbească, refondat la începutul secolului al XVIII-lea de administrația habsburgică².

Reluarea cercetărilor arheologice, începând cu anul 2015 de către Muzeul Național al Banatului Timișoara printr-o campanie de prospecțiuni non-invasive, în care au fost cooptați mai mulți specialiști de la mai multe instituții de profil și din domenii conexe arheologiei a avut ca obiectiv principal realizarea unui plan de situație cu urmele antice păstrate în sol pentru arealul castrului și așezării civile romane adiacente. Întocmirea acestui plan general urma să permită stabilirea terenurilor agricole cu încărcătură arheologică și alegerea parcelelor care puteau fi cercetate cu rezultate relevante.

Astfel pentru așezarea civilă de pe lângă castrul de la Pojejena au putut fi aduse informații noi, foarte sugestive pentru regulile de urbanism implementate de romani aici. De asemenea, în zonele afectate de intruziuni antropice moderne am urmarit identificarea profilului stratigrafic din

* Muzeul Național al Banatului, Secția de Arheologie.

** Institute of Geology, University of Warsaw.

*** Institute of Archaeology, University of Warsaw.

**** Muzeul Național al Banatului, Secția de Arheologie.

¹ O sinteză bună a tuturor rezultatelor, cu toată bibliografia o oferă Gudea 2001, p. 59–61.

² Gudea 1975, p. 334.

cadrul aşezării civile romane pentru a putea aprecia grosimea şi numărul nivelelor de locuire antice.

Locul ales de romani pentru ridicarea castrului cu *vicus*-ul militar adiacent este ideal pentru controlul navigaţiei pe Dunăre, fiind în arealul de vizibilitate a cetăţilor Divici³ şi Coronini. Totodată locul fusese de multe ori în istorie un punct de pază a trecerii Dunării de la sud la nord, un veritabil cap de pod. Chiar şi contele Marsigli care la sfârşitul secolului al XVII-lea vizitează zona remarcă legătura dintre ruinele romane de la Pojejena sârbească cu cele care erau vizibile vizavi, pe malul sudic al Dunării, în dreptul Pojejenei turceşti⁴.

Punctul de plecare al investigaţiilor l-a constituit perimetrul din jurul castrului, cunoscut fiind faptul că drumurile care ies din porţile fortificaţiei erau de cele mai multe ori axele principale care defineau căile de acces din *vicus*. Deoarece pe *porta praetoria* drumul roman ce se întinde spre est este mărginit de descoperiri de morminte antice şi chiar azi terasa învecinată la est de castru este ocupată de cimitirul sârbească s-a căutat în primă fază identificarea primelor locuinţe civile la vest de castru, pe drumul imperial ce vine de la Radimna şi intră în castru prin *porta decumana*, spaţiu liber fără . Datorită infestării terenului cu resturi de gunoi şi moloz modern, precum şi prezenţei unui rezervor de apă abandonat din perioada comunistă a fost nevoie de utilizarea mai multor metode de investigare pentru a putea identifica urmele unor ziduri ce ar putea aparţine unor construcţii civile.

Cu ajutorul măsurării electrozistivităţii solului s-a putut pune în evidenţă existenţa în imediata vecinătate a şanţului vestic de apărare a două locuinţe de tip Streifenhaus (Striphouse) care străjuiesc de o parte şi alta drumul de se îndreaptă spre *porta decumana*, poarta de serviciu sau de aprovizionare a fortificaţiei, aşa cum mai este ea cunoscută în lucrările de specialitate.

Pentru început a fost scanată aşa cum am precizat arealul liber de teren la vest de castrul roman, o suprafaţă de aprox. 4000 mp. Deoarece poziţia porţii se ştia foarte bine ea fiind săpată de Nicolae Gudea şi Ovidiu Bozu la mijlocul anilor 70 din secolul trecut a fost uşor de identificat în cadrul prospecţiunilor drumul care iese din castru prin *porta decumana* şi care întrerupe şanţul de apărare care se scurge paralel cu incinta fortificaţiei. Drumul lat de aprox. 6 – 7 m este încadrat de construcţii civile cu laturile lungi perpendiculare pe drum şi cu acces printr-un pridvor îngust. Aşa

cât pot fi puse în evidenţă de măsurătorile geofizice aceste case par să semene cu cele de tip Streifenhaus, foarte comune în provincia Dacia, în aşezările vicane. Dimensiunile precum şi forma acestor clădiri este dictată de lotul îngust de pământ arabil cu care erau împroprietăriţi coloniştii romani la venirea lor în Dacia.

Mai la vest de primul rând de clădiri drumul pare să îşi schimbe traiectoria şi la sud de el apar alte ziduri de le diverse construcţii civile, dar a căror plan nu poate fi clar pus în evidenţă datorită poluării solului în zonă de activităţile curente de grădinărit ale localnicilor din Pojejena.

Linia oblică care traversează zona este după cum s-a constatat după la extinderea cercetării geomagnetice drumul imperial care se îndreaptă spre localitatea învecinată la nord, comuna Radimna. S-au scanat în jurul fortificaţiei romane în jur de 40 de ha şi s-a observat că acest drum are o traiectorie destul de rectilinie, o pantă foarte lină şi intersectează pe ductul său căile de acces care ies din castru pe *porta decumana* şi *porta principalis dextra*. Cea mai mare aglomerare de anomalii apărute pe magnetogramă par să indice construcţii civile cu zid de piatră. Ele apar la sud de acest drum imperial, spre Dunăre⁵. Spaţiul ocupat de aceste structuri ale locuirii civile romane este destul de lat. Dacă luăm în considerare traseul vechiului mal stâng al Dunării (înainte de construirea hidrocentralei de la Porţile de Fier ale Dunării) între castrul roman de la Pojejena şi fluviu era o fâşie de teren de aprox. 500 m lăţime, având o pantă uşoară de aprox. 7 – 8 grade înclinaţie. Pe malul Dunării, ca parte componentă a aşezării civile era portul roman cu depozitele şi anexele sale. Nu este exclus ca şi aici precum în cazul altor importante localităţi danubiene ale provinciei Dacia să fi funcţionat un punct vamal⁶.

La nord de castru, terenul pare lipsit de locuinţe civile, dar apare un alt tip de anomalii pe magnetogramă, de o altă intensitate, ceva mai pronunţată, care sugerează existenţa unui posibil apeduct care aducea din nord-vest apă, captată din pârâul Radimna prin colţul nord-vestic al fortificaţiei şi probabil şi în aşezarea civilă prin latura ei vestică. Tot aproape de turnul de colt al fortificaţiei pare să fi existat în afara incintei un *castellum aquarium*, o construcţie subterană, patrulateră, cu rolul de a rupe presiunea apei din conducte. Nu departe de această zonă un grup de

³ Gumă, Luca, Săcărîn 1987, p. 216–217 şi pl. XXI–XXII.

⁴ Mulţumim pe această cale domnului Florin Jeberian care ne-a ajutat foarte mult în munca noastră de teren.

⁵ https://www.archaeology.org/news/7139-181112-roman-fort-romania?fbclid=IwAR3W30YfyFwBHlIM6trNwQ6nuZAk2d_Oeg28SySIB3lSv87DCmBLc1GzQGk (18.09.2019)

⁶ Gudea 1996, p. 126.

„pete” mici ca întindere și intense, ce apar doar în cazul unor structuri foarte puternic arse, sugerează existența în apropiere a unor baterii de cuptoare, o posibilă „zonă industrială” care a fost organizată aici pentru a avea acces la apă curentă și pentru a fi în afara zonei civile locuite.

Tot la nord de castru un drum abia vizibil pe magnetogramă, care iese de pe poarta de nord a castrului și o ia oblic spre est are în câteva locuri, pe marginea lui stângă, urmele unor clădiri patru-laterale, destul de isolate, construite foarte probabil din cărămidă și a căror funcționalitate o bănuim doar, ca fiind una de cult.

În zona castrului între brazdele de pământ proapăt arat a fost descoperită o monedă, cu un aspect tocit, emisă de împăratul Gallienus. Aceasta descoperire relevantă⁷ poate fi un semn că la sfârșitul secolului al III-lea fortificația era încă folosită intens. În arealul așezării civile terenul pare mai afectat de lucrările agricole și de grădinărit fapt care îngreunează cercetarea⁸. Totuși terenul oferă multe urme de zidărie, fragmente ceramic romane, mai ales de secol II-III p. Chr. și chiar dacă zona a fost „bântuită” ani de zile de braconieri, mai apar și obiecte antice din metal⁹.

Stratigrafia aici nu depășește 0,80 cm și straturile antice sunt dese ori distruse de locuirea modernă și medieval. Potențialul arheologic al zonei este uriaș și mai există petece de pământ care nu au fost deranjate foarte tare de locuirea contemporană ce suprapune antica Pojejena, suprafețe care ar merita protejate și cercetate asemenea unei rezervații arheologice autentice.

BIBLIOGRAFIE

- Gudea 1975
Nicolae Gudea, Date noi despre Pojejena, în *Banatica* 3, p. 333–343.
- Gudea 1996
Nicolae Gudea, *Porolissum. Vama romană (monografie arheologică)*, ClujNapoca.
- Gudea 2001
Nicolae Gudea, *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86–275 n.Chr.)*, în *JRGZM*, 48, 2001, 118 p. (Sonderdruck)
- Gumă, Luca, Săcărin 1987
Marian Gumă, Sabin Adrian Luca, Caius Săcărin, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985–1987*, în *BANATICA*, IX, Reșița, 1987, p. 199–238.

⁷ Mulțumim colegei Nicoleta Toma Demian pentru amabilitatea de a ne determina piesa: Antoninian, posibil RIC V/1 p. 151 nr. 227 sau 228 (dat fiind că nu se vede legenda integrală de pe avers, iar pe revers, am determinat tipul pe baza atributelor personajului feminin): LIBERALITAS. Moneda e bătută la Roma, deoarece celelalte monetării nu au bătut acest tip monetar. Greutate 1,88 gr., diametru 16,5 × 17,2 mm.

⁸ <http://scienceinpoland.pap.pl/en/news/news%2C31667%2Cromania-scientists-have-determined-layout-roman-fort-pojejena.html>

⁹ În spatele primăriei pe marginea terenului de fotbal a fost găsită o cheie romană din bronz în stare foarte bună de conservare. Ea are dimensiunile: 8,6 × 2 cm și este databilă tot în secolele II-III p. Chr.

Fig. 1 (a-b) – Fotografii aeriene realizate din dronă cu fortificația și așezarea romană adiacentă de pe malul stâng al Dunării (sub actualul satul Pojejena sârbească), imagine oferită de Michal Pisz (după Sience in Poland).

Fig. 2 – Captură Google Earth cu principalele zone cu încărcătură arheologică de pe actualul mal al Dunării în dreptul satului Pojejena sârbească (prelucrarea noastră).

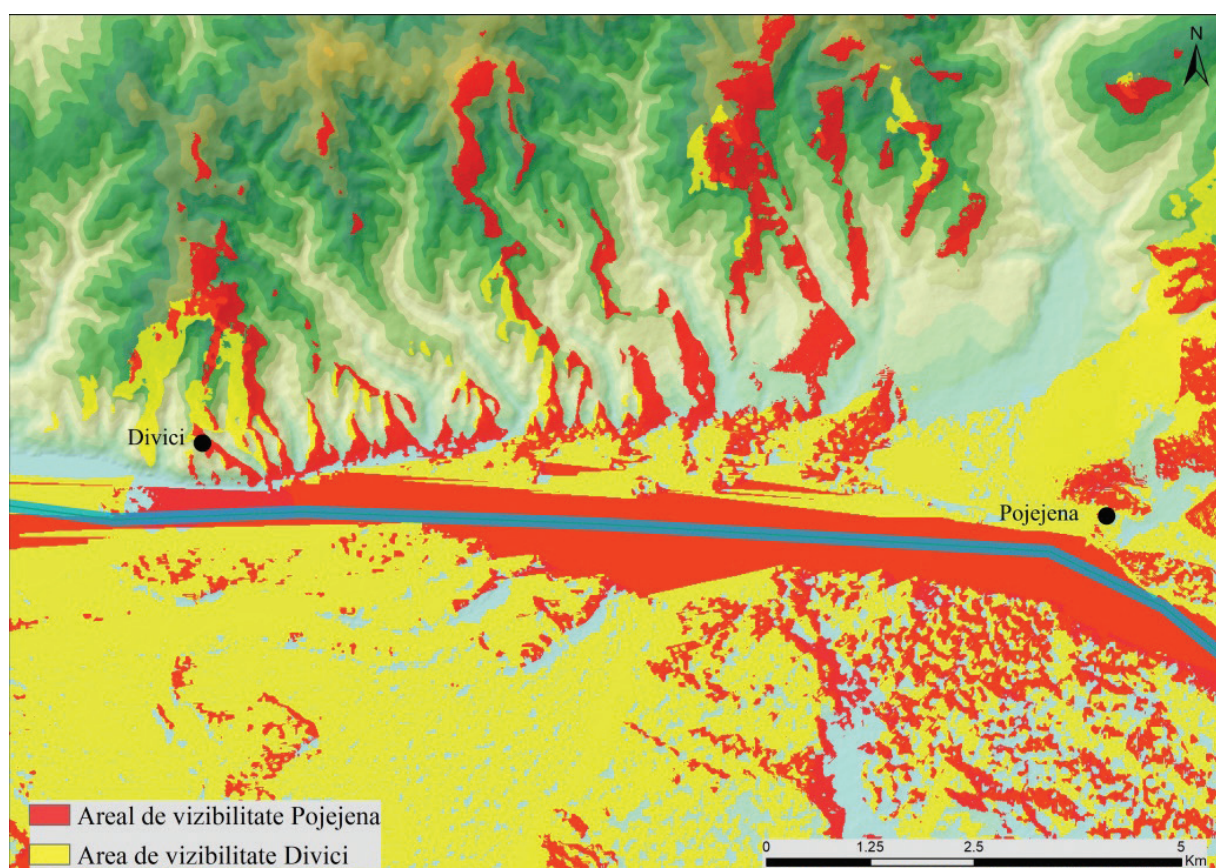

Fig. 3 – Comunicarea în controlul șenalului navigabil dintre punctual de observație roman de la Divici și castrul roman de la Pojejena, imagine analitică pusă cu amabilitate la dispoziție de Cristian Adrian Ardelean.

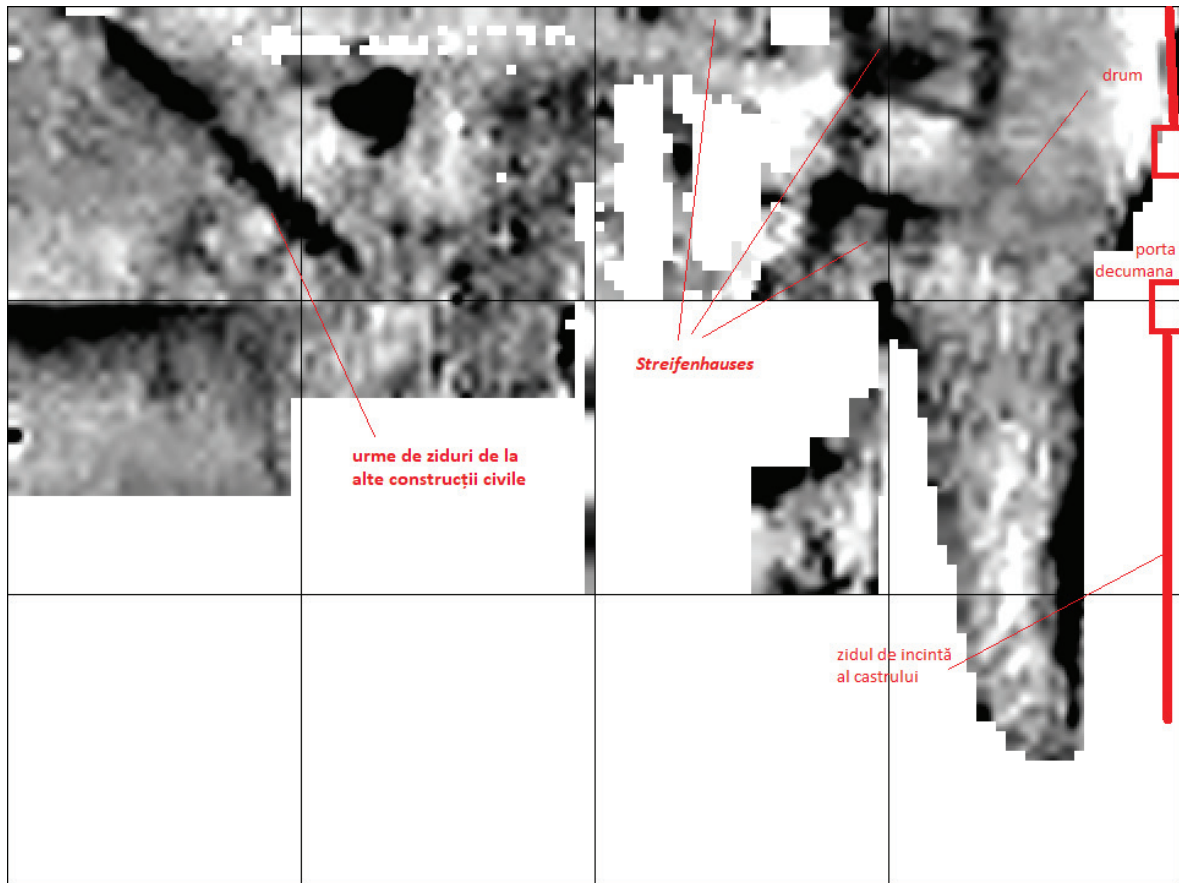

Fig. 4 – Primele rezultate ale prospecțiunilor non-invazive în vicus-ul militar de la Pojejena, toamna anului 2016, interpretarea noastră a scanărilor unificate de Alexandru Hegyi.

Fig. 5 – Primele rezultate ale prospecțiunilor non-invazive pe terenul din spatele bisericii ortodoxe din Pojejena sârbească (zona cea mai bine conservată din vicus-ul militar de la Pojejena), interpretarea noastră a datelor furnizate de geomorfologul Cristian Adrian Ardelean.

Fig. 6 – Interpretarea preliminară a scanărilor geomagnetice ale terenurilor agricole accesibile din arealul castrului roman și a vicus-ului militar de la Pojejena, sinteză oferită de Michal Pisz.

Fig. 7 – Stratigrafia verticală în vicus, pe terenul din spatele Primăriei Pojejena, profil vertical realizat în anii 2017–2018 prin îndreptarea peretelui ce mărginește la vest terenul de fotbal, domeniu public.

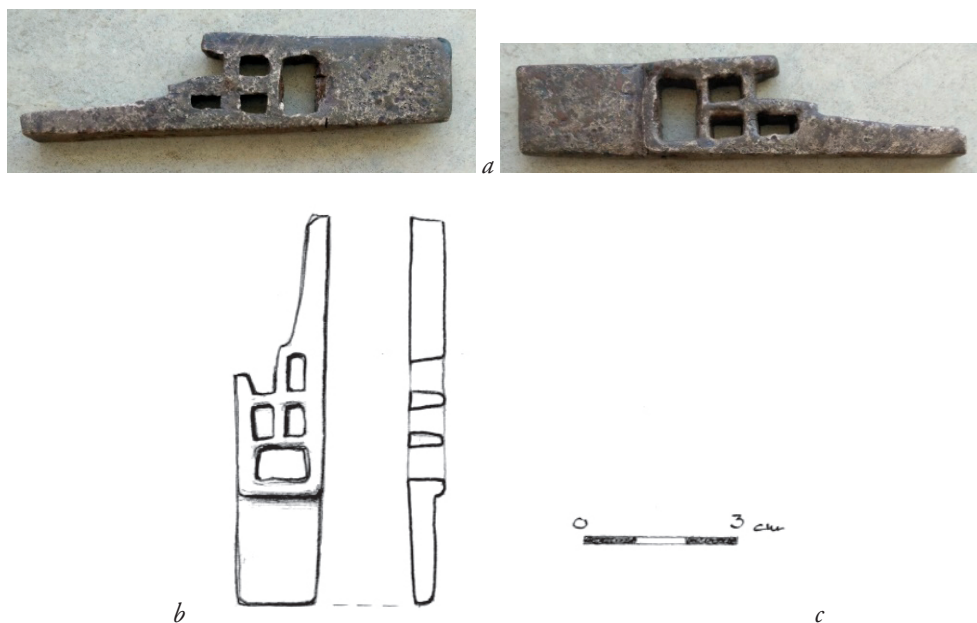

Fig. 7 – Cheie de bronz romană descoperită în vicus, cercetări arheologice din anul 2018, pe terenul din spatele Primăriei Pojejena.

Fig. 8 – Antoninian de la împăratul Gallienus, descoperit întâmplător în apropierea castrului roman de la Pojejena, oferit cu amabilitate de Andrei Bălărie.

OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA PLOSCUȚELE DE PELERINI CU REPREZENTAREA SFÂNTULUI MINA, DIN EPOCA ROMANO-BIZANTINĂ, AFLATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI

Daniela Tănase*

Cuvinte cheie: ploscuțel/ampullae cu reprezentarea Sfântului Mina/Menas, epoca romano-bizantină, antichități creștine.

Keywords: pilgrim flasks, Saint Menas, late antiquity, Christian antiquities.

Remarks about the Late Roman and Byzantine pilgrim flasks (ampullae) of Saint Menas from the collection of National Museum of Banat Timișoara (Abstract)

The collection of National Museum of Banat (Timișoara) had two artifacts belonging to the Coptic art, coming from the North-West Egypt. These two pilgrim flasks of Saint Menas were previously published in 1986, but a new interpretation about their provenience and their chronology is necessary, because in the scientific literature the places when the objects were discovered, Dierna (Orșova, Mehedinți county) and Porolissum (Moigrad, Sălaj county), continued to be mentioned, even the information was uncertain from the beginning.

The flasks were made from the white clay, with round shape. One piece had two handles (Inventory Number 6572), but from the second one, the narrow neck and the handles are missing (Inventory Number 36.792).

The object no 6572 (Pl.I:1a-b, Pl.II.1a-b) was probably discovered near Orșova, based on the data preserved in the Museum archives. Our researches in the archives revealed a possible donation of the task by Zsigmond Ormós, an important collector, political and cultural leader of Timiș County in the 19th century. Nevertheless, it is no certain prove that the artifact was discovered at Orșova or nearby, but it is possible.

If we can find some traces for the task no 6572 about its discovery near Danube, at Orșova, the situation is different for the task no 36.796 (which was published with the inventory number 6573) (Pl. III. 1 a-b, Pl. IV. 1 a-b). The place of discovery remains unknown, because the information published in 1986, that the object was unearthed during the archaeological researches made at Porolissum by Marius Moga (archaeologist and manager of The Museum of Banat between 1945 and 1974) is inaccurate. The archive of Marius Moga sheltered in our museum does not contain any information that the object was discovered during the archaeological researches made in 1949. Most likely, the provenance of *ampulla* no 36.796 is not Porolissum and the moment when the object arrived in the Museum collection remains unknown. It is possible that the artifact belongs to the collection accumulated before 1918 and the place of discovery could be also near Danube River (Clisura Dunării), like the other *ampulla* supposed to be discovered near Dierna-Orșova.

The chronology of the pilgrim flasks discovered in the archaeological site of Komm el-Dikka (Alexandria, Egypt) dates the two objects from the National Museum of Banat in the third stage of the workshop production in the Abu Mina Monastery, between 610 and 650. Another *ampulla* belonging to the Brukenthal Museum from Sibiu is dated in the same epoch which was considered wrong as discovered at Apulum (Madgearu 2004, 45, Anderson 2007, 228, fig. 3, 231). In the first publication the only information about the discovery was that the provenience of *ampulla* could possibly be one of the cities from the former Roman province of Dacia (Moga 2000, 430).

In conclusion, the pilgrim flasks of Saint Menas and other Coptic objects, like rush lights, discovered in the Eastern part of the Carpathian Basin, were brought here from the roads started to the Adriatic Sea. The artifacts were not particularly liked with the commerce or pilgrimage, because they could represent gifts given by Christian communities from the North of the Adriatic Sea to the local elites. In this situation, the object could not have a religious meaning that a certain Christian community wanted to have as a prove of its devotion to the Saint Menas cult. In this particularly situation, the *ampullae* were objects of prestige. In the Iron Gates zone, at Orșova, these objects arrived also from the Adriatic Sea space, but not as gifts, the flasks belonged probably to the pilgrims, maybe merchants or even Byzantine soldiers.

* Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr.1 300002
Timișoara, e-mail: danielaetanase@yahoo.com

Readucem în atenția cercetătorilor două obiecte de artă coptă din colecția Muzeului Național al Banatului, respectiv două ploscuțe/*ampullae*, cu reprezentarea Sfântului Mina/Menas, provenite din nord-vestul Egiptului. Cu toate că au mai fost publicate în anul 1986, considerăm necesară o repunere a lor în discuție, atât în ceea ce privește condițiile în care au ajuns în colecția muzeului timișorean, cât și cu privire la cronologia lor. Acest demers este cu atât mai necesar, cu cât în literatura de specialitate au fost preluate drept certe informațiile cu privire la locul lor de descoperire, Dierna (Orșova, jud. Mehedinți) și Porolissum (Moigrad, jud. Sălaj)¹, cu toate că asupra acestui aspect planează incertitudinea încă de la publicare².

*Însemnătatea ploscuțelor de pelerin
în lumea antică târzie*

Ploscuțele din lut cu reprezentări de sfinți, în cazul nostru Sfântul Mina, în care se păstrau apă sau ulei sfințiți, au fost răspândite în lumea antică târzie și în zorii evului mediu din Egipt în toată Europa și în Orientul Apropiat. În acea vreme era foarte cunoscută legenda lui Mina/Menas, soldatul roman martirizat în vremea împăratului Dioclețian, în Frigia în anul 309, al cărui trup a fost purtat de două cămile până la locul unde a fost înălțată mai apoi mănăstirea Abu Mina, în partea de nord a Egiptului, relativ aproape de orașul Alexandria. Aceste mici vase de lut cu două toarte erau foarte populare ca suveniruri cu rol de ajutor și de apărare, care se cumpărau de la mănăstirea Abu Mina, cel mai prolific centru de producere a ploscuțelor de pelerin de pe teritoriul Imperiului romano-bizantin³.

Sfântul Mina a fost unul dintre sfinții foarte populari atât în Europa răsăriteană, cât și în cea occidentală, fiind venerat drept protector al călătorilor și al marinarilor, nu doar ca sfânt vindecător⁴. O primă biserică ridicată deasupra mormântului său datează de sfârșitul secolului al IV-lea, iar în timpul împăratului Zenon (474–491) s-a edificat la Abu Mina un grandios complex mănăstiresc; unele părți ale acestuia au fost abandonate în jurul anului 641, după invazia arabă, dar activitatea ecleziastică nu a încetat înainte de mijlocul secolului IX⁵.

Legenda sfântului este reprezentată stilizat pe aceste vase miniaturale în formă de ploscă, răspândite în întreaga lume creștină mai ales în secolele VI-VII. Sfântul este redat de regulă îmbrăcat în tunică militară și mantie ale cărei falduri cad în ambele părți până la picioare, în zona capului sunt două cruci cu brațe egale și este înconjurat de cămile ingenunchiate. Această imagine imită un grup statuar din marmură și un mozaic pictat, ambele aflate în biserica mănăstirii Abu Mina. În iconografia Sfântului Mina, cămilele au un rol important deoarece ilustrează drumul parcurs de la locul martiriului în Frigia până în Egipt, la locul unde Mina a fost înmormântat și unde a fost edificată mănăstirea închinată lui⁶.

Ploscuțele erau umplute cu apă sfințită din fântâna situată în vecinătatea mormântului, care avea proprietăți miraculoase, după cum aflăm dintr-un graffito de pe zidul bisericii, scrijelit de un pelerin din Smirna⁷. Alți cercetători consideră că în aceste vase se putea păstra și ulei din candelile care ardeau înaintea mormântului⁸.

Deoarece proveneau din locurile atinse de harul unui sfânt și erau impregnate cu urmele lichidului miraculos din apropierea mormântului, ploscuțele însele dobândeau virtuțile vindecătoare pe termen nelimitat⁹.

Cultul Sfântului Mina s-a putut răspândi mai cu seamă în cursul secolului al VI-lea înspre Europa Centrală și Occidentală, în condițiile reconquistei împăratului Iustinian și a ocupării unor teritorii din Peninsula Italică¹⁰.

În zilele noastre, ploscuțe de pelerin cu reprezentarea Sfântului Mina se regăsesc în multe colecții muzeale sau private din întreaga lume, se comercializează inclusiv pe internet ca antichități romane sau copte, însă multe dintre acestea nu au documentat contextul de descoperire și nici nu se știe cu siguranță în ce împrejurări au ajuns să fie colecționate sau achiziționate¹¹. Menționăm aici câteva exemple: despre o ploscuță cu reprezentarea Sfântului Mina păstrată într-un muzeu din Opava (Cehia), nu se poate spune cu exactitate dacă provine din săpăturile arheologice din orașul medieval Rychleby sau din săpături efectuate în nordul Egiptului de o misiune germană condusă de J. C. Kaufmann la începutul secolului XX¹². La Muzeul

¹ Lambert, Pedemonte Demeglio 1994, 220; Barnea 1995, 511–512; Moga 2000, 430; Anderson 2007, 227–231.

² Benea 1986, 43, 44, nota 6.

³ Anderson 2007, 224.

⁴ Barnea 1995, 509; Zhuravlev 2012, 93, nota 8.

⁵ Lambert *et alii* 1994, 213, nota 14; Anderson 2007, 224.

⁶ Bumbalova 2008, 567.

⁷ Lambert *et alii* 1994, 214; Barnea 1995, 509.

⁸ Benea 1986, 46; Bumbalova 2008, 569.

⁹ Lambert *et alii* 1994, 214.

¹⁰ Anderson 2007, 233.

¹¹ Lambert *et alii* 1994, 221–224; Anderson 2007, 226.

¹² Kouřil 2002, 15–16.

Național din Sofia se află o ploscuță datată între anii 610 și 640/650, despre care se cunoaște totuși locul de descoperire – orașul Salonic¹³. Dintre cele două ploscuțe păstrate la Muzeul de Stat din Moscova încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, găsite în Crimeea la Bosporus și Chersones, doar una a fost găsită în timpul săpăturilor arheologice¹⁴.

Însă cel mai relevant este catalogul ploscuțelor cu reprezentarea Sfântului Mina, realizat în 1994, unde se poate vedea că multe dintre acestea nu au loc de descoperire¹⁵.

Această situație ilustrează totuși, pe de o parte, răspândirea ploscuțelor încă din antichitatea târzie atunci când le cunoaștem locul de descoperire, iar pe de altă parte propagarea prin intermediul comerțului cu antichități în vremurile moderne. Din ambele perspective se poate observa interesul pentru astfel de obiecte, care avea o motivație religioasă sau diplomatică în amurgul antichității, în timp ce în zilele noastre primează valoarea lor istorică și artistică.

Descrierea pieselor

1. Ploscuță din lut de culoare albă, de formă rotundă, aplatizată, cu două toarte așezate în unghi drept și gura rotundă, cu buza lată și dreaptă (Pl.I.1a-b, Pl.II.1a-b). Pe ambele părți este decorată cu un medalion bordat de un chenar în care este înscrisă o perlură, în interiorul căruia este reprezentat Sfântul Mina în poziție de orantă, flancat de două cruci cu brațe egale, în dreptul capului. Sfântul îmbrăcat în tunică militară și mantie are la picioare două cămile îngenuncheate.

Număr de inventar Muzeul Național al Banatului: 6572.

Dimensiuni: H: 9 cm, l: 6,6 cm, D max: 6 cm, D gură: 2 cm, D toartă: 0,7 cm.

Această ploscuță a fost publicată cu numărul de inventar 6272¹⁶, însă în registrul de inventar al muzeului, această piesă este înregistrată la numărul 6572, înscris de altfel și pe piesă, la numărul de inventar 6272 fiind înregistrat un alt obiect, respectiv un "zurgălău".

2. Ploscuță de pelerin, din lut, de culoare albă, de formă rotundă, aplatizată (Pl.III.1a-b, Pl.IV.1a-b). Pe ambele fețe este reprezentat Sfântul Mina, într-un medalion rotund înconjurat de un chenar în relief, perlat în interior. Sfântul este reprezentat în

tunică militară și mantie, în poziție de orantă, flancat de două cruci cu brațe egale în dreptul capului; are la picioare două cămile prosternate. Lipsesc gâtul, buza și toarte recipientului.

Număr de inventar Muzeul Național al Banatului: 36.792.

Dimensiuni: H: 7,3 cm, l: 6,6 cm

Ploscuța a fost publicată cu numărul de inventar 6573¹⁷, însă în colecția muzeului la acest număr de inventar este înregistrat un "vas miniatură", ulterior fiind menționat în registrul faptul că a fost descoperit la Vărădia (jud. Caraș-Severin) în 1877 și la rubrica observații s-a consemnat numărul de inventar valabil înainte de 1918. Pe ploscuță s-au găsit trei cifre greu lizibile (5? pentru ordinul miilor, 6 pentru ordinul zecilor și 9 pentru ordinul unităților; cifra pentru ordinul sutelor este total ilizibilă), și nici o urmă de la scrierea numărului de inventar 6573. Dată fiind această situație, în anul 2009 obiectul a fost reinventariat, acesta primind numărul de inventar 36.792.

Se cuvine amintit aici faptul că în 1995, Ion Barnea menționează pentru piesa de la poziția 1 (Pl.I.1a-b, Pl.II.1a-b) numărul de inventar 62772¹⁸, iar pentru piesa de la poziția 2 (Pl.III.1a-b, Pl.IV.1a-b) numărul de inventar 6573¹⁹.

Problema locului de descoperire

În actualul registru de inventar la numărul 6572, înregistrat în 18 martie 1963, este menționată doar denumirea obiectului, "flacon", fără nici o altă informație cu privire la locul de descoperire.

Despre această piesă (Pl.I.1a-b, Pl.II.1a-b) s-a afirmat că provine probabil din zona anticei Dierna, sursa menționată fiind arhiva istorică a muzeului²⁰.

În primul registru de inventar al muzeului, registrul I, utilizat în perioada 1872–1933, la poziția 3744 din anul 1909²¹ este menționat un vas mic din lut cu două toarte, turtit, donat de Zsigmond Ormós²², însă nu este amintit locul de descoperire. La numere de inventar situate înainte de numărul

¹⁷ Benea 1986, 45, foto 1.

¹⁸ Barnea 1995, 510.

¹⁹ Barnea 1995, 511.

²⁰ Benea 1986, 43, nota 5.

²¹ În anul 1909 toate obiectele lipsite de număr de inventar, lăsate moștenire, donate sau achiziționate în anii preceedenți, au fost înregistrate și numerotate: Berkeszi 1910, 171; Medeleț, Toma 1997, 90.

²² Zsigmond Ormós (1813 – 1894) a fost una dintre personalitățile marcante ale comitatului Timiș, un colecționar rafinat și totodată unul dintre fondatorii Societății de Istorie și Arheologie a Ungariei de Sud, în 1872, devenită ulterior Muzeul Banatului. Colecțiile sale care cuprindeau obiecte de

¹³ Bumbalova 2008, 568.

¹⁴ Piesa de la Chersones: Zhuravlev 2012, 91 și nota 1; 92, fig.1–2 și nota 2.

¹⁵ Lambert *et alii* 1994, 219–224

¹⁶ Benea 1986, 45, foto 2.

3744, respectiv 3648 și 3649, sunt înscrise câteva antichități romane descoperite la Orșova, donație a aceluiași colecționar, însă nu putem stabili vreo legătură cu acestea. Aceasta este singura mențiune din registrele mai vechi susceptibilă de a fi pusă în legătură cu ploscuțele de pelerin cu reprezentarea Sfântului Mina. În continuare, rămâne incert faptul că ploscuța cu două toarte a fost descoperită la Orșova, dar este foarte posibil să fi făcut parte din colecția donată de Zsigmond Ormós, mai ales că pe ea se păstrează urme de la adezivul timbrelor aplicate pe piese în perioada de dinainte de 1918.

Din păcate, nu putem ști dacă Zsigmond Ormós ar fi putut cumpăra ploscuța cu cele două toarte de la anticari, direct de la descoperitori, ori dacă i-a fost dăruită. Interesul său pentru antichități era binecunoscut în epocă, însă doar achiziționarea de monede a fost de regulă consemnată în scrierile sale sau în publicațiile în care era oglindită activitatea sa ca personalitate politică și culturală. Știm dintr-o publicație că a achiziționat monede romane în timpul unei excursii la Ráma (antica Lederatae, azi Ram, Serbia), de pe malul nordic al Dunării²³. Într-o relatare a unei călătorii întreprinse la cetatea Kubin (în antichitate Contramargum, azi Kuvín, Serbia) și Viminacium (azi Stari Kostolac, Serbia), publicată de Ormós însuși, aflăm că a achiziționat monede medievale maghiare găsite în Kuvín și a intenționat să achiziționeze monede romane și podoabe de la Viminacium aflate în colecții particulare, însă nu s-a înțeles la preț cu proprietarii²⁴. Totuși, cu prilejul acestei excursii, colecția sa s-a îmbogățit cu monede antice²⁵, precum și cu diverse antichități din epoca romană descoperite la Viminacium pe care le-a donat muzeului din Timișoara²⁶. În călătoriile întreprinse cu scopul de a efectua săpături arheologice, cum sunt cele amintite deja sau în alte localități din comitatul Timiș²⁷, a fost asistat de persoane pe care le denumeste arheologi cum este Péter Despinits²⁸, originar din Kuvín, judecător la Budapesta, de fapt arheolog și numismat amator, cu care a purtat o amplă corespondență legată de achiziționarea de monede și care îl însoțea frec-

vent în excursiile sale. Despinits a fost cel care i-a procurat monede și diverse obiecte de pe piața de antichități, de la frații Egger, anticari cu prăvălii la Budapesta și Viena sau de la anticarul Sternberg din Budapesta²⁹.

Ormós a întreprins o serie de călătorii la Orșova cu diverse misiuni oficiale datorită funcțiilor sale de prim vicecomite și comite de Timiș, inclusiv pentru a supraveghea lucrările de construcție ale căii ferate și ale unor clădiri oficiale. Aceste informații le cunoaștem din jurnalele sale rămase nepublicate și din corespondența sa cu diverși cunoscuți din Orșova care i-au vândut sau dăruit obiecte pentru colecțiile sale³⁰. Un episod relevant pentru implicarea sa în recuperarea obiectelor provenite din diverse săpături s-a desfășurat în anul 1866 la Băile Herculane, când a intrat în posesia unui tezaur de monede romane găsit cu ocazia reconstruirii grajdurilor poștei imperiale³¹. Așadar, există posibilitatea ca Ormós să fi primit sau achiziționat obiecte arheologice descoperite la Orșova între care și ploscuța cu reprezentarea Sfântului Mina.

Deși am cercetat arhiva sa, am găsit prea puține informații despre cumpărarea unor antichități, în listele concepute de colecționar găsim de regulă informații cu privire la costurile legate de achiziționarea unor tablouri sau a unor obiecte de artă decorativă. Probabil că obiectele provenite din săpături, altele decât monedele, le primea sau le cumpăra cu o sumă infimă, care nu merita să fie consemnată³².

Dacă pentru ploscuța cu numărul de inventar 6572 s-au găsit indicii care ar putea-o plasa în zona Dunării, la Orșova, pentru cea cu gâtul și toartele rupte, număr de inventar 36.796 (publicată cu numărul de inventar 6573), locul de descoperire rămâne în continuare complet necunoscut. În studiul său din 1986, Doina Benea avansa ideea potrivit căreia piesa "ar proveni din săpăturile de la Porolissum din anii 1945–1947" ca sursă fiind citată Ortansa Radu³³, muzeografă la Muzeul Banatului între anii 1956–1984.

În registrul de inventar, la numărul 6573, a

artă de mare valoare, dar și obiecte arheologice, le-a lăsat moștenire muzeului: Miklósik 2013, 110–113.

²³ Böhm 1877, 171.

²⁴ Ormós 1878, 4, 12, 14–18.

²⁵ Ormós 1878, 21.

²⁶ Conform primului registru de inventar, din perioada 1872–1933.

²⁷ Despre o călătorie proiectată la Sidovia/Jidovia (anticul castru Berzobis, azi Berzovia, jud. Caraș-Severin) anulată din cauza vremii nefavorabile: vezi Millett 1876, 35.

²⁸ Ormós 1878, 6.

²⁹ Mulțumesc pentru informații doamnei Ilona Miklósik, istoric de artă, care a cercetat în detaliu fondul documentar Zsigmond Ormós aflat la Arhivele Naționale – Direcția Județeană Timiș și în arhiva Muzeului Național al Banatului. Din corespondența între Ormós și Despinits: Arhivele Naționale–Direcția Județeană Timiș, fond Ormós 131, dosar 778, scrisoarea nr. 5, de la Budapesta, 30 ian. 1879, fila 18.

³⁰ Informație Ilona Miklósik. Vezi și Kakucs 2013, 170.

³¹ Timoc 2010, 186–187.

³² Informație Ilona Miklósik: Arhivele Naționale–Direcția Județeană Timiș, Fond Ormós, dosar 205, fila 6.

³³ Benea 1986, 44, nota 6.

fost scris inițial, în 18 martie 1963, că este un "vas miniatură", fără a se da alte detalii, ulterior fiind adăugat locul de descoperire și vechiul număr de inventar, după cum am relatat mai sus. La o privire mai atentă se poate observa că diferă cerneala cu care a fost consemnată denumirea piesei și informațiile despre locul și anul descoperirii și trimiterea la registrul I al muzeului. Astfel că, avem de-a face cu un caz în care s-a înlocuit la un moment dat piesa înregistrată inițial. Nu este exclus, deși am arătat mai sus ce cifre sunt pe piesă, ca la poziția 6573 să fi fost consemnată de fapt ploscuța înregistrată azi la numărul de inventar 36.796, dar chiar și în acest caz, la locul de descoperire nu era scris nimic.

Așadar, în 1963 a fost înregistrat un "vas miniatură", fără a se menționa că provine de la Porolissum. Acest fapt este curios, deoarece Ortansa Radu înscria piesele în registrul de inventar al muzeului în acea vreme și dacă deținea informația cu privire la locul de descoperire, pe care i-ar fi oferit-o Doinei Benea în anii '80, ar fi trebuit să o fi consemnat încă de atunci. În aceste circumstanțe, se pune întrebarea de unde a apărut ideea provenienței de la Porolissum a unei piese aflate în muzeul din Timișoara? Cel mai probabil aceasta are legătură cu activitatea arheologului Marius Moga, director al Muzeului Banatului între 1945 și 1974. Acesta a efectuat săpături la Porolissum, dar nu între anii 1945 și 1947, ci doar în 1949, după cum aflăm din jurnalul său păstrat în arhiva Muzeului Național al Banatului³⁴. Nicăieri în fondul documentar Marius Moga nu există vreo informație din care să reiasă faptul că această ploscuță cu reprezentarea Sfântului Mina a fost găsită în timpul cercetărilor sale de la Porolissum.

Situația din arhiva documentară a Muzeului Național al Banatului este confirmată de raportul întocmit de Marius Moga și colaboratorii săi despre săpăturile arheologice desfășurate în vara anului 1949, unde nu se menționează niciunde că s-ar fi descoperit obiecte databile în epoca romano-bizantină³⁵. Ulterior, într-o carte despre mărturiile arheologice paleocreștine din România, Nicolae Gudea afirmă despre această piesă că "Ion Barnea mi-a comunicat că locul de descoperire e cam nesigur, dar descoperirea e posibilă"³⁶. Același autor a afirmat într-o lucrare recentă că locul de descoperire nu este precizat, iar ploscuța ar fi ajuns la muzeul din Timișoara adusă de Marius Moga în

1949, cu prilejul participării la săpăturile arheologice de la Porolissum³⁷. Așadar, locul în care a fost găsită ploscuța fără toarte rămâne în continuare sub semnul incertitudinii.

Tot de la Porolissum se pare că ar mai proveni obiecte de artă coptă, datate în secolele V-VI, adăpostite în prezent la Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău³⁸. Însă acestea, înainte de a ajunge în muzeu, au făcut parte din colecții particulare, așadar nu există informații certe cu privire la contextul și locul lor de descoperire, iar faptul că ar fi fost găsite la Porolissum este mai degrabă presupus și nu neîndoielnic.

Mai adăugăm aici faptul că deși s-au făcut numeroase cercetări arheologice în regiunea anticului Porolissum, nu s-au găsit nici un fel de obiecte care să se dateze pe parcursul secolelor IV-VI/VII³⁹, așadar să fie contemporane cu antichitățile creștine presupuse a proveni de aici.

Cel mai probabil, ploscuța cu numărul de inventar 36.796 nu provine de la Porolissum, iar modul în care a ajuns în posesia muzeului din Timișoara rămâne o necunoscută. Absența altor surse de informare conduc spre ipoteza că nu se cunoaște locul de descoperire și este foarte posibil să fi fost colecționată încă dinainte de 1918 și să fi rămas neinventariată. Nu este exclus să provină tot din regiunea de Clisură a Dunării, la fel ca ploscuța presupusă a fi din zona Diernei.

Incertitudinea în privința locului de descoperire nu planează doar asupra pieselor din colecția Muzeului Național al Banatului, ci și asupra unei ploscuțe de pelerin aflată la Muzeul Național Brukenthal din Sibiu, provenită probabil din sudul Transilvaniei⁴⁰. De notat aici că despre aceasta s-a afirmat recent că ar fi fost găsită la Apulum (Alba Iulia)⁴¹, deși Vasile Moga avansează drept probabilă descoperirea sa într-una dintre așezările intracarpatiche ale fostei provincii Dacia, fără a preciza care dintre ele⁴².

Așadar, pentru toate cele trei ploscuțe din Banat și Transilvania, aflate în colecțiile muzeelor din Timișoara și Sibiu, nu se cunoaște contextul de descoperire și doar piesa cu numărul de inventar 6572 de la Muzeul Național al Banatului pare să fi fost găsită în zona Dunării, la Orșova.

De regulă, ploscuțe de pelerin au fost descoperite în provinciile Imperiului Romano-Bizantin

³⁴ Nr. inv. Muzeul Național al Banatului – 23.167.

³⁵ Moga *et alii* 1950, 131–135.

³⁶ Gudea – Ghiurco 2002, 199. Despre incertitudinea descoperirii unui număr mare de antichități creștine la Porolissum, vezi și Stanciu 2018, 314, nota 23.

³⁷ Gudea 2016, 50.

³⁸ Gudea – Ghiurco 2002, 144–146, 175, 195.

³⁹ Stanciu 2018, 314, nota 23.

⁴⁰ Moga 2000, 429–430.

⁴¹ Madgearu 2004, 45; Anderson 2007, 228, fig.3; 231.

⁴² Moga 2000, 430.

atât în contexte funerare, în morminte și cripte, cât și în edificii publice și în clădiri care au aparținut unor persoane particulare de rang înalt, personaje ecleziastice sau funcționari⁴³. Găsirea lor în morminte relevă importanța efectuării pelerinajului la mănăstirea Sfântului Mina pentru persoana înhumată⁴⁴.

În Peninsula Balcanică, ploscuțe de pelerin produse în Asia Mică și nu de tipul celor cu reprezentarea Sfântului Mina au fost găsite în fortificații ale orașelor. Astfel, la Sliven (Bulgaria) în preajma unui turn și într-o clădire ce servea drept magazie, adosată zidului de apărare, iar la Caričin Grad (Serbia) în preajma unui turn de poartă, acestea au apărut în contexte databile la sfârșitul secolului VI – începutul secolului VII⁴⁵. Contextele arheologice sunt relevante pentru modul în care erau folosite de regulă aceste vase miniaturale umplute cu apă sau ulei sfințiți. Cel mai probabil, ele erau apreciate pentru rolul lor apotropaic în primul rând de către militari, după cum putem deduce din descoperirea lor în apropierea construcțiilor cu rol de apărare din siturile arheologice amintite mai sus. În condițiile repetatelor invazii ale barbarilor din preajma anului 600, acestea par a fi o dovadă materială a etalării simbolurilor creștine la zidurile orașului pentru a evita atacul sau a proteja împotriva atacatorilor⁴⁶.

Desigur că pentru ploscuța presupusă a fi fost găsită la Orșova nu putem susține că ar proveni din vreo fortificație, ci doar că ea ar putea fi legată de prezența bizantinilor în regiunea Porților de Fier la începutul secolului VII. O prezență militară pe limesul dunărean este presupusă până în jurul anului 620, când împăratul Heraclius retrage trupele din partea europeană a imperiului pentru a le muta pe frontul de răsărit contra perșilor, fapt care coincide cu încetarea aprovizionării cu grâne din Egipt⁴⁷.

Problema cronologiei ploscuțelor cu reprezentarea Sfântului Mina

Ploscuțele de pelerin din colecția muzeului din Timișoara au fost încadrate în secolele V-VI⁴⁸. De o încadrare cronologică largă beneficiază și piesa de la muzeul din Sibiu care a fost datată în secolele IV-VI⁴⁹.

Săpăturile arheologice realizate de către arheologi polonezi în Egipt la situl Komm el-Dikka din Alexandria, au prilejuit realizarea cronologiei și tipologiei ploscuțelor cu reprezentarea Sfântului Mina, produse în atelierele mănăstirii Abu Mina situată la aproximativ 45 km nord-vest de orașul modern. Producția lor s-a desfășurat pe parcursul a două secole între anii 480–650, respectiv între domnia împăratului Zenon, când a luat amploare cultul Sfântului Mina, și cucerirea arabă a Egiptului⁵⁰.

Astfel, producția ploscuțelor a luat avânt în ultima treime a secolului al V-lea. Între anii 480–560 (prima perioadă de producție), Sfântul Mina a fost reprezentat în poziție de orantă, înconjurat de un chenar în formă de cunună de lauri sau de texte de binecuvântare în limba greacă. Apoi, în perioada a II-a, între anii 560–610, reprezentările se diversifică, dar în același timp respectă o schemă: pe unele recipiente Sfântul Mina are capul înconjurat de o aureolă, pe altele este înconjurat de un chenar în formă de panglică, iar pe cea de-a doua față apare în mod frecvent o cruce înconjurată de o cunună de lauri; capul personajului este flancat de două cruci mici, iar la picioare sunt prosternate două cămile. Mai apoi, între anii 610 și 650 (perioada a III-a), reprezentarea convențională constă în redarea schematizată, pe ambele fețe ale ploscuței, a Sfântului Mina în poziție de orantă, cu capul flancat de două cruci cu brațe egale, cu două cămile prosternate la picioare și înconjurat de un chenar profilat care are o perlură în interior. De remarcat este și faptul că întotdeauna cămila din partea stângă este mai mică decât cămila din partea dreaptă, iar de regulă crucea din partea stângă a personajului este reprezentată oblic, în timp ce cea din dreapta este verticală; totodată capul are trăsături negroid⁵¹. Mai există o perioadă de tranziție, între anii 600–620, în care sunt combinate reprezentări schematizate din perioada anterioară (560–610), respectiv crucea înconjurată de lauri sau Sfântul Mina înconjurat de un chenar din frunze de laur și cele canonice în ultima perioadă de producție (610–650), respectiv Sfântul Mina înconjurat de un chenar perlat sau reprezentarea sfântului pe ambele fețe ale ploscuței⁵².

În lumina cronologiei făcute de Zsolt Kiss, ploscuțele din colecția Muzeului Național al Banatului se datează în cea de-a treia fază de producție a atelierelor de la mănăstirea Abu Mina, respectiv între

⁴³ Anderson 2004, 85.

⁴⁴ Kristensen 2012, 113–114.

⁴⁵ Metzger 1984, 158; Shtereva 1999, 85; Anderson 2004, 86–88.

⁴⁶ Anderson 2004, 88.

⁴⁷ Curta 2006, 164.

⁴⁸ Benea 1986, 47–48. Este menționată și datarea în secolele IV-VI: Benea 1986, 44.

⁴⁹ Moga 2000, 430.

⁵⁰ Kiss 1989, 16–18; Zhuravlev 2012, 93.

⁵¹ Kiss 1989, 16–18; Lambert *et alii* 1994, 214.

⁵² Kiss 1989, 16–18; Krampel 2007, 158, fig.15.

anii 610–650. În aceeași perioadă pare să se dateze și piesa din Muzeul Național Brukenthal.

Răspândirea ploscuțelor de pelerin

Ploscuțele cu reprezentarea Sfântului Mina au o arie largă de răspândire, chiar și în condițiile în care nu sunt foarte numeroase piesele pentru care cunoaștem contextul de descoperire. În regiunea Dunării Mijlocii, cea mai nordică este o descoperire din Slovacia, păstrată la muzeul din orașul Trnava și care se datează în perioada 560–610⁵³. Între 600–620 se datează ploscuța de la Szombathely/Savaria (Ungaria), care împreună cu exemplarele descoperite la Carnuntum (Austria), Ljubljana/Emona (Slovenia) și Aquileia (Italia) ne indică perindarea negustorilor din Bizanț pe drumul chihlimbarului⁵⁴.

Ploscuțe pe care este redat Sfântul Mina au fost descoperite pe coastele Adriaticii și ale Mării Negre, dar nu și în interiorul Peninsulei Balcanice. Dacă prezența acestora în aceste spații este explicabilă prin contactul maritim între Alexandria și Marea Adriatică sau Marea Neagră, dar și între cele două mări, mai greu se poate explica pătrunderea lor în interiorul bazinului carpatic, în teritoriile controlate de avari. O posibilă explicație a răspândirii poate fi pelerinajul: dar ele sunt o raritate, inclusiv acolo unde exista o comunitate creștină asociată cu politica imperială, în regiunea Keszthely (Ungaria)⁵⁵. Astfel că, din această perspectivă, devine cu atât mai interesantă descoperirea lor în Transilvania și Banat.

Însă, existența unei legături între distribuția ploscuțelor cu reprezentarea Sfântului Mina și itinerariile de pelerinaj este greu de dovedit, deoarece acestea sunt mai degrabă presupuse în zona continentală a Balcanilor, doar coasta Mării Negre pare să fi fost în zona marginală a acestora, deși unul dintre drumurile posibile de pelerinaj trece și pe la Dunărea Mijlocie⁵⁶. De altfel, ipoteza pelerinajului la mănăstirea Abu Mina din Egipt a unor locuitori din regiunile în care au fost găsite ploscuțe cu reprezentarea sfântului este văzută diferit de cercetători, în timp ce pentru cele din Crimeea (date în cea de-a doua jumătate a secolului VI–prima jumătate a secolului VII) aceasta este acceptată⁵⁷, pentru cea din Slovacia, este respinsă categoric⁵⁸. Aceste păreri

opuse sunt explicabile deoarece nu contează numai existența unor comunități de creștini în teritoriile respective, ci și statutul acestora în raport cu imperiul. În Crimeea fința orașul Chersonesos aflat sub stăpânire bizantină, iar Slovacia de astăzi era parte a kaganatului avar⁵⁹.

Faptul că produse din Imperiul romano-bizantin au ajuns în spațiul nord-dunărean a fost pus pe seama comerțului cu sare, în acest context fiind posibilă inclusiv pătrunderea și răspândirea creștinismului înspre Transilvania prin clericii de mir ori monahi. Ploscuțele cu reprezentarea Sfântului Mina ar fi ajuns pe continentul european pe filieră italică sau dalmată, Dalmația fiind o provincie în care cultul său era foarte popular⁶⁰. Într-adevăr, pe coasta dalmată s-au descoperit ploscuțe cu reprezentarea Sfântului Mina, databile în secolul al VI-lea, încă de la începutul secolului XX⁶¹, dar majoritatea celor provenite din regiunea Mării Adriatice sunt din secolul VII⁶², așadar după întreruperea oricăror legături comerciale cu ținuturile de la nord de Dunăre.

Cu privire la căile prin care au pătruns aceste ploscuțe și alte obiecte de origine coptă la vest de Carpați, s-a considerat că puteau veni și dinspre Dobrogea prin sudul Moldovei și pasurile din Carpații răsăriteni⁶³. Această supoziție a fost formulată în condițiile în care pe teritoriul Scythiei Minor au fost găsite ploscuțe cu reprezentarea Sfântului Mina la Capidava și Tomis⁶⁴.

În opinia noastră, trebuie disociată situația ploscuțelor din Dobrogea de cea a celor din zona carpatică. În timp ce ploscuțele din Banat și Transilvania se datează cu siguranță în prima jumătate a secolului VII, pentru cele de la Capidava (una) și Tomis (trei) s-a propus datarea în secolele V–VI⁶⁵. La o privire mai atentă, cel puțin una dintre ploscuțele de la Tomis pare să se dateze în prima jumătate a secolului VII, deoarece decorul său corespunde schemei de reprezentare a Sfântului Mina, utilizată după anul 600⁶⁶. Prezența lor în spațiul

⁵³ Krampl 2007, 140, fig.2; 151.

⁵⁴ Kádár 1995, 886–887.

⁵⁵ Curta 2011, 304, 305, inclusiv fig. 2 – harta răspândirii ploscuțelor de lut în bazinul carpatic și regiunile din vecinătate.

⁵⁶ Lambert *et alii* 1994, 210, fig.1.

⁵⁷ Zhuravlev 2012, 92, fig.1–2; 94.

⁵⁸ Krampl 2007, 150.

⁵⁹ Recent, Jozef Zábajník a susținut că doar sud-vestul Slovaciei a fost sub stăpânirea kaganatului avar. Vezi: Zábajník 2015, 35–41.

⁶⁰ Benea 1986, 42, 47–48. Pentru comerț ca principală cale de difuzare a obiectelor creștine, vezi și Stanciu 2018, 319, nota 36, cu bibliografia.

⁶¹ Bulić 1904, 14–17.

⁶² Anderson 2007, 232.

⁶³ Barnea 1995, 514; Anderson 2007, 227.

⁶⁴ Barnea 1995, 509.

⁶⁵ Barnea 1979, 29; Barnea 1995, 509.

⁶⁶ Barnea 1979, Pl. 101. I. Barnea ilustrează doar una dintre ploscuțe, dar susține că pe toate cele provenite de la Tomis apare reprezentarea Sfântului Mina. Nu se cunoaște contextul

dobrogean ar putea fi explicată prin intermediul pelerinajului la mormântul sfântului din Egipt, deoarece provin de pe teritoriul unei provincii a imperiului. Pe de altă parte însă, aceasta poate fi și o consecință a contactelor comerciale directe dintre Scythia Minor și Egipt care implicau venirea pe coasta Mării Negre a unor persoane originare din nordul Africii, fapt dovedit și de alte descoperiri, precum un fragment de piatră funerară de la Tomis care menționează un negustor de vinuri din Alexandria⁶⁷. Aceste persoane puteau să fie adepți ai cultului Sfântului Mina și să poarte cu ei ploscuțele pentru apărarea de primejdii în timpul călătoriei. Sugestivă în acest sens este și descoperirea unei ploscuțe cu reprezentarea Sfântului Mina la Istanbul, în portul lui Theodosius, unde se aduceau anual grâne din Egipt⁶⁸.

În schimb, în Transilvania ploscuțe cu reprezentarea Sfântului Mina și alte obiecte creștine produse în nordul Africii, cum ar fi opașele, este posibil să fi ajuns mai degrabă dinspre nord-estul Mării Adriatice, fără a avea neapărat vreo legătură cu comerțul sau cu pelerinajul. De subliniat este că acestea nu au fost găsite și în partea centrală a kaganatului avar, între Dunăre și Tisa, ca să marcheze astfel eventuale itinerarii negustorești. De aceea, s-a presupus că ar putea fi văzute drept daruri ale comunităților creștine din Slovenia de azi, către elitele locale din Transilvania, fiind apreciate pentru simbolismul lor, chiar dacă aici nu existau comunități creștine bine organizate în felul celor din regiunea Keszthely (Ungaria) și zona montană a Sloveniei⁶⁹. Cu alte cuvinte, nu pot fi considerate drept piese pe care o comunitate creștină coagulată să-și fi dorit să le procure de la mare distanță ca o consecință a cultului pentru Sfântul Mina, ci mai curând bunuri de prestigiu.

Însă această ipoteză a darurilor între elite a fost fundamentată pe presupusa concentrare a antichităților creștine la Porolissum, a căror descoperire în zonă se dovedește de fapt incertă la o privire mai atentă, de unde apare și riscul unor interpretări eronate⁷⁰.

Cu toate aceste rezerve, ipoteza nu este de abandonat, dar se pune întrebarea motivației de a se

lor de descoperire, o piesă fiind în colecția Muzeului Național de Antichități, azi Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" din București, iar celelalte două într-o colecție particulară din București. Vezi: Barnea 1979, 238.

⁶⁷ Barnea 1995, 510. Amintim aici și monedele emise de către monetăria din Alexandria descoperite pe teritoriul Dobrogei: Gândilă 2016, 143–147.

⁶⁸ Sodini 2011, 92.

⁶⁹ Curta 2011, 313.

⁷⁰ Stanciu 2018, 318–319, nota 36.

face daruri diplomatice între elitele din Slovenia și cele din Transilvania. Un posibil răspuns poate fi pus în legătură cu una dintre ocupațiile principale ale locuitorilor din zona montană, creșterea animalelor, care poate arăta o pendulare a turmelor, dar care presupunea și un consum ridicat de sare; aceasta putea fi procurată din partea de est a bazinului carpatic, bogată în acest zăcământ. Adică este posibil ca accesul la sare să nu se fi făcut prin intermediul unor comercianți, ci printr-o relație directă cu elitele locale.

Se presupune că a existat o exploatare a sării în regiunea vestică a bazinului Transilvaniei, pe direcția nord-sud, de la Ocna Dej, Turda și Ocna Mureș până la Ocna Sibiului, inclusiv în secolele VII–VIII, mărturie în acest sens fiind situarea necropolelor de la Noșlac și Unirea-Vereșmort aproape de salina Ocna Mureș, precum și a celor care aparțin de grupul Gâmbaș aflate în zona salinelor dintre Arieș și Târnava⁷¹. Poate că așa se explică descoperirea ploscuței aflată azi în colecția muzeului din Sibiu, ca dar al comunităților creștine din nordul Mării Adriatice pentru elitele din Transilvania care gestionau zăcămintele de sare.

Așadar, la răspândirea ploscuțelor cu reprezentarea Sfântului Mina puteau contribui atât apartenența la religia creștină, cât și motivațiile economice și politice, care diferă de la o regiune la alta. Cu alte cuvinte, atunci când le cunoaștem locul de descoperire, prezența lor trebuie interpretată în funcție de relațiile economice, politice și concepțiile religioase ale populațiilor de pe acele meleaguri.

Se mai cuvine să amintim faptul că în Transilvania, în apropierea orașelor romane de odinioară, au fost documentate arheologic opașe cu însemne creștine produse în nordul Africii și în partea de vest a bazinului mediteranean. Aceste obiecte sunt socotite drept dovezi ale propagandei religioase a Imperiului Bizantin⁷². Unele dintre opașe se datează și în secolele VI–VII⁷³, astfel că pot fi contemporane cu ploscuțele de pelerin.

Opașele de origine africană au fost aduse pe coastele Mării Adriatice pe cale maritimă prin intermediul comerțului sau chiar al transportului de *annona*, în timp ce ploscuțele cu reprezentarea Sfântului Mina au fost aduse de pelerini⁷⁴. Însă, din regiunea Mării Adriatice atât opașele, fie ele

⁷¹ Horedt 1982, 16–18.

⁷² Harhoiu 2004, 151.

⁷³ Diaconescu 1995, 272, 278–285; Harhoiu 2004, 158. Pentru o discuție detaliată cu privire la semnificația descoperirii opașelor, vezi: Curta 2017, 167–169; Măgureanu 2017, 36–37.

⁷⁴ Curta 2017, 170, 177, 223.

africane sau asiatice, cât și ploscuțele au ajuns în bazinul carpatic mai degrabă ca daruri și nu ca o consecință directă a pelerinajului⁷⁵. De notat aici este și faptul că în regiunea extracarpatică a României nu a fost documentată până azi descoperirea vreunei ploscuțe, iar opaițul de producție siro-palestiniană găsit într-o necropolă de înhumare din secolul VI de la Ploiești-Bereasca (jud. Prahova) este venit dinspre Transilvania⁷⁶, astfel că nu poate fi acceptată ipoteza ajungerii acestor obiecte în bazinul carpatic dinspre Marea Neagră.

În lumina celor expuse, pare destul de neobișnuită prezența ploscuței în zona Orșovei la începutul secolului VII (Pl.I.1a-b, Pl.II.1a-b) și ne întrebăm în ce măsură această piesă poate fi asociată cu descoperirile de opaițe din epoca romano-bizantină în regiunea Porților de Fier, provenite mai ales din localități situate la sud de fluviu⁷⁷. Se știe că prin intermediul transporturilor de *annonae* pentru trupele staționate în această regiune a limesului dunărean au ajuns și opaițe produse în nord-estul Peninsulei Balcanice⁷⁸, dar ploscuța este puțin probabil să fi ajuns în zona Orșovei pe ruta Marea Neagră – Dunăre, deși una dintre ploscuțele cu reprezentarea Sfântului Mina găsite în Dobrogea, la Tomis, se poate data în prima jumătate a secolului VII. Mai plauzibil este totuși să fi venit pe ruta Marea Adriatică – vestul Peninsulei Balcanice unde s-au descoperit ploscuțe contemporane cu piesa noastră, respectiv din primele decenii ale secolului VII, mai ales că dinspre coasta adriatică au fost aduse și opaițele de producție africană, găsite în bazinul carpatic⁷⁹.

În orice caz, descoperirea sa la Orșova trebuie văzută în relație cu faptul că Imperiul Bizantin își avea granița pe Dunăre și exista o supraveghere a malului nordic. De altfel și Procopius din Caesarea a consemnat în lucrarea sa *Despre zidiri* o localitate *Zernes* pe Dunăre (Procopius din Caesarea, *Despre zidiri*, IV.6.5), despre care se presupune că este antica Dierna⁸⁰. Cel mai probabil, controlul Imperiului la nord de Porțile de Fier a durat până la retragerea armatelor bizantine de pe limesul dunărean de către împăratul Heraclius.

Cert este că ploscuțele cu reprezentarea Sfântului Mina găsite în Banat și Transilvania nu se

datează înainte de anul 600 și supozițiile cu privire la descoperirea lor la nord de Dunăre trebuie examinate în legătură cu situația politico-economică din prima jumătate a secolului al VII-lea. În același timp, nu trebuie neglijată dimensiunea religioasă și interesul comunităților creștine din Imperiul bizantin și din vestul kaganatului avar pentru legături spirituale și materiale cu populațiile din zona estică a bazinului carpatic.

În actualul stadiu al cercetării, în legătură cu piesele din colecția Muzeului Național al Banatului nu putem afirma cu certitudine, deși este foarte probabil, că ploscuța cu reprezentarea Sfântului Mina cu două toarte, cu numărul de inventar 6572, este de la Dierna. Însă piesa fără toarte, cu numărul de inventar 36.792, nu considerăm că a fost găsită la Porolissum, ci este posibil să provină tot din zona Dunării. Totuși nu ne putem exprima tranșant în această privință, deoarece împrejurările în care a ajuns în colecția muzeului rămân necunoscute și există șanse mari ca aceasta să provină de pe piața de antichități, poate chiar de dinainte de 1918.

BIBLIOGRAFIE

Surse literare

Procopius din Caesarea, *Despre zidiri*, în *Fontes Historiae Dacoromanae* II, București (1970), 459–475.

Lucrări de specialitate

Anderson 2004

W. Anderson, An archaeology of late antique pilgrim flasks. *Anatolian Studies* 54 (2004), 79–93.

Anderson 2007

W. Anderson, Menas flasks in the West: pilgrimage and trade at the end of antiquity.

AWE 6 (2007), 221–243.

Barnea 1979

I. Barnea, *Christian Art in Romania*, I, Bucharest (1979).

Barnea 1995

I. Barnea, Menasampullen auf dem Gebiet Rumäniens. In: *Akten des XII. internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Bonn, 22.–28. September 1991*, vol. 1. Eds: Ernst Dassmann, Klaus Thraede, Josef Engemann, Münster (1995), 509–514.

Benea 1979

D. Benea, Opaite romano-bizantine în colecția Muzeului Banatului. *Sargetia* XIV (1979), 219–226.

Benea 1986

D. Benea, Noi piese paleocreștine din colecția Muzeului Banatului. *MB* 1 (1986), 42–48.

⁷⁵ Curta 2017, 177.

⁷⁶ Curta 2017, 176–177.

⁷⁷ Despre aceste opaițe aflate în colecția Muzeului Național al Banatului, vezi Benea 1979, 221–222.

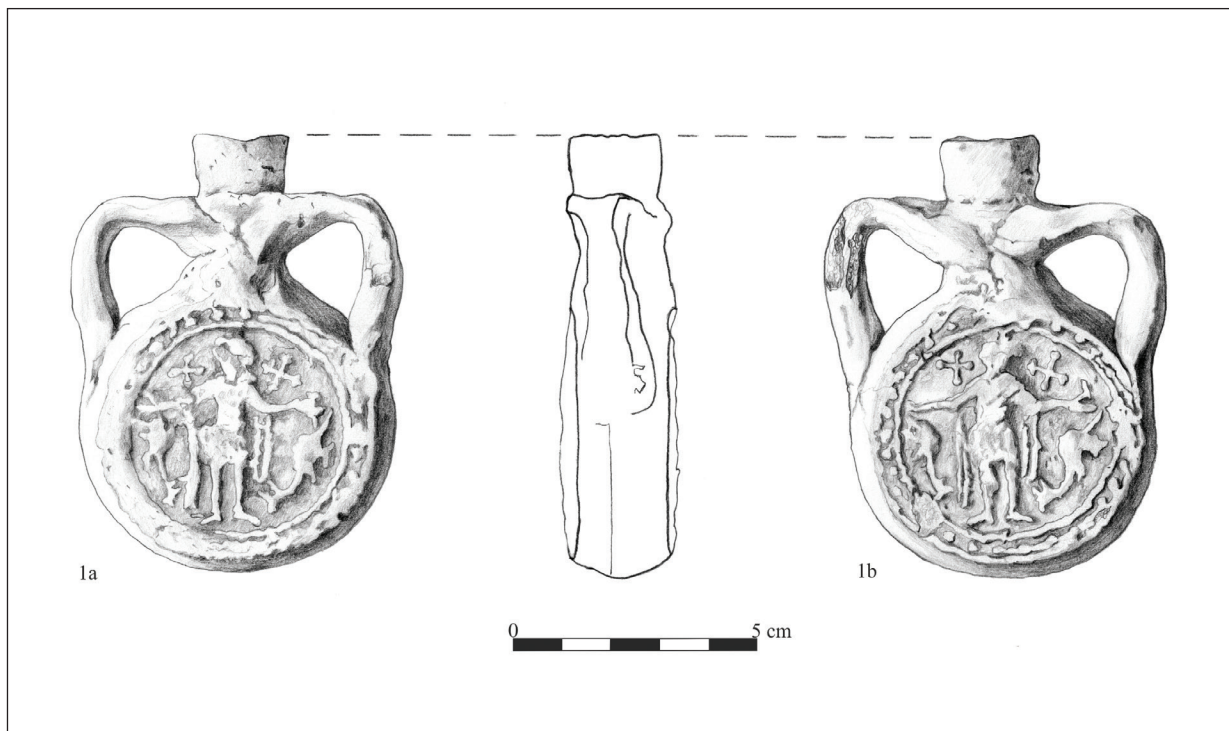
⁷⁸ Curta 2017, 212, 222.

⁷⁹ Curta 2017, 168.

⁸⁰ Barnea 1995, 511–512. Vezi și nota 96 la Procopius din Caesarea, *Despre zidiri*, 1970, 465.

- Berkeszi 1910
I. Berkeszi, Főtitkári jelentés. *TRÉT* XXVI, 1–2 (1910), 161–173.
- Böhm 1877
L. Böhm, Történet-régészeti kirandulás Palánkára és Rámára. *TRÉT* III (1877), nr. 4, 162–172.
- Bulić 1904
F. Bulić, L'ampolla d'oglio di S. Menas Martire nella collezione dei PP. Francescani di Sinj. *Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata* 27 (1904), 14–17.
- Bumbalova 2008
L. Bumbalova, Un'ampolla devozionale di S. Menas nel Museo Archeologico Nazionale di Sofia. In: *Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva. Iugoiztochna Evropa prez antichnostta (VI v. pr. Khr.-nachaloto VII v. sl. Khr.)*, ed. Evgeniia Gencheva, Sofia (2008), 566–575.
- Curta 2006
F. Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, Târgoviște (2006).
- Curta 2011
F. Curta, New remarks on Christianity beyond the 6th and early 7th century frontier of the Roman Empire. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ed. Orsolya Heinrich-Tamáska, Budapest /Leipzig/Keszthely/Rahden (2011), 303–324.
- Curta 2016
F. Curta, Monede, castre și schimburi comerciale în Peninsula Balcanică (sec. VI – începutul sec. VII). *Plural. History, Culture, Society* 4 (2), (2016), 5–26.
- Curta 2017
F. Curta, Observații cu privire la opaițele de lut din Peninsula Balcanică în decursul secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea. In: *Omul, fluviul și marea. Studii de arheologie și istorie în onoarea lui Florin Topoleanu la a 65-a aniversare*, ed. George Nuțu, Sorin-Cristian Ailincăi, Cristian Micu, Cluj-Napoca (2017), 159–240.
- Diaconescu 1995
Al. Diaconescu, Lămpi romane târzii și paleobizantine din fosta provincie Dacia. *EphNap* V (1995), 255–299.
- Gândilă 2016
A. Gândilă, Going east: western money in the early Byzantine Balkans, Asia Minor and the circumponic region (6th–7th c.). *Rivista italiana di numismatica e scienze affini* 117 (2016), 129–187.
- Gudea 2016,
N. Gudea, *Porolissum. Un focar al creștinismului timpuriu în provincia Porolissensis (secolele II-III p. Chr.) și în epoca post aureliană (secolele IV-VI p. Chr.)*, Cluj-Napoca (2016).
- Gudea, Ghiurco 2002
N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Cluj-Napoca (2002).
- Harhoiu 2004
R. Harhoiu, Der römisch-byzantinische Import des 6.–7. Jahrhunderts als ethnischer Indikator der siebenbürgischen Romanen. In: *Zentrum und Peripherie – gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte*, eds. Herwig Friesinger, Alois Stuppner, Viena (2004), 149–167.
- Horedt 1982
K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest (1982).
- Kádár 1995
Z. Kádár, Die Menasampulle von Szombathely (Steinamanger, Ungarn) in Beziehung zu anderen frühchristlichen Pilgerandenken. In: *Akten des XII. internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Bonn, 22.–28. September 1991*, eds. Ernst Dassmann, Josef Engemann, 2, Münster (1995), 886–888.
- Kakucs 2013
L. Kakus, A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat alapítása és fejlődése. In: I. Miklósik, L. Kakucs, *Ormós Zsigmond a múzeum-alapító*, Timișoara (2013), 119–231.
- Kiss 1989
Zs. Kiss, *Les ampoules des Saint Ménas découvertes à Kôme el-Dikka 1961–1981*, Alexandrie V, Varșovia (1989).
- Kouřil 2002
P. Kouřil, Menasova ampule z hradu Rychleby (?) v Slezsku. In: *Pro arte. Sborník k počtě Ivo Hlobila*, ed. Dalibor Prix, Praha (2002), 15–19.
- Krampl 2007
T. Krampl, Ampulka svätého Menasa. In: *Byzantská kultúra a Slovensko. Zborník štúdií*, ed. Vladimír Turčan, Bratislava (2007), 139–151.
- Kristensen 2012
T. M. Kristensen, Textiles, tattoos and the representation of pilgrimage in the roman and early christian periods. *Herom. Journal on Hellenistic and Roman material culture* 1 (2012), 107–134.
- Lambert et alii 1994
C. Lambert, P. Pedemonte Demeglio, Ampolle devozionali ed itinerari di pellegrinaggio tra IV e VII secolo. *Antiquité tardive* 2 (1994), 205–231.
- Madgearu 2004
Al. Madgearu, The spreading of the christianity in the rural areas of post-roman Dacia (4th–7th centuries). *Archæus* VIII, fasc. 1–4 (2004), 41–59.

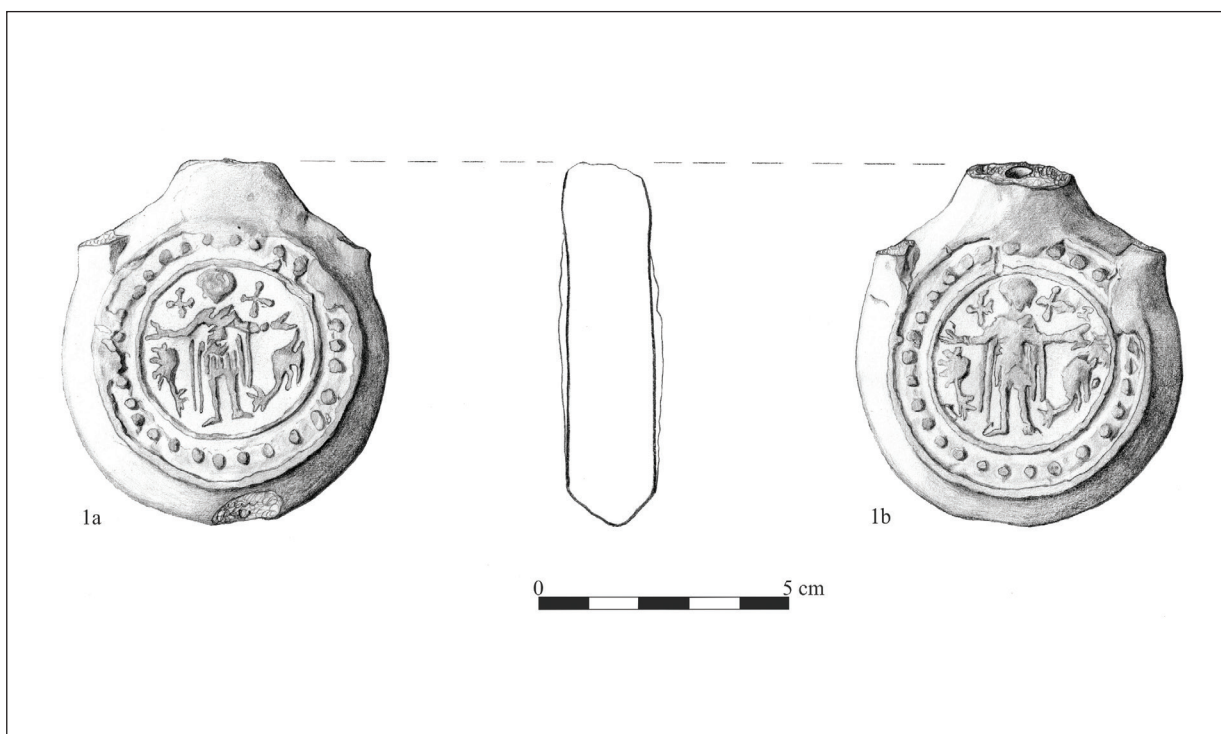
- Măgureanu 2017
A. Măgureanu, Identitate religioasă la nord de Dunăre. Creștinismul. *SCIVA* 68, 1–4 (2017), 31–70.
- Medeleț, Toma 1997
F. Medeleț, N. Demian, *Muzeul Banatului. File de cronică I.1872–1918*, Timișoara (1997).
- Metzger 1984,
C. Metzger, Une "ampoule à l'eulogie" du type d'Asie Mineure (fig.169–172). In: *Caričin Grad I. Les basiliques B et J de Caričin Grad. Quatre objets remarquables de Caričin Grad. Le trésor de Hajdučka Vodenica*, eds. Noël Duval, Vladislav Popović, Belgrade-Rome (1984), 158–160.
- Miklósik 2013
I. Miklósik, Ormós Zsigmond. In: I. Miklósik, L. Kakucs, *Ormós Zsigmond a múzeum-alapító*, Timișoara (2013), 9–117.
- Miletz 1876
J. Miletz, Tárca/Titkári jelentés a rendes havi választmányi ülésen, [1876] október 22-én. *TRÉT* I, (1876), 35–40.
- Moga et alii 1950
M. Moga, P. Duka, I. Pușcaș, N. Vasii, Traiul populației daco-romane și barbare la granița de vest a Daciei. Activitatea șantierului arheologic Porolissum. *SCIV* I (1950), 131–135.
- Moga 2000
V. Moga, Observații asupra unor piese paleocreștine inedite. *Apulum* 37/1 (2000), 429–436.
- Ormós 1878
S. v. Ormós, *Die Alterthümer von Viminacium. Archäologische Abhandlung*, Temesvar (1878).
- Shtereva 1999
I. Shtereva, Early Christian ampoullae from Sliven, south Bulgaria. *Archaeologia Bulgarica* III – 1 (1999), 85–88.
- Sodini 2011
J.-P. Sodini, La terre des semelles: images pieuses ramenées par les pèlerins des Lieux saints (Terre sainte, Martyria d'Orient). *Journal des savants* 1 (2011), 77–140.
- Stanciu 2014
I. Stanciu, A well from the early medieval settlement at Jucu de Sus (Cluj county, north-western Transylvania). In: *Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, ed. Sorin Cociș, Cluj-Napoca (2014), 325–339.
- Stanciu 2018
I. Stanciu, Cross-shaped signs on 6th and 7th centuries pottery. In: *Studia Romana et Mediaevalia Europænsia Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblate*, ed. Dan Aparaschivei, George Bilavski, București-Brăila (2018), 307–354.
- Timoc 2010
C. Timoc, Tezaurele monetare imperiale de la Băile Herculane în memoriile lui Ormós Zsigmond. *SIB* XXXIV (2010), 186–189.
- Zábojník 2015
J. Zábojník, The Slavs and the Avar Khaganate. In: *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, ed. Pavel Kouřil, Brno (2015), 35–41.
- Zhuravlev 2012
D. Zhuravlev, Dve gliniane ampully s izobrazheniem sviatogo Miny iz Kryma. *Rossiiskaia Arkheologiya* 3 (2012), 91–96.

Pl. I. Ploscuță cu reprezentarea Sfântului Mina, descoperită la Dierna/Orșova (?), nr. inv.6572-desen. / Saint Menas flask, discovered in Dierna/Orșova (?), inventory no. 6572 – drawing.

Pl. II. Ploscuță cu reprezentarea Sfântului Mina, descoperită la Dierna/Orșova (?), nr. inv.6572-foto. / Saint Menas flask, discovered in Dierna/Orșova (?), inventory no. 6572 – photo.

Pl. III. Ploscuță cu reprezentarea Sfântului Mina, loc de descoperire necunoscut, nr. inv.36.972-desen. / Saint Menas flask, unknow discovery place, inventory no. 36.972 – drawing

Pl. IV. Ploscuță cu reprezentarea Sfântului Mina, loc de descoperire necunoscut, nr. inv.36.972-foto. / Saint Menas flask, unknow discovery place, inventory no. 36.972 – photo.

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE MEDIEVALĂ

ÉGLISE ET ÉTAT DANS L'ILLYRIE PROTOBYZANTINE À LA LUMIÈRE DES SOURCES ÉPIGRAPHIQUES ET LITTÉRAIRES (VI^E-VIIE SIÈCLES)

Remus M. Feraru*

Keywords: church, state, Illyricum prefecture, bishop, Emperor Justinian, John of Thessaloniki, Saint Demetrius

(Abstract)

The present study examines the relationship between the Church and the state in the prefecture of Illyricum, in the VI-VII centuries. It aims to discuss the bishops' roles and attributes in the cities of proto-Byzantine Illyricum, as well as their relationship with the municipal and provincial authorities. The research is based on the analysis of literary (*Miracula Sancti Demetrii*) and epigraphic sources. The Code of Justinian (527–565) highlights the important place of the bishop in the city. In the Byzantine cities of Illyricum, the bishop heads the council of municipal notables and is considered their natural representative. He intermediates between the seat of central power and the municipal administration. A series of inscriptions discovered at Izbičanj (in Serbia), Serdica (Sofia), Thessalonica, Gortyna (Crete) and on the island of Skiathos provide us with information on the bishops' participation in the execution of urban public works. In the context of the invasion of the Balkan Peninsula by Avars and Slavs, the bishops of Thessaloniki take upon themselves the roles usually played by the municipal and imperial authorities, in that they assure the protection of the population and organize resistance against the invaders. In 535, Emperor Justinian creates the autocephalous archbishopric Justiniana Prima.

L'histoire de l'Empire byzantin a été dominée au VIe siècle par la personnalité de l'empereur Justinien Ier (527–565), dont le règne a été marqué par une collaboration harmonieuse entre l'Église et l'État. Justinien redéfinit la relation entre le pouvoir temporel et le pouvoir spirituel. Dans la vision de l'empereur, la relation entre l'Église et l'État repose sur le concept de *συμφωνία* (*concorde* ou *harmonie*), perçue comme une égalité des droits et une coopération entre les deux pouvoirs: laïque et ecclésiastique. L'accord entre l'Église et l'État est une condition de base pour une bonne gouvernance¹.

L'institution de la doctrine de la *symphonia* a été tout de suite suivie par sa mise en œuvre. À partir du règne de Justinien, l'Église s'affirme comme un facteur de décision sur la scène de la vie politique et sociale de Byzance, étant l'un des piliers sur lesquels le pouvoir impérial s'est appuyé. L'empereur Justinien a considérablement étendu le champ d'action des évêques, de sorte qu'ils sont devenus les vrais représentants du pouvoir central dans les

cités byzantines. La législation de Justinien marque l'importance de la place occupée par l'évêque dans la cité. Les évêques interviendront de plus en plus dans l'administration civile des cités et des provinces. Les nouvelles de Justinien précisent les attributions civiles de l'évêque. Ainsi, l'évêque et les notables de la ville désignent les différents agents municipaux². De même, l'évêque vérifie chaque année les comptes des agents municipaux, avec un groupe de cinq notables³. Il contrôle également le système de poids et mesures⁴. Selon une loi promulguée en 530, l'évêque doit superviser l'approvisionnement en céréales (*annona*) de la ville et administrer les travaux publics, à savoir l'entretien des bains, des ports, des aqueducs, des murs, des tours, des ponts et des routes⁵. En même temps, les pouvoirs du *ἐκδικος* / *defensor civitatis*, un magistrat chargé de protéger les citoyens contre les abus des gouverneurs, sont transférés à l'évêque qui est investi d'une juridiction d'appel contre les

* Université de l'Ouest, Timisoara; 4, boulevard de Vasile Pârvan, courriel: remusferaru@yahoo.fr.

¹ Nov. VI, 35–47; voir aussi, Matiu 2010, 120.

² CJ I, 4, 19, 41; Nov. XV, 109–115; Nov. CXXVIII, 636–646.

³ Nov. CXXVIII, 16, 642; voir aussi, Dagron 1984, 14.

⁴ Guillou 1969, 164.

⁵ CJ I, 4, 26, 42–43.

décisions des gouverneurs⁶; ainsi, il a la possibilité de protéger les citoyens contre les injustices de l'administration provinciale⁷. En 536, et puis en 556, l'empereur Justinien avait conféré aux évêques, au clergé et aux notables le droit d'adresser des demandes et d'envoyer des missions (ambassades) dans la capitale, surtout pour dénoncer les abus des fonctionnaires et des juges provinciaux⁸. En 569, l'empereur Justin II, successeur de Justinien, donne à l'évêque local et à l'élite des notables municipaux le pouvoir de choisir les gouverneurs des provinces. D'ailleurs, par cette décision, Justin II ne fait qu'étendre à l'échelle de l'Empire tout entier le système que Justinien avait mis en place dans l'Italie reconquise: l'empereur avait investi les évêques et les notables italiens de pouvoirs similaires⁹.

À partir de ces considérations générales, *notre étude a pour objet* la présentation des relations entre l'Église et l'État dans la préfecture de l'Illyrie aux VIe-VIIe siècles. Plus précisément, nous nous proposons de présenter le rôle et les attributions des évêques dans les villes de l'Illyrie, ainsi que leurs relations avec les autorités municipales et provinciales.

Notre recherche est basée sur l'analyse des sources littéraires et épigraphiques. La principale source littéraire utilisée est un ouvrage hagiographique qui comprend deux livres ou recueils de miracles réalisés par Saint Démétrius, le patron et le protecteur de Thessalonique: *le Recueil I* ou *le Recueil de Jean* et *le Recueil II* ou *le Recueil anonyme*. Le premier recueil de *Miracles*, composé par l'archevêque Jean de Thessalonique entre 610 et 630, est présenté comme un recueil de sermons qui font l'éloge de Saint Démétrius. L'archevêque Jean est contemporain des événements racontés. *Le Recueil II* a été réalisé par un auteur anonyme de Thessalonique vers les années 680–685¹⁰.

Au VIe siècle, la préfecture de l'Illyrie avait treize provinces divisées en deux diocèses: la Dacie et la Macédoine. Tandis que le diocèse de la Dacie incluait les provinces de l'Illyrie septentrionale (Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea, Dardania, Moesia Superior et Praevalitana), le diocèse macédonien comprenait le sud de l'Illyrie

(la Macédoine proprement dite, la Macedoine Salutaris, la Nouvelle Épire, la Vieille Épire, la Thessalie, l'Achaïe ou l'Hellade)¹¹. Cette organisation administrative n'est pas purement théorique, puisque le titre de préfet du prétoire de l'Illyrie est resté en vigueur jusqu'à la fin du VIe siècle. La préfecture de l'Illyrie, dont la capitale se trouvait à Thessalonique, était dirigée par le préfet du prétoire (*praefectus praetorio*) ou par l'éparque (ἐπαρχος / ὑπαρχος). Suite à l'occupation des Balkans par les Avars et les Slaves, Thessalonique est devenue «le seul endroit de l'Illyricum où continuait de s'exercer une administration byzantine régulière»¹². Par conséquent, le préfet de l'Illyrie est devenu *de facto* le préfet ou l'éparque de la ville de Thessalonique¹³. Cette organisation administrative reste en vigueur jusqu'à la fin du VIIème siècle.

1. Les attributions des évêques dans l'administration publique des villes byzantines

La législation de Justinien a étendu de plus en plus les pouvoirs des évêques dans l'administration civile de sorte qu'ils soient devenus de véritables agents de l'État byzantin. Dans les villes byzantines de l'Illyrie, l'évêque est le chef du conseil des notables municipaux et leur représentant naturel. En même temps, il joue le rôle d'intermédiaire entre le pouvoir central et l'administration municipale. Autrement dit, l'évêque est le représentant des autorités municipales devant l'empereur. Les inscriptions découvertes dans les villes de l'Illyrie nous fournissent des informations sur l'implication des évêques dans l'exécution des travaux publics. En général, les documents épigraphiques illustrent la dépendance des évêques du pouvoir impérial, auquel ils demandent des faveurs, mais, en revanche, ils s'appliquent à mettre en œuvre la volonté de l'empereur.

Dans une inscription trouvée à Izbičanj, près de Prijepolje (Serbie), il y a une mention expresse du fait que tous les édifices de la ville ont été construits par l'évêque Stéphane pendant le règne de l'empereur Justinien: «Omnia quae cernis magno constructa labore / moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermas, / auxilio Christi paucis construxit in annis / antistes Stefanus sub principe Iustiniano»¹⁴.

⁶ *Novella* LXXXVI émise en 539, permet aux plaignants de s'adresser plutôt à l'évêque qu'au *defensor civitatis*, voir Nov. LXXXVI, 7, 422.

⁷ Dagron 1984, 14–15 et note 64; voir aussi, Ducellier, 1990, 95.

⁸ Nov. LXXXVI, 9, 422–423; Nov. CXXXIV, 3, 679–680; voir aussi, Dagron 1977, 20.

⁹ Dagron 1984, 15 et aussi note 67; Dagron 1977, 20.

¹⁰ *Miracula Sancti Demetrii* I, 10, 11–12; voir aussi, Brezeanu 2007, 91.

¹¹ *Miracula Sancti Demetrii* I, § 284, 227–228; voir aussi, *Miracula Sancti Demetrii* II, 177; cf. Synekdomos, 14–21 (n° 638–657); voir aussi, Morrisson 2004, 307–309.

¹² *Miracula Sancti Demetrii* II, 176.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Ivanka Nikolajević, «Latinski natpis episkopa Stefana iz

Une inscription découverte à Serdica (Sofia), datant de 580, mentionne les travaux de restauration des bâtiments publics et des monuments de la ville, réalisés grâce à la générosité de l'empereur Tibère II (540–582). Plus précisément, à la demande de l'évêque Leontius, l'empereur avait accordé des fonds pour faire restaurer l'aqueduc et d'autres monuments de la ville. L'exécution des travaux publics est supervisée par le candidat Iulianus, représentant officiel de l'empereur: «† Imperator Tiberius Costantin(u)s Aug(ustus) / inter reliquas edes Serd(icae) civitatis / hunc aquiductum renovavit data pecunia / p(er) v(irum) magnif(icum) Iulianum candidatum, instantia / dom(ino) v(iro) beatiss(imo) Leontio archiepiscopo / m(ense) Iulio per (in)dict(ionem) XIV»¹⁵.

Une inscription découverte parmi les ruines du mur de défense maritime de Thessalonique nous informe qu'une partie de cette fortification a été construite ou reconstruite sur l'ordre de l'archevêque Eusèbe de Thessalonique: «Au temps du très saint / archevêque / Eusèbe, a été fait / sur son ordre...»¹⁶. Il est très probable que le mur maritime a été construit à l'initiative de l'évêque Eusèbe, avec des fonds venant de la trésorerie de la ville. Le nom de cet hiérarque très actif apparaît assez fréquemment dans les lettres du pape Grégoire le Grand (590–604), depuis novembre 597 jusqu'à la fin de 603¹⁷. L'évêque Eusèbe est mentionné également dans *Miracula Sancti Demetrii*¹⁸.

Les documents épigraphiques de la première moitié du VIIe siècle font mention de l'implication de l'évêque de Thessalonique dans l'exécution des travaux publics. En corroborant les textes de deux inscriptions datant de l'an 630, on peut déduire que l'évêque de Thessalonique – probablement Jean Ier – en collaboration avec le préfet de la ville, a fait restaurer l'église de Saint Démétrius, qui avait été détruite suite à un incendie¹⁹; l'évêque et le préfet sont honorés en tant que *fondateurs* du lieu de culte: «Tu vois les fondateurs de sa très illustre demeure de part et d'autre du martyr Démétrius qui détourne le sauvage orage des flottes barbares

et qui sauve notre ville»²⁰. La dédicace consacrée aux deux ktitors est gravée sous une fresque représentant Saint Démétrius debout, flanqué d'un côté et d'autre par deux personnages qui représentent l'évêque et le préfet de la ville²¹.

Une inscription découverte à Gortyna (l'île de Crète), datant de l'an 539, contient une dédicace consacrée à l'archevêque Théodore et au proconsul Élie qui ont fait restaurer le mur de défense de la ville²². Enfin, le texte d'une inscription provenant de l'île de Skiathos (Grèce) mentionne la construction d'une digue par l'évêque Straton, à ses propres frais²³.

2. Implication des évêques dans la défense des villes byzantines

Dès la première moitié du VIe siècle, Byzance s'est vue confrontée avec la menace des Avars et des Slaves qui firent leur apparition à la frontière avec le Danube de l'Empire²⁴. Après l'établissement des Avars en Panonie (568) et la fondation de leur khaganat, les Slaves se mirent sous la protection des Avars pour lesquels ils constituaient une masse prête à être manoeuvrée. En 582, les Avars ayant à leur tête le khagan Baïan, conquièrent la cité de Sirmium (Sremska Mitrovica); ils facilitèrent ainsi les incursions des Slaves dans l'Illyrie. Entre les années 578 et 587, les Slaves envahissent la Macédoine et la Grèce (l'Achaïe, la Thessalie et l'Épire)²⁵, tandis que les Avars vont attaquer et dévaster le nord de l'Illyrie et la Thrace; ils arrivent ainsi jusqu'aux bords de la Mer Noire (584 et 585)²⁶. Entre les 23 et 29 septembre 586, à l'instigation des Avars, les Slaves prennent d'assaut pour la première fois Thessalonique, mais leur attaque est repoussée²⁷; à partir de ce moment, quelques

Izbičnja» dans *Simpozijum Seoski dani S. Vukosavljevića* VI, 1978, apud Dagron 1984, 16, note 71.

¹⁵ Beševliev 1964, 2–3, n° 3.

¹⁶ Spieser 1973, n° 5, 154: «Ἐπὶ τοῦ ἁγιο(τάτου) / ἀρχιεπισκ(όπου) / Ἐὐσεβ(ίου) ἐγέ(νετο) / ὁρυ(σ)μ(ῶ) / αὐτ[οῦ]...».

¹⁷ Petit 1901, 213.

¹⁸ *Miracula Sancti Demetrii* I, § 131–132, 146–147; *Miracula Sancti Demetrii* II, 27–28.

¹⁹ Spieser 1973, n° 6, 155: «Au temps de Léon, tu vois, dans une nouvelle jeunesse / l'église de Démétrius qui, auparavant, avait brûlé», («† Ἐπὶ χρόνων Λέοντος ἡβῶντα βλέπεις / καυθέντα τὸ πρὶν τὸν ναὸν Δημητρίου»).

²⁰ *Ibidem*, n° 7, 155–156: «† Κτίστας θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμου ἐκεῖθεν ἔνθεν μάρτυρος Δημητρίου / τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλω(ν) μετατρέποντος καὶ πόλιν λυτρουμένου».

²¹ *Ibidem*, 155 et Pl. I, 4. «Un ktitor (à partir du grec κτήτωρ est une personne qui fournit les fonds pour la construction ou la reconstruction d'une église orthodoxe ou d'un monastère, pour l'ajout d'icônes, fresques et autres travaux de l'art», voir *passim*: <https://fr.wikipedia.org/wiki/ktitor>.

²² Bandy 1970, n° 31, pp. 58–61: «[† ἐπὶ Θεοδώ]ρου τοῦ ἁγιο(τάτου) ἀρχιεπισκ(όπου) καὶ Ἡλίου / [τοῦ περ] ἱβλ(έπτου) ἀνθυπάτου εὐτυχῶς ἀνεωόθη / [οὔ]τος ὁ τοῖχος ὑπα(τεία) Φλ(αβίου) Ἀππίωνος τοῦ λαμπρ(οτάτου) ἰνδ(ικτιῶνι) β' ἡ»;

voir aussi, Avraméa 1989, 833 et note 25.

²³ Avraméa 1989, 833 et aussi note 26.

²⁴ Morrisson, 2004, 35; Dagron-Riché-Vauchez 1993, 10.

²⁵ Popović, 1980, 230–234.

²⁶ *Ibidem*, 239.

²⁷ *Miracula Sancti Demetrii* I, § 116–175, 130–165; *Miracula Sancti Demetrii* II, 46–49.

unes des tribus slaves commencent à s'installer de manière permanente en Macédoine et dans la Grèce proprement-dite, surtout dans le Péloponèse (587/588)²⁸. L'empereur Maurice (582–602) a mené une série d'expéditions victorieuses contre les Slaves; vers l'an 600, il a réussi à rétablir de manière provisoire la frontière de l'Empire sur le Danube²⁹.

Dès l'an 602 – une fois que la frontière danubienne de l'Empire Byzantin s'est effondrée – les Avars et les Slaves envahissent les territoires byzantins du Sud du Danube. Entre les années 613 et 615, les Avars ont conquis Naissus (Niš), Serdica (Sofia) et Justiniana Prima (Caričin Grad); ils étendent leur contrôle sur toute la partie Nord de l'Illyrie. En échange, les Slaves s'établissent dans la région de Thessalonique; la ville est entourée par les tribus slaves indépendantes et alliées entre elles, qui formeront dorénavant une «nation esclavène». Pendant les années 604, 605 et 618, Thessalonique fut assiégé sans succès par les Slaves, les Avars et les Bulgares.

Pendant toute cette période, les villes balkaniques, isolées de Constantinople et dépourvues de toute aide de la part des autorités impériales, renforcent leur autonomie et recrutent parfois des troupes pour faire face aux envahisseurs. Suite à la dissolution de l'administration provinciale dans les Balkans, le plus souvent c'était l'évêque qui dirigeait les villes, qui les administrait et les représentait. À partir de ce moment, il occupera, après l'empereur, une place principale et parfois exclusive dans la direction des villes balkaniques³⁰.

Dans le contexte des attaques des Avars et des Slaves, certaines évêques n'hésitent pas à assumer la direction de leurs cités. Par exemple, au début de l'offensive des Avars dans les Balkans (peu après 535), une assemblée du clergé et des laïcs de Thessalonique a décidé d'envoyer une ambassade à de l'empereur Justinien, en confiant la direction à un moine nommé David plutôt qu'à l'archevêque, afin, nous dit-on, «l'absence de ce dernier ne laisse pas la ville sans direction»³¹.

C'est toujours à Thessalonique, que le premier recueil des *Miracles de Saint-Démétrius* indique, parmi d'autres, «la diminution progressive de l'autorité du préfet de la ville, réduite à un rôle fiscal et militaire, avant qu'elle ne disparaisse complètement, ainsi que la position dominante de chef de l'Eglise, qui décide de tout»³². C'est pourquoi il n'est pas surprenant que les listes contenant les titulaires du siège épiscopal de Thessalonique soient, pour les VIIème et VIIIème siècles, relativement moins lacuneuses que celles des hauts fonctionnaires civiles; elles nous fournissent une série significative de noms d'archevêques de la métropole balkanique³³.

L'un des évêques de Thessalonique, qui s'est directement impliqué dans la défense de la métropole byzantine, attaquée à plusieurs reprises par les Slaves, fut Saint Jean de Thessalonique. En 610, il succéda à l'évêque Eusèbe, étant connu sous le nom de Jean I^{er}³⁴. Jusqu'à sa mort en 649³⁵, l'archevêque Jean de Thessalonique fut «l'acteur» et le chroniqueur des divers drames que Thessalonique avait soufferts, drames qu'il raconta dans la collection des *Miracles* dédiés à Saint-Démétrius, le protecteur de la métropole balkanique³⁶. La chronique consacrée aux bonnes œuvres de Saint-Démétrius, écrite par Jean de Thessalonique et continuée par un auteur anonyme, nous fournit les seuls renseignements sur la biographie de l'évêque de Thessalonique. Il avait, parmi ses contemporains, une réputation de sainteté. L'auteur anonyme du deuxième livre des *Miracles de Saint-Démétrius* le place parmi les protecteurs de Thessalonique, à côté de Saint-Démétrius, et l'appelle «Notre Saint Père» (ὁ ὄσιος ἡμῶν πατήρ)³⁷.

Dans le premier livre de sa chronique, l'archevêque Jean de Thessalonique nous raconte les miracles accomplis par Saint-Démétrius. Ainsi, au cours du siège avaro-slave de Thessalonique du 22 au 29 septembre 586, Démétrius entra dans la bataille et fit tomber le premier barbare qui était monté sur les murs de sa «cité»³⁸. L'archevêque Jean évoque l'aide offerte aux Thessaloniciens par Démétrius, lorsque la famine avait affecté

d'Orient devient alors *Rômania*, autant dire chrétienté, voir Dagron 1984, 19 et note 88.

³² Dagron-Riché-Vauchez 1993, 12.

³³ Petit 1901, 212–221.

³⁴ Kazhdan 1991, 1044; Jugie 1922, n° 127–128, 293.

³⁵ Jugie 1922, 293.

³⁶ *Miracula Sancti Demetrii* II, 32–34; Jugie 1922, 293, 295.

³⁷ Jugie 1922, 295; voir aussi, *Miracula Sancti Demetrii* II, 32.

³⁸ *Miracula Sancti Demetrii* I, § 120, 131.

²⁸ Morrisson 2004, 336; Popovič, 1980, 237; 239–240

²⁹ *Ibidem*, 336–337.

³⁰ Dagron 1984, 15–16.

³¹ *Ibidem*, 17; voir aussi, *Miracula Sancti Demetrii* II, 50, note 55. Une inscription découverte à Sirmium relève le rôle prééminent de l'Eglise dans les luttes menées contre les Avars. Un citoyen anonyme de Sirmium déjà assiégée par les Avars grave maladroitement sur une tuile cet appel: «Seigneur Christ, viens en aide à la ville, chasse les Avars et protège la Romanie et celui qui écrit! Amen», [«Χρ(ιστὲ) Κ(ύριε) Βόητι τῆς πόλεως κὲ ρύξον τὸν Ἀβαριν κὲ πύλαξον τὴν Ῥωμανίαν κὲ τὸν γράψαντα ἀμήν»]. L'Empire romain et chrétien

la ville. Le saint protecteur dévia au port de Thessalonique les navires chargés de céréales destinées à la ville de Constantinople³⁹. Qui plus est, Démétrius lui-même fit triompher l'harmonie à Thessalonique en 609/610, lorsque la guerre civile et les violences déclenchées lors des disputes entre les Verts et les Bleus ravageaient le reste de l'Empire⁴⁰. Ainsi, Saint-Démétrius est-il devenu le seul sauveur de la population chrétienne abandonnée par les autorités de l'État. Ceci explique pourquoi le culte de Saint-Démétrius a également pris une dimension militaire, comme ce fut aussi le cas du culte de la Vierge Marie, qui est devenue, depuis l'an 626, la protectrice de Constantinople. Le récit des *Miracles de Saint-Démétrius* nous permet de saisir au-delà de la personne du Saint, la personnalité de l'archevêque Jean qui reçoit des dons pour restaurer les lieux de culte de la ville, qui prend soin des réfugiés de Thessalonique et s'occupe de l'approvisionnement en aliments de la ville.

L'auteur anonyme du deuxième recueil des *Miracles de Saint-Démétrius* nous raconte que «pendant l'épiscopat de Jean de sainte mémoire», les habitants de Thessalonique ont repoussé deux sièges des Slaves et des Avars, ceux de 615 et de 618⁴¹. L'archevêque Jean de Thessalonique a été le vrai défenseur de la ville à l'occasion du terrible siège initié en 618. Il a organisé la résistance des Thessaloniens, restant sur les remparts aux côtés des défenseurs de la forteresse et soutenant leur moral; en même temps, l'évêque leur a conseillé de prier Dieu et Saint-Démétrius pour la victoire⁴². À cette occasion, l'évêque Jean composa une belle prière adressée à Jésus-Christ, dont le texte a été gardé par l'auteur anonyme de la chronique de Saint-Démétrius⁴³.

Voilà pourquoi, afin d'exprimer sa profonde gratitude envers Saint-Démétrius qui était venu à son aide dans les combats menés contre les Slaves, l'empereur Justinien II fit donation d'une saline et de tous les biens de celle-ci à l'Église de Thessalonique (688); de plus, cette saline allait être exempte de toute charge ou de n'importe quel impôt⁴⁴. C'est de cette manière que l'empereur a pu manifester sa gratitude aussi envers l'Église de Thessalonique et ses hiérarques, qui, tout au long

du VIIe siècle, avaient soutenu inconditionnellement les autorités byzantines dans la guerre menée contre les Slaves.

3. Considérations sur la géographie ecclésiastique de l'Illyrie aux VIe–VIIe siècles

L'étude des relations entre l'Église d'un côté et l'État de l'autre tout comme l'étude de la géographie ecclésiastique doivent inévitablement aller de pair, car il y a un rapport d'implication de la seconde dans la première. C'est ainsi que dans la préfecture de l'Illyrie, l'organisation administrative de l'Église a été effectuée selon le modèle de l'organisation politique et administrative de l'État. En ce qui concerne l'organisation administrative de l'Église, on a appliqué le principe de *l'accommodation*, qui avait pour but, dans le cadre provincial, de maintenir un parallélisme strict entre l'administration civile et la hiérarchie ecclésiastique. C'est ainsi qu'un diocèse civil correspondait à un diocèse ecclésiastique. Chaque diocèse ecclésiastique était formé de plusieurs éparchies dirigées par des évêques et avait à sa tête un métropolite. L'organisation métropolitaine provinciale s'est implantée en Illyrie après l'an 395 dans des conditions assez peu claires. C'est de cette façon que les sièges épiscopaux de Thessalonique (capitale de l'Illyrie) et de Serdica (capitale du diocèse de la Dacie) sont devenus finalement des métropolies⁴⁵.

Dès la fin du IVe siècle, l'Église de Rome a tenté d'imposer sa juridiction sur la préfecture de l'Illyrie, qui, du point de vue politique, dépendait de Constantinople. Dès la deuxième moitié du IVe siècle, les Églises de l'Illyrie étaient suffragantes des sièges épiscopaux de Serdica ou de Thessalonique. À son tour, l'archevêché de Thessalonique dépendait du siège apostolique romain. Le pape Damasus (366–384) avait jeté les bases d'un vicariat apostolique romain à Thessalonique. En vertu de ce fait, dès 381, l'évêque Acholius de Thessalonique agit comme son représentant ou «vicaire». En 385, la pape Siricius (384–399) accorda à l'archevêque Anisius de Thessalonique la juridiction ecclésiastique sur toute la préfecture de l'Illyrie; celui-ci reçoit de la part du pape le droit de confirmer toutes les élections épiscopales en Illyrie, devenant ainsi un véritable *vicaire apostolique*⁴⁶. Par un édit promulgué en 421, l'empereur Théodose II (408–450) décida de subordonner les évêchés de l'Illyrie

³⁹ *Ibidem*, § 69–72, 100–101.

⁴⁰ *Ibidem*, § 81–85, 109–110.

⁴¹ *Ibidem*, § 191, 173–174; § 204–206, 182; § 214, 183–184.

⁴² *Ibidem*, § 204–206, 182.

⁴³ *Ibidem*, § 205, 182; voir aussi, Jugie, 1922, 294–295.

⁴⁴ Spieser 1973, n° 8, 156–159.

⁴⁵ Morrisson 2004, 309–310; Meyendorff 1993, 72–73.

⁴⁶ Morrisson 2004, 124–125, 310; Meyendorff 1993, 73, 80–81; en ce qui concerne le vicariat apostolique de Thessalonique, voir, Greenslade 1945, 17–36; Honig 1954.

au siège épiscopal de Constantinople⁴⁷. Grâce à cette mesure, Théodose II privait l'évêque de Rome du droit d'intervenir en tant qu'autorité ecclésiastique dans la préfecture de l'Illyrie. En dépit des tentatives de certains papes de se faire subordonner la préfecture de l'Illyrie, l'autorité pontificale reste purement théorique dans cette région-là. Toutefois, l'Illyrie échappe à l'emprise directe du patriarcat de Constantinople⁴⁸.

La géographie ecclésiastique de l'Illyrie a subi une dernière modification importante pendant le règne de Justinien. Par la *Novella* XI du 14 avril 535, l'empereur décide de fonder un archevêché autocéphale à Justiniana Prima, sa ville natale. Selon les dispositions de la *Novelle*, l'archevêque de Justiniana Prima exerçait sa juridiction sur l'ensemble du diocèse de la Dacie qui pouvait ainsi se soustraire à l'autorité de l'archevêque de Thessalonique: «... que le sacro-saint évêque de notre temps, de la Prima Justiniana de notre patrie devienne non seulement métropolitain, mais aussi archevêque; et que certaines provinces soient placées sous sa protection, c'est-à-dire tant la Dacie méditerranéenne même que la Dacie Ripensis, la Mésie (Moesie) Première, la Dardanie, la province Prévalitaine, la Macédoine Seconde et cette partie de la Pannonie Seconde qui se trouve dans la cité Bacensis»⁴⁹. De même, la juridiction de l'archevêché de Justiniana Prima s'étendait aux cités Recidava et Litterata situées au nord du Danube⁵⁰. La Recidava a été identifiée avec Arcidava (actuellement, Vărădia, localité du département Caraș-Severin en Roumanie), tandis que la cité Litterata a été identifiée à Lederata, localité située toujours sur la rive gauche du Danube, devant la cité Viminacium (aujourd'hui Kostolac, en Serbie)⁵¹. La *Novella* CXXXI du 18 mars 545 confirme l'autorité juridictionnelle et les prérogatives de l'archevêque de Justiniana Prima: ce dernier était consacré par le concile métropolitain et il avait le droit, à son tour, de consacrer les évêques suffragants⁵².

La fondation de l'archevêché de Justiniana Prima illustre de manière évidente l'accommodation de la géographie ecclésiastique à l'organisation politique. Par la création de cet archevêché, l'empereur Justinien voulait limiter, voire même éliminer de l'Illyrie l'autorité pontificale et l'influence de l'Église romaine qui s'exerçaient par l'intermédiaire de Thessalonique. L'introduction dans le *Codex Justinianus* de la loi de Théodose II datant de 421 nous fournit une bonne preuve en ce sens; cette loi plaçait les évêchés de l'Illyrie sous la juridiction du siège épiscopal de Constantinople⁵³. À tout cela on pourra ajouter le fait que l'archevêché de Justiniana Prima n'était placé sous aucune autorité supérieure. L'archevêque de Justiniana Prima représente l'instance suprême pour tous les conflits régionaux; il contrôle aussi les élections épiscopales. L'élection de l'archevêque de Justiniana Prima est confiée au concile métropolitain dans le but exprès de ne pas permettre à l'Église de Rome d'intervenir dans cette élection⁵⁴. Enfin, la *Novella* CXXXI datant de 545 stipule que «dans les éparchies soumises à l'archevêque de Justiniana, celui-ci a le même rang que le siège apostolique de Rome»⁵⁵. En d'autres mots, l'archevêque de Justiniana Prima s'avère être *un remplaçant* du pape plutôt qu'un *vicaire*⁵⁶.

Au croisement des VIe et VIIe siècles, la géographie ecclésiastique de l'Illyrie fut perturbée par les invasions des Avars et des Slaves. Les Églises de l'Illyrie allaient continuer à dépendre des deux sièges épiscopaux de Justiniana Prima et de Thessalonique. L'archevêché de Justiniana Prima a survécu jusqu'aux années 614–615, quand la ville homonyme est malheureusement tombée dans les mains des Avars. En échange, l'archevêché de Thessalonique s'est maintenu tout au long du VIIe siècle; grâce à ses murs solides, Thessalonique a résisté aux sièges répétés des Slaves. L'archevêque de Thessalonique continua à dépendre du siège apostolique romain. Mais l'autorité pontificale en Illyrie est restée purement théorique. La correspondance du pape Grégoire le Grand confirme l'intervention du pontife romain dans les affaires des différents sièges épiscopaux de l'Illyrie. Ainsi la correspondance papale peut-elle témoigner de la vitalité des sièges épiscopaux de l'Illyrie, mais, soulignons-le, au cadre d'une géographie administrative redessinée par les invasions. Au concile œcuménique de 680–681, quatre évêques illyriens (Thessalonique,

⁴⁷ CTh XVI, 2.45, 212–213.

⁴⁸ Morrisson 2004, 124–125; Meyendorff 1993, 81.

⁴⁹ Nov. XI, 1, 94: „... ut Primae Iustinianae patriae nostrae pro tempore sacrosanctus antistes non solum metropolitanus, sed etiam archiepiscopus fiat, ut certae provinciae sub eius sint auctoritate, id est tam ipsa mediterranea Dacia quam Dacia ripensis nec non Mysia prima et Dardania et Praevalitana provincia et secunda Macedonia et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate”.

⁵⁰ Nov. XI, 2, 94: „... et tam Viminacium quam Recidiva et Litterata, quae trans Danubium sunt, nostrae iterum dici-
oni subactae sint...”.

⁵¹ Păcurariu 2007, 57.

⁵² Nov. CXXXI, 3, 655–656.

⁵³ CJ I, 2, 6, 12.

⁵⁴ Nov. XI, 4, 94.

⁵⁵ Nov. CXXXI, 3, 656: „... et in subiectis sibi provinciis locum obtinere eum sedis apostolicae Romae ...”.

⁵⁶ Pietri 1984, p. 50.

Corinthe, Gortyne et Athènes) furent considérés comme légats du pape⁵⁷. Au concile *in Trullo* de 692, le métropolite de Gortyne se déclarait «représentant de tout le synode de la sainte Église de Rome»⁵⁸. En 731, l'Illyrie ecclésiastique a été rattachée au patriarcat de Constantinople par l'empereur Léon III (717–741).

Conclusion

Les sources littéraires ainsi que les inscriptions analysées révèlent le rôle central de l'Église dans la vie publique des villes byzantines de l'Illyrie, rôle qu'elle a pu jouer grâce aux évêques. Les documents épigraphiques font une mention particulière de l'implication des évêques dans l'exécution des travaux publics. L'évêque est considéré par les citoyens des villes comme le dirigeant naturel de la cité, la personne qui les défend contre les abus de l'administration municipale. Le livre hagiographique intitulé *Miracula Sancti Demetrii* met en contraste l'activité bénéfique de l'évêque d'un côté et la passivité des fonctionnaires municipaux et impériaux de l'autre. À la fin du VIe siècle et au début du siècle suivant, dans le contexte général de l'invasion des Avars et des Slaves dans la Péninsule balkanique, l'évêque se substitue effectivement aux autorités municipales et impériales: il assure la protection de la population et organise en même temps une longue et glorieuse résistance aux envahisseurs. C'est ainsi que l'Église devient le seul soutien et l'unique refuge d'un monde en dérive.

BIBLIOGRAPHIE

- Avraméa 1989
Anna Avraméa, Les constructions profanes de l'évêque d'après l'épigraphie et les textes d'Orient. (Noël Duval), *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21–28 septembre 1986, (Collection de l'École Française de Rome – 123), Rome, (1989), 829–835.
- Bandy 1970
A. C. Bandy, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Christian Archaeological Society, Athens, (1970).
- Beševliev 1964
V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, (1964).
- Brezeanu 2007
S. Brezeanu, *Istoria Imperiului Bizantin*, București, (2007).
- CJ
Codex Justinianus dans *Corpus Iuris Civilis*, vol. II, (éd. Paulus Krueger), Weidmannsche Verlagsbuchhandlung GmbH, Hildesheim, 1989.
- CTh XVI
Code Théodosien. Les Lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II, (312–438), I: Livre XVI, traduction Jean Rougé, introduction et note Roland Delmaire, avec la collaboration de François Richard et d'une équipe du GDR 2135, (Sources Chrétiennes, n° 497), Paris, (2005).
- Dagron 1977
G. Dagron, Le christianisme dans la ville byzantine. *Dumbarton Oaks Papers*, 31, (1977), 3–25.
- Dagron 1984
G. Dagron, Les villes dans l'Illyricum protobyzantin. *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Actes du colloque de Rome (12–14 mai 1982), (Collection de l'École Française de Rome – 77), Rome, (1984), 1–20.
- Dagron-Riché-Vauchez 1993
G. Dagron, P. Riché, A. Vauchez, *Histoire du Christianisme des origines à nos jours IV, Évêques, moines et empereurs (610–1054)*, Paris, (1993).
- Ducellier 1990
A. Ducellier, *L'Église byzantine. Entre Pouvoir et Esprit (313–1204)*, (Bibliothèque d'Histoire du Christianisme, 21), Paris, (1990).
- Duchesne 1892
L. Duchesne, L'Illyricum ecclésiastique. *Byzantinische Zeitschrift*, 1, (1892), 531–550.
- Greenslade 1945
S. L. Greenslade, The Illyrian Churches and the Vicariate of Thessalonica, 378–395. *Journal of Theological Studies*, 46, (1945), 7–36.
- Guillou 1969
A. Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'Empire Byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'exarchat et de la pentapole d'Italie*, (Studi Storici – Fasc. 75–76), Rome, (1969).
- Honig 1954
R. Honig, *Das sogenannte Vikariat von Illyrikum: Beiträge zur Entwicklung des Kirchenrechtes*, Göttingen, (1954).
- Jugie 1922
M. Jugie, La vie et les œuvres de Jean de Thessalonique. Son témoignage sur les origines de la fête de l'Assomption et sur la primauté de Saint Pierre. *Échos d'Orient*, 21, (1922), 293–307.
- Kazhdan 1991
A. P. Kazhdan, s.v. John I. (Alexander P. Kazhdan,

⁵⁷ Duchesne 1892, 549.

⁵⁸ Dagron-Riché-Vauchez 1993, 31.

Alice-Mary Talbot), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, New York, Oxford, (1991), 1044.

Matiu 2010

O. Matiu, Imperium sine patriarcha non staret. De la pontifex maximus la basileus isapostolos. *Revista Teologică*, 1, (2010), 114–123.

Meyendorff 1993

J. Meyendorff, *Unité de l'Empire et divisions des Chrétiens*, traduction de l'anglais par Françoise Lhoest, Paris, (1993).

Miracula Sancti Demetrii I, II

Miracula Sancti Demetrii. (P. Lemerle), *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des slaves dans les Balkans. I. Le Texte; II. Commentaire*, (Le Monde Byzantin), Paris, (1979–1981).

Morrisson 2004

Cécile Morrisson, (coord.), *Le Monde Byzantin*, vol. I: *L'Empire romain d'Orient (330–641)*, PUF, Paris, (2004).

Nov.

Novellae dans *Corpus Iuris Civilis*, vol. III (éd. Rudolf Schoell), Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, Berlin, (1963).

Păcurariu 2007

M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*.

Compendiu, ediția a II-a revăzută și întregită, lucrare tipărită cu binecuvântarea Î.P.S. Dr. Laurențiu Streza, Mitropolitul Ardealului, Sibiu, (2007).

Petit 1901

L. Petit, Les évêques de Thessalonique. *Échos d'Orient*, 4, (1901), 212–221.

Pietri 1984

Ch. Pietri, La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (V^e-VIe siècles). *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Actes du colloque de Rome (12–14 mai 1982), (Collection de l'École Française de Rome – 77), Rome, (1984), 21–62.

Popović 1980

V. Popović, Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières sklavinies macédoniennes vers la fin du VIe siècle. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1, (1980), 230–257.

Spieser 1973

J.-M. Spieser, Inventaire en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique. *Travaux et Mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance*, 5, (1973), 145–180.

Synekdèmos

Le Synekdèmos d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre, (éd. E. Honigmann), Bruxelles, (1939).

L'Église orientale jusqu'aux alentours de 600.

LISTA DE SOCOTELI DIN ANII 1517/1518 A DOMENIULUI NOBILIAR DE LA SZŐDI (ZEUDY). DATE PRIVIND POSESIUNILE FAMILIEI GERSEI PETŐ ÎN SUDUL CÂMPIEI PANNONICE

Elek Szaszko

Cuvinte cheie: lista de socoteli, domeniu nobiliar, Sződi, comitatul Arad, familia Pető Gersei.

Keywords: registry of revenues and expenses, Sződi, Arad County, Gersei Pető family.

The registry of the revenues and expenses of the Sződi manor from 1517/1518 (Contributions to the possessions of the Gersei Pető family in the southern Region of the Great Hungarian Plain) (Abstract)

As medieval sources of the southern Great Hungarian Plain are scarce and limited, every little crumbs of information should be cherished by the researcher. This is especially true, when one stumbles upon an especially rare type of medieval source related to the region, which, in our case, is the registry of the revenues and expenses of the Sződi manor in Arad County obtained by Gersei Pető János and György from 1506/07. The luckily survived document from 1517/18, according to which the castellan of the manor was able to record 335 forints of revenues, provides a great insight into the nature of the incomes and the forms of revenue utilizations in the late Middle Ages. We can observe expenses ranging from Pető János and his family's personal expenses, through the costs of running the manor, the cookhouse, the salary of the retinue and other military expenses to the purchases of various types of simple clothes. The analysis of the registry is preceded by the summary of how the Gerseis gained a foothold in the region which intends to highlight the steps and the circumstances of the acquisition of the possessions known as the former Pósaft estates. Also, while investigating the actual size of the Sződi manor and the southern assets, the study attempts to examine the Gerseis' relationship with their lay and clerical, prestigious and less significant local neighbours as well.

Regiunea sudică a Câmpiei Pannonice beneficiază de puține izvoare documentare medievale, astfel că istoricul interesat de această zonă trebuie să aprecieze orice fărâma de informație inedită. Satisfacția este însă mare atunci când la lumină sunt scoase documente rare, precum registrul de socoteli al domeniului Sződi din comitatul Arad, de la începutul secolului al XVI-lea. Documentul inedit, puțin cunoscut istoriografiei¹, este un caiet format din patru file împăturate în două, în care au fost consemnate, în limba latină, – în numele lui Mihail Kiskeszi, castelanul lui Francisc Pető Gersei – veniturile și cheltuielile domeniului din anul 1517 și începutul celui următor, până la data de 19 februarie, indentificată ca fiind prima vineri de după miercurea cenușii².

* Gimnaziul Karinthy Frigyes, Budapesta, 1182 Budapest, Thököly u. 7, e-mail: szaelek@yahoo.com.

¹ Este menționat alături de documentele referitoare la castelul de la Sződi în lucrarea lui Tibor Koppány: *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapesta (1999) (Művészettörténeti Füzetek 26.), 228.

² Arhiva de Stat a Arhivelor Naționale (în continuare MNL

OL), Arhiva Diplomatică (DL) 93791. (vezi anexa I/3 cu lista de socoteli).

Lucrările referitoare la istoria familiei³ s-au limitat, tangențial, la câteva informații privind circumstanțele în care a fost achiziționat patrimoniul funciar din sudul Câmpiei ungare⁴. S-a avut în vedere doar ascensiunea socială și politică a familiei, începută în a doua jumătate a secolului al XV-lea, și accederea sa în categoria baronilor, la începutul secolului următor. Lipsa de interes a cercetătorilor se datorează stabilirii familiei în această regiune a regatului.

Prin urmare se cuvine ca, înainte de prezentarea listei de socoteli, să facem o scurtă sinteză de istorie familială și patrimonială cu care dorim să suplinim lacunele amintite mai sus. Obiectivul

OL), Arhiva Diplomatică (DL) 93791. (vezi anexa I/3 cu lista de socoteli).

³ György Fejst: Fejezetek a gersei Pető család történetéből. In: *Közlemények Zala Megye közgyűjteményeinek kutatásai*. Ed. Imre Halász. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg (1968), (Zalai Gyűjtemény 25), 77–91.

⁴ Gábor Szatlóczi: A Tátika vár históriája. In: *A Gersei Pethő család és tátikai váruradalmuk története*. Budapesta (2009), 67, 83–84.

propus urmărește prezentarea contextului istoric în care are loc înstăpânirea familiei Pető Gersei în sudul Câmpiei Ungariei, dinamica sistemului său de relații locale și delimitarea domeniului de la Sződi. Se poate aduce astfel o contribuție la istoria medievală a regiunii.

Reședința nobiliară de la Sződi, împreună cu jumătatea unor posesiuni din comitatele Arad, Cenad, Csongrad, Timiș, Cuvin și Caraș, unsprezece în total, au ajuns în stăpânirea lui Ioan Pető Gersei, a fratelui său, Gheorghe, și a fiului Francisc în urma donației pe care le-a acordat-o regele în luna octombrie a anului 1506⁵. Acest act a reprezentat finalul unui îndelung proces de moștenire căci, odinioară, acest întins, dar răsfirat domeniu a făcut parte din stăpânirea funciară a familiei Pósa de Szer. Odată cu moartea lui Ștefan Pósa fi în anul 1471, familia a rămas fără urmași pe linie masculină, posesiunile revenind, conform uzanței timpului, coroanei care le putea oferi fidelilor săi⁶. Ioan și Gheorghe Pető Gersei, fiii Ecaterinei Pósa fi⁷, au revendicat proprietățile mamei lor care avea același drept de moștenire ca și urmașii de sex masculin⁸.

Având în vedere că, între momentul dispariției bărbaților din familia Pósa fi și împrumutarea celor din neamul Gersei, s-au scurs nu mai puțin de trei decenii, apreciem că revendicarea moștenirii a întâmpinat dificultăți. Acest lucru s-a datorat faptului că, în anul 1471 regele le-a acordat palatinului Mihail Ország și rudelor sale, precum și familiei de *homo novus* Ongor de Nădășdia, câte jumătate

din marele domeniu al familiei Pósa fi⁹. Nu trebuie să uităm că acest act de donație s-a petrecut în timpul complotului condus de Ioan Vitéz de Zredna. Momentul a fost prielnic utilizării patrimoniului funciar al familiei Pósa fi ca răsplată pentru recompensarea palatinului¹⁰, a cărei fidelitate neconvențională a fost consemnată pentru eternitate de Bonfinius¹¹. Celălalt slujitor fidel, Ioan Ongor de Nădășdia a fost numit comite de Baranya, beneficiând astfel și de domeniul episcopiei vacante de Pécs¹². Faptul că familia Gersei nu a avut niciun beneficiu de pe urma împărțirii domeniului se poate datora, atât relației conflictuale dintre unii membri ai familiei și rege¹³, cât și posibilei lor participare la complotul lui Ioan Vitéz. A doua ipoteză

⁹ Revendicarea și primirea posesiunilor s-a produs în anul 1471. Introducerea în stăpânire a fost efectuată un an mai târziu, iar întărirea actului de donație s-a făcut în anul 1475 (21 dec. 1471 > 5 apr. 1472 > 3 iun. 1475: DL 17 273. Frigyes Pesty: *Krassó vármegye története*. II/1–2., III, IV, Budapesta (1882–1884), III, 427–431, 435–437). – Opinia lui Sándor Márki, conform căreia, în anul 1479, Iov Garai îi predase lui Nicolae Bánfi posesiunea Sződi împreună cu alte 15 sate din comitatul Arad este falsă. Mărturiile la care face referire privesc în mod exclusiv castelul Szád(la) și târgul omonim (Sándor Márki: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. II/1. Arad (1892). 116, a se compara cu Dezső Csánki: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. MTA, Budapesta (1890–1913), 762–765.)

¹⁰ Un factor important în decizia regelui Matia privind soarta posesiunilor a fost faptul că printre membrii familiei Ország de Guth erau și descendenți pe linie maternă a familiei Pósa fi: a doua soție a fostului *magister tavernicorum*, Ioan Ország de Guth și mama fiului său Laurențiu a fost Elisabeta Pósa fi (P. Engel: *Genealógia...*, neamul Gútkeled 6. ramura Farkas, tab. 2: Ország [gúti]).

¹¹ „Se zvonește că Mihail Ország, acest barbat extrem de isteț și considerat pe bună dreptate un om înțelept datorită vastei sale experiență, a spus ce simțea și în inimă: Adoră-l pe cel care îl vezi încoronat cu coroana cea sfântă, privește-l și respectă-l ca pe un rege sfânt, chiar de e un bou.” Antonius Bonfini: *A magyar történelem tizedei* (1497). Trad. Kulcsár Péter, Budapest (1995), 777.

¹² 2 iul. 1472: DL 37 647. Doresc să îi aduc mulțumiri și pe această cale domnului Richárd Horváth pentru semnalarea acestei informații documentare!

¹³ Această situație contradictorie este bine ilustrată de cariera lui Nicolae Pető Gersei, care, în calitate de mare comis al regelui Vladislav V se număra printre baronii regatului (1457). În anul 1458, după grație, avea să fie numit paharnic al reginei. În anul 1459 a luat parte la pregătirile electorilor regelui Frederic al III-lea, în timp ce fratele său Gheorghe era la Buda, alături de regele Matia. Cu toate astea activitatea lui Nicolae nu a fost sancționată, fiind numit pentru o perioadă scurtă de timp în funcția de mare paharnic (1461), apoi comite de Vas și Zala (1461–1468). A deținut și alte funcții, însă activitatea sa este suspendată cu un an înainte de complotul condus de Ioan Vitéz de Zredna (G. Sztalóczki: *op.cit.*, 56–61, 63, 66–67).

⁵ 29 oct. 1506.: DL 93725., respectiv 29 oct. 1506 > 11 apr. 1507: MNL OL Arhiva Fotografică Diplomatică (= DF) 273 999. *Hazai okmánytár / Codex diplomaticus patrius*. Ed. Arnold Ipolyi– Imre Nagy– Iván Paur– Károly Ráth– Dezső Véghely. I–VIII. Győr–Budapest (1865–1891). V. 398–399.

⁶ Pentru istoria familiei vezi Elek Szaszko: *A Szeri Pósa fiak. Egy dél-alföldi előkelő család története a 14–15. században*. (Teză de doctorat, manuscris, 2014. https://www.academia.edu/7209933/A_Szeri_Posafi_csalad_PhD_disszertacio_The_Szeri_Posafi_family_PhD_dissertation); în privința soartei patrimoniului funciar al familiei vezi capitoul „Epilógus”.

⁷ Pál Engel: *Középkori magyar genealógia*. Arcanum DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. Arcanum, Budapesta (2003), neamul Nádasd, tab. 3: Pető (gersei).

⁸ 12 sept. 1452 > după 21 sept. 1452: „que tamen portiones possessio[n]arie in dictis universis possessionibus, sed aliis ubilibet habitis habite iu[s] femineum equebene, sicuti masculinum concernerent” – DL 93 207. – Începuturile pot fi urmărite până în anul 1426. Regele Sigismund a poruncit capitului de la Buda să efectueze punerea în stăpânire a fiicelor lui Pósa fi pe pământurile care le reveneau în baza donației regale (3 febr. 1426 > 28 apr. 1452: „in dominium possessionum ipsas puellas mediantibus aliis litteris nostris donacionabilibus superinde confectis rite concernencium” – DL 93 204.).

nu este confirmată de izvoarele documentare¹⁴, care atestă faptul că frații Pető Gersei și mama lor au obținut o foarte mică parte a moștenirii, și anume primirea în zălog a posesiunii Sziget din comitatul Csongrád¹⁵.

Potrivit cunoștințelor noastre familia Gersei nu a făcut demersuri pentru recuperarea domeniului, în timpul regelui Matia, cu toate că evenimentele din aceea perioadă sugerează că nu au renunțat la revendicarea sa¹⁶. Într-un final s-au ivit circumstanțele favorabile. Contractarea unei avantajoase alianțe matrimoniale i-a facilitat lui Ioan Pető Gersei accederea în rândul mării nobilimi. Acesta s-a căsătorit cu Anna Szécsényi, care în acel moment (1474) era văduva lui Ioan Ország de Guth, fiul palatinului Mihail. Astfel a avut acces la curtea regelui, fapt ce i-a oferit posibilitatea ocupării unor demnități și obținerea rangului de baron¹⁷. Până la urmă, în primăvara anului 1507, familia Gersei intră și în stăpânirea domeniilor din sudul Câmpiei ungare.

¹⁴ Antecedentele lui Nicolae Pető ar sugera o posibilă implicare în conjurație (vezi nota *supra*). Conform datelor documentare cunoscute însă, în perioada în care a avut loc complotul, el se afla la Vasvár (sfârșitul lui dec. 1470: DL 93 435; 3 martie 1471: DL 93 436.), iar la mijlocul lunii mai și-a făcut apariția în fața conventului de la Kapornak (15 mai 1471: DL 93 439.). Nu mai beneficiem de alte mărturii privitoare la itinerariul său din această perioadă, astfel că nu putem confirma sau infirma cu certitudine implicarea sa în complot. În cei privește pe ceilalți beneficiari ai donației, Ioan și Gheorghe, știm că la solicitarea lor, în vara anului 1471, regele Matia porunca comitatelor Vas și Zala cercetarea unei pricini, tergiversată aparent treisprezece ani (1 aug. 1471: DL 93 444.). Într-o altă plângere a lor se mărturisește că cele două autorități comitatense au sechestrat anumite posesiuni ale lor și au încasat de la iobagi sume mari sub forma unor dări, sub pretextul că cei doi nu au participat la campania antiotomană aflată în desfășurare (1 aug. 1471: DL 93 443.).

¹⁵ 24 dec. 1471: DL 93 450.

¹⁶ Potrivit opiniei autorului prezența leului rampant din stema compusă a familiei Gersei (22 sept. 1507: DL 86 051. -Scrisoarea de completare a blazonului din anul 1507 a fost publicată și tradusă de Kornél Szovák: Gersei Pethő János címerbővítő armálisa. *Turul* 83 (2010), 97–105, foto 112–114), preluarea și folosirea blazonului familiei Pósafti poate fi (parțial) pusă pe seama acestui fapt. Vezi Elek Szaszko: A Szeri Pósaftiak pecséthasználat. Megjegyzések a Bár-Kalán nemzetség címeréről. *Turul* 86 (2013), 135, 137–138. – Imaginea leului apare și pe scrisoarea lui Ioan Pető Gersei adresată neamurilor (22 iun. 1508: DL 93 736.), respectiv pe nota adresată fratelui său, Gheorghe (21 noi. 1514: DL 93 776.).

¹⁷ Ușier al reginei (1503–1506), *comes curialis* (1506–1516), ușier regal (1516–1521) (Norbert C. Tóth–Richárd Horváth–Tibor Neumann–Tamás Pálosfalvi: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. I. Főpapok és bárók. MTA–BTK–TTI, Budapest (2016), 110, 161, 163). Referitor la funcțiile și legăturile din interiorul curții regale vezi și G. Sztalóczki: *op.cit.*, 67, 78–83.

Cu toate că înstăpânirea s-a materializat după dispariția bărbaților din familia Ongor de Nádășdia, în anul 1506¹⁸, Ioan Pető Gersei și-a recuperat moștenirea din mâinile lui Bartolomeu Patócsi de Kecskemét. Pe atunci acesta din urmă era comite de Arad¹⁹ și, în mod sigur, începând din anul 1502²⁰ sau chiar mai devreme, administra partea nobililor Ongor din moșia Sződi. Această informație ne-a parvenit din porunca regelui, emisă în aceeași dată cu actul de donație, prin care i se cerea lui Bartolomeu să predea, fără întârziere, posesiunile stăpânilor de drept²¹. Tratatul pentru predarea moșiilor începuseră încă în timpul vieții lui Ongor Nádășdia. Cel puțin așa sugerează o scrisoare emisă în 1504, prin care *magistrum tavernicorum* Blasiu Raskai le mărturisea lui Ioan și Gheorghe Gersei, că Ioan Ongor dorește să ajungă la o înțelegere cu ei, de aceea aștepta un răspuns cât mai rapid din partea lor²².

Cunoscând antecedentele cazului, toate documentele, atât porunca adresat lui Bartolomeu Patócsi, diploma de donație păstrată în original și copie, cât și ordinul de punere în stăpânire trimis capitlului de la Buda, sugerează că, prin oferirea acestei porțiuni din moșia Sződi, familiei Gersei i s-ar fi făcut în sfârșit dreptate. Atunci când frații Gersei au prezentat actele referitoare la donația, nu au omis să amintească că fostul voievod, Ioan Ongor senior a ocupat pe nedrept aceste proprietăți²³. Dincolo de satisfacția personală – după

¹⁸ P. Engel: *Genealogia...*, Ungor (Ongor, nádasdi).

¹⁹ Bartolomeu Patócsi este menționat o singură dată în calitate de comite de Arad, în mai 1507, cu ocazia schimbării sale din funcție cu Francisc Haraszti (11 mai 1507: DL 59 967.). În luna august regele Vladislav al II-lea a adresat o nouă scrisoare comitatului Arad, în care cerea supunere în fața noului comite și în care îi informa asupra faptului că Haraszti depuse jurământul în fața sa. (7 aug. 1507: DL 59 972).

²⁰ În urma plângerii lui Francisc Haraszti, potrivit căreia Laurențiu Ország de Guth și Ioan Ongor de Nádășdia au ocupat peste 200 holde de teren arabil de pe posesiunea sa de la Kovászi, anexându-l propriei lor posesiuni numită Kasza, ca martor a fost citat și Bartolomeu Patócsi de Kecskemét (2 sept. 1502 > 19 noi. 1502: DL 59 914.).

²¹ 29 oct. 1506: „in manibus, ut dicit, tuis nomine magnifici Iohannis Wngor fi lii condam Iohannis similiter Wngor wywode habiti” – DL 93 724.

²² 5 mart. 1504: „quo autem [...] d(ominus) Ongor cum magnifici cencia vestra concordare voluerit, registrum desuper hiis inclusive eisdem transmittimus, rogantes magnifici cenciam vestram velint nos quamprimum de voluntatibus (!) ipsorum de premissis certiores reddere” – DL 93 711.

²³ 29 oct. 1506: „per eundem condam Iohannem waywodam violenter et preter omnem viam iuris exclusos fuisse et eiectos” – DL 93 724.; 29 oct. 1506: „sed per magnifici cum condam Iohannem Wngor waywodam violenter ac preter omnem viam iuris eiectos et exclusos fuisse asserunt” – DL

30 de ani de așteptare – dobândirea moștenirii a fost necesară deoarece, după toate indiciile, Ioan Ongor dăruise mai multe posesiuni familiilor săi. Astfel familia Gersei a reușit să se opună și să prevină orice revendicare a domeniului. În scrisoarea redactată la Arad, în 15 decembrie, Gheorghe Pető, cel care s-a ocupat personal de recuperarea moșiilor, îi cerea fratelui său, în chestiunea privind posesiunile oferite de Ioan Ongor familiilor, să împiedice prezentarea declarației sale făcută în fața magistrului Ștefan²⁴. (Vezi mai jos lista nominală a personajelor). Totodată Gheorghe Pető își informa fratele că fortificația (*castellum*) Sződi avea să îi fie predată în zi următoare, adică în data de 16 decembrie. Castelul era părăsit, nu se făcuse aprovizionarea cu alimente și nici colectarea dărilor pe anul respectiv de la iobagii moșiei nu era posibilă. Ca urmare, într-un ton disperat îl urgenta pe Ioan să îi trimită cât mai repede bani “pentru Dumnezeu”, căci nu putea plăti trupele de husari angajați, iar în această regiune nu avea de la cine să se împrumute²⁵.

Cu toate că, în decurs de două luni de la emiterea diplomei de înnoibilare și a ordinului de predare a moșiei (29 octombrie 1506), familia Gersei intrase neoficial în stăpânirea domeniului, capitlul de la Buda a efectuat introducerea în stăpânire abia în luna februarie a anului următor. Magistrul Matei Hartyáni, notarul cancelariei mici și martorii desemnați din partea capitlului s-au deplasat la fața locului la 12 februarie 1507, într-o zi de vineri și, în prezența vecinilor, i-au confirmat pe noii stăpâni ai moșiei Sződi și a pertinențelor sale²⁶. Având în vedere că actul de confirmare a daniei a fost emis în luna aprilie²⁷, întregul proces a durat, fără

complicații, jumătate de an. Bartolomeu Patócsi și familia Ország, stăpânii celeilalte părți a moșiei, nu au împiedicat în niciun fel instalarea noilor vecini.

Totodată familia Gersei a „moștenit” un alt proces privind stăpânirea posesiunii Kasza din comitatul Arad. În această pricină fuseseră implicați, anterior, Ioan Ongor de Nădășdia și Laurențiu Ország, socrul lui Bartolomeu Patócsi, care trebuiau să-și prezinte actele de proprietate până la data de 8 noiembrie, octava Sf. Mihail. Între timp Ioan Ongor moare astfel că Ioan Pető Gersei, fiul său, Francisc și Bartolomeu Patócsi redactează o cerere, cel mai probabil în toamna anului 1506, prin care afirmă că reședința nobiliară de la Sződi (nu este numită astfel, dar Kasza era o dependență a acesteia) a fost dată cu titlul de nouă donație (în favoarea familiei Gersei – n.a.), noii proprietari fiind cei somați să prezinte actele de proprietate. Astfel familia Gersei și Patócsi cereau prelungirea termenului de prezentare a actelor până la următoarea octavă după Sf. Gheorghe²⁸.

După cum am sugerat mai sus, conflictul cu familiile lui Ongor avea să fie inevitabil, dar, având în vedere raportul de forțe, rezultatul litigiilor era sigur. Actele referitoare la aceste confruntări se regăsesc în arhiva familiei începând cu primăvara anului 1507. Încă din luna aprilie Emeric Gersei i-a interzis tatălui său, Gheorghe, unchiului Ioan și vărului, Francisc să ajungă la o înțelegere cu Bartolomeu și Mihai Salathiel de Nădăștia (jud. Arad) în privința castelului de la Sződi și a pertinențelor sale²⁹. Un alt nobil din Nădăștia, Iacob, căuta și el, în vara aceluiași an, să ajungă la un consens cu familia Gersei într-o pricină a cărei natură nu o cunoaștem³⁰. Cel mai probabil este vorba

93 725.; 29 oct. 1506 > 11 apr. 1507: „sed per magnifi cum condam Iohannem Wngor wayuodam violenter et iniuste eictos et exclusos fuisse asserunt” – DF 273 999 (*Hazai Okmánytár...* V. 400).

²⁴ 15 dec: DL 93 727. (Vezi textul documentului la anexa I/1.)

²⁵ *ibidem*.

²⁶ 11 mart. 1507 > 11 apr. 1507: „venerabili domino Michaeli archidiacono Orodienzi et canonico ecclesie Chanadiensis, necnon abbate de Byzere, ac honorabili magistro Georgio de Kebles, canonico ecclesie Orodienzi predictae, ac nobili Alberto de dicta Kebles castellano eiusdem castelli Zewdy quo ad porcionem egregii Bartholomei Pathochy de Kechkemeth in ipso castello constituto, atque egregiis Petro Pathochy de Iregd, altero Petro Rowazdy de Azonlaka, Iohanne de Barcza et Cosma de Zenthmyklos, necnon providis Petro Fetthow pro Haro de Kwthfew eiusdem castelli Zewdy” – DF 273 999. (*Hazai Okmánytár...*, V. 401). – Observăm că din partea familiei Ország de Guth nu s-au trimis reprezentanți!

²⁷ 11 apr. 1507: DF 273 999 (HO. V. 397–403).

²⁸ „Sacra maiestas regia et domine graciousissime! Supplicatur eidem in personis fi delium eiusdem egregiorum Iohannis Pethew ac Francisci fi lii eiusdem, necnon Bartholomei Pathochy de Kechkemeth in eo qualiter magnifi cus Iohannes Ongor de Nadasd ac Laurentius Orzagh, socer eiusdem Bartholomei Pathochy ex parte cuiusdem possessionis ipsorum Kasa vocate ad presentes octavas festi Beati Michaelis archangelii litteras et litteralia instrumenta factum dicte possessionis Kasa exhiberi et presentari promississet, nunc autem decedente eodem Iohanne Ongor ex eo, quod castellum ex nova regia donacione contulisset, nunc autem ipsos supplicantes ad dictas litteras

instrumentales exhiberi coacerent. Igitur dignetur v(estra) m(aiestas) causam predictam ad octavas festi Beati Georgii martyris nunc venturum prorogare, ut et nos litteras et litteralia instrumenta, si quas et que habere possent, perquirere et exhiberi valerent.” – DL 94 054.

²⁹ 22 apr. 1507: DL 36 349. (fol. 133r, nr. 2.), publicat de Emőke Gálfi: *Az aradi káptalan jegyzőkönyv töredéke (1504–1518)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (2011) (Erdélyi Tudományos Füzetek 270.), 58/72.

³⁰ În luna octombrie a anului 1507 capitlul din Arad, la

despre aceleași caz menționat de capitlul din Arad în raportul emis în octombrie 1507. Martorii enumerați nominal în act, printre care figura vicecomitele comitatului Arad, trei juzi ai nobililor și notarul comitatens, trebuiau să confirme sub jurământ, în cadrul adunării generale, dacă Iacob de Nădăștia locuia într-o curte nobiliară sau iobăgească situată

vizii pe care Gheorghe Pető Gersei îi caracteriza ca fiind slujbașii lui Ioan Ongor. Despre Bartolomeu Salathiel știm că, în anul 1499, se afla în slujba lui Ioan Ongor, fiind numit de acesta castelan la Sződi (vezi tabelul 1).

Tabelul 1. Castelanii de la Sződi³³

Castelan	Dominus	An	Referință
Ladislau Érsek Gheorghe Diak	Mihail Ország de Guth Ioan Ongor de Nădăștia senior	1472	DL 17 304.
Ladislau de Variaș		1479	DL 85 979. DL 85 980.
Dionisie Mătnic	Ioan Ongor de Nădăștia cel bătrân (defunct)	1484 1485	DL 19 001 DL 19 078 DL 19 098
Bartolomeu (dictus) <i>Salathiel</i> Vicecastelani: Valentin Nagy și Petru Petre	Ioan Ongor de Nădăștia, junior	1499	DL 29 891.
Blasius Nagy	Laurențiu Ország de Guth și Bartolomeu Patócsi de Kecskemét	1503	DL 59922.
Albert Köblösi	Bartolomeu Patócsi de Kecskemét	1507	DF 273 999.
Ioan Nagy de <i>Chewswefalwa</i> (în calitate de fost castelan)	Ioan Pető Gersei	Fără dată 1513	Krassó III. 377 DL 93 762.
(fără nume)	Dorothea Ország de Guth	1513	DL 93 762.
Mihail Kiskesz	Francisc Pető Gersei	1518	DL 93 791,

pe posesiunea Sânpaul, care aparținea domeniului Sződi. Vicecomitele, Ladislau de Ceala afirma că reclamantul a achiziționat o curie iobăgească abandonată, a reconstruit casa, a împrejmuit-o și și-a amenajat o grădină. Ceilalți martori nu avea cunoștință despre natura imobilului.³¹ Toate aceste pricini și litigii îi menționează, alături de alte personaje³², pe membrii familiei de Nădăștia și pe indi-

ordinul regelui emis în august, i-a citat pe membrii familiei Gersei împotriva lui Iacob de Nădăștia. Omul capitlului l-a găsit doar pe Gheorghe la reședința de la Sződi. Conform raportului redactat de capitlul acesta și-a manifestat acordul privind executarea poruncii regale. Ioan și Francisc Pető în schimb au fost citați să apară în fața curiei regale. Pentru că nu au fost găsiți la Sződi (17 aug. 1507 > 12 oct. 1507: DL 93 733.).

³¹ „Et primo Ladislaus de Challya vicecomes comitatus Orodensis commetaneus fassus est scitu, quod idem Iacobus actor quandam domum iobagionalem desertam in prefata possessione Zenthpal habitam sibi ipsi preparari et reedifi cari ac sepibus ortuque circumduci fecisset, ut in eadem domo commoratus extitisset” – 12 oct. 1507: DL 93 734.

³² Motive similare puteau să stea și la baza plângerii formulate de Toma, fiul lui Nicolae Simonfi de Gyüreg și doamna Dorotea, văduva lui Daniel Száldobágyi, în decembrie 1507, în care făceau cunoscută faptul că Ioan, Gheorghe și Francisc Pető Gersei, precum Ioan Wakmery din Sződi, din ziua de Crăciun a anului precedent au ocupat părțile lor de drept din posesiunea Körtvélyes, aflată în comitatul Timiș, (5 dec. 1507 > 19 dec. 1507: DL 104 720.). În actul de donație din

Comparativ cu numărul mare de informații documentare privind circumstanțele achizițiilor patrimoniului funciar, mărturiile ulterioare, referitoare la proprietățile familiei Gersei până la bătălia de la Mohács, sunt mult mai reduse. Printre acestea figurează lista de socoteli care reprezintă obiectul sudiului de față. Dintre documentele proceselor de judecată merită menționate acelea care oferă informații despre relația dintre familiile Gersei și Ország de Guth, precum și despre urmașii familiei Patócsi. După moartea lui Bartolomeu Patócsi

anul 1471 care menționează pertinențele domeniului Pósaft este consemnată o localitate numită Barakertvélyes, care se număra printre satele aparținând domeniului Hódos din comitatul Timiș (Pesty, *Krassó...*, III, 427, 430.). După ce jumătatea domeniului Hódos a revenit de drept familiei Gersei, presupunem că și această localitate a fost recuperată de la foști slujbași ai familiei Ongor.

³³ După cum se poate observa lista castelanilor enumerați de lucrările citate, ale lui Sándor Márki și Tibor Koppány (S. Márki: *Arad...*, 116.; T. Koppány: *A középkori ...*, 228.) poate fi completată cu numele mai multor indivizi. Informația lui Márki referitoare la castelanul Dionisie de Mătnic trebuie revizuită. Acesta nu a agresat iobagii văduvei lui Ioan Ongor, de la Miniș, ci cu ajutorul acestor i-a atacat pe iobagii lui Emeric Dóci din satul Lik. Pentru mărturiile despre Ladislau de Variaș îi mulțumim lui Richárd Horváth. Informația din anul 1513 privitoare la castelanul Ioan Nagy a contribuit la datarea unui al doilea document care îl menționează.

survenită în primăvara anului 150³⁴, văduva acestuia, Dorothea Ország de Guth a rămas în continuare activă în viața familiei Gersei. În anul 1509 este reclamantă alături de Ioan și Gheorghe Pető în pricina ce privea castelului Pósakastély, din comitatul Timiș³⁵. Scrisoarea sa adresată lui Ioan Pető Gersei, pe care a redactat-o în 1513 la Kecskemét, scoate în evidență, nu doar buna relație de vecinătate, ci și strânsa colaborare dintre ei. Dorothea îl anunța, conform înțelegerii făcute cu ocazia recente întâlniri de la Buda, că nu i-a permis lui Emeric Pető să construiască o casă alodială (*domum allodii*)³⁶ pe porțiunea moșiei Kér, deținută în dividiviziune. Cu toate că Emeric Pető pregătise deja materialul lemnos pentru construcție și îl transportase pe moșie, femeia i-a poruncit castelanului său, sub amenințarea pedepsei capitale, să facă tot posibilul pentru a împiedica lucrările de construcție, îndeplinind prin urmare dorința lui Ioan Pető și pe această porțiune de domeniu³⁷. Conflictul din sânul familiei se datora, așa cum atestă această scrisoare, dar și alte acte³⁸, împărțirii moșiei, în anul 1513, între Ioan și Gheorghe Pető, precum și fiii acestora. Ulterior relațiile dintre familiile Gersei, Ország de Guth și Patócsi s-au îmbunătățit. În anul 1519 Emeric Patócsi³⁹ se afla în slujba lui Ioan Pető care obținuse demnitatea de mare ușier. Ca urmare, într-o scrisoare emisă la Sződi, el îl numea pe acesta din urmă, domnul și seniorul său⁴⁰. Totodată cei doi se regăsesc în calitate de părți, într-un proces pornit împotriva lor de capitulul din Arad⁴¹.

³⁴ Potrivit documentelor, în luna mai a anului 1507, Bartolomeu Patócsi era deja mort (11 mai 1507: DL 59 967.).

³⁵ 18 sept. 1509 > 11 oct. 1509: DL 93 747, respectiv 18 sept. 1509: DL 93 746.

³⁶ Probabil un hambar sau o altă anexă gospodărească.

³⁷ 23 mart. 1513: DL 93 762 (Vezi textul documentului la anexa I/2.).

³⁸ În septembrie 1513 Francisc, fiul lui Ioan Pető Gersei și unchiul său, Gheorghe s-au prezentat în fața scaunului de judecată din comitatul Zala. Francisc dorea construirea unei case de piatră la Keszthely, în apropierea capelei Sfântul Nicolae, în schimb Gheorghe cerea, „dum et quando inter ipsas partes divisio fuerit”, o suprafață de teren identică cu cea pe care o va ocupa casa (1513. szept. 26.: DL 93 768.). O lună mai târziu după ce are loc diviziunea de moșii între Ioan Pető și Gheorghe sunt consemnați în scris iobagii de la Martonvásár (1513. okt. 28.: DL 93 769.).

³⁹ Genealogia familiei Patócsi din Kecskemét este publicată în János Karácsonyi: *Békésvármegye története*. III. Gyula (1896), 120.

⁴⁰ 21 oct. 1519: „igitur rogamus m(agnifi cenciam) v(estram), tamquam dominum et seniore nostrum, ut m(agnifi cencia) v(estra) disponat nobis unam supplicacionem litterarum” – DL 93 803.

⁴¹ 25 oct. 1503 > 2 noi. 1519 > 28 mai. 1520: DL 60 077.

Singura mențiune referitoare la un eveniment de importanță majoră pentru localitatea Sződi datează din timpul familiei Gersei. După înfrângerea armatei principale a lui Gheorghe Doja și aflat, conform ultimelor cercetări, în drum spre eliberarea Cenadului⁴², episcopul Transilvaniei, Francisc Várdai redacta un document în acest loc, în ziua de 20 iulie 1514⁴³. Fortificația patrulateră, cu dimensiunile de aproximativ 50x45 m, flancată pe colțuri de turnuri și împrejmuită de un șanț dublu, identificată de către arheologi la 1,5–2 km vest de localitatea actuală Frumușeni (jud. Arad), pe malul înalt al unui braț al Mureșului⁴⁴, a avut cu siguranță aceeași soartă ca restul cetăților și castelurilor din valea Mureșului. În baza analogiilor prezentate în cea mai recentă interpretare a campaniei lui Doja din valea Mureșului și a asedierii cetăților din zonă, castelul Sződi, la fel ca reședința familiei Haraszi de la Ceala sau cetățile Șoimoș și Lipova, a fost cel mai probabil predat cruciaților, aflați în superioritate numerică. La fel de ușor a reușind să recupereze fortificația armata episcopului Várdai, după confruntarea de la Timișoara⁴⁵.

Dreptul de stăpânire al familiei Gersei asupra moșilor din Câmpia Pannonică, atestat documentar până la mijlocul secolului al XVI-lea, mai exact până la cucerirea Timișoarei de otomani⁴⁶,

⁴² Tibor Neumann: Bulgária – Erdély – Temesvár. Szapolyai János és a parasztháború. In: *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. Eds. Norbert C. Tóth– Tibor Neumann. MTA BTK TTI, Budapesta (2015). (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), 145.

⁴³ Pentru suma de 100 florini, respectiv pentru zeciuiala de la cetățile Sfântul Ladislau și Făgăraș, de aceeași valoare, episcopul a „răscumpărat” de la Paul Tomori și de la Ștefan Jósza, comitele sării din Transilvania, cincizeci de cruciați, „complici de-ai lui Gheorghe Secuiul și iobagi ai unor nobili” (20 iul. 1514: DL 82 409. – Publicat în *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Maiore partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa Érszegi. Budapesta (1979). (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.: Forráskiadványok 12.), 171.)

⁴⁴ Ákos Karczag– Tibor Szabó: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. századig*. Budapesta (2010), 520; Zsuzsanna Kopeczny: „Zeudi”, egy középkori nemesi rezidencia a Maros-völgyben. In: *A IX. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2015. június 17–19.) előadásai*. Szerk. Szanka Brigitta–Szolnoki Zoltán–Juhász Péter. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged (2017) (Középkortörténeti tanulmányok 9.), 263–284.

⁴⁵ Richárd Horváth: Legendás várak nyomában. Várak a Dózsa-parasztháborúban. In: *Keresztesekből lázadók ...*, 235–270, în special 244–245, 259–260.

⁴⁶ În data de 13 mai 1552, cu câteva luni înainte de cucerirea Timișoarei, în schimbul datoriei pe care o avea, Petru Pető Gersei și-a zălogit părțile sale din posesiuni, familiei Csoron

este contestat o singură dată. În anul 1512, drept răspuns la unele ofense mai vechi, comitatul Zala îi aducea lui Gheorghe Pető Gersei niște acuzații grave, neverificate, ce-i putea aduce pedeapsa capitală și confiscarea averii. Era acuzat de homosexualitate și abuzuri sexuale asupra tinerilor. Până la urmă regele Vladislav II l-a grațiat datorită intervenției fratelui său, destul de influent la curte⁴⁷. După moartea celor doi frați care au reușit să recupereze moștenirea matrimonială, survenită cândva între anii 1521–1522⁴⁸, familia Gersei trece printr-un alt moment critic. De această dată vinovat era Gheorghe Pető (*de Zewghy*) junior care, în seara celei de-a patra duminici a Postului Mare, mai exact la 26 martie 1525, l-a ucis pe Anton, abatele mănăstirii Bizere. După doar cinci zile de la comiterea faptei, cancelaria regală a și emis porunca regelui Ladislav al II-lea, prin care Emeric Cibak, comitele de Timiș, era pus în stăpânirea tuturor posesiunilor deținute de infidelul Gheorghe

numele numeroasei familii Gersei, înșiruită nominal, precum și în numele lui Ladislav Pető, s-au opus punerii în stăpânire pe toate posesiunile lui Gheorghe junior⁴⁹. După cum observă nu în acest caz nu era „implicat” doar Emeric Cibak. Numele lui Ladislav Pető, descendentul celeilalte ramuri a familiei Gersei, nu figura întâmplător printre opozanți. Petiția acestuia prin care cerea posesiunile familiei și în care se menționa faptul că Gheorghe l-a ucis pe abate în plină stradă, în timp ce acesta se îndrepta spre abație, a fost aprobată încă în 29 martie⁵⁰. În ciuda informațiilor lacunare avute la dispoziție, crima lui Gheorghe a rămas, până la urmă, fără consecințe grave, căci nici unul dintre „binevoitorii” săi nu a reușit să obțină posesiunile sale. Potrivit cunoștințele noastre, Emeric Cibak nu a mai luat nicio inițiativă pentru dobândirea averii funciare a familiei, iar atitudinea lui Ladislav Pető poate fi atribuită mai degrabă unui conflict inter familial sau poate fi interpretată ca o încercare

Tabelul 2. Sződi și pertinențele sale*

An	Domeniul Sződi (comitatul Arad) și pertinențele sale				
1471/1475 (DL. 17 273.)	Sződi (<i>castellum</i> și <i>oppidum</i>)	Sănpaul (<i>oppidum</i> și pertinențele sale: Háromfűlű, Deszk, Gyelíd, Kölp, Ménesi, Bike, Bodorlaka, Ötvenablaka)	Mácsalaka (<i>oppidum</i> și pertențele sale: Fülöptelke, Erzsé- betkút, Simánd, Ördöglyuk, Háro- molmos, Remete, Borzos și <i>Bykes</i>)	Ároki, Kasza, Zábrány, Kér	Nyárrév, Cseralja, Kishódos, Cserfalva, Hidegfő
1506/1507 (DF 273 999.)	Sződi <i>castellum</i>		Mácsalaka	Kasza, Zábrány	
1517/1518 (DL 93 791.)	Sződi	Bike, Ménesi, Szentpál, Gyelíd, Bodorlaka	Mácsalaka, Fülöptelke	Ároki, Belső- Zábrány	

junior, acuzat de omor. Trimisul regal și reprezentanții capitlului de Arad au descins la Miniș, județul Arad, în data de 17 aprilie, în Lunea Mare, pentru a înfăptui porunca. Aici însă, juzii sătești, în

care de îmbunătățire a situației⁵¹.

Structura stăpânirii funciare din zona Câmpiei Pannoniei

Pornind de la lista cu posesiunile menționate în scrisoarea de donație, din anul 1471, constatăm că întregul domeniu număra două castele, zece târguri și peste 80 de sate. Prin dobândirea acestei moșteniri, familia Gersei a ajuns, la cumpăna

de care aparținea soția sa. (MNL OL P 235 – 1. – nr. 246.). Potrivit cunoștințelor noastre actuale este ultima informație documentară privind stăpânirea familiei Gersei asupra posesiunilor din sud-estul regatului.

⁴⁷ István Tringli: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények* 69 (1998), 1–2. sz. 20–21. – Cazul este citat cu data de 1514 de către G. Szatlóczi: *op.cit.*, 85.

⁴⁸ În lucrarea sa de genealogie Pál Engel a publicat arborele genealogic al familiei Pető Gersei până la această generație. Publicațiile sale privind generațiile de dinaintea bătăliei de la Mohács se bazează doar pe câte o informație documentară (P. Engel: *Genealógia...*, neamul Nádasd, tab. 3: Pető [gersei]). Vezi completarea acesteia și datele referitoare la urmașii lui Ioan și Gheorghe Pető în Anexa II de la sfârșitul studiului nostru.

⁴⁹ 31 mar. 1525 > 29 apr. 1525: DL 93 854.

⁵⁰ 29 mart. 1525: DL 93 852.

⁵¹ Această analogie este susținută de tensiunile dintre cele două ramuri ale familiei Pető Gersei, Nicolae și Pető, iscate în jurul partajului din anul 1466 și manifestate sub forma unor agresiuni (G. Szatlóczi: *op.cit.*, 63–66, 86.), precum și de acea mică „inadvertență” din suplicație, prin Ladislav Pető îi menționa ca fiind căzuți în infidelitate când pe Toma, când pe Gheorghe (vezi nota anterioară).

An	Domeniul Sződi (comitatul Arad) și pertinențele sale				
1552 MNL OL P 235 –1. – nr. 246.	Sződi (<i>castellum</i> și <i>oppidum</i>)	Szentpál, Bodorlaka, Mé- nesi, Bike, Gyelíd, Deszk	Mácsalaka, Fülöptelke, Borzos, Kisonos, Nagyonos, Simánd, Halmos	Kér, Külsőzábrány, Belsőzábrány	Hidegkút, Nyárrév, Hódos
Alte menționări singulare	Sződi <i>castellum</i> (1507 – DL 36 349. și DL 93 733.) în numele slujbaşului: 1507 – DL 104 720.	Szentpál, Deszk, Deszk, Gyelíd (1506 – DL 93 737.) Szentpál (1507 – DL 93 734., 1518 – DL 36 349. [fol. 185r nr. 1.]) Bike (1507 – DL 104 720.) Ménési (1503/19/20 – DL 60 077., 1525 – DL 93 854.) Deszk (1503/19/20 – DL 60 077.)	Mácsalaka (1520 – Krassó IV. 381.)	Kasza ([ante 1506] – DL 94 054., 1520 – Krassó IV. 381.) Ároki (1506 – DL 93 737.) Kér (1513 – DL 93 762.) Zábrány (1520 – Krassó IV. 381.)	

* A se compara cu harta de mai jos

anilor 1506–1507, în posesia unui întins, dar răsfirat domeniu funciar, pe care au fost nevoiți să îl împartă cu cei din neamul Ország de Gút. Marea parte a averii i se datorează lui Ioan Pető care, prin favorurile lui Vladislav al II-lea, a reușit recuperarea moștenirii⁵².

Doar că, posesiunile ajunse efectiv în proprietatea familiei Gersei, la începutul secolului al XVI-lea sunt, chiar și la prima vedere, mai puține decât cele consemnate în anul 1471. Atunci numărul moșiilor era mai mare: castelul Sződi cu 11 sate, Mácsalaka, Zábrány, Kasza (comitatul Arad); Mágocs, Kutas (comitatul Cenad); Szer, Szentgyörgy (comitatul Csongrád); Barlad (comitatul Cuvin); Agyagos, Ménési (comitatul Caraș) și, nu în ultimul rând, Hódos (comitatul Timiș). Să fi pierdut „moștenirea maternă” din valoare după trei decenii? Am

încercat să clarificăm această problemă prin realizarea tabelul 2 și prezentarea posesiunilor cel mai bine documentate de pe teritoriul comitatului Arad, precum și prin enumerarea datelor privind domeniul Hódos din comitatul Timiș.

În primul rând al tabelului figurează posesiunile menționate în actul de donație, din 1471, care au aparținut, odinioară familiei Pósafti. Urmează apoi numele posesiunilor familiei Gersei dobândite în anii 1506–1507. Posesiunile identice sunt trecute în aceleași coloane, fără a respecta ordinea menționării lor din document. Pentru reconstituirea domeniului din perioada familiei Gersei ne mai putem folosi de alte două documente în care s-au înregistrat numele moșiilor, și anume, lista de socoteli și actul de zalogire din 1552. În final, tabelul conține toate acele menționări referitoare la diferite acte juridice emise în urma unor cazuri de judecată, violențe, interdicții sau citații.

Oricât de scurtă ar părea, la prima vedere, lista moșiilor cuprinse în actul de donație din 1506/1507, ramura familiei Gersei, reprezentată de Ioan și Gheorghe Pető, stăpâna în realitate întreaga avere funciară a familiei Pósafti. Mărturiile care dovedesc acest lucru sunt lista de socoteli și menționările singulare⁵³, în care apar moșii și sate

⁵² În decembrie 1495 de exemplu, împreună cu Burjan z Lichtenburka a primit posesiunile lui Mihail Molnári, stins din viață fără urmași (8 dec. 1495: DL 93 649.). În anul 1506 Ioan, Gheroghe și Francisc Pető au primit ca recompense, pentru meritele lor, târgul Tamáshida din Bihor și alte posesiuni în comitatul Zarand (25 noi. 1506: DL 93 726.). Lista achizițiilor continuă, în anul 1515, cu obținerea unei părți a localității Leányfalu din comitatul Pilis (22 noi. 1515: DL 58 275.) și cu cererea din anul 1518 pentru obținerea posesiunilor lui Laurențiu Farnasi, acuzat de omor. Încercarea eșuează datorită opoziției lui Laurențiu și a tovarășilor săi (2 iul. 1518: DL 47 259).

⁵³ Pentru verificări am folosit documentul de zalogire din anul 1552. Este singura evidență detaliată, din perioada de

omise de documentul din anul 1506. Acestea confirmă faptul că posesiunile au ajuns totuși în stăpânirea familiei Gersei ca pertinențe ale domeniului Sződi sau în alt mod. Astfel se impune întrebarea, de ce aceste sate nu au fost cuprinse în actul de donație? Pe de o parte observăm că, în timp ce în documentul din 1471 satele menționate sunt pertinențe, diploma de donație nu le mai consemnează. În consecință numărul moșiilor primite pare mai mic. Fenomenul poate fi observat și în cazul moșiilor din comitatul Arad⁵⁴, însă cel mai evident transpare în cazul moșiei Hódos din comitatul Timiș. Dacă în anul 1471 această domeniu era constituit din castelul și târgul omonim, precum și 31 de sate, în documentul din anul 1506 este menționată doar moșia. Apreciem că acest fapt se datorează pustiiri masive a regiunii, care era o realitate deloc surprinzătoare în zona graniței de sud a regatului. Un document sugestiv în acest sens a fost emis în timpul moșia aparținea familiei Ongor de Nădăștia și ne oferă o imagine a amplitudinii acestei depopulări. Conform actului, pe moșia Pószakastélya (identică cu domeniul Hódos, amintit mai sus)⁵⁵, incluzând toate pertinențele sale, trăiau peste 75 de iobagi, dar număr lor real se putea apropia și 2000 suflete⁵⁶. Nu trebuie să ne mire astfel că în

după Mohács, a posesiunilor din sud-estul Ungariei care au aparținut familiei Gersei. Cert este că în perioada premodernă membrii familiei mai știau de aceste stăpâniri și le-au revendicat. Totodată, lipsa documentelor ne determină să considerăm că familia Gersei, cu reședința permanentă în cetatea Tătika din vestul Ungariei, nu urmăreau de îndea-proape soarta domeniilor din partea opusă a regatului, mai ales după anul 1541. Lista posesiunilor din anul 1552 reprezintă mai degrabă o evidență teoretică, decât o stare de fapt. Acest lucru este sugerat și de folosirea unei variante alterate a toponimului Sződi (sub forma *Cevgy*), dar și de menționarea unor sate mici (Hidegkút, Nyárrév, Hódos), care se regăsesc doar în documentul din anul 1471.

⁵⁴ A se vedea pertinențele domeniilor Sânpaul și Mácsalaka.

⁵⁵ Denumirea Pószakastély apare pentru prima dată în acest document nedatat, emis înainte de 1506, care consemnează pretențiile de proprietate a familiei Ongor de Nădăștia (compară cu Koppány T.: *A középkori...*, 198–199, 228). Conform acestuia familia Pósaft deținea aici o casă rezidențială importantă (vezi nota următoare). Anumite suspiciuni ridică faptul că familia avea reședințe doar la Hódos în comitatul Timiș și la Sződi în comitatul Arad și, în timp ce denumirea celei din urmă rămâne neschimbată, Hódos apare pentru ultima dată în actul de donație din 1506/1507. Ulterior familia Gersei a folosit mereu denumirea Pószakastély din comitatul Timiș: de ex. în 1509 (DL 93 747.), în registrul de socoteli (art. 79) și în 1552 (MNL OL P 235 – 1. – nr. 246.).

⁵⁶ „Modo autem voluntas dominorum Wngor hec est: ut castellum Posakastelya vocatum, principale scilicet locum residencie condam Posa etc., simul cum omnibus suis pertineneciis remittent, in quibus modo iobagiones plusquam septuaginta quinque existunt, si tamen restauraretur, plusquam

actul de donație a familiei Gersei nu sunt enumerate toate pertinențele de odinioară. Trebuie să mai subliniem că actul de donație din 1506/1507 nu conține nici acele posesiuni care erau, la momentul respectiv, subiectul unor dispute. Gheorghe Pető îi mărturisea fratelui său, în scrisoarea menționată mai sus, că nu dorea să se judece pentru ocuparea posesiunilor Sânpaul, Ároki, Deszk și Gyelid. Însă, după cum am văzut se afla în conflict cu familia de Nădăștia tocmai pentru stăpânirea moșiei Sânpaul, dispută prelungită probabil până în anul 1518. Într-o situație similară se aflau și posesiunile Ménesi și Deszk, familia Gersei moștenind odată cu aceste stăpâniri și procesul cu capitlul de Arad inițiat cândva în anii 1499–1503.

Prin urmare putem aprecia că, odată cu obținerea moșiilor familiei Pósaft localizate în sudul câmpiei maghiare, Ioan Pető Gersei a ajuns stăpân, alături de fratele său, peste un vast domeniu funciar ce corespundea statutului său social și rangului de baron. Observăm totodată și faptul că, în comparație cu stăpânirile patrimoniale aflate dincolo de Dunăre, în vestul Ungariei, care era compactate în jurul cetăților Tătika, Rezi, Kemend și Márványkő și a târgurilor Szántó, Keszthely și Vasvár⁵⁷, moșiile din regiunea cea mai expusă atacurilor otomane erau risipite. Informațiile relativ numeroase privind posesiunile din comitatele Arad și Timiș ilustrează scăderea numărului satelor și a iobagilor rezidenți. De aceea nu putem întreba ce venituri putea furniza acest domeniu funciar? Răspunsul ne este oferit de lista de socoteli a domeniului Sződi.

Lista de socoteli

Evidența scrisă a cheltuielilor și veniturilor domeniului Sződi pe întregul an 1517 și până la mijlocul lunii februarie 1518, a fost întocmită în numele castelanului Mihail Kiskeszzi⁵⁸, cu scopul de a fi prezentată stăpânului de atunci, Francisc Gersei⁵⁹. În urma împărțirii moștenirii funciare între cei doi frați, Ioan Peto îl însărcinase pe fiul său cu administrarea părții sale din domeniul situat în sudul câmpiei maghiare. Cel care avea obligația să îi raporteze lui Francisc Pető cheltuielile

duo milia aut circiter esse possent” – DL 94 050 (scrisoare nedatată).

⁵⁷ Gy. Feiszt: *op.cit.*, 92.

⁵⁸ Modul de formulare al documentului (ex.: 92, 102) lasă să se înțeleagă că autorul registrului și castelanul sunt două persoane diferite.

⁵⁹ Árpád Nógrády: Taxa – *extraordinaria*? Szeljegyzetek Kanizsai László kapuvári-sárvári számadáskönyvének margójára. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Ed. Iván Lengvári. Pécs (1996), 125, 140–144.

existente pe domeniu era castelanul. Prin urmare lista de socoteli nu reprezintă totalul cheltuielilor de pe domeniu domeniu, ci doar sfertul acestora, aferente părții deținute de familia lui Ioan Pető.

Structura listei de socoteli respectă cutumele perioadei⁶⁰: veniturile încasate sunt urmate de cheltuielile (*exitus*) efectuate din aceste sume. Deoarece în epocă erau consemnate doar veniturile care într-un final ajungeau să fie cheltuite, suma acestor cheltuieli este aproape identică cu încasările. Acest mod de evidență, cunoscut și din alte documente de epocă, apare în dreptul anului 1517, în timp ce în cazul veniturilor de la începutul anului următor, o mare parte a sumelor încasate a rămas în „casă”, adică în buzunarul stăpânului⁶¹. Lista de socoteli dezvăluie faptul că, în ciuda veniturilor încasate, pentru acoperirea anumitor cheltuieli erau nevoiți să se împrumute de la castelan⁶². Specific caracteristicilor unui izvor documentar, consemnările sunt extrem de succinte, de regulă se rezumă la câteva cuvinte. Pe alocuri s-a notat și data efectuării cheltuielilor, precum și numele beneficiarului și natura plății.

Printre veniturile aferente anului 1517, alături de încasările domeniiale obișnuite, precum censul plătit de iobagi în zilele de Sf. Gheorghe și Sf. Mihail (art. 1 și 29: în total 103 florini și 61 denari), figurează și jumătatea dării regale oferită nobililor în schimbul obligației de a întreține trupe militare de tipul banderilor (art. 14: 82,5 florini)⁶³. De asemenea sunt înregistrate câștigurile obținute din vânzarea produselor agricole (art. 37: 16 florini). Conform listei de socoteli cheltuielile din primele luni ale anului următor au fost acoperite

din încasarea taxei pentru crâșmărit a satelor aparținătoare domeniului (art. 38., 46., 58., 82., 87: 35,5 florini), din veniturile de pe urma comercializării produselor obținute probabil de pe terenurile alodiale (art. 79 și 89: 34 florini și 39 denari), precum și din împrumutul substanțial oferit de castelan (art. 92: 53 florini). Putem enumera aici și articolele referitoare la soldele necheltuite ale soldaților (art. 84, 85, 88: 10 florini). Nu dispunem de date privind alte venituri, precum taxa extraordinară sau alte dări, precum cele vamale, în natură (produse sau forță de lucru) sau amenzi. În sine, lista de socoteli se pretează unui studiu comparativ, căci avem la dispoziție analogii precum listele de socoteli ale domeniilor Gyula și Hunedoara, stăpânite de Gheorghe Brandenburg sau domeniul Șiriei deținut de familia Bători. Problema pe care o întâmpinăm însă este de fapt lipsa altor tipuri de documente de ordin economic (urbarii, consemnarea dărilor pe porți, liste de dări, inventare), cu ajutorul cărora am putea stabili spre exemplu, cuantumul impozitului pe o poartă în cadrul domeniului Szodi. Prin urmare suntem nevoiți să ne rezumăm la analiza naturii cheltuielilor realizate din încasări.

Similar listelor de socoteli medievale, lista veniturilor și a cheltuielilor de pe domeniul Szödi, ilustrează modurile felurite, dar, în același timp, uzuale de întrebuințare a veniturilor⁶⁴. Cheltuielile notate în dreptul diferitelor încasări pot fi împărțite în următoarele categorii:

1. Cheltuieli gospodărești legate de bucătărie
2. Cheltuieli administrative
3. Cheltuieli cu familiarii, respectiv cheltuieli militare
4. Cheltuielile personale ale stăpânilor
5. Alte cheltuieli

Veniturile domeniilor medievale au fost alocate în măsură mai mare sau mai mică cheltuielilor legate de bucătărie. Astfel și în evidența întocmită de Mihail Kiskesz regăsim lista articolelor din categoria alimentelor, ingredientelor (brânzeturi, unt, varză, pește, carne de vită, ulei, miere,

⁶⁰ Árpád Nógrády: *Kanizsai László számadáskönyve*. Budapest (2011). (História Könyvtár. Okmánytárak 8.), 8–9.

⁶¹ A se vedea nota *reliqua dominus habet* după pozițiile 81 și 101, dar și articolele aflate între pozițiile 82 și 91.

⁶² Articolul 92., respectiv capitolul *Insuper idem castellanus dedit domino in credentiam* de pe pagina cu ultimele consemnări [5v] și articolele 105–109.

⁶³ Această informație confirmă faptul că datorită stăpânirilor funciare acumulate, precum și a funcțiilor pe care le-a deținut, Ioan Pető Gersei a fost inclus în categoria baronilor (compară cu G. Szatlóczi: *op.cit.*, 80–81). Nu ne surprinde faptul că numele lui nu figurează printre baronii regatului cu obligații militare, enumerați nominal în art. 22 al decretului regal din 1498, din moment ce a pășit în această categorie privilegiată abia câțiva ani mai târziu. Cu toate că nu era menționat nici în articolul 21, referitor la înființarea instituției *decempersonatului* din decretul anului 1500, de la această dată figura fără dubiu printre baronii țării (Pál Engel: *A Magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században*. In: *idem: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Ed. Enikő Csukovits, Budapest (2003), 40, 48–51), ajungând în scurt timp și printre persoanele însărcinate cu obligația de a ține banderiu.

⁶⁴ Un anumit tip de venit nu era niciodată folosit exclusiv doar pentru un singur fel de plată. Astfel *taxa militaria* strânsă în vara anului 1517, de exemplu, nu a fost destinată în primul rând acoperirii cheltuielilor militare sau întreținerii banderului. Acest lucru a fost determinat atât de caracterul documentului, cât și de scopul întocmirii evidenței. (Compară cu Á. Nógrády: *Taxa ...*, 129–131.; *Idem*: *Kanizsai ...*, 9–10; István Kenyeres: *A Szapolyai-család és Trencsén*. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkor Erdélyéről*. Ed. Zita Horváth. ME BTK, Miskolc (2008). (Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tom. XIII. Fasc. 3.), 182.).

icre de sturion) și condimentelor (s-a cumpărat în trei ocazii piper și șofran, odată în valoare de 86, respectiv de două ori de 24 denari). Alături de acestea mai putem menționa sumele cheltuite pe ustensile (ceaun, oale), pe pâine cumpărată pentru marța de dinaintea miercurii cenușii, pe lumânări pentru perioada premergătoare și de după ziua Sf. Agata și în final pe seu, însumând 8 florini și 98 denari. Toate acestea reprezintă sub 3% din totalul încasărilor.

Cheltuielile administrative (forța de muncă, reparații, întreținere, cumpărare furaje, cheltuieli de judecată etc.) se ridicau în schimb la 23 florini și 69 denari, adică 7% din venitul total. O parte din aceste cheltuieli ar putea fi încadrate și la categoria cheltuielilor militare, căci scândurile și cuiele în valoare de 4,5 florini au fost folosite, cel mai probabil, la fortificarea reședinței nobiliare, tâmplarul care a efectuat lucrările fiind la rândul lui plătit cu suma de 6 florini (art. 20, 21, 28).

Cheltuielile militare corespund, fără doar și poate, soldei plătite trupelor angajate pe timp de patru luni, ce s-a ridicat la valoarea de 26 florini, precum și plății portarului fortificației, în valoare de 3,5 florini (art. 10 și 27). În lista de socoteli apar mai multe nume de persoane, cel mai probabil slujbași ai familiei Gersei. Dintre ei a fost menționat cel mai frecvent, mai exact de șapte ori, un anume Andrei Văsári. Plățile acestora s-a făcut în numerar de regulă, documentul însă conține și consemnări mai generale sau punctuale privind achitarea unor cheltuieli ale acestora (de exemplu încălțăminte, cizme). Documentul atestă că plățile de ordin militar (29,5 florini) și cheltuielile slujbașilor (32 florini) însumau în totalitate 18% din totalul veniturilor.

În ceea ce privește sumele și cheltuielile alocate lui Francisc Pető și soției sale, Margareta Ráskai, observăm că stăpânii funciari au beneficiat aproape din toate sursele de venituri ale domeniului. Suma acestor articole depășește suma de 100 florini, adică aproape o treime a încasărilor a fost atribuită cheltuielilor personale ale familiei. Printre ele figurează contravaloarea unor cai de tracțiune și a articolelor de îmbrăcăminte, dar și sumele de bani date lui Francisc Pető la Buda și Lipova sau trimise lui Ioan Pető, precum și cheltuielile doamnei Margareta. Acestea din urmă reprezintă cheltuielile de drum de la Sződi la Buda (art. 6: 6,5 florini), achiziționarea unor articole vestimentare (art. 3, 12, 18, 23: 5 florini și 5 denari) și nu în ultimul rând cheltuielile bucătăriei de la Buda (art. 33: 3 florini).

Din cauza înregistrărilor sumare, restul

articolelor consemnate, însumând aproximativ o treime din total, nu pot fi legate de primele patru categorii de cheltuieli, ca urmare le-am atribuit unor cheltuieli diverse. Menționăm aici datoria de 10 florini a lui Francisc Pető către castelanul său (art. 11), dar și acei 27 florini păstrați de castelan, având destinația de a fi cheltuiți pe anumite produse (art. 102). Mai figurează 21 florini pentru cumpărarea vinului (art. 103), a doi cai în valoare de 4 florini (art. 105, 107) și pentru articole vestimentare: blănuri, cizme și încălțăminte mai mult sau mai puțin valoroase (art. 19, 22, 42, 47, 51, 52, 60, 67, 98, 100, 106). Trebuie să menționăm că alături de antroponime apar răzleț și alte cuvinte maghiare: csizma (cizmă), lécek (scânduri), pokróc (pătura), köpönyeg (manta).

Din moment ce nu cunoaștem exact numărul gospodăriilor iobăgești și nici totalitatea veniturilor domeniului, suma încasată, în valoare de 335 florini, nu ne permite să ne pronunțăm asupra rentabilității posesiunilor din comitatul Arad. Totuși, având în vedere că această sumă reprezintă încasările de pe o pătrime a domeniului Sződi, cu mențiunea că nu avem cunoștințe privind cuantumul veniturilor altor domenii – cu excepția veniturilor provenite din vanzarea vinului de pe domeniul Pószakastélya/Hódos din comitatul Timiș –, apreciem că moșiile localizate în zona sudică a câmpiei maghiare reprezentau pentru stăpâni o importantă sursă de venit. De asemenea observăm că fiecare denar încasat avea o destinație în bugetul domeniului, însă subliniem că structura cheltuielilor este caracteristică exclusiv perioadei și nu ne permite formularea unor concluzii generale⁶⁵.

Atât lista de socoteli, cât și celelalte documente referitoare la posesiunile din regiune, evidențiază caracterul mai degrabă defensiv și funcția de centru administrativ al reședinței de la Sződi. Totodată unele informații răzlețe dezvăluie și ocazionala sa destinație rezidențială. Cu toate că „leagănul” familiei Gersei a fost cetatea Tátika din vestul regatului, datorită demnităților avute, Ioan Pető își petrecea majoritatea timpului la Buda sau în apropierea curții regale⁶⁶, astfel că membrii familiei și-au făcut rar apariția la Sződi. Nu avem date referitoare

⁶⁵ Exemplul domeniilor de la Sárvár, Léka și Kapu ale familiei Kanizsa ilustrează foarte bine faptul că modul de valorificare a veniturilor provenite de pe domenii putea să varieze de-a lungul mai multor ani, dar și în intervale de timp mai mici (Á. Nógrády: *Taxa...*, 129–132).

⁶⁶ Exemple privind prezența la Buda: 1504: DL 25 427., 1514: DL 93 772., DL 93 776., fragmentar: DL 94 022. În anul 1520 emitea un document la Bős, în vecinătatea curții regale aflată la Pressburg (DL 93 825.).

la modul în care a fost împărțită moșia cu familia Ország de Guth. Știm însă că Gheorghe Pető a fost prezent la Arad în decembrie 1506, pentru luarea în stăpânire a domeniului. În toamna anului 1507 se afla la Sződi, unde omul capitlului de la Arad îi înmânează citația care-l chema la judecată împotriva nobililor de Nădăștia⁶⁷. La introducerea în stăpânire se pare că Gheorghe a fost însoțit de fiul său, Emeric care, în primăvara anului 1507, protesta în fața capitlului din Arad într-o pricină ce privea moșia Sződi⁶⁸. Soția lui Francisc Gersei și-a făcut și ea apariția la Sződi cel puțin o dată, mai ales că lista de socoteli atestă faptul că din acest loc spre Buda (art. 6). Mențiunea privind realizarea unei plăți către Francisc Gersei la Lipova ar putea fi un indiciu referitor la prezența stăpânului în regiune.

Concluzii

În încheierea studiului precizăm următoarele: (1) Odată cu obținerea moștenirii Pósafti, familia Gersei a reușit să se instaleze cu succes în regiunea sudică a câmpiei maghiare. Ocazional membri familiei își făceau apariția în zonă, dar reședința de la Sződi nu avea caracterul unei locuințe permanente. Începând cu anul 1507, în urma dobândirii a jumătate din moștenirea maternă, Ioan Pető Gersei a fost socotit membru al categoriei privilegiate a baronilor, nu doar datorită demnităților ocupate, ci și în urma stăpânirii unui patrimoniu funciar demn de statutul său social. Spre deosebire de posesiunile din vestul regatului, pe care le revendicau și celelalte ramuri ale familiei, moșiile din regiunea noastră aparțineau doar celor doi frați, diviziunea făcându-se în anul 1513. Sursele referitoare la aceste moșii dezvăluie aspecte și detalii importante privind circumstanțele și originile relațiilor cu familiile Ország de Guth și Patócsi de Kecskemét. (2). Valoarea posesiunilor aparținătoare domeniului Sződi este determinată, nu doar de poziția și întinderea lor, ci și de veniturile pe care le generau. Lista de socoteli din anii 1517–1518, păstrată până în prezent spre norocul cercetătorului, raportează un profit de 335 florini. Întreaga suma provenită de pe sfertul de domeniu de la Sződi, pe care îl dețineau Ioan Pető și fiul său, Francisc oferă informații privind natura veniturilor și modurile de valorificare a acestora. Astfel, o treime a încasărilor au fost destinate cheltuielilor personale ale stăpânului și ale familiei sale, a doua treime a fost atribuită plăților de întreținere

a domeniului precum aprovizionarea bucătăriei și remunerația slujbașilor și soldaților. Cheltuielile cu soldele soldaților se justifică se pot datora zonei de graniță unde era situat domeniul. Ultima treime din venituri a fost folosită pentru acoperirea plăților diverse, precum achitarea unor datorii, achiziția de piese vestimentare de bază, dar și pentru asigurarea unor cheltuieli neprevăzute. În sine, lista de socoteli nu este suficientă pentru dezvăluirea modului de funcționare a domeniului Sződi, însă pentru istoria familiei Gersei și a regiunii constituie o sursă valoroasă. De asemenea însemnările ce privesc articolele de consum reprezintă o contribuție esențială, adusă cunoștințelor noastre, asupra modului de trai și viață cotidiană în perioada Evului Mediu târziu.

Anexă

Prima parte a anexei conține transcrierea integrală a trei documente medievale. Primele două sunt scrisori private care au fost selectate spre publicare datorită informațiilor pe care le furnizează referitor la achiziția posesiunilor din comitatele sud-estice ale Ungariei pe care le-a făcut familia Gersei. Cele două scrisori sunt urmate de documentul care constituie obiectul principal al studiului nostru, lista de socoteli a domeniului Sződi redactată între anii 1517–1518. Publicarea sa urmărește următoarele repere: (1) cu toate că textul original nu are de rânduri numerotate, pentru a înlesni referințele am recurs la numerotarea anumitor aliniate; (2) pentru o mai bună lizibilitate articolele care redau veniturile le-am prezentat cursiv; (3) greșelile și descifrările incerte sunt semnalate în cazul tuturor documentelor sub formă de note⁶⁹. La finalul studiului am inclus arborele genealogic simplificat al ramurii Pető din neamul Pető Gersei, completând astfel informațiile referitoare la membri familiei din perioada premergătoare bătăliei de la Mohács, publicate de Pál Engel în lucrarea sa de genealogie.

1.
1506, decembrie 15, Arad

Scrisoarea lui Gheorghe Pető Gersei adresată fratelui său, Ioan Pető Gersei în privința intrării în stăpânire a reședinței nobiliare de la Sződi.

Original, pe hârtie pătată, locul pecetii prezintă ruptură. MOL, DL 93 727. (Arh. fam. Festetics, nr. inv.: Arad 110)

⁶⁷ 12 oct. 1507: DL 93 733.

⁶⁸ E. Gálfi: *op.cit.*, 58/72.

⁶⁹ Doresc să îi mulțumesc lui Tibor Neumann și lui Bence Péterfi pentru ajutorul acordat pe parcursul transcrierii textelor.

Magnifi co domino Iohanni Pethew de Gerse, magistro curie fi lie regie maiestatis ac illustrissimi domini Lodowici ducis, domino et fratri nobis honorando.

Post salutem magnifi ce domine noster honorande!

Scit⁷⁰ v(estra) m(agnifi cencia), quod nupe-
rime nos quam indistorte et indecenter misistis
de Buda, et etiam scitis, quam minimis expensis
nos⁷¹ destinastis, quas expensas sive pecunias iam
omnino nos exposuimus hic. Quia hic maximas
necessitates sive ewkaristhias habuimus. Ceterum
sciat v(estra) m(agnifi cencia) et etiam bene constat
v(estre) m(agnifi cencie), quod iam istorum famu-
lorum, videlicet hwzaronum, quos susceperamus
ad unum mensem, mensis ipsorum in brevi expi-
rat, et si ipsos a nobis miserimus sive dimittimus,
extunc erit in detrimentum et in verecundiam
nostram. Ceterum sciatis, quod castellum Zewdhy
vocatam dabunt et assignabunt in manus nostras
secundo die a datarum presencium, videlicet feria
quarta post Lucie virginis, et castellum Zewdhy
est ita desertum, út nulla victualia in eo miserunt,
et sciatis, ut in ipso castello oportet vivere expen-
sis, et neque aliud esse possumus, et etiam ipsos
iobagiones ad castellum pertinentes ipsi ita deso-
laverunt, ut ex eis sive super eos in presenti anno
nullam utilitatem vel fructum recipere possumus,
quia sunt multum pauperes et etiam sunt pauci
iobagiones ad Zewdhy pertinentes, et quod etiam
nosmetipsi dicimus v(estre) m(agnifi centie), dum
erimus insimul, quam pauci sunt. Ceterum peti-
mus atque etiam rogamus v(estram) m(agnifi cen-
tiam), ut nobis pecunias mittere⁷² velitis, quanto
citius potestis, quia iam non habemus. Ceterum
etiam ex famulis nostris, quisque quantum habuit,
extra rogavimus et omnino exposuimus et iam non
habemus⁷³, ubi recipere, quia in istis partibus in
nullo habemus confi denciam aliquam, a quo⁷⁴
rogaremus. Igitur ob amorem Dei omnipotentis
nobis mittere⁷⁵ velitis expensas, et si non miseritis,
credatis, quod magis desideraremus mori, quam
vivere in verecundiam nostram, quia credatis et
sciatis, ad castellum Zewdhy ibimus fl oreno uno
et ortone. Ideo rogamus, ut aliunde facere potestis,

⁷⁰ înainte şters: sc

⁷¹ după şters: de

⁷² în original: mitere

⁷³ după şters: iam

⁷⁴ a quo: deasupra rândului

⁷⁵ în original: mitere

faciatis et credatis, ut inposterum non penite-
bit v(estra) m(agnifi cencia)⁷⁶, quid ad ista bona
expenditis.

Datum in oppido Arad, feria tertia post Lucie
virginis 1506.

Georgius Pethew
de Gerse etc.

[1v] Ceterum sciat v(estra) m(agnifi cencia),
quod villas quatuor, quas a castello Zewdhy rece-
perant sive occupaverant⁷⁷, hoc nomine vocatas
Zenthpal, Aroky, Deechk, Ghylydh demum⁷⁸
recipere volumus sive occupare circa castellum
Zewdhy, si etiam nos incideremus in iudicium vel
aliquis nobiscum iudiciu inciperet propter istas
villas. Insuper dedit nobis modum in istis ipse
Michael Nadasdy ac informavit nos, quid peragere
debeamus, et etiam locuti sumus cum eo⁷⁹, igitur
faciat hoc v(estra) m(agnifi cencia), ut sitis⁸⁰ insi-
mul⁸¹ cum domino Blasio Raskay ac cum Salatiel
et inscribere non permittatis⁸² magistro Stephano
in litteras nostras fassionales, quas coram magistro
Stephano fassi sumus, videlicet possessiones⁸³ illas,
quas ipse Iohannes Wngor famulis suis dedisset et
vendidisset, ac ut ipse Michael Soby sit una nobis-
cum inposterum. V(estra) m(agnifi cencia) litteras
fassionales extradare non permittatis⁸⁴ ipsis, quia
qualiter Bude cum eis⁸⁵ ordinastis sive disposuistis,
in manus nostras castellum Zewdhy non dederunt
illo modo. Si pro bono esse cognoscitis, tunc ita
faciatis⁸⁶, igitur extra recipere minime mittatis⁸⁷.

2.

1513, martie 23, Kecskemét

*Scrisoarea Doroteei Ország de Guth către Ioan Pető Gersei
referitoare la anexa gospodărească urmată a fi construită
pe posesiunea Kér.*

Original, hârtie, păstrează urma unui sigiliu inelar.
MOL, DL 93 762. (Arh. fam. Festetics)

Magnifi co domino Iohanni Pethew de Gerse

⁷⁶ scris deasupra rândului: v(estra) m(agnifi centia)

⁷⁷ după şters: den

⁷⁸ în original: domum

⁷⁹ după şters: et ispe Michael Nadasdy

⁸⁰ după şters: inun

⁸¹ după şters: cum Blasio Raskay

⁸² în original: permitatis

⁸³ cuvânt corectat

⁸⁴ în original: permitatis

⁸⁵ după şters: Bude

⁸⁶ după şters: ex

⁸⁷ în original: mitatis

etc., magistro curie serenissimorum liberorum regie maiestatis, domino et fratri nobis honorando.

Salutem debitam, magnifici domine et frater nobis honorande!

Clare omnem intelligencie⁸⁸ voluntatem eiusdem ab ipso Gwrko adolescente Iohannis Nagh alias castellani vestre dominationis intelleximus, ubi eadem signifi cat nobis, quod domum allodii egregio domino Emerico Pethew construi et erigi facere nullo modo permetteremus. Sciat eadem, quod quantum nostra facultas potuit ac⁸⁹ quivit – et etiam mera exigebat veritas –, eidem allodium in Keer habere minime permisimus, reminisci eandem haut dub[ita]mus dum pariter cum v(estra) d(ominacione) et m(agnificencia) nuper Bude extitissimus, eo tempore eidem declaravimus, quod egregio Emerico Pethew in non divisa possessione facere allodium nequaquam concessimus, ligna vero, que ad huiusmodi domus erectionem et foundationem succidi fecerat dolabrisque planare, ad divisam et partitam subduci fecit portionem, quam vivente domino Iohanne Hwngzor wayvode condvisam habuimus, ubi prohibendi vim minus habemus, obviare etiam nequimus, ex quo ibi distributio sew divisio iam dudum facta est. Sed quia eadem non ignorat, qualis subsequeretur finis, si nos eidem aliquam potestatem illic daremus et faceremus, tamen commisimus castellano nostro intra minus divisas portiones usque ad periculum capitis sui eidem ipsam domum assignari et disponi haut sinat, immo arcendi animum contra eundem semper habeat. Ideo ad illam portionem tantum v[estra] d[ominacio] potestatem habet, ubi nunc domum fundare vult⁹⁰.

Inter(ea) eandem valere optamus felicissime.

Ex Keczkemeth feria quarta magna, anno Domini 1513⁹¹.

Dorothea Orzagh, relicta condam egregii Bartholomei Pathochi

3.
1518, februarie 19, Szödi

Lista de socoteli a domeniului Szödi privind veniturile și cheltuielile din anul 1517/1518 întocmită de Mihail Kiskeszi, castelan de Szödi.

Original, pe hârtie, cu urma unui sigiliu inelar. MOL, DL 93 791. (Arh. fam. Festetics, nr. inv.: Arad 113.)

⁸⁸ scris deasupra rândului: *intelligentie*

⁸⁹ după șters: *quirit*

⁹⁰ în original: *fondare vult*

⁹¹ în original: *15013*

[1r]

Ratio data per egregium Michaellem de Kyskezy castellanum de Zewdy de daciis et proventibus eiusdem castelli anni 1517 et est data domino Francisco Pethew

1. Item primo circa festum Georgii martiris proventus fecit fl. 55

Exitus

2. Item quattuor equos currieros eidem domino Francisco Pethew fl. 13

3. Item quando vestes et alias res domine duxerunt Budam, pro expensis dedi fl. 2,5

4. Item Ladyslao Wasari ratione servitorum dedi fl. 2,5

5. Item dum equos currieros duxerunt ad Keztel expensis fl. 3

6. Item dum domina de Zewdy Budam iverat, remanserat obligata fl. 6,5 pro [...] dedi fl. 6,5

7. Item quando ivit Budam et in remissione servorum fl. 12

8. Item Petro Zekeres dedi fl. 1,5 d. 25

[1v]

9. Item Andree Wasari pro caligis comparandis fl. 0,5

10. Item portario castelli fl. 1,5

11. Item pro debitis propriis, quibus idem dominus Franciscus obligabatur, accepi fl. 10

12. Item domine duos calcios fl. 0,5 d. 4

13. Item pro relacione evocatoriarum fl. 0,5 d. 25

14. Item pecunie exercitiales in estate per singulos fl orenos dicare faciunt fl. 82,5

Exitus

15. Item Andree Wasary pro debitis ex commissione domini fl. 7

16. Item per eundem Andream misi Budam fl. 55

[2r]

17. Item eidem Andree Wasary pro expensis fl. 2

18. Item ad sericum pro domina fl. 1

19. Item duas cismas fl. 1 d. 20

20. Item leczet pro castello fl. 1,5

21. Item claviculos fl. 3

22. Item pro cornibus bovinis fl. 0,5

23. Item pelles agnellinas misi domine fl. 1 d. 15

24. Item avenam emi	fl. 1	54. Avenam	fl. 1
25. Item Iohanni Bernolty	fl. 0,5 d. 25	55. In Lipa pro domino	d. 25
26. Item fenum	fl. 0,5	56. Panes in carnisprivio	d. 32
27. Item portario castri	fl. 2	57. Pisces feria sexta	d. 10
28. Item carpentario	fl. 6		
[2v]		58. <i>Unum (vas vini) in Bodorlaka educillatum exivit ad</i>	fl. 6
29. <i>Item proventus sancti Michaelis archangeli fecit</i>	fl. 48,5 d. 11	59. Sericum	d. 60
		60. Duos calcios	d. 36
30. Item stipendariis ad quattuor menses	fl. 26	61. Valentino calcium	d. 20
31. Item domino Iohanni Pethew per Georgium misi	fl. 16	62. Pannum	d. 50
32. Item caseum et butirum	fl. 1	63. Stabulario subam	d. 46
33. Item Bude domine ad coquinam suam	fl. 3	64. Piper et crocum	d. 24
34. Item solus ibidem exposui	fl. 2	[4r]	
35. Item insuper caules emimus	fl. 1	65. Fenum ⁹⁴	d. 20
		66. Aleca	d. 16
36. <i>Item in istis proventibus de Aroky, de Byke et de Menesy nihil solverunt.</i>		67. Cingula iiii ⁹⁵	d. 12
		68. Mathie Wakmeri	d. 10
37. <i>Item fenum et stramina vendidit fl. 16 et per ipsum Georgium misi domino</i>	fl. 16	69. Piper et crocum	d. 24
		70. Almano stabulario	d. 25
[3r]		71. Mel	d. 25
Ratio de proventibus anni 1518 per eundem data		72. Pileum Stephano Contz	d. 12
		73. Fabiano sartori	d. 6
38. <i>Unum vas vini in Zentpal educillatum exivit fl. 9</i>		74. Ollas	d. 6
Exitus		75. Suttori	d. 6
39. Ad manus domini dedi	fl. 6	76. Pisces	d. 12
40. Cozme pellifici	fl. 0,5 d. 30	77. Ova uzonis	d. 3
41. Ad manus domini dedi	d. 63	78. Ante festum Sancte Agathe ⁹⁶ ad necessaria coquine et candelarum	d. 90
42. Puero Darocz	d. 16	[4v]	
43. Pellifi ci jowo	d. 42	79. <i>Item de Posacastela de pretio fruguum duxerunt</i>	fl. 18
44. Pokrocz et avenam	d. 32		
45. A festo sancte Agathe ad 6tam feriam quadragesime ⁹² carnes bovinas et candelas	d. 68	Exitus	
		80. Unum kepenyegh domino	fl. 1,5
46. <i>Unum vas vini in Gelyd educillatum exivit ad</i>	fl. 6,5	81. Pisces	fl. 0,5
Exitus		Reliqua dominus habet. ⁹⁷	
47. Mastrucam agnellinam	fl. 1 d. 25	82. <i>Item vino in Machalaka⁹⁸ educillato duxerunt fl. 7</i>	
48. Caldare unum fl 1	d. 20	83. tenentur adhuc fl. 1 d. 10 duobus ⁹⁹ stabulariis pro suba eorum	
[3v]		84. <i>Item de pecuniis stipendariorum de eadem Machalaka</i>	fl. 4
49. Oleum	d. 65	⁹⁴ eventual ferrum	
50. Redas et funes	d. 21	⁹⁵ corectat din III	
51. Duos calcios muliebres ⁹³	d. 33	⁹⁶ înainte de 5 februarie (1518)	
52. Parvos calcios	d. 30	⁹⁷ adică 16 florini	
53. Piper et crocum	d. 86	⁹⁸ şters înainte: Posa	
		⁹⁹ lectură nesigură	

⁹² între 5 februarie – 15 martie (1518.)

⁹³ în original: *mulie*

85. <i>Item de Philepteleke de pecuniis stipendiariorum</i>	fl. 3	98. Calcium emerunt domino	d. 60
Exitus		99. Aleca	d. 20
86. Item ordeum emimus	fl. 1	100. Telam	d. 18
		101. Andree Vasary	d. 10
87. <i>Item de vino in Belsewzabreni educillato portarunt</i>	fl. 7	Reliqua dominus habet. ¹⁰⁰	
88. <i>Item de pecuniis stipendiariorum</i>	fl. 3	102. Item pro istis misimus in manibus castellani ad vendendum	
[5r]		fruges valentes adminus	fl. 27
89. Item de precio acervi per incolas de Zenpal empti solverunt minus	fl. 16,5 d. 11	103. Item tria vasa vini ad educillandum valentia adminus	fl. 21
Exitus		104. Item de Zentpal habebit	fl. 6,5 d. 11
90. Andree Wasari	fl. 3,5	[5v]	
91. adhuc tenentur	fl. 6,5 d. 11	Insuper idem castellanus dedit domino in credentiam	
92. <i>Item a castellano accepimus in credentiam</i>	fl. 53	105. Equum unum valentem	fl. 4
Exitus		106. Pelles mardurinas	fl. 4
93. Nicolao litterato	fl. 4	107. A Michaelae Revez unum equum	fl. 4
94. Iohanne Wasperi	fl. 2	108. Sepas	d. 55
95. Andree Vasary	fl. 5	109. Iohanni Wasperi et Andree Vasari calcios	d. 56
96. Telam domino	fl. 1	Eximus de Zewdy feria 6ta post Cinerum et castellanus usque ad illum dum dedit rationem	
97. Stabulario almano	fl. 1	[6r–8v üres]	

¹⁰⁰ adică 38 florini și 92 denari

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

DIE SIEBENBÜRGISCHEN BESITZTUMSVERHÄLTNISSE DES FÜRSTLICHEN ARZTES UND RATES GEORG (GIORGIO) BLANDRATA

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: George (Giorgio) Blandrata, Ioan Sigismund, Ștefan Báthory, Buzd, Alba Iulia.

Keywords: Georg (Giorgio) Blandrata, Johann Sigismund, Stephan Báthory, Bussd, Weissenburg.

Posesiunile din Transilvania ale doctorului și consilierului princiar George (Giorgio) Blandrata (Rezumat)

George (Giorgio) Blandrata (născut în 1515 la Saluzzo; mort în 1588 la Alba Iulia) a ajuns, după studii de medicină la universitățile din Montpellier, Pavia și Bologna, în Transilvania, ca medic personal și consilier privat al reginei Isabella și a fiului ei Ioan Sigismund, activând acolo între 1544 și 1551. În această primă perioadă a prezenței sale în Transilvania, Blandrata nu a beneficiat de dania vreunei proprietăți imobiliare (moșie, casă etc.). Situația s-a schimbat însă odată cu revenirea sa în Transilvania (1563), ca medic personal și consilier privat al principelui Ioan Sigismund. În această calitate din urmă, Blandrata s-a implicat, din însărcinarea principelui, în rezolvarea conflictului interconfesional din Transilvania și deopotrivă în relațiile principatului cu Habsburgii. Ca recompensă a meritelor sale, principele i-a donat în 1564 moșiile Cergău Mare, Cergău Mic și Cristian, toate aflate în comitatul Alba de Jos. Se pare că tot Ioan Sigismund i-ar fi dăruit lui Blandrata și moșia Micești din apropiere de Alba Iulia. Italianul a reușit să treacă apoi cu o remarcabilă iscusință și în slujba noului principe, Ștefan Báthory. Ca emisar al acestuia pe lângă Dieta de la Varșovia (1575), a contribuit la alegerea lui Báthory ca rege al Poloniei. Drept răsplătă, acesta i-a dăruit în 1576 moșia Buzd din comitatul Alba (în anexă se publică documentele legate de această danie). Serviciile pe care Blandrata i le-a adus apoi principelui Cristofor Báthory au fost răsplătite de acesta cu donarea moșiei Chinteni din comitatul Cluj și a jumătate din moșiile Tibru și Băgara din comitatul Alba de Jos. În afară de aceste moșii – pe care Blandrata le-a vândut în cursul vremii –, versatilul italian a mai deținut case de piatră la Alba Iulia și Aiud și un fâneț foarte aproape de Alba Iulia. În testamentul din 1 aprilie 1588, pe care Blandrata l-a întocmit cu foarte puțin timp înainte de moartea sa suspectă (se bănuiește că ar fi fost sufocat de Giorgio, fiul fratelui său Alfonso), el mai deținea ca bunuri imobiliare doar casa și fâneața din Alba Iulia. O explicație ar putea fi faptul că, dorind să se întoarcă în Italia natală, Blandrata și-ar fi transformat averea imobiliară în bani-peșin.

Ende April oder Anfang Mai 1588 ist in seinem auf dem Stadtplatz von Weissenburg (rum. Alba Iulia; ung. Gyulafehérvár) stehenden Haus der vielverdiente fürstliche Leibarzt und gewesene Rat Georg Blandrata aus dem Leben geschieden. Sollte man den Ausführungen des fürstlichen Sekretärs Gyulaffi Lestár, einem übrigens sehr gut informierten Manne, Glauben schenken, so wäre Blandrata nicht eines natürlichen Todes gestorben. In Weissenburg kursierten Gerüchte, daß der betagte Arzt von seinen Neffen Georg, Sohn seines Bruders Alfonso, der sich das Hab und Gut des alten Onkels sehnlichst wünschte, erdrosselt worden wäre und daß dieser noch in der Tatnacht geflüchtet sei¹. Eine weitere Aufzeichnung aus

Sprache in der Festschrift für Professor Petrovics István (Szeged, 2018).

¹ Über das Geburtsjahr wie auch über den genauen Todestag von Blandrata sind sich die Historiker nicht einig; siehe diesbezüglich Burián Mihály, *Dissertatio historico-critica de duplici ingressu in Transilvaniam Georgii Blandratae*, Csiksomlyó, (1806), 270–288 und Jakab Elek, *Nehány adat Blandrata György élete és jelleme ismeréséhez. Keresztény Magvető*, 12 (1877), Nr. 1., 3 und 8–9. Die vollkommenste Biographie Blandrata's verdankt man unseres Erachtens Antonio Rotundà in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Bd. 10, Rom, (1968), 256–264. Hinsichtlich des Geburtsjahres soll bemerkt werden, daß Blandrata, da er im August 1553 in Wien vom dortigen päpstlichen Nuntius Martinengo als 21. Zeuge bei der Untersuchung von Georg Martinuzzi's Tod (17. Dezember 1551) verhört wurde, selbst zu Protokoll gab, er sei 37 Jahre alt. Sein Geburtsjahr müßte also in die zweite Hälfte des Jahres 1515 oder zu Beginn des folgenden zu setzen sein. Über den Tod Blandrata's schreibt der fürstliche Sekretär Gyulaffi Lestár folgendes: „1588. Moritur Blandrata Albae

* Freischaffender Historiker, Bukarest; e-mail: costinfeneșan@yahoo.com Vorliegender Aufsatz erschien in ungarischer

dieser Zeit läßt uns übrigens wissen, daß sich Blandrata am Vortag seines Todes, der urplötzlich eingetreten sein soll, noch wohlauf befand². Mehr noch, der alte Herr stand ganz gewiss noch unter dem aufwühlenden Eindruck der jüngst gegen ihn erhobenen Beschuldigung wegen ärztlicher Malpraxis. Am 25. März 1588 beanstandete nämlich Blandrata vor dem Weissenburger Kapitel die unwahren Aussagen zweier Zeugen, Váradi Pál und Thömsövény István, beide Schreiber bei der großen fürstlichen Kanzlei, in seinem Prozess mit den Adligen Ravazdy György, Zsigmond Sohn des verstorbenen Thorny(ai) Tamás³ und Borbély Gáspár hinsichtlich der dem Thorny(ai) verschriebenen Arzneien. Diese behaupteten nämlich, Blandrata habe durch Vermittlung des Borbély „dicto Thomae Thorny opium administrasset aut ullam adhibuisset mixturam illi mitridatico, quod ipso pro somno conciliando recta mensura et iuxta medicam peritiam suam eidem Thomae Thorny exhibendo per praefatum Casparem Borbély misisset.“⁴ Es mag sein, daß sich nun Blandrata – sowohl von dieser Beschuldigung bedrückt,

Juliae mense Aprili, non sine suspitione strangulationis, quod scelus nepoti eius, qui pecuniae eius inhiabat, tribuebant. Et quidem is ea ipsa nocte se subduxit.“; siehe Szilágyi Sándor, Gyulaffi Lestár történeti maradványai. *Történelmi Tár*, 1893, 120–121. Für den gewalttätigen Tod Blandrata's, diesmal am 5. Mai 1588, plädiert unter gewiss phantasievoll erdichteten Umständen auch Georg Soterius. Dieser schreibt folgendes: „Quemadmodum scientia theologica summo ei incommodo fuit, ita medica ars vitam ei ademit. Cum enim fratris sui filius ex eo percontaretur, qua ratione facillime homo ex hac vita tolli posset, quin signa violentiae apparent, respondit ei: < Si longo arena pleno sacco homo supine decumbens in orificio stomachi percuteretur, suffocatum iri.>. Artem hanc diabolicam in magistro suo tentavit anno 1588 die 5-a Maii, dum esset annorum 84 (sic!)“; siehe Burián Mihály, *Dissertatio historico-critica*, 274–275. So müßte unseres Erachtens Blandrata's Todestag in die Zeitspanne zwischen der zweiten Hälfte des Monats April und den 5. Mai 1588 zu setzen sein. Siehe auch die Ausführungen von Jakab Elek, Nehány adat, 10.

² So schreibt der 1588 in Siebenbürgen und Polen im Interesse der Gegenreformation wirkende Leonardus Rubenius folgendes über die Todesumstände Blandrata's: „Blandrata, cui cum sano ante aedes eius affuissem, subito extinctus est. Utrum à Satana, an ab affine? *Toto quo fui in Transsilvania tempore, sub iudice lis fuit.*“; siehe Burián Mihály, *Dissertatio historico-critica*, 287.

³ Thornyai Tamás fungierte als Banus von Karansebesch und Lugosch vom 13. September 1577 bis zum 6. Februar 1585; siehe Dragoş Țigău, Bani de Caransebeş și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (I). *SMIM*, 16 (1998), 240.

⁴ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlése Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kolozsvár, (2006) (Erdélyi történelmi adatok, VIII.1), Nr. 535, 201.

wie auch mit Rücksicht auf sein hohes Alter – entschlossen habe, sein Testament auf Papier zu setzen⁵. Schon am 1. April 1588 verfügte er in seinem Weissenburger Haus über das Los seines verbleibenden Besitztums. Als Universalerben (*universalis et perpetuus haeres*) bestimmte er seinen Neffen Georg, Sohn seines Bruders Alfonso, mit der ausdrücklichen Verpflichtung sein unitarisches Glaubensbekenntnis ja nicht aufzugeben. Im Falle daß sich Georg trotzdem zum Katholizismus bekehren lassen sollte, würde er seines Erbrechtes verlustig werden, das in der Folge an seinen jüngeren ungenannten Bruder zu übergehen hatte. Oberhofmeister Gálfi János und Oberkanzler Kovácsóczy Farkas wie auch der regierende Fürst Sigismund Báthory waren gebeten, dem Neffen Georg in allen Erbtumsfragen beizustehen. Seltsamerweise bezieht sich Georg Blandrata in seinem Testament lediglich auf die beweglichen Habschaften und erwähnt mit keinem Wort die möglichen – wie weiterhin zu ersehen sein wird – Grundbesitzungen. In seinem letzten Willen bestimmte der alte Herr die Erfüllung von fünf Legaten. Dem jungen Fürsten Sigismund Báthory vermachte er seine ganze Bibliothek mit Ausnahme der lutherischen und der Medizinbücher, die ihn – so Blandrata – sowieso nicht interessierten. Zum Andenken bekam der Fürst noch zwei vergoldete Silberbecher, zwei Kerzenständer aus Alabaster und eine Salzbüchse aus Kalzedon. Dem siebenbürgischen Statthalter Ghiczy János hinterließ Blandrata zwei Lanzen in einer Hülse, ein italienisches Schild aus vergoldeten Eisen, einen italienischen Helm aus vergoldeten Eisen und ein Schießgewehr. Oberhofmeister Gálfi János sollte ein vergoldetes Silberschmuckstück für sein Pferd erhalten. Den Oberkanzler Kovácsóczy Farkas bedachte Blandrata mit seinen Büchern aus den Bereichen der Medizin, Chyrurgie und Sezierung, wie auch mit den lutherischen und anderen Theologiebüchern. Hinzu kam noch eine drei Mark schwere Salzbüchse aus Silber. Seinem guten Freund Albert Huet (Süvegh), dem Hermannstädter Königsrichter, vermachte Blandrata 12 neue Silberlöffeln in Gewicht von vier Mark, einen mit vergoldeten Silber verzierten polnischen Säbel und zwei große Goldgeldstücke in Wert von 20 Goldgulden. Seiner Dienstmagd Katalin hinterließ Blandrata 50 bei Albert Huet befindliche Silbergulden. In einem Sonderverzeichnis waren die restlichem im Haus und in der Hauswirtschaft befindlichen

⁵ Den Text hat Jakab Elek, Nehány adat, 21–24 veröffentlicht, u.zw. nach einer Vorlage in der Urkundensammlung des Grafen Kemény József.

Habschaften eingetragen, die Blandrata's Neffen Georg gehören sollten: das restliche Geld, Ringe, Kleider, Ledersachen, Pferde, Teppiche, Waffen, Werkzeuge, Küchengeschirr, Weizen, Heu, Wein, Hafer, Hemde, Decken Kisten usw.

Die Tatsache, daß Blandrata seinen Neffen am 1. April 1588 testamentarisch zum Universalerben bestimmt hatte, läßt uns voraussetzen, daß dieser kaum einen Beweggrund gehabt hätte diesem das Leben gewalttätig zu nehmen, umsomehr als sein Onkel schon ein betagter und womöglich gebrechlicher Mann war. Darum ist nicht zu wundern, daß er als vermeintlicher Mörder des alten Herrn in Weissenburg selbst das Erbe seines verstorbenen Onkels feierlich angetreten hat. Hätte es auch nur einen einzigen stichigen Beweis gegeben, daß der junge Blandrata seinen Onkel und Gönner umgebracht habe, so wäre er sicherlich nicht in Weissenburg nach so kurzer Zeit erschienen. So unterzeichnete er noch am 21. Mai 1588 eine Erklärung⁶ in der er bemerkte, daß „*piae memoriae observandissimus [Georgius Blandrata] proximis diebus e vivis fuit sublatu isque in testamento suo, quod ante obitum commune rerum omnium suarum haeredem ea lege [me] constitueret, ut in fide et religione christiana ac evangelica, quam abdicato semel papatu amplexus sum, constanter perseverem.*“ Aufgrund der im Testament vorgesehenen Klausel verpflichtete sich der junge Georg Blandrata seine Glaubensbekenntnis lebenslang nicht ändern zu wollen, ansonsten „*paratus sum poenam eam in testamento expressam subire, nempe ut omnibus facultatibus à dicto patruo mihi relictis fratri meo illico cedam.*“ Über Grundbesitz oder Häuser wird auch in dieser Erklärung, wo nur von *omnibus facultatibus* die Rede ist, wie übrigens im Testamente selbst, kein Wort erwähnt.

Welches waren nun tatsächlich die Besitzumsverhältnisse des Georg Blandrata während der kürzeren (1544–1551) oder längeren Zeit (1563–1588) die er in Siebenbürgen verbracht hat? Als angesehenen Arzt⁷ und dann als persönlicher

Berater von Johann Sigismund und Stephan Báthory, als politischer Makler und Diplomat wie auch als geschickter Vermittler im konfessionell aufgewühlten Siebenbürgen mußten Blandrata's Verdienste von der Obrigkeit bestimmt reichlich belohnt worden sein, sei es mit verschiedenen Geldgeschenken und anderen Kostbarkeiten, sei es mit Schenkung von verschiedenen Landgütern. Im Folgenden wollen wir uns aufgrund der uns zur Verfügung stehenden Unterlagen auf eben diese letzte Frage beziehen.

Aus der ersten Zeit die Blandrata in Siebenbürgen verbracht hat (1544–1551) sind uns keine Auskünfte bekannt, daß Königin Isabella ihren Arzt und Berater mit Gütern oder sonstigen Grundeigentümern beschenkt hätte, obwohl er seiner Herrin in allen wechselvollen Umständen sehr treu an der Seite gestanden ist. Er begleitete sie nach Kaschau (Košice), nach Polen, nach Ratibor und Oppeln und wieder nach Polen; 1552 führte er im Auftrag der Königin Isabella heikle diplomatische Verhandlungen mit Ferdinand I. von Habsburg. Bekannt ist uns nur, daß ihn Ferdinand seinerzeit belohnt hat⁸. Immerhin scheinen die Geldgeschenke die Blandrata für seine diplomatische Tätigkeit erhalten hat, wie auch seine ärztlichen Honorare, ihm eine materielle Sicherheit

der zukünftigen ungarischen Königin, gewidmet hat, ein Umstand der ganz gewiss zu seiner ersten Berufung nach Siebenbürgen (1544) beigetragen haben mag.

⁸ Siehe den autographen Brief Blandrata's an Ferdinand vom 25. Juli 1551 (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, *Hungarica*, Fasz. 58, Konv. 3, fol. 94–95):

Serenissime ac invictissime rex, domine et domine semper clementissime, post obsequiorum meorum fidelium perpetuam commendacionem.

Torquem ducentorum aureorum et praeterea annuales centum nomine Maiestatis Vestre michi dono dedit illustrissimus dominus Jo(annes) Baptista Castaldus, generalis in hoc regno Maiestatis Vestre Serenissime, vir certe integerrimus, iudicio et ingenio felicissimus, qui vnicus inter arduas difficultates et miram gentem facilius aspirare et evadere poterit, cum dignoscatur verus et adamantinus Hungarorum malleus.

Hoc regio et amplissimo munere favor et benignitas Maiestatis Vestre Serenissime longe fuit gravior, quod me in visum literis clementissimis dignata sit. Hanc ego non exigam gratiam auro vel argento non fovebo, sed fide et offitiis fortius alam ac igam interim eovsque fructum aliquem mee servitutis non presentiet.

Ceterum, cum priora nostra non displicuerit, nunc quoque aliquod numismata selecta mittimus, quamquam copiosissimam intelligamus esse M(aiestati) V(estre) Ser(erenissime). Sunt 20 argentea et cuprea aliquod, vti iudicia sinceritatis mee hec paucula eo animo quo priora intueri dignabitur. Et Deus fortunam invictam Maiestati Vestre Serenissime reddat. Ex Colosvar, die 25. Julii 1551.

M(aiestatis) Vestre Serenissime humillimus servitor,
Georgius Blandrata.

⁶ Den Text veröffentlichte erstmals Burián Mihály, *Dissertatio historico-critica*, 276–277 nach dem damals im Weissenburger Kapitulararchiv befindlichen Original. Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, Bd. 3, Bukarest, (1931), Nr. 80, 133–134 veröffentlichte den Text nach einer in einer Privatsammlung aus Ungarn befindlichen Vorlage.

⁷ Blandrata hat Medizin zu Montpellier, Pavia und Bologna studiert. Es sei noch zu bemerken, daß Blandrata sein 1539 in Straßburg erschienenen Buch *Gynaecorum ex Aristotele et Bonaciolo à Georgio Blandrata, medico Subalpino, noviter excerpta de fecundatione, gravitate, partu et puerperio* der polnischen Königin Bona Sforza und ihrer Tochter Isabella,

verschafft zu haben. Nachdem er sich vorübergehend in Wien (1553), Pavia (1554–1556), Genf (1556–1558) und Polen (ab November 1558) aufhielt, kehrte Blandrata im Juni 1559 für kurze Zeit nach Siebenbürgen zurück, um der dahinsiehenden Königin Isabella (die am 15. September 1559 gestorben ist) ärztlich beizustehen. Im September 1563 lud ihn dann Johann Sigismund, der gewählte ungarische König, der ihn schon gut aus der Zeit von 1544 bis 1551 kannte, nach Siebenbürgen ein, um ihm sowohl als Leibarzt wie auch als Privatberater beizustehen. In dieser Zeit übte Blandrata einen großen Einfluß auf Johann Sigismunds innere (ganz besonders in konfessioneller Hinsicht) wie auch auswärtige Politik aus. Als Vertreter des Fürstens nahm Blandrata an der Kirchensynode von Großenyed (rum. Aiud; ung. Nagyenyed) teil (1564), bei welcher ein Ausgleich zwischen den lutherischen und kalvinistischen Glaubensgenossen erzielt werden sollte. Blandrata's Ansehen stieg Tag für Tag. Darüber schreibt am 19. Dezember 1564 der italienische Hauptmann Giovanandrea Gromo, der gerade Siebenbürgen besuchte hatte, folgendes: „Giorgio Blandrata, phisico da Saluzzo, nella cui medicinal arte tanto Sua Maestà [d.h. Johann Sigismund] confida, che l'ha fatto il più secreto consigliere che habbi.“⁹ Dieser hervorragenden Stellung verdankte Blandrata auch seine erste auf uns gekommene Güterschenkung in Siebenbürgen. 1564 oder 1565¹⁰ schenkte Johann Sigismund seinem Leibarzt und Privatberater die Güter Magyar Cserged (rum. Cergău Mare, im Kreis Alba), Bolgár Cserged (rum. Cergău Mic, im Kreis Alba) und Keresztényfalva (rum. Cristian; dtsh. Großau; im Kreis Sibiu) alle im Unter Albenser (Alsó Fehér) Komitat. Diese waren zusammen mit anderen Gütern durch den vom Klausenburger siebenbürgischen Landtag am 15. November 1556 gefassten Beschluß dem Weissenburger Kapitel weggenommen (säkularisiert) und nun von Johann Sigismund an seinen treuen Mitarbeiter verschenkt. Der schon erwähnte Giovanandrea Gromo will noch wissen, daß Blandrata zur selben Zeit auch das Gut Kisfalud (rum. Micești, derzeit in Alba Iulia eingemeindet) erhalten haben soll¹¹. Allen Anschein nach war das eine Belohnung für die Verdienste die sich Blandrata als Vorsitzender der Kirchensynode von Großenyed

(1564) erworben hatte. Nur ist Blandrata nicht für lange Zeit in Besitz dieser Güter geblieben. Am 29. Mai 1573 verkaufte er die Güter Magyar Cserged, Bolgár Cserged und Keresztényfalva um die ansehnliche Summe von 6000 Gulden an Christophorus Bathory, damaligen Obergespan von Bihar und Großwardeiner Festungskapitän, dem zukünftigen Fürsten von Siebenbürgen¹². Grund für diesen Verkauf waren dringende materielle Notwendigkeiten Blandrata's, die aber nicht näher bezeichnet werden. Um ein eintragreicheres Gut erwerben zu können verkaufte Blandrata am 16. Februar 1575 um 3000 Gulden auch sein Gut Kisfalud dem damaligen fürstlichen Rat und Sekretär Berzevichy Márton¹³. Übrigens ist es dem geschickten Italiener unitarischen Glaubens auch nach dem Tode seines Gönners Johann Sigismund (10. März 1571) nur zu gut gelungen, sich auch dessen Nachfolger, dem Fürsten Stephan Báthory, der römisch-katholischen Glaubens war, unentbehrlich zu erweisen. Die vom Thordaer siebenbürgischen Landtag 1572 verkündete Religionsfreiheit für die vier akzeptierten Glaubensbekenntnisse (römisch-katholisch, lutherisch, kalvinisch und unitarisch) hat nun Blandrata's Stellung entsprechenderweise gefestigt. Er übte weiterhin einen gewissen Einfluß auf die Beziehungen Stephan Báthory's zu den Habsburgern während des Jahres 1573 aus, aber seine Sternstunde sollte erst im Sommer und Spätherbst des Jahres 1575 schlagen. Als Békés Gáspár im Frühsommer des Jahres 1575, der mit Unterstützung der Habsburger und verschiedener siebenbürgischer Mitgänger den Fürstenhut an sich bringen wollte, in der Schlacht bei Kerelöszentpál (rum. Sânpaul) am 10. Juli von Báthory's Truppen aufs Haupt geschlagen wurde, hielt Blandrata treu zu seinen Oberherrn und erwies sich danach als dessen gewandter Makler. Oktober-November 1575 weilte der Italiener in Warschau, um beim polnischen Landtag die Wahl Stephan Báthory's zum König von Polen zu betreiben. Sein dortiges Wirken wurde am 14. Dezember 1575 durch die Wahl Báthory's zum König glänzend gekrönt. Die entsprechende Belohnung seitens des Siegers blieb auch nicht lange aus. Noch am 17. Januar 1576 schenkte der frischgebackene polnische König in seiner Eigenschaft als siebenbürgischer Wojewode (Fürst) seinem getreuen Georg Blandrata aus Saluzzo, „Doktor der Heilkunde und unser Rat“ (*doctoris phisici et consilarii nostri*), und seinen Erben das ganze

⁹ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului Moldovei și Țării Românești*, Bd. 1, Bukarest, (1929), Nr. 312, 256.

¹⁰ Die Schenkungsurkunde ist uns leider nicht erhalten geblieben; siehe Jakob Elek, *Nehány adat*, 15.

¹¹ Jakob Elek, *Nehány adat*, 15–16.

¹² Ebd. 16.

¹³ Ebd., 17.

sächsisches Gut Szászbuzd (rum. Buzd; dtsh. Bussd; gegenwärtig Dorf der Gemeinde Brateiu im Kreis Sibiu), das sich im Weissenburger Komitate befand. Dieses gehörte ehemals dem Kápolnai Bornemissza Boldizsár, von dem es aber, da dieser ein Mitgänger des Békés Gáspár gewesen war, laut Beschluß des Klausenburger Landtags vom 25. Juli 1575, beschlagnahmt worden ist¹⁴. Noch am selben Tag (17. Januar 1575) beauftragte Báthory zwei Schreiber seiner Kanzlei (Kolosvári János und Balasfi János) und weitere vier Edelleute (Springi Járó Mihály, Kisenyedi Veres Menyhárt, Gáltóvi Balázs und Pokafalvi Kemény János) Blandrata in den Besitz des Gutes Szászbuzd einzusetzen¹⁵. Am 18. Februar 1576 berichtete man Báthory, daß der Auftrag ohne jegliche Widersetzung durchgeführt worden ist¹⁶. Um seines neuen Besitzes sicher zu sein, forderte Blandrata vom polnischen König und siebenbürgischen Wojewoden eine Bestätigung der Inbesitznahme und erhielt diese auch am 13. März 1576¹⁷.

Blandrata behielt seinen Einfluß weiterhin auch beim strengkatholischen Nachfolger Stephan Báthory's, dessen Bruder Christophorus. Nur zog es der wendige Italiener vor, seinen engen Freund und unitarischen Glaubensgenossen Dávid Ferenc nicht nur gänzlich zu verlassen, sondern auch an dessen Verurteilung und Festungshaft tückischerweise mitzumachen (1579). Dafür wurde er vom Fürsten auch prompt belohnt. 1580 schenkte ihm Christophorus Báthory, mit dem Recht der Weitervererbung, das ganze Gut Kajantó (rum. Chinteni, im Kreis Cluj) im Koloser Komitat, sowie auch je eine Hälfte der Güter Tiburcz (rum. Tibru, Dorf der Gemeinde Cricău im Kreis Alba) und Bogártelke (rum. Băgara, Dorf der Gemeinde Aghireşu im Kreis Cluj), letztere zwei jedoch nur auf Lebenszeit. Alle drei Güter gehörten ehemals dem Konvent aus Kolos-Monostor (rum. Cluj-Mănăstur) und fielen noch zu Zeiten der Königin Isabella und Johann Sigismunds dem fürstlichen Fiskus zu. Christophorus Báthory räumte Blandrata noch das Recht ein, diese Güter um 2600 Goldgulden an Lónai Kendi Sándor, fürstlichen Rat und Obergespan des inneren Szolnoker Komitats zu verkaufen¹⁸.

Blandrata verbrachte seine letzten Lebensjahre

ganz zurückgezogen. Seine unitarischen Glaubensgenossen, d.h. die Anhänger von Dávid Ferenc, mißtrauten ihm und meideten ihn. Es kamen sogar falsche Gerüchte auf, der Italiener hätte Beziehungen zu die nach Siebenbürgen von Christophorus Báthory gerufenen Jesuiten geknüpft und wäre zum Katholizismus übergetreten. Man sprach sogar, Blandrata hätte den Wunsch geäußert, nach Italien (in Bologna) zurückkehren zu wollen.

Außer den oben schon erwähnten Gütern besaß Blandrata weitere Grundbesitze in Siebenbürgen, nur sind uns die Umstände und das Datum als er diese erworben hat nicht bekannt. So tritt 1586 während eines in Weissenburg ablaufenden Besitzumsprozesses unter den verhörten Zeugen auch ein gewisser rumänischer Leibeigene, Thomas Kenéz, aus dem Blandrata gehörigen Dorfe Táté (rum. Totoi, Dorf der Gemeinde Sântimbru im Kreis Alba) auf¹⁹. Auch besaß Blandrata noch in seinem Sterbejahr eine Heuwiese in unmittelbarer Nähe der Stadt Weissenburg²⁰. In Großenyed hatte Blandrata ein aus Stein gut gebautes Haus, das er von Cratter Lukács und dessen Ehefrau kauftlich erworben hatte, um danach dort einen seiner Verwandten wohnen zu lassen. Nach dessen Tod hat Blandrata das Haus, um es eines drohenden Verfalls zu entziehen, am 5. März 1581 an den Großenyeder Einwohner Mészáros András um 290 Gulden verkauft²¹. Schließlich besaß Blandrata ein weiteres aus Stein gebautes Haus in Weissenburg, auf dem Stadtplatz, das ihm aus fürstlicher Schenkung zugekommen ist. Nach Blandrata's Tod übernahmen es seine Erben, von denen es der Fürst Sigismund Báthory um eine bestimmte Summe Geld auslöste. Am 18. April 1591 schenkte er dann dieses Haus einem anderen Italiener, seinem Architekten Simone Genga, der ihm bei verschiedenen Militärbauten gute Dienste geleistet hatte²².

Eine Frage sollte unseres Erachtens beantwortet werden: besaß Blandrata am Tage an welchem er seinen letzten Willen zu Papier brachte (1. April 1588) noch andere Immobilien außer des Hauses in Weissenburg und der in unmittelbarer Stadtnähe

¹⁴ Siehe den Text der Schenkungsurkunde bei Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, Bd. 2, Bukarest, (1930), Nr. 75, 96–98.

¹⁵ Siehe Urkunde 1 im Anhang.

¹⁶ Siehe Urkunde 2 im Anhang.

¹⁷ Siehe Urkunde 3 im Anhang.

¹⁸ Jakab Elek, Nehány adat, 18.

¹⁹ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*, Nr. 472, 179.

²⁰ *Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2005 [Erdélyi történelmi adatok, VII. 3], Nr. 855, 248.

²¹ *Ebd.*, Nr. 145, 80 und Nr. 424, 145; siehe auch Jakab Elek, *Nehány adat*, 20–21.

²² *Ebd.*, Nr. 1494, 403.

befindlichen Heuwiese? Hatte er bis dahin allen weiteren Grundbesitz zu klingendem Geld verwandelt in der geheimen Absicht einer möglichen Rückkehr nach Italien? Darauf könnten uns nur weitere Archivfunde eine klare Antwort geben.

1. 1576 *Januar 17, Gyulafehérvár*. Stephan Báthory, Wojewode (Fürst) von Siebenbürgen, beauftragt Kolosvári János und Balasfi János, Sekretäre seiner Kanzlei, wie auch den Springi Járý Mihály, Kisenyedi Veres Menyhárt, Gáltóvi Balázs und Pokafalvi Kemény János, den Doktor der Heilkunde und fürstlichen Rat Georg Blandrata aus Saluzzo in den Besitz des sächsischen Gutes Szászbuzd im Weissenburger Komitat einzusetzen, das dem Kápolnai Bornemissza Boldizsár wegen dessen Anhänglichkeit zu Békés Gáspár laut Beschluß des Klausenburger Landtags vom 25. Juli 1575 beschlagnahmt worden ist.

Abschrift in der Urkunde vom 18. Februar 1576 des Notärs Springi Járý Mihály und des fürstlichen Schreibers Kolosvári János.

STEPHANVS Bathory de Somlyo, vayvoda regni Transsylvaniae et Sicularum comes etc., fidelibus nostris, egregiis et nobilibus Joanni Coloswary et alter Joannis Balasfy, scribis Cancellariae nostrae, de Curia nostra ad id specialiter transmissis, item Michaeli Jary de Spreng, Melchiori Veres de Kysenyed, Blasio Galteowy et Joanni Kemeny de Pokafalwa, salutem et favorem. Cum nos digum et honorificum habentes respectum fidei praeclarae, integritatis et fidelium servitiorum gratuitorumque meritorum fidelis nostri, generosi domini Georgii Blandratae Salussii ¹ doctoris phisici et consilarii nostri, que ipse primum huic regno et serenissimo principi condam Joanni Secundo, Dei gratia electo regi Hungariae etc. pia memoriae, per multos annos ac deinde nobis tum arte sua medica consilioque frugifero, tum vero in obeunda legatione Polonica in comitiis Varsaviensibus, quo amplissimi status et ordines regni Poloniae novi regis creandi causa convenerant, fidelem et promptam operam navantem, exhibuit et impendit, totalem igitur et integram possessionem nostram Saxonicaem *Bwzd* vocatam, in hoc comitatu Albensis Transsilvaniae existentem habitam, quae alias Balthasaris Bornemizza de Kapolna praefuit, sed ex quo idem Balthasar Bornemizza, immemor fidei et fidelitatis suae nobis et huic regno nostro debite, Caspari Bekes, notorio atque proscripito huius regni hosti, vnacum aliis complicibus suis adherens atque factiones et partes eius totis iuribus fovens, cum eodem Caspare Bekes arma contra

nos et publicum regni statum sumere veritus non fuisset, ob idque, iuxta fidelium nostrorum dominorum regnicolarum iudiciariam deliberationem in comitiis eorum generalibus ex edicto nostro ad festum beati Jacobi apostoli in anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo quinto proxime praeteritum in civitate nostra Coloswariensis celebratis factam, nota perpetuae infidelitatis ac amissione omnium bonorum vnacum aliis infidelibus condemnatus, ad nos consequenterque collationem nostram rite et legitime devoluta esse dinsocitur et redacta, simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, foenetis, sylvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis vinearumque promontoriis, piscinis, piscaturis aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis, ad eandem possessionem *Bwzd* de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, sub suis veris metis et antiquis limitibus existentibus, memorato Geogio Blandratae ipsiusque haeredibus et posteritatibus vniversis, vigore aliarum literarum nostrarum donationalium superinde confectarum et emanatarum² in perpetuum, salvo iure alieno, dederimus, donaverimus et contulerimus (volumusque eundem)³ in dominium praescriptae possessionis per vos legitime facere introduci.

Pro eo fidelitatibus vestris harum serie committimus et mandamus firmiter, ut acceptis presentibus statim simul vel duo vestrum, sub oneribus alias in talibus observari solitis, ad faciem praescriptae possessionis *Bwzd*, vicinis et commetaneis eiusdem vniversis inibi legitime convocatis et praesentibus accedendo, introducatis praefatum Georgium Blandratam in dominium praescriptae possessionis statuatisque eandem eidem suisque haeredibus et posteritatibus vniversis simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet praemissae donationis nostrae titulo (eidem)³ incumbenti perpetuo possidendam si non fuerit contradictum. Contradictores vero, si qui fuerint, evocetis eosdem ibidem contra annotatum Georgium Blandratam ad decimum quintum diem à die huiusmodi contradictionis eorum fiendis computantem in curiam nostram, nostram scilicet in praesentiam, rationem contradictionis ipsorum reddituros efficacem. Et post haec vos huiusmodi introductionis et statutionis vestrae seriem simulcum contradictorum et evocatorum, si qui fuerint, *vicinorumque*⁴ et commetaneorum qui praemisse statutioni intererunt nominibus et cognominibus

terminoque assignato, ut fuerit expeditum, nobis fide vestra mediante referre vel rescribere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in civitate nostra Alba Julia, decima septima die mensis Ianuarii, anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo sexto.

¹ So in der Vorlage; soll wohl *Saluzzii* heißen.

² Die im gräflich Bethlen'schen Archiv in Budapest aufbewahrte fürstliche Schenkungsurkunde vom 17. Januar 1575 hat Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, Bd. 2, Bukarest, (1930), Nr. 75, 96–98 veröffentlicht.

³ Stark verwaschener Text.

⁴ Aus Versehen wiederholt.

2. 1576 Februar 18, Szászbuzd. Springi Járý Mihály als Notär und Kolosvári János als Schreiber berichten Stephan Báthory, Wojewoden (Fürsten) von Siebenbürgen, daß sie Georg Blandrata, Doktor der Heilkunde und fürstlichen Rat in den Besitz des ihm geschenkten Gutes Szászbuzd ohne jeglichen Gegensatz eingesetzt haben. Abschrift in der Urkunde vom 13. März 1576 des polnischen Königs und siebenbürgischen Wojewoden (Fürsten) Stephan Báthory.

Illustissimo principi et domino, domino Stephano Bathory de Somlyo, vaivodae Transsylvanensis et Siculorum comiti etc., domino nobis gratiosissimo.

Interior vero continens in haec verba sequitur:

Illustrissime princeps et domine, domine nobis gratiosissime, perpetuorum fidelium servitiorum nostrorum in favorem Celsitudinis Vestrae humillimam oblationem. Vestra noverit Celsitudo, nos literas eiusdem statutorias et introductorias pro parte generosi domini Georgii Blandratae Salussii, doctoris phisici et consilarii Celsitudinis Vestrae, emanatas nobisque inter alios in eisdem literis nominatim conscriptis praeceptoriae sonantes et directas, ea qua decuit reverentia et observantia recepisse in haec verba:

< es folgt in Abschrift die Urkunde des siebenbürgischen Wojewoden Stephan Báthory vom 17. Januar 1576 >

Nos itaque mandatis Celsitudinis Vestrae per omnia, ut tenemur, obedire et satisfacere volentes, decima sexta die mensis Februarii ad faciem praescriptae possessionis Bwzd, vicinis et commetaneis vniversis, videlicet prudentis et circumspectis Ambrosio Lucz, iudice regio et Paulo Grocz, iurato oppidi Zeredahely, item providis Laurentio Gezler iudice, Saphirae Moyzyn et Philippo Hor iurato, Valentini Theoreok ex Springh, Oppra Lass iurato

praefati Valentini Theoreok et Petro Orbas kenezio, Kathar(inae) (...)erew ¹, Nicolai Orbay ex Drasso, Petro Prwna iudice, Leonardi Barabassy et Petro Bele iurato Catherinae, Nicolai Hozzwteleky ex eadem Hozzwtelek, generosarum quondam dominarum relictrum, Petro Molis iudice, Joannis Forro, Michaelae Zaz iurato, Joannis Ghyongway, Be(nedicti) Berde iudice, Blasii Toldalagi et Krwche Herchye iurato Sigismundi Sarpataky, Lwpw Herchye iurato Francisci Henter ex Kysenyed possessionibus, videlicet commorantibus egregiorum ac nobilium, iobbagionibus (de super)² pluribus in ibi legitime convocatis et presentibus accedentes, introduximus praefatum Georgium Blandratam in dominium praescripte possessionis Bwzd statuimusque eandem eidem suisque haeredibus et poste(ritatibus vniversis, ibique)² moram continuam facientes, nullo penitus ibi coram nobis contradictore apparente. Cuiusquidem executionis nostrae seriem, uti per nos est expedita, Celsitudini Vestrae fide nostra mediante rescripsimus (oramusque Deus)² maximus sanam et foelicem ad sua vota diutissime pro conservacione patriae nostrae conservare dignetur. Datum in dicta possessione Bwzd, decima octava die Februarii, tertia videlicet (statucionis nostrae)², anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo sexto.

Subscriptum erat: Eiusdem Celsitudinis Vestrae fideles servitores Michael Jary de Springh et Joannes Coloswary, notarius et scribe (Cancellariae eiusdem Celsitudinis Vestrae)².

¹ Der Text ist verwaschen und fast unlesbar.

² Der äußerst verwaschene Text wurde dem Sinn nach ergänzt.

3. 1576 März 13, Brassó. Stephan Báthory, König von Polen und Wojewode (Fürst) von Siebenbürgen, transkribiert und bestätigt auf Ansuchen von Georg Blandrata den Bericht über dessen Einsetzung in den Besitz des Gutes Szászbuzd.

Biblioteca Academiei Române București, *Colecția Documente Istorice*, pachetul CCCII, nr. 24. Originalurkunde auf Pergament; das angehängte Siegel fehlt; erhalten geblieben ist nur die weiß-blau-gelbe Seidenschnur.

NOS, STEPHANVS, DEI GRATIA electus rex Poloniae, magnus dux Lituaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Kioviae, Voliniae, Podlachiae Livoniaeque etc. dominus, princeps Transsylvaniae etc., memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit vniversis, quod pro parte et in persona fidelis nostri, generosi Georgii Blandratae Salussii,

doctoris phisici et consilarii nostri, exhibitae sunt Maiestati Nostrae et praesentatae quedam literae (relator)iae ¹ egregiorum et nobilium Michaelis Jary de Springh et Joannis Coloswary, notarii et scribae Cancellariae nostrae, hominum videlicet nostrorum, in simplici pappiro clause confectae sigillisque eorum vsualibus in cera viridi obsignatae, super legitima (statu)tione ¹ et introductione dicti Georgii Blandratae eiusque haeredum et posteritatum vniversarum in dominium totalis et integrae possessionis Saxonicalis Bwzd vocatae, in comitatu Albensis Transsylvaniae existentis habite, eundem Georgium Blandratam ex perennali donatione nostra concernentem ad mandatum nostrum, presentibus vicinis et commetaneis, absque ulla contradictione peracta, tenoris infrascripti, supplicando nobis idem Georgius Blandrata humillime, ut nos easdem literas relatorias ratas, gratas et accepta habentes praesentibus nostris verbote-nus inseri et inscribi ac in formam nostri privilegii redigi facere dignaremus.

Quarumquidem literarum suprascriptio haec est:

< es folgt in Abschrift die Urkunde vom 18. Februar 1576 des Notärs Michael Járý aus Spring und des Schreibers Johann Kolosvári >

Nos, igitur, praemissa humillima supplicatione dicti Georgii Blandratae Maiestati Nostrae modo quo supra porrecta exaudita et faventer admissa, praescriptas literas relatorias omniaque et singula (in eis contenta) ¹ ratas, gratas et accepta habentes, de verbo ad verbum, sine diminutione et augmento aliquali praesentibus literis nostris privilegialibus inseri et inscribi fecimus, nullo penitus coram praefatis hominibus nostris tempore statutionis sed neque demum coram nobis contradictore apparente. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras privilegiales pendentis et autentici sigilli nostri, quo hactenus in Transsylvania vsi sumus, munimine roboratas memorato Georgio Blandratae suisque haeredibus et posteritatibus vniversis iurium suorum ad cautelam vberiorum clementer dari duximus et concedendas. Datum in civitate nostra Brassowiensis, decima tertia die mensis Martii anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo sexto.

Stephanus ppr.

*Mart(inus) Berzeuicei pr.
pro cancell(ario)*

¹Text ist sehr verwaschen und dem Sinn nach ergänzt worden.

INSTRUCȚIUNE PRIVIND ORGANIZAREA BANATULUI TIMIȘAN (7 OCTOMBRIE 1717)

Ciprian Glăvan*

Cuvinte cheie: instrucțiune, organizare, Banat, 1717

Keywords: instruction, organisation, Banat, 1717

Instruction regarding the organisation of Banat of Temes region (October 7, 1717)

(Abstract)

After the conquest of Timișoara by the Habsburgs in 1716, the new administration of the province proceeded with the organisation of the region, even before the Peace of Passarowitz (1718) officially awarded the Banat region and its capital Timișoara to the Habsburg Empire. The present instruction, issued on October 7, 1717, was addressed to Alexander von Kallanek and Ignatz Hahn, which were appointed as the members of a commission meant to prepare the permanent organisation of the imperial province Banat of Temes. These dispositions of the central authorities from Vienna were partially modified later, but that comes as no surprise given the fact that, in spite of reports received from Banat, they did not yet fully know the real situation of this region. The present study handles different aspects, regarding the initial organisation of the province e.g. administrative, demographic or religious aspects.

Instrucțiunea adresată comisarului principal Alexander von Kallanek și comisarului Ignatius Hahn („*Instruction für die zur Einrichtung des oeconomici universalis in dem Temeswarer Banat ernannten Commissarien v. Kallanek und Ignatz Hahn*”), în numele împăratului și a Camerei Aulice, cuprinde diverse aspecte referitoare la organizarea Banatului după cucerirea habsburgică. Instrucțiunea, datată în 7 octombrie 1717, precede pacea de la Passarowitz (1718), prin intermediul căreia Banatul devenea în mod oficial parte a Imperiului Habsburgic. Ea constituie o veritabilă declarație de intenție a autorităților imperiale în ceea ce privește provincia proaspăt cucerită, chiar dacă mai multe prevederi ale acesteia au fost modificate ulterior. Acest lucru era normal în contextul în care situația din Banat era încă prea puțin cunoscută în amănunt autorităților de la Viena. De altfel, în cuprinsul documentului, comisariilor imperiale amintiți mai sus, li se solicită în mai multe rânduri să adapteze dispozițiile instrucțiunii la situația concretă din teren și să trimită rapoarte privitoare la problemele constatate la fața locului, însoțite de soluțiile sugerate pentru rezolvarea problemelor semnalate.

Principalele propuneri privind statutul Banatului în cadrul Imperiului și diverse aspecte ale organizării acestei provincii proaspăt cucerite

au fost cuprinse deja în marele referat, din data de 30. XII. 1716, elaborat de Camera Aulică la solicitarea împăratului. Cu acordul acestuia a fost fondată comisia de organizare a Banatului, care a primit, prin prezentul document, primele instrucțiuni concrete pentru organizarea provinciei¹.

Acest document a precedat memoriul Camerei Aulice, aprobat de împăratul Carol al VI-lea, prin care Banatul era organizat ca un domeniu al Coroanei și Camerei imperiale și administrat de Camera Aulică și Consiliul Aulic de Război, prin intermediul administrației provinciale („*Banater Landes-Administration*”)².

Instrucțiunea ne-a parvenit grație muncii arhivistului Maximilian Jelinek, care la cumpăna secolelor XIX-XX a organizat arhiva comitatului Timiș, completând-o cu copii după documentele referitoare la istoria regiunii, care lipseau din arhivele timișorene³. Copia instrucțiunii, care face obiectul studiului de față, a fost efectuată de

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: cipi_gl@yahoo.com.

¹ Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München (1967), 19.

² Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial. 1716–1778*, Timișoara (1997), 19.

³ Mulțumim pe această cale doamnei Ili Miklosik pentru informațiile oferite.

arhivarul Jelinek în data de 10 decembrie 1894, originalul aflându-se la vremea respectivă în cadrul Arhivei Imperiale de finanțe. În prezent această copie se păstrează în fondurile Serviciului Județean al Arhivelor Naționale Timiș.

Ținând cont de faptul că organizarea economică a Banatului imperial a fost ilustrată în mod cuprinzător în lucrarea domnului Costin Feneșan⁴, în lucrările etalon ale lui Josef Kallbrunner⁵ și Sonja Jordan⁶ și în studiul punctual al domnului Ovidiu Marinel Koch-Tușiș⁷, vom insista în cadrul acestei contribuții asupra procesului de conturare a măsurilor care au creionat ulterior organizarea Banatului imperial, evitând însă abordarea problemelor referitoare la organizarea economiei și mineritului din Banatul imperial.

Încă de la început se exprima dorința ca noua provincie habsburgică să fie organizată cât mai eficient și profitabil. Până la emiterea unei alte decizii în acest sens, de administrarea provinciei urma să se ocupe comandamentul militar din zonă și administrația camerală, care se afla în curs de constituire. Între cei care urmau să se ocupe de diversele aspecte legate de administrarea provinciei (justiție, ordine publică, armată, economie) trebuia să existe o colaborare cât mai strânsă pentru o eficiență optimă a administrației⁸.

Administrația camerală, care urma să devină *Banater Landes-Administration* (Administrația Țării Banatului), urma să se ocupe cu gestionarea veniturilor camerale și să fie subordonată în mod nemijlocit Camerei Aulice de la Viena. Necesitatea reorganizării provinciei din punct de vedere economic era evidentă, dar aceasta urma să se facă, pe baza unei analize detaliate la fața locului, prin intermediul unei instrucțiuni de organizare a provinciei⁹. În preambulul conceperii unui astfel de document se dorea luarea tuturor măsurilor pregătitoare, care puteau fi adoptate încă din 1717.

Comisarul von Kallanek urma să se întâlnească

într-o primă fază cu Eugeniu de Savoya pentru a clarifica anumite aspecte privitoare la organizarea Banatului, iar apoi să se îndrepte spre Timișoara, coordonându-se cu comisarul Hahn. Astfel amândoi urmau să ajungă în același timp în capitala Banatului. După discuții preliminare aceștia urmau să se pună în contact cu generalul comandant din Timișoara și să mențină comunicarea cu autoritățile militare în toate problemele importante, care priveau procesul de organizare a noii provincii. Autoritatea militară din provincie urma să secondeze din punct de vedere militar, atunci când era necesar, toate acțiunile comisiei de organizare a Țării Banatului¹⁰.

Comisarii urmau să își înceapă activitatea informându-se de la oficianții camerali privitor la toate aspectele care priveau organizarea provinciei. Cu acest prilej urmau a fi puși la curent cu mai multe aspecte ale realităților bănățene de la vremea respectivă, precum granițele Banatului și delimitarea acestuia de celelalte teritorii aflate sub stăpânire habsburgică după pacea de la Karlowitz (1699)¹¹.

Urmau să fie informați, în mod punctual, privitor la locurile unde turcii mai întreprindeau încă incursiuni, precum și la zonele unde situația se stabilizase suficient pentru a permite demararea procesului de organizare economică a provinciei.

Ocupațiile principale și contribuțiile prestate de locuitorii provinciei în perioada otomană urmau să fie de asemenea luate în considerare. Această informare inițială urma să fie completată de o mulțime de informații din domenii diverse, precum situația sistemului de vamă din perioada otomană, comerțul bănățean, mineritul sau silvicultura din provincia nou cucerită¹².

Baza oricărui proiect de organizare a provinciei urma să o constituie însă o conscripție completă a districtelor, localităților și locuitorilor acestora. Un astfel de recensământ trebuia să conțină și informații legate de terenuri agricole, păduri, pășuni, vii, ape, mlaștini, mori și mine¹³. Castelele sau ruinele acestora, identificate pe parcursul acestei conscripții, urmau a fi descrise pe larg. Pe baza tuturor informațiilor menționate anterior urma să fie redactată, la momentul potrivit, o hartă formală a provinciei¹⁴.

După încheierea conscripției, provincia urma a fi împărțită în districte, în funcție de factorul economic. Această împărțire urma să aibă loc doar

⁴ Costin Feneșan, *op. cit.*

⁵ Josef Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat*, Editura Südost-deutsches Kulturwerk, München (1958).

⁶ Sonja Jordan, *op. cit.*

⁷ Ovidiu Marinel Koch Tușiș, *Dispozițiile Camerei Aulice adresate la 7 decembrie 1717 comisiei bănățene de organizare a mineritului în Analele Banatului*, S.N., Arheologie-Istorie, XII-XIII, (2004–2005), 343–369.

⁸ *Instruction für die zur Einrichtung des oeconomici universalis in dem Temeswarer Banat ernannten Commissarien v. Kallanek und Ignatz Hahn*, folia 4. Documentul va fi citat în continuare după cum urmează: *Instruction für die zur Einrichtung des oeconomici universalis in dem Temeswarer Banat...*

⁹ *Instruction für die zur Einrichtung des oeconomici universalis in dem Temeswarer Banat...*, 6.

¹⁰ *Ibidem*, 24.

¹¹ *Ibidem*, 28.

¹² *Ibidem*, 29.

¹³ *Ibidem*, 30.

¹⁴ *Ibidem*, 31.

după stabilirea capacității economice a fiecărei localități și a cuantumului de contribuții, pe care putea să îl presteze fiecare localitate¹⁵.

Fiecare dintre aceste districte urma să fie condus de un funcționar superior, care să beneficieze de ajutorul unui aparat funcționăresc. Funcționarii care urmau a fi angajați și care erau subordonați acestui funcționar superior, trebuiau să se ocupe cu corectitudine de domeniul încredințat, dorindu-se evitarea angajării inutile a unor funcționari fără obiectul muncii¹⁶.

Atunci când situația o cerea, membrii comisiei de organizare a Banatului urmau să se consulte cu generalul comandant al Banatului și cu prelații mai importanți din Banat, fie că aceștia erau romano-catolici, greco-catolici sau ortodocși. Cei care urmau a fi consultați trebuiau să se bucure însă de o reputație bună în cadrul propriei comunități și să aibă o atitudine pozitivă față de noile autorități habsburgice¹⁷.

În categoria celor care urmau a fi consultați intrau bineînțele bătrânii comunităților și cneji, care puteau fi de ajutor la conducerea provinciei, mai ales atunci când era vorba de populația ortodoxă a acesteia. De altfel autoritățile imperiale considerau că era necesară atragerea în Banat a celor refugiați din acest loc în regiunile învecinate datorită războaielor care avuseseră loc aici la cumpăna secolelor XVII și XVIII. Se dorea și atragerea unor noi coloniști de confesiune ortodoxă din regiunile învecinate Banatului, care se aflau încă sub stăpânire otomană. Acestea și alte măsuri similare trebuiau luate, în viziunea noilor autorități, pentru popularea regiunii „*dăruite de Dumnezeu cu pământuri fertile și cu premise bune de dezvoltare economică*”¹⁸.

În condițiile în care turcii părăsiseră Timișoara, românii și sârbii erau considerați de către noii stăpâni ai provinciei ca fiind populația autohtonă. Aceleași autorități considerau că nu urmau să se așeze prea mulți maghiari în Banat, deoarece acestora nu le plăcea să locuiască lângă români și sârbi și viceversa¹⁹.

În contextul în care românii și sârbii urmau să constituie în continuare populația majoritară a provinciei se considera că era cel mai bine să se păstreze statu-quo-ul din punct de vedere religios, pentru a nu se risca depopularea provinciei. Autoritățile sperau totuși că, cu timpul, tot mai

mulți ortodocși urmau să se convertească la catolicism. Cei care doreau să facă acest pas urmau ca, indiferent de națiunea sau ritul lor religios, să fie încurajați și sprijiniți. Aceasta făcea parte din eforturile pentru încurajarea catolicismului și a activității clerului greco-catolic, dorindu-se răspândirea confesiunii romano-catolice în provincia proaspăt cucerită²⁰. Credincioșii ortodocși urmau ca, la rândul lor, să beneficieze în continuare de protecția comandamentului militar și a administrației camerale din Banat, pentru a nu da naștere niciunui fel de discriminări împotriva acestei comunități religioase²¹.

Partea din instrucțiune în care erau abordate problemele confesionale urma să fie adusă la cunoștința lui Stephan Dinarici, din cadrul ordinului iezuit și a lui Peter Köll, din cadrul provinciei maghiare a franciscanilor salvatorieni, dându-se dispoziție acestora să trimită un superior și trei călugări din partea ordinului iezuit, respectiv doi superiori și un călugăr din partea ordinului franciscan. Membrii „Societății lui Isus” urmau să se ocupe de serviciul religios și îngrijirea spirituală a credincioșilor din Cetate, iar călugării franciscani urmau să asigure îngrijirea spirituală a credincioșilor din cartierele orașului și zona înconjurătoare²².

Autoritățile din provincie urmau să decidă ce locații urmau a fi atribuite iezuiților pentru a le servi drept sediu și pentru celebrarea slujbelor religioase. Același lucru era valabil și în ceea ce privește călugării franciscani, care urmau să își desfășoare activitatea în cartierele orașului. Trebuiau însă definite clar zonele în care urmau să își desfășoare activitatea fiecare dintre cele două ordine precum și limitele cetății, respectiv ale cartierelor orașului, pentru a fi preîntâmpinate divergențele²³. Pentru a evita ca vreunul dintre membrii acestor ordine religioase să își aroge o anumită jurisdicție, această delimitare urma să fie făcută încă de la început.

Iezuiții urmau să beneficieze de finanțare din partea erariului. Erau prevăzuți 50 florini pe lună pentru superior; 120 florini pe lună, adică 40 florini/lună/persoană pentru ceilalți călugări și 20 florini pentru „fratele nepreot”. Această sumă, prevăzută pentru întreținerea misiunii iezuite timișorene, urma să fie pusă la dispoziția superiorului iezuiților în fiecare lună pe baza unei chitanțe.

Franciscanii, fiind un ordin mendicant, primeau dreptul de a strânge donații de la populația din

¹⁵ *Ibidem*, 33.

¹⁶ *Ibidem*, 137.

¹⁷ *Ibidem*, 39.

¹⁸ *Ibidem*, 40.

¹⁹ *Ibidem*, 21.

²⁰ *Ibidem*, 129.

²¹ *Ibidem*, 22.

²² *Ibidem*, 18.

²³ *Ibidem*, 119.

cartierele din afara cetății Timișoara²⁴. Deoarece nu se știa exact ce sume puteau fi strânse prin intermediul donațiilor, într-o primă fază cei doi comisari urmau să prevadă fonduri, respectiv produse și pentru susținerea franciscanilor²⁵. Se aprecia însă, că ulterior aceștia puteau beneficia, în funcție de râvna lor pastorală și pietatea pe care o insufflau poporului, de donații consistente, reducând astfel dependența lor de finanțarea din partea autorităților²⁶. Franciscanii bosnieci și salvatorienii din Timișoara urmau să primească moscheile din cartierele orașului pentru asigurarea serviciului religios, încercând să contribuie la dezvoltarea Bisericii Catolice și în mediul rural bănățean.

Pentru dotarea cu cele necesare (clopote, tabernacule, ceasuri, altare, scaune de rugăciune etc.) a lăcașelor de cult care urmau să funcționeze în fostele moschei, trebuiau identificate resursele financiare corespunzătoare²⁷.

Această dotare a bisericilor urma să se facă insistându-se asupra limitării la strictul necesar pentru funcționarea lăcașelor de cult. În contextul unei înmulțiri a parohiilor romano-catolice din Banat urma să se apeleze și la ajutorul comunităților și bineînțeles la donații, pe care le puteau strânge călugării misionari. O necesitate de la sine înțeleasă era constituirea unui fond pentru întreținerea și dotarea bisericilor, care urma a fi folosit atunci când era cazul²⁸. Asupra acestui aspect comisarii urmau să se consulte și cu preoții, care se ocupau de diverse parohii, pentru identificarea modului celui mai potrivit de a strânge o astfel de sumă, urmând ca acest aspect să fie cuprins în raportul trimis Camerei Aulice²⁹.

Ținând cont de faptul că erariul urma să preia într-o primă fază cheltuielile pentru întreținerea bisericilor și a preoților romano-catolici din Banat, acestora li se interzicea colectarea zecuielii.

Credincioșii greco-catolici urmau să folosească drept biserici două foste moschei din oraș sau din suburbii. Trebuia, de asemenea, identificat un mod de a întreține preoții greco-catolici, dar prioritate în acest sens urmau să aibă cei romano-catolici³⁰.

Ajutorul acordat comunității ortodoxe, pentru ridicarea și amenajarea bisericilor proprii, urma să se rezume la lemnul de construcție, robote și diverse ajutoare de acest gen. Se considera că o

parte a acestei comunități ajunsese deja la o anumită bunăstare, astfel că puteau identifica singuri fondurile necesare întreținerii preoțimii și bisericilor ortodoxe. Erariul le recomanda comisarilor să manifeste prudență și dexteritate în abordarea acestei probleme și să evite orice fel de cheltuială care nu era absolut necesară³¹.

Pentru a popula cât mai repede orașul proaspăt cucerit se dorea încurajarea așezării în Timișoara și a celor care nu erau de religie romano-catolică. În acest sens erau preferați comercianții sau meșteșugarii. Se insista însă din nou asupra ideii ca, chiar dacă nu toți cetățenii orașului urmau să fie germani sau de religie romano-catolică, membrii magistratului să fie doar germani³².

Pentru impulsivarea dezvoltării economice a Banatului s-a decis să se permită evreilor, prezenți în Banat încă din perioada stăpânirii turcești, să rămână în provincie. Conform doleanțelor noilor autorități aceștia ar fi urmat însă să își desfășoare activitatea doar în afara cetății Timișoarei, dorindu-se și limitarea numărului lor în provincie.

În opinia autorităților era necesară o diferențiere între creștini și evrei în favoarea primilor, în ceea ce privește obligațiile datorate fiscului imperial³³. Indiferent cum urma să fie reglementată problema toleranței evreilor în Banat, conform dispozițiilor autorităților imperiale, aceștia urmau să fie nevoiți să achite capitația de un ducat de aur sau patru florini în bani de argint, monedă renană, fără a mai fi nevoie de emiterea unei alte dispoziții în acest sens. Plata acestei sume urma să se facă de către fiecare evreu în parte, de îndată ce desfășura o activitate lucrativă, urmând ca aceasta să fie consemnată în registrul în care erau consemnați cei care plăteau capitația. De altfel acest tip de impozit urma să fie perceput anual atât de la ei, cât și de la ceilalți locuitori ai Banatului³⁴.

Principalul beneficiu economic pe care îl putea avea erariul de pe urma evreilor din Banat care se ocupau preponderent cu comerțul, provenea din taxele vamale. De aceea comisarii trebuiau să gândească în așa fel sistemul vămilor din provincie, încât vama plătită să fie mai mică sau mai mare, în funcție de venitul pe care marfa respectivă îl aducea evreilor. Stabilirea acestui venit urma să se facă, bineînțeles, pe baza observațiilor făcute la fața locului, în Banat.

Conform intențiilor inițiale ale autorităților imperiale urma să fie înființat un district, a cărui

²⁴ *Ibidem*, 120.

²⁵ *Ibidem*, 122.

²⁶ *Ibidem*, 121.

²⁷ *Ibidem*, 123.

²⁸ *Ibidem*, 124.

²⁹ *Ibidem*, 125.

³⁰ *Ibidem*, 130.

³¹ *Ibidem*, 131.

³² *Ibidem*, 128.

³³ *Ibidem*, 70.

³⁴ *Ibidem*, 71.

întindere urma să fie stabilită ulterior și care să cuprindă Timișoara și zona înconjurătoare. În cuprinsul acestui teritoriu orașul urma să se bucure de propria jurisdicție și de toate drepturile și prerogativele cuvenite unei asemenea cetăți³⁵. De comun acord cu autoritățile militare din Banat, Comisia de organizare a Banatului urma să înainteze Camerei Aulice și Consiliului Aulic de Război un raport, care să conțină propuneri privitoare la următoarele aspecte:

a. în ce ordine și în ce fel trebuia să fie organizată cetatea cu fortificațiile și celelalte lucrări defensive, pentru a putea asigura în mod optim protecția orașului și a provinciei împotriva oricăror dușmani din interior sau exterior și pentru ca populația urbei să nu resimtă prezența armatei în oraș ca fiind apăsătoare. În acest sens se prevedea o separare clară a administrației civile de cea militară³⁶.

b. ce regulamente, statute sau legi trebuiau elaborate în domeniul polițienesc, economic și de justiție și cărei jurisdicții să îi fie subordonată populația orașului.

c. când și în ce mod cetățenii orașului urmau să presteze contribuția, care urma să fie plătită în mod egal de toți cetățenii provinciei și mărită pe măsură ce situația economică a locuitorilor orașului se ameliorează³⁷.

În partea de încheiere a instrucțiunii se stabilea că cei doi comisari responsabili cu organizarea Banatului urmau să înainteze Camerei Aulice rapoarte periodice, însoțite de sugestii de soluționare, privitoare la problemele care apăreau în provincie³⁸. Pornind de la aceste rapoarte administrația camerală putea să identifice cel mai potrivit mod de a aborda problemele apărute și de a lua măsurile necesare pentru sprijinirea acțiunilor benefice administrației camerale și pentru curmarea celor dăunătoare pentru fiscul imperial³⁹. Aceste rapoarte interimare urmau a fi remise de către comisari pe durata îndeplinirii misiunii lor în Banat, până la redactarea unui raport final, care trebuia trimis imediat Camerei Aulice⁴⁰.

Pe lângă aceste rapoarte periodice, comisarii urmau să trimită și o expertiză, care să cuprindă necesarul de funcționari și oficanți, care trebuiau angajați, precum și prerogativele acestora. Această expertiză urma să cuprindă și o estimare clară și

completă a costurilor presupuse de organizarea Țării Banatului. În acest sens urma a fi făcută o estimare financiară pe fiecare capitol, evitându-se elaborarea unei estimări generale fără împărțirea pe diverse domenii, deoarece estimările generale erau considerate a fi neproductive și suspecte⁴¹.

Ținând cont de faptul că, cucerirea Banatului a fost însoțită de cucerirea Belgradului, autoritățile imperiale au dispus trimiterea în acest oraș a unui consilier al Camerei Aulice, care urma să își înceapă activitatea înaintea comisiei de organizare a Banatului⁴². Lui urmau să i se adreseze comisarii, în situațiile în care considerau că nu pot lua o anumită decizie singuri sau că au nevoie de acceptul Camerei Aulice. Astfel, se putea face o economie de spațiu și timp și se putea asigura fluenta activității în Banat. Acest consilier putea lua decizii în domeniile pe care le considera că intrau în competența sa, deciziile sale beneficiind implicit de girul Camerei Aulice⁴³. Dacă însă cei doi comisari considerau că, datorită importanței, urgenței sau altor circumstanțe, era necesar să trimită direct rapoartele Camerei Aulice la Viena, o puteau face, fără a mai fi necesar ocolul prin Belgrad⁴⁴. Imediat ce era posibil, copii ale acestor rapoarte și informări privind deciziile Camerei Aulice urmau a fi trimise, spre înștiințare, consilierului aulic de la Belgrad.

Valoarea documentară a acestei instrucțiuni rezidă tocmai în faptul că permite o privire de ansamblu asupra unei lumi aflate în curs de constituire, ale cărei caracteristici principale se conturează deja în paginile acestui document. Chiar dacă până la stabilirea formei de funcționare a administrației și economiei din Banatul imperial au mai fost necesare diverse ajustări, e evident că acest document nu a fost elaborat în necunoștință de cauză, el bazându-se pe rapoartele pe care administrația centrală vieneză le-a primit din Banat și care din păcate nu s-au păstrat⁴⁵.

³⁵ *Ibidem*, 111.

³⁶ *Ibidem*, 113.

³⁷ *Ibidem*, 114.

³⁸ *Ibidem*, 143.

³⁹ *Ibidem*, 140.

⁴⁰ *Ibidem*, 146.

⁴¹ *Ibidem*, 136.

⁴² *Ibidem*, 152.

⁴³ *Ibidem*, 153.

⁴⁴ *Ibidem*, 154.

⁴⁵ Josef Kallbrunner, *op. cit.*, 19.

FAMILIA NOBILIARĂ VUCHETICH DE BRINYE ȘI CENEI

Sașa Iașin*

Cuvinte cheie: croați, Vuchetich, nobilime în Banat
Keywords: Croatians, Vuchetich, nobility in Banat

The family Vuchetich nobles of Brinye and Ceney (Abstract)

Historical research of the noble families of the Habsburg Empire occupies an important place in the concerns of the researchers interested in the social elites. The approach, as interesting, as necessary, is meant to contextualize and provide important data on the involvement of the nobility in the social, political and ecclesiastical life of the Empire. To fully understand the asset of nobility for the multicultural, multiethnic and multireligious space of the Banat region, it is necessary to present all the noble families, regardless of their ethnic and religious affiliation. In this context, the presentation of the family Vuchetich nobles of Brinye and Ceney can bring clarification also on the establishment of the Croatian families in the region of Banat, as well as on the role played by this family in the noble elites of the time.

Istoriografia croată afirmă unanim că numele familiei se trage de la un strămoș pe numele Vuk (Lup), la care s-au adăugat cu timpul mai multe graferi **Vlk, Vlkota, Vukota, Vucheta, Vuche, Wutschetisch, Vucetich, Vuczetich, Vučetić și Vuchetich**. În secolul al XVI-lea familia a fost consemnată sub numele **Wchetich**, în secolul al XVIII-lea **Vucetich** și **Vuczetich**, pe parcursul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea **Wuchetich**, iar în secolul al XX-lea s-a încetățenit numele **Vuchetich** sau **Vučetić**. Această familie, prin diferite alianțe matrimoniale, este în strânsă legătură cu mai multe familii aristocrate precum: baronul Rauch od Nyék-a, baronul Sedesz, baronul Vukasovi, familiile von Adelsfeld, de Morelli, von Cäesar, Klobučarić, Duimovich de Erenhein, Dávid de Turocz Szent Peter și Isztebnye, Szallopek de Csallopeka, Berkovich de Berkišina, Miksich de Also Lukavec, Matanović, Milić, Zlatarić, Crnogorchevich, Herakovich, Holosy, Pozojević, Uzbašić etc.

Originile familiei

Familia nobiliară Vuchetich este una dintre cele mai vechi familii croate care își are rădăcinile încă în secolul al XIV-lea. Familia s-a stabilit inițial în Herțegovina de sud-est, în jurul localităților Bileća și Goražde, când a fost amintit nobilul *Tvrtko Vuchetich*. Acesta a fost mandatarul reginei bosniace Jelena Gruba, iar în numele ei a poșit la data

de 2 februarie 1398 la Ragusa pentru a primi renta datorată de raguseni pentru folosința domeniilor de la Dmitrovgrad și Ston. Evenimentele istorice care s-au succedat cu repeziciune, mai ales după fatidica bătălie din anul 1389, a permis turcilor să avanseze și mai mult înspre Europa, chiar să cucerască Bosnia, fapt care a impus migrația mai multor familii nobiliare în Regatul Ungar. La data de 25 martie 1475 este amintit *Pribislav Vuchetic*, nobil din Bosnia, care a redactat un testament în privința modului de moștenire a averilor deținute. Pribislav este amintit că a deținut funcția de comandant al lăncierilor bosniaci și unul dintre consilierii regelui bosniac Stjepan Vukčić Kosača, precum și diplomat la curtea venețiană. Pribislav a fost înmormântat la Padova, iar testamentul se află în Arhivele venețiene¹. Exemplele mai sus menționate sugerează că familia ar fi originară din Bosnia, iar perioada în care familia a migrat spre Croația poate fi pusă pe seama ocupării Herțegovinei de către turci din anul 1482. Unele izvoare istoriografice menționează că familia a emigrat în anul 1551 în jurul localității Brinje, cantonul Lika-Senj, Croația. Din acea perioadă sunt amintiți Đuro Vuchetich care ar fi participat la asasinarea marelui vizir Mehmed pașa Sokollu din data de 11 octombrie 1579 și Pribislav

* Episcopia Ortodoxă Sârbă de Timișoara, Piața Unirii nr. 4; e-mail: isidora_iasin@yahoo.com.

¹ Enver Ljubović, *Brinjska i senjska plemenita obitelj Vučetić – Vuchetich*, Senj, zbornik, nr. 32, (2005), 78.

Vuchetich care a trăit în Veneția. În noua localitate de baștină confirmarea titlului nobiliar avea să vină după aproape un secol. Primul a fost împăratul Ferdinand al III-lea, care a recunoscut voievodului de Brinje, Pavle Vuchetich la data de 29 aprilie 1652, titlul nobiliar, ca urmare a serviciilor aduse în diferite operațiuni militare, stabilind totodată un nou blazon nobiliar. De asemenea s-a păstrat și un document prin care voievodului și cneazului de Brinje, Pavle Vuchetich i-a fost aprobat ca în cetatea Brinje să poată ține lucrurile personale. Documentul a fost scris de baronul Habenstein în anul 1651 la Senj. Împăratul Leopold I recunoștea lui Lovra și Mihael Vuchetich titlul nobiliar printr-o diplomă dataată la 14 iulie 1698, stabilind ca domeniile Brinje, Drenovac, Verbova Lokva, Križevačka Glavica, Veliki Kret, Stajnička draga, Brezovo polje, Lipica și Letinac să intre în proprietatea acestora. Titlul nobiliar și domeniile au fost donate de împărat lui Pavle și copiilor acestuia Juraj, Vuk, Petar și Filomena, iar aceste domenii au fost lărgite mai ales de nepoții lui Pavle, Lovra și Mihailo Vuchetich².

Mai mulți dintre membrii familiei Vuchetich au îmbrățișat cariera militară, unii chiar pierzându-și viața pe câmpurile de luptă. Mileta Vuchetich a murit în bătălia de la Malborghetto Valburna din anul 1809, sub comanda lui Friedrich Hensel. Căpitanul Marko Vuchetich a murit în bătălia de la Cetinje din anul 1790, iar căpitanul de cavalerie Ilia Vuchetich a murit într-o bătălie împotriva turcilor în anul 1778. Căpitanul Nikola Vuchetich a murit în bătălia de la Lonato în anul 1796, iar căpitanul Djuro și maiorul Nikola Vuchetich au murit pe câmpurile de luptă din Italia în anul 1805. Alți membri au fost renumiți teologi, cum este cazul canonicului Stevo Vuchetich, care între anii 1722 și 1732 a adus contribuții însemnate pentru dezvoltarea seminarului teologic Pazmanianum din Viena. Una dintre cele mai însemnate izvoare documentare privind istoria acestei familii o constituie manuscrisul redactat de Șandor Vuchetich în anul 1921, care se păstrează în original la membrii familiei. Arborele genealogic al familiei, consemnat de Șandor, cuprinde 13 generații, în jur de 600 de persoane, care au trăit într-un interval de timp de circa 260 de ani³. Șandor Vuchetich la redactarea arborelui genealogic s-a bazat pe o istorie anterioară redactată în anul 1873. Potrivit acestui document

primul consemnat a fost Pribislav Vucetich și cei șase copii ai săi: Raphaelus, Georgius, Catharina, Barbara, Ana și Paulus. Apoi sunt amintiți copiii lui Paulus: Georgius, Petrus, Philumenus Wolfgang și Stephanus. Din această familie au fost: 14 prelați, 200 de ofițeri (1 mareșal, 3 generali, 1 maior, 1 căpitan, 4 grenadier, 7 locotenenți majori, 3 locotenenți și 3 cadeți). Dintre cei care au slujit în armată, în perioada 1796 – 1813 au murit 22 de ofițeri, iar în perioada 1914–1918, 17 membri ai acestei familii⁴.

Familia Vuchetich în Banat

În secolul al XVII-lea granița dintre Bosnia și Croația a devenit instabilă, iar mai multe acțiuni militare au afectat liniștea populației. La începutul lunii noiembrie 1630, împăratul a promulgat *Statutele valahilor* (Statuta Valachorum), care urmau să regularizeze statutul valahilor care au migrat din părțile deținute de otomani pe teritoriile Croației. Chiar dacă turcii au fost înfrânți la Viena în anul 1683, iar o mare parte a Croației a fost eliberată de sub otomani, a fost necesară organizarea graniței militare în Banat și Slavonia. În anul 1737 statutele valahilor au fost abrogate pe motivul unor reorganizări a confiniului militar. Au fost desființate căpitaniile și voievodatele în Croația, iar întreg confiniul militar al Slavoniei a fost reorganizat. În acest confiniu militar a intrat și teritoriul din jurul localității Brinje, iar familia Vuchetich a pierdut o parte însemnată din domenii. Pentru a fi despăgubiți pentru pierderea domeniilor, administrația imperială a decis ca unele părți din domeniile de la Cenei și Checea să revină acestei familii, precum și altor familii croate, care s-au stabilit în Banat. Astfel mai mulți membri ai acestei familii s-au mutat la Cenei în jurul anului 1820, luând titlul *de Brinje și Cseney*. Membrii familiei Vuchetich au fost înalți demnitari, membri ai clerului romano-catolic sau diferiți dregători, care au slujit cu vrednicie coroana austriacă, ocupând funcții înalte în ierarhia bisericii, a armatei și a administrației.

Dr. Pavle Vuchetich, s-a născut în anul 1718. A fost un important cleric romano-catolic și scriitor. A ocupat funcția de prepozit de Cazman și canonic de Križevo. A murit în anul 1771⁵.

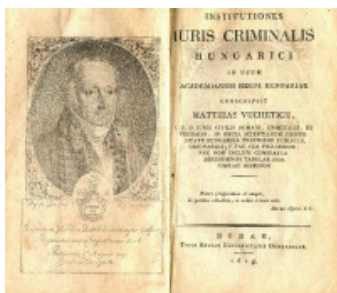
Dr. Nikola Vucethich de Brinje și Csene, s-a născut la Stajnica, Brinje în anul 1743. A deținut funcția de capelan și protonotar apostolic la Viena,

² Hrvoje Salopek, *Rodovi ogulinsko-modruške udoline*, Centar za kulturu, Ogulin, Hrvatska Matica iseljenika, Plitvička jezera, (1999), 303.

³ Enver Ljubović, *Brinjska i senjska plemenita obitelj Vučetić – Vuchetich*, Senj, zbornik, nr. 32, (2005), 80.

⁴ Enver Ljubović, *Brinjska i senjska plemenita obitelj Vučetić – Vuchetich*, Senj, zbornik, nr. 32, (2005), 80.

⁵ Ive Bašić, *Rodoslovlje Vučetića iz Vira*, Općina Vir, Vir, (2004), 28–42.

fiind în același timp diplomat și scriitor. A fost confidentul împărătesei Maria Theresia, fiind unul dintre cei mai respectați clerici la curtea vieneză. După ce familia Vuchetich a

pierdut unele domenii din Brinje, Nikola a intervenit pe lângă împărăteasa Maria Theresia pentru ca familiei să-i fie cedate mai multe domenii la Csenei, iar pentru unul dintre nepoții săi, Mathias Ladislau, a obținut o bursă regală pentru a-și aprofunda studiile în Drept⁶.

Dr. Mathias (Mate) Ladislau Vuchetich de Brinje și Csenei, s-a născut în anul 1769 la Brinje. Tatăl său Ilia a fost căpitan de cavalerie, și a murit într-un război cu turcii, iar mama sa Marica, născută Kalanja, a fost originară din Krmpota. Deoarece a rămas orfan, a fost crescut de unchiul său Nikola, care a reușit pentru Mathias să obțină o bursă de studii. După finalizarea gimnaziului la Vacz, a studiat filosofia la Academia regală de la Trnava, iar dreptul la Bratislava, Viena și Pesta. În anul 1790 a obținut titlul de doctor în Drept la Viena, și pentru un timp a fost rectorul catedrei de Drept de la Oradea și Kosice. Din anul 1808 a fost numit profesor de Drept la Pesta, unde a predat Dreptul roman, civil și penal. A ocupat și funcția de rector al Facultății de Drept din Buda și a Universității Pazmany Peter. A lăsat în urma sa mai multe studii din domeniul dreptului penal. După o scurtă și anevoioasă boală, a murit la data de 22 octombrie 1824, fiind înmormântat la Budapesta⁷.

Dr. Stjepan Vuchetich, fiul lui Matias și Matilda, născută Vuchetich, s-a născut la data de 29 octombrie 1836 la Cenei, jud. Timiș. După moartea prematură a mamei sale, Stjepan a urmat studiile la Timișoara, Arad și Bechicerecul Mare. Episcopul de Cenad, văzând înclinațiile sale teologice l-a îndrumat spre studiul teologiei la seminarul Pazmanianum din Viena. După absolvirea seminarului și obținerea doctoratului în teologie, s-a întors în episcopia de Cenad, fiind numit capelan la Caransebeș. La scurt timp însă, a fost numit profesor de matematică și fizică la Liceul piarist din Timișoara și președintele consistoriului

episcopal, fiind ales în anul 1868 cu o mare majoritate de voturi delegat din partea episcopiei de Cenad la congresul catolic. Contracandidatul său la acea vreme a fost Josip Mihalović, care urma să ocupe funcția de cardinal de Zagreb, ceea ce dovedește în plus, respectul de care s-a bucurat Stjepan în Banat. În următorii trei ani a fost ales deputat din partea plasei Jimbolia, pentru a fi prezent la lucrările parlamentului ungar, ceea ce va reprezenta începutul vieții sale politice. A fost un apropiat și susținător al contelui Andrassy și a baronului Eötvös, care ocupa funcția de ministru al învățământului. La recomandarea celor doi, cardinalul Josip Mihalović l-a numit canonic a latere la Zagreb, devenind astfel al treilea canonic din familia Vuchetich. Venind în Croația s-a dedicat de asemenea vieții politice, fiind unul dintre adepții partidului unionist, în contextul revizuirii înțelegerii croato-ungare, fiind adeptul respectării drepturilor garantate. Prin abilitățile sale de mediator, dar și de aprig susținător al drepturilor garantate în înțelegerea mai sus amintită, a tipărit o broșură cu denumirea „Na čemu smo?”, care reprezenta la acea vreme una dintre cele mai importante scrieri politice în rândul croaților. Poziția sa intransigentă față de respectarea înțelegerii, dar mai ales opoziția sa față de banul Levin Rauch, nu a rămas fără urmări. În scurt timp a pierdut funcția de canonic și a fost numit profesor de teologie la Zagreb. În această calitate a devenit unul dintre membrii corespondenți ai revistei maghiare „Reforme”, iar renumele său de doctor în teologie i-a adus respectul cuvenit, fiindu-i încredințate cele mai delicate probleme ale capitolului din Zagreb. Stjepan a fost unul dintre cei mai înflăcărați adepți ai prieteniei croato-ungare, rămânând fidel rânduielilor Bisericii Catolice, dar și un adept al ideilor liberale. Ca om politic, a fost deputatul orașelor Turopolje, Varaždinske-Toplice, Ogulin și Koprivnica, fiind unul dintre adepții banului Ivan Mažuranić. Deseori a vorbit despre disciplina în rândul clerului, iar între anii 1875 și 1876 s-a opus proiectului lui Mrazović în ceea ce privește fundația „Kutjevo”, dar și ca apărător al autonomiei provinciei Turopolje. Pe lângă activitatea de om politic și eclesiastic, a fost un însemnat filantrop, militând pentru educația tinerilor proveniți mai ales din familii cu posibilități materiale reduse.

La data de 29 octombrie 1891 Stjepan și-a serbat a cincizeci și cincea aniversare, și al treizecelea an în slujba Bisericii, ocazie cu care cea mai mare majoritate a familiei Vuchetich a fost prezentă la Zagreb, momentul fiind immortalizat printr-o fotografie cu cei 27 de membri ai familiei nobiliare

⁶ Stjepna Krpan, *Vila Velebita*, Zagreb, 1997, p. 4; Tomas Vučetić, *Životopis Nikole pl. Vucheticha, dvorskog kapelana apostolskog protonotara, diplomate i pisca*, Zagreb, (1830).

⁷ Ivan Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg (1873), 137.

Vuchetich. A murit la Cărpiniș (Timiș) la data de 15 ianuarie 1894 și a fost înmormântat la Zagreb⁸.

Aleksandar Sandor Vuchetich de Brinje și Cseney, s-a născut la Cenei în anul 1854. A absolvit gimnaziul la Timișoara, iar Dreptul la Budapesta și Zagreb. A deținut funcția de rector al Universității din Zagreb, iar după un scurt timp s-a dedicat avocaturii. Aleksandar a deținut cea mai mare parte din domeniile de la Cenei. În anul 1888 a fost numit șeful poștei și a telegrafului din Croația, iar în anul 1899 a fost detașat pe același post la Timișoara. În Croația a introdus serviciul poștal care deservea localitățile Gospić, Osik, Perušić, Lešće, Otočac, Brlog, Žuta Lokva, Brinje, Jezerana, Josipdola și Ogulina, fiind totodată singura legătură a provinciei Lika cu celelalte provincii. De asemenea, au fost construite mai multe sedii ale poștei: în anul 1892 poșta din Zagreb, iar în anul 1897 Palatul poștei din Zemun. În același timp a fost un promotor al turismului prin Croația, înființând în anul 1890 *Društvo za uređenje i poljepšavanje Plitvičkih jezera* (Societatea pentru înfrumusețarea Lacurilor Plitvice). Această funcție a deținut-o până în anul 1906 când a fost numit comite al comitatului de Zagreb și al orașelor Sisak, Karlovac și Petrinje. După pensionare a trăit pe domeniile deținute în jurul Lacurilor Plitvice și pe domeniul Martijanc, situat între Varaždin și Ludbreg, unde a și murit în anul 1928 și a fost înmormântat în cimitirul din localitate.

Stjepan Stipe Vuchetich de Brinje și Cseney, sau cunoscut drept pop Stipe, s-a născut la data de 8 noiembrie 1873 la Brinje. A absolvit gimnaziul la Zagreb și teologia la Senj și a fost hirotonit preot în anul 1896. A fost preot la Jelenje, Pazarište, Bilaj

și Ledenice. Între anii 1911 – 1918 a fost deputat al soborului național croat, iar în anul 1910 a candidat pentru funcția de deputat al orașului Perušić, fiind apreciat de majoritatea locuitorilor din jurul localităților Lika, Gacka și Krbava. A fost autorul unei interesante lucrări polemico-istorice sub numele *Sveti Stjepan kralj ugarski nije zaštitnik Kraljevine Hrvatske* (Sfântul Ștefan regele Ungariei nu este apărătorul Regatului Croat), care a fost tipărită în anul 1910. Din cauza convingerilor politice a fost încarcerat la închisoarea din Sremska Mitrovica, iar din anul 1941 a fost numit vicar al forțelor armate croate. A murit în anul 1945 la Zagreb și a fost înmormântat la cimitirul Mirogoj din Zagreb⁹.

Dr. Vuk Vuchetich de Brinje și Cseney, fiul lui Aleksandar și al Jelenej, născută Davić de Turocz Szent Peter și Isztebnye, s-a născut în anul 1885 la Budapesta. A fost căsătorit cu baroneasa Elisabeta Rauch de Nyek. În timpul Primului Război Mondial a ocupat funcția de deputat al localităților Crikvenica și Osijek, iar apoi între anii 1914 și 1915, având rangul de locotenent, a participat la operațiunile militare ca membru al companiei a X-a de cavalerie obținând aprecieri mai ales după bătălia de la Limanove, unde a reușit să înfrângă o puternică armată rusească. După terminarea războiului a ocupat funcții diplomatice în mai multe țări, iar în anul 1941 a fost numit consul general la Praga. A deținut domeniile de la Martijanec, în comitatul Varazdin și Borl, în Slovenia, care au fost naționalizate după al Doilea Război Mondial. A emigrat în Germania și a trăit la München. Fiul acestuia, Branimir, născut în anul 1942 la Đakovo, a practicat avocatura, iar după ce a emigrat în Germania la Wisbaden a început să se ocupe de tenisul profesionist. Ocazional locuiește la Zagreb unde se află și o mare parte din arhiva familiei.

Jure Vuchetich s-a născut în anul 1778 la Brinje, Lika – Senj (Croația). A fost căsătorit cu Terezia Tertz, cu care a avut doi copii, Sandor și Emilia. A murit în anul 1843.

Sandor Vuchetich, fiul lui Jure și al Tereziei, s-a născut în anul 1828 la Csengey, Aszod. A fost căsătorit cu Etelka Holosy, cu care a avut șase copii: Arpad, Ilona, Reza, Dora, Etelka și Emilia. A murit în anul 1895 la Nagybecskerek.

⁸ Dr. Ilija Šutalo, *Croatians in Australia. Pioneers, settlers and their descendants*, Australia (2004), 258; Zlatko Matijević, *Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)*, ČSP, br. 3/2008, Zagreb, 1107; Stjepna Krpan, *Vila Velebita*, Zagreb (1997), 4.

⁹ Mitja Velikonja, *Religious separation and political intolerance in Bosnia Herzegovina, USA* (2003), 174; *Rezultat izbora, Hrvatska riječ*, 20. prosinac 1911, Šibenik, str. 1; *Saborisanje u Zagrebu, Hrvatska riječ*, Šibenik, 17. siječnja (1912), 1; Zlatko Matijević, *Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)*, ČSP, br. 3/2008, Zagreb, 1107.

Arpad Vuchetich, fiul lui Sandor și al Etelkái Holosy, s-a născut în anul 1858. A fost căsătorit cu Frida Bayer, cu care a avut trei copii: Sarika, Margit și Sandor Istvan.

Sarika Vuchetich, fiica lui Arpad și a Friedei Bayer, s-a născut la data de 12 noiembrie 1892.

Margit Vuchetich, fiica lui Arpad și a Friedei Bayer, s-a născut la data de 1 decembrie 1899.

Sandor Istvan Vuchetich, s-a născut la data de 17 august 1902. A murit la data de 10 august 1903.

Ilna Vuchetich, fiica lui Sandor și a Etelkái Holosy, s-a născut în jurul anului 1860. A fost căsătorită cu Kaszanyi Sandorvić.

Reza Vuchetich, fiul lui Sandor și al Etelkái Holosy, s-a născut în jurul anului 1860.

Dora Vuchetich, fiica lui Sandor și a Etelkái Holosy, s-a născut în jurul anului 1860.

Etelka Vuchetich, fiica lui Sandor și a Etelkái Holosy, s-a născut în jurul anului 1865.

Emilia Vuchetich, fiica lui Sandor și a Etelkái Holosy, s-a născut în jurul anului 1865.

Emilia Vuchetich, fiica lui jure și a Tereziei, s-a născut în anul 1836. A fost căsătorită cu Lajos Ambrozzy. A murit în anul 1906.

Domeniile din Banat

După eliberarea de sub încorsetările asediului din anul 1783, administrația vieneză a putut lua în calcul eliberarea teritoriilor ocupate de otomani. Astfel, în anul 1787 au fost eliberate mai multe părți din Croația, iar după bătălia de la Mohacs din data de 18 august 1687, imperialii austrieci au întreprins mai multe campanii militare, culminând cu bătăliile de la Senta din anul 1697. După semnarea păcii de la Karlowitz din anul 1699 a urmat o perioadă de acalmie și

liniște pentru ofițerii din familia Vuchetich care au reușit să se mențină pe domeniile deținute din Lika. Noile operațiuni militare îndreptate împotriva otomanilor începând cu anul 1736, au contribuit ca tânăra și energica împărăteasă Maria Teresia (1740–1780) să înființeze confiniul militar în Croația. În aceste condiții administrația imperială a decis ca toate familiile nobiliare să fie despăgubite pentru domeniile care se aflau în componența acestor confinii, pentru acele familii care au dorit să emigreze de pe aceste teritorii¹⁰. În aceste condiții, în anul 1820 familia Vuchetich a primit domenii în compensare la Cenei, în comitatul Torontal, unde Miklos a primit confirmarea titlului nobiliar în anul 1863¹¹. Domeniul oferit familiei Vuchetich număra în jur de 18.000 de jugăre din care 7.000 de jugăre pământ arabil. Cealaltă parte a familiei Vuchetich a rămas pe domeniile deținute din Brinje, respectând legiile aplicabile în confiniile militare¹².

Concomitent cu împroprietărirea funciare drept

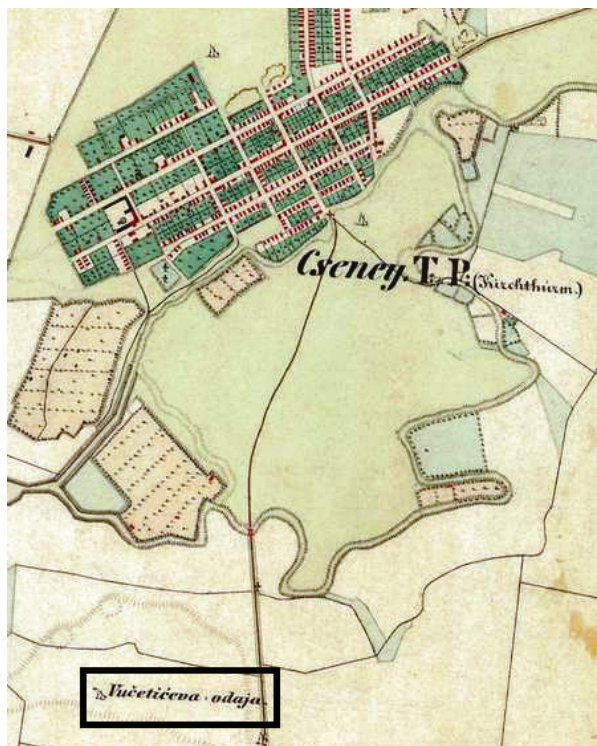
Planul cadastral al domeniilor familiei Vuchetich din Cenei în anul 1818 (Plan von dem eigentheliten aequivalent der adelichen von Wuchetichischen Gründen in den Überländern des Cseneyer Terrain E 148 1818:1 (S 11 Kamarai térképek (1747–1882); S Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek (17. sz.–20. sz.); S – Térképtár)¹³

¹⁰ Aloiz Vetze, *Österreichs Thermopylen*, Wien und Leipzig (1909), 73.

¹¹ Nagy Ivan, *Magyarország családai*, Pest (1865), 276.

¹² Aloiz Vetze, *op.cit.*, 87.

¹³ https://hungaricana.hu/en/search/results/?list=cxjdWVyeSI6ICJ2dWN0ZXRpY2gifQ&per_page=20.

Amplasarea domeniilor familiei Vuchetich în prima jumătate a secolului al XIX-lea

Amplasarea domeniilor familiei Vuchetich în a doua jumătate a secolului al XIX-lea

compensare pentru domeniile pierdute, administrația imperială a promis și despăgubiri pentru alte bunuri mobile. Din cauza războaielor napoleoniene și otomane administrația nu a putut să răspundă favorabil cererilor de despăguire, fapt ce a

produs nemulțumire în rândul familiei Vuchetich. Astfel, migrarea unei părți a familiei Vuchetich la Cenei a fost precedată de o dispută juridică timp de 60 de ani între administrația imperială și familie. Arhitecții administrației austriece au elaborat chiar un plan al domeniului oferit și al locuințelor care aveau să se construiască pe domeniul de la Cenei. Fiecare casă a fost dotată cu un jugăr de pământ, iar pe lângă casă, și alte anexe gospodărești. Au fost proiectate în total 21 de case pentru tot atâtea familii. Au fost strămutate astfel 3 familii din Stajnica¹⁴, 7 din Lipice¹⁵ și 11 din Brinje¹⁶. Dintre aceste familii 16 au rămas la Cenei, iar alte 5 s-au întors la Brinje. În sânul familiei Vuchetich au rămas povești cutremurătoare referitor la despărțirile pricinuite de aceste colonizări. Cu toate acestea, cei ajunși la Cenei s-au acomodat imediat în noul anturaj. Familiile Vuchetich care au rămas să trăiască în Cenei, provin în marea majoritate din ramura familiei de Brinje, care a emigrat în totalitate în Cenei în jurul anului 1820¹⁷.

Cercetând hărțile cadastrale, amplasamentul pe care membrii familiilor Vuchetich și-au construit casele s-a aflat la nord-vest de vechea vatră a comunei Cenei. Astfel, pe lângă vechiul Cenei Sârbesc, din care astăzi se păstrează denumirea de Strada sârbească, a luat ființă Ceneiul Croat, din care astăzi se păstrează denumirea de Strada croată. Prin unirea celor două localități, în anul 1910 a luat ființă actuala comună Cenei. Majoritatea acestor familii au avut case construite în partea de nord-vest a satului, iar descendenții acestor familii au ocupat cu timpul și alte părți din Cenei.

Pe lângă domeniile funciare, concretizate din

¹⁴ Anna Vuchetich, Pavtza Vuchetich, Jure Vuchetich.

¹⁵ Tomitza Vuchetich, Ivan Vuchetich, Marko Vuchetich, Petar Vuchetich, Philip Vuchetich, Pavtza Vuchetich, Josa Vuchetich.

¹⁶ Tomas Vuchetich, Georg Vuchetich, Julianna Vuchetics, Tomitza Vuchetich, Anna Vuchetich, Joza Vuchetich, Marko Vuchetich, Anna Vuchetich, Thomas Vuchetich, Mathias Vuchetich.

¹⁷ Ivan Bojničić, *Series nobilium*, Zagreb (1896), 41.

Casa lui Jozsef Vuchetich în anul 1945 – detaliu pe o carte poștală

locuințe, familia a deținut și importante domenii funciare, care astăzi se pot localiza la sud-vest de localitatea Cenei. Hărțile cadastrale vorbesc despre *odăile* familiei Vuchetich, amplasate pe domeniile deținute, care aveau menirea de a deservi felurile trebuințe la efectuarea lucrărilor agricole, de la depozitarea bunurilor și a utilajelor, până la a asigura locuința personalului care deservea aceste domenii¹⁸. *Odaia lui Vuchetich*, precedată de *Odaia lui Lajka*, se aflau situate la vest de drumul Cenei Uivar, în dreptul toponimului *Ganoș*.

Heraldică

Heraldica a consemnat patru emisii de blazon nobiliar ale familiei Vuchetich. Primul este din anul 1475 care a aparținut lui Pribislav Vuchetich, care astăzi se află în proprietatea lui Feodor Vuchetich din Zagreb. Blazonul este atașat testamentului lui Pribislav. Al doilea însemn nobiliar al familiei a aparținut lui Radman Vuchetich. Radman Vuchetich a primit de la împăratul Maximilian al II-lea la Viena la data de 5 august 1569 titlul de nobil austriac și blazon, care cu unele detalii se deosebește de celelalte blazoane ale familiei. Radman a migrat în Brinje din Gorazde în jurul anului 1482

¹⁸ În anul 1836 domeniul familiei a fost suplimentat cu 73 de jugare. (Fenyés Elek, *Magyar országnak*, Pest, (1839), 385).

și reprezintă o altă ramură a familiei. Spre deosebire de celelalte blazoane, însemnul nobiliar a lui Radman are inserat pe un scut un leu pasant cu coada bifurcată, iar în mâna stângă ține o sabie încovoată, ridicată ostentativ. Același

motiv se află și deasupra coifului militar. Împăratul Ferdinand al III-lea, recunoscând meritele militare ale lui Pavle (Pavao) Vuchetich, voievod și cneaz de Brinje, a emis la data de 29 aprilie 1652 diploma imperială prin care recunoștea acestuia titlul nobiliar, fiind consemnat în diploma regală și noul însemn heraldic al familiei. Blazonul a fost conferit lui Pavle, mamei sale Magdalena, soției Katarina și copiilor Juraj, Vuk, Petar și Filomena. Acest blazon conține un scut militar de culoarea roșie pe un fundal auriu pe care se află alt scut roșu așezat peste două săbii încrucișate, pe care se află scrisă deviza familiei ET PEDES ET EQUES. Deasupra scutului se află un coif militar deasupra căruia se ridică un leu auriu cu un buzdugan auriu în mână. Scutul

este decorat cu lambrechini de culoarea albastru auriu și roșu argintiu. Analizând însemnele nobiliare ale timpului, putem deduce că acest blazon se deosebește de celelalte prin faptul că deviza este inserată în interiorul scutului militar și nu dedesubt, cum este cazul la majoritatea însemnelor heraldice. Deviza blazonului conduce la concluzia că Pavle Vuchetich a adus contribuții însemnate în războaiele Austriei, cel mai probabil în războiul de treizeci de ani între Uniunea Protestantă și Liga Catolică (1618–1648), când au fost angrenate însemnate trupe de călăreți croați de partea Ligii Catolice. Însemnele heraldice ale familiei din secolele al XV-lea și al XVI-lea încă nu au introdus scutul cu deviza blazonului, cum de altfel se regăsește pe blazon începând din anul 1652. Însă cu siguranță săbiile încrucișate și leul așezat într-o coroană aurită care se află deasupra coifului militar, cu buzdugan aurit, sunt elementele comune al tuturor variantelor însemnului heraldic al familiei Vuchetich, ceea ce încă o dată confirmă activitatea și meritele militare ale familiei, precum și loialitatea față de coroana imperială. În anul 1753 a fost emis ultimul blazon al familiei.

Concluzii

Tratarea unui subiect vast, cum este cel al elitelor sociale, se dovedește a fi o necesitate pentru înțelegerea mai bună și contextualizarea istorică a evenimentelor care s-au petrecut în trecut. De aceea se poate constata cu bucurie orice demers menit să scoată la lumină adevărul istoric despre fenomenul nobiliar, dar mai ales de a arăta importanța anumitor familii nobiliare în dezvoltarea culturii și a societății bănățene. Familia Vuchetich de Brinye și Cenei, prin relațiile sale politice, militare, eclesiastice și sociale, a fost una dintre punctele de legătură între Banat și Europa Occidentală. La sfârșitul Primului Război Mondial în comuna Cenei au trăit familiile lui Jozsef, Ferdinand și Karl Vuchetich. Aceștia au emigrat între anii 1948–1951 în Germania, iar astăzi locuiesc doar două familii Vuchetich: frații Șteva, născut în anul 1961 și Radoica, născut în anul 1970, fiii lui Giura Vuchetich. După Primul Război Mondial din localitatea Cenei au emigrat 9 membri ai familiei Vuchetich în SUA (Detroit, Chicago). Având în vedere numărul mare al descendenților acestei familii, se impune studierea atentă și multidisciplinară, pentru a prezenta în mod obiectiv dezvoltarea și starea actuală a descendenților acestei familii în special, dar și a tuturor familiilor nobiliare în general.

BIBLIOGRAFIE

- Enver Ljubović, *Brinjska i senjska plemenita obitelj Vučetić – Vuchetich*, Senj, zbornik, nr. 32, (2005);
 Hrvoje Salopek, *Rodovi ogulinsko-modruške udoline*, Centar za kulturu, Ogulin, Hrvatska Matica iseljenika, Plitvička jezera, (1999);
 Ive Bašić, *Rodoslovlje Vučetića iz Vira*, Općina Vir, Vir (2004);
 Stjepna Krpan, *Vila Velebita*, Zagreb (1997);
 Tomas Vučetić, *Životopis Nikole pl. Vucheticha, dvorskog kapelana apostolskog protonotara, diplomate i pisca*, Zagreb (1830);
 Ivan Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg (1873);
 Dr. Ilija Šutalo, *Croatians in Australia. Pioneers, settlers and their descendants*, Australia (2004);
 Zlatko Matijević, *Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)*, ČSP, br. 3/2008, Zagreb;
 Mitja Velikonja, *Religious separation and political intolerance in Bosnia Herzegovina*, USA (2003);
Rezultat izbora, Hrvatska riječ, 20. prosinca Šibenik (1911);
Saborisanje u Zagrebu, Hrvatska riječ, Šibenik, 17. siječnja (1912);
 Aloiz Vetze, *Österreichs Thermopylen*, Wien und Leipzig (1909);
 Ivan Bojničić, *Series nobilium*, Zagreb (1896);
 Nagy Ivan, *Magyarország családai*, Pest (1865);
 Fenyves Elek, *Magyar országnak*, Pest (1839).

PROBLEME DE DATARE A ARMELOR BALCANICE DIN SEC. XVIII-XIX AFLATE PE TERITORIUL ACTUAL AL ROMÂNIEI

Zoran Marcov*

Cuvinte cheie: datarea armelor balcanice, secolele XVIII-XIX, teritoriul actual al României, datarea iataganelor, datarea puștilor balcanice cu cremene, datarea pistoalelor balcanice cu cremene.

Keywords: dating of the Balkan weapons, the 18th–19th centuries, the current territory of Romania, dating of yataghans, dating of Balkan flintlock rifles, dating of Balkan flintlock pistols.

Issues Relating to the Dating of the Balkan Arms from the 18th–19th Centuries on the Current Territory of Romania

(Abstract)

The central aspect clarified in our research is the one related to the dating of the Balkan weapons of the 18th–19th centuries identified on the current territory of Romania. First of all, the causes that led to an erroneous dating of the Balkan pieces in the Romanian literature, especially during the communist period, must be mentioned. Given the fact that the international bibliography in the field of Balkan weapons was at its beginnings, being inaccessible to Romanian researchers, in order to date the Balkan weapons in our country we used the general western chronology for the periodization of the evolution of hand-held weapons, a timeline that does not correspond to the realities of the Balkan Peninsula, in particular of the Eastern territory in general. In the Balkans area, technological innovations such as the percussion cap mechanism had a poor and delayed penetration, as the technological gap between the West and the Balkans was of almost a century. This existing gap between workshops in the Balkan Peninsula and Western Europe has not been addressed by the older Romanian literature. Another reason that led to an erroneous dating of the pieces in our museums was the “custom” of Balkan workshops to copy Italian weapons from the 18th century during the 19th century. It is well known that Balkan workshops purchased weapon components, in particular pipes and detonating mechanisms, from the West, especially from Northern Italy. In the Balkan Peninsula of that period (18th–19th centuries), European production pipes were imported, and sometimes also the wooden components of weapons. Many times the Balkan workshops only assembled and decorated the weapons, and the only indigenous elements were the decorations applied to the weapons. In the Balkans, another practice was used on a large scale, which overturned researchers’ analyses: falsifying inscriptions. The temptation of large incomes led many of the local gunsmiths to engrave, especially on gun butt, the names of famous Italian gunsmiths from the 18th–19th centuries, which makes it difficult to date those pieces. We have a special situation in cases where inscriptions made from symbols and letters without any logic have been identified. Modern research believes that in these cases we are dealing with the “work” of illiterate craftsmen, who were addressing equally illiterate clients. The problem of engravings “copied” by illiterate craftsmen is also encountered in the Balkan territory in the case of yataghan production, but we cannot speak of a widespread practice. Another problem in the dating of the Balkan weapons is the massive importation of finished parts from the West, made especially for the Eastern and Balkan markets, given that the weapons specially manufactured for export were made to the tastes of the Balkan customers – respecting the typology and appearance of those from the 18th century.

Returning to the dating of the Balkan weapons identified in the territory of Romania, very few of the analysed weapons, except for the yataghans, keep the year of manufacturing. The best situation is in the case of yataghans, where, out of the 59 pieces analysed in our research, 19 of the pieces still have the year of manufacturing damascened on the blade. All the pieces studied fall within the last decades of the 18th century and the second half of the 19th century. In terms of firearms, a very small number of pieces preserve the year of manufacturing, which does not allow us to carry out an edifying statistical analysis. Of the pieces studied, the years of manufacturing are engraved on a single pistol and on a single rifle, namely 1814 and 1865, respectively. Under these conditions, Balkan firearms held in our country’s museums can only be dated generally between the second half of the 18th century and the second half of the 19th century.

By analysing the situation of the dated yataghans, we can make a realistic assessment of the periods of Balkan

* Muzeul Național al Banatului, P-ța Huniade nr. 1, 300
002; markovzoran@yahoo.com.

weapons from the current territory of Romania. Out of the 19 dated yataghans, most come from the early decades of the 19th century, 12 pieces (63%), followed by the yataghans dating back to the second half of the 19th century, 4 pieces (21%), while the yataghans dating back to the last decades of the 18th century hold the smallest share, counting only 3 pieces (16%). Although the small number of dated yataghans (19 of the total of 59 weapons investigated) is not representative of the whole country, the results of our analysis are in line with the situation of yataghans kept in the large weapon collections in Belgrade and Zagreb. Specifically, we refer to the share held by the yataghans dated in the first half of the 19th century, the most numerous of which are kept in our museums and from this point of view the situation is the same as that of the Military Museum in Belgrade and the Croatian History Museum of Zagreb. The differences found compared to the situation in Romania result in the much smaller gap between this group of yataghans and those of the second half of the 19th century, namely from the last decades of the 18th century. The large number of weapons made in the first half of the 19th century must be linked to the more than difficult political situation of the European part of the Ottoman Empire at that time. The need for arming became a necessity in the years of the “Serbian Revolution” of 1804–1835, a multi-stage anti-Ottoman movement that materialized with the establishment of an autonomous Serbian Principality within the Ottoman Empire. In the same line with the anti-Ottoman movement in Serbia, the Greek Independence War took place between 1821–1829, which ended with the recognition of the independence of the new Greek State by the great European powers. A conflict situation was also faced by Bosnia in 1831, but its character was different, as the Bosnians stood up against the reforms made by the central authorities of Istanbul. All these conflicts in the Balkans required massive arming and generated an important weapon production, a fact reflected in the dating of the Yataghans existing on the territory of Romania.

Analysing from a comparative point of view the situation of yataghan dating with that of the Balkan firearms, related and most of all, contemporary weapons, we can propose an assimilation regarding the periodization of white weapons with the firearms. Therefore, it can be appreciated that the vast majority of the Balkan firearms existing in Romania, derived from the same sources as the white ones, can be dated in the first half of the 19th century, according to the great effervescence in the Balkan weapon production level, the regional political situation being presented in the paragraphs above.

Cauzele care au dus la datarea eronată a armelor balcanice în istoriografia românească

Datarea pieselor de factură balcanică este, alături de identificarea tipurilor de arme, o problemă majoră a istoriografiei românești, însă în ultimii ani s-au făcut și unele progrese în acest sens. Principala problemă a vechii cercetări românești în cazul datării pieselor balcanice este utilizarea cronologiei occidentale în periodizarea evoluției armamentului portativ balcanic, cronologie care nu corespunde realităților Peninsulei Balcanice în particular și spațiului oriental în general. Astfel, primele cataloage și publicații românești dedicate armamentului de foc portativ au utilizat în general datarea europeană în cazul pieselor balcanice, incluzând toate armele prevăzute cu mecanisme de dare a focului pe bază de cremene în intervalul începutului de sec. XVII – sfârșitului de sec. XVIII. Dacă respectivele piese erau prevăzute cu mecanisme „arhaice” de tipul *miquelet*, datarea lor nu depășea sub nici o formă granița sfârșitului de sec. XVIII¹. Cronologia europeană în domeniul armelor de foc portative consemnează la început de sec. XIX o schimbare importantă în

ceea ce privește mecanismul propriu-zis de dare a focului, prin descoperirea fulminatului de mercur, care exploda sub efectul șocului. Inventarea capsei cu fulminat de mercur a deschis o nouă etapă în evoluția armelor de foc, majoritatea armelor cu cremene fiind modificate și adaptate noului sistem cu percuție în primele decenii ale sec. al XIX-lea, procesul încheindu-se undeva la mijlocul secolului respectiv². Spre deosebire de Europa de Vest și cea Centrală, în Sud-Estul continentului, în Balcanii aflați sub dominație otomană, aceste inovații tehnice aproape că nu s-au aplicat. Atelierele meșteșugărești din Bosnia și Herțegovina, sudul Serbiei, Muntenegru, Albania, Kosovo, Macedonia, Bulgaria și Grecia au continuat să producă arme cu mecanisme de dare a focului pe bază de cremene pe tot cuprinsul sec. al XIX-lea³, iar în anumite centre, cum ar fi cel de la Skopje, producția meșteșugă-

¹ Cristian Vlădescu, Carol König, Dan Popa, *Arme în muzeele din România*, București (1973), ilustr. 229–230, 234, 235–236, 238–239, 241–242; Elena Roman, *Arme de foc portative în colecțiile Muzeului Brukenthal sec. XV–XVIII*, Sibiu (1981), 31–51.

² Zoran Marcov, Sergiu Galiș, *Pistoale și revolvere: colecția de arme a Muzeului Banatului din Timișoara*, Timișoara (2014), 11; Janko Jeličić, *Piștolji i revolveri*, Zagreb (2008), 19; Ionuț-Cristian Gheorghe, Ioan I. Scafeș, *Arme de foc din colecția Muzeului județean “Teohari Antonescu” – Firearms from the Collection of the “Teohari Antonescu” Giurgiu County Museum*, Giurgiu (2010), 18; Frederick Wilkinson, *The Illustrated Book of Pistols*, Birmingham (1979), 28.

³ Boško Ljubojević, *Oružje i vojna oprema*, Beograd (2011), 12; Robert Elgood, *The Arms of Greece and her Balkan Neighbours in the Ottoman Period*, London (2009), 90–103; 162–181; 184–197.

rească de armament a fost continuată până târziu, în primele decenii ale sec. XX⁴. Mărturiile documentare păstrate în centrele meșteșugărești din Balcani vorbesc chiar despre o etapă de efervescență în ceea ce privește producția de armament în decursul sec. al XIX-lea. Spre exemplu, în centrul meșteșugăresc de la Prizren, în Kosovo, la mijlocul sec. al XIX-lea existau peste o sută de armurării producătoare de arme de foc, în special puști lungi de tipul *roga*⁵. Un alt centru renumit în epocă era cel de la Peć, în Metohija, unde producția renumitelor pistoale de cobur atinge apogeul în anii '40 ai sec. al XIX-lea⁶. Legat de funcționarea acestui centru kosovar, în stadiul actual al cercetării nu s-au descoperit indicii care să ateste fabricarea pistolului de tipul *Peć* în sec. al XVIII-lea⁷. Referitor la spațiul bosniac, este cunoscut faptul că producția de armament în regim artizanal, meșteșugăresc, a fost interzisă abia în anul 1878, odată cu ocuparea acestei provincii de Austro-Ungaria⁸.

Bibliografia internațională de specialitate referitoare la datarea armelor balcanice se afla în faza sa incipientă în momentul apariției primelor cataloage românești, însă acesta nu este singurul motiv care a dus la o datare eronată a pieselor din muzeele noastre, la acest fapt contribuind mult și „obiceiul” atelierelor balcanice de a copia arme italiene de sec. XVIII, în plin sec. XIX⁹. Este cunoscut faptul că atelierelor din Balcani achiziționau componentele armelor, în special țevi și mecanisme de dare a focului, din Occident – în Italia de Nord funcționând armurării care aprovizionau Balcanii cu țevi și platine pe tot parcursul sec. al XIX-lea. Platine însă nu s-au importat doar din Italia, în Balcani fiind utilizate și mecanisme germane, franceze etc. Dacă platinele de tipul *miquelet* proveneau din atelierelor proprii, despre platina franceză nu sunt mărturii privind realizarea ei în Balcani, aceasta fiind în general importată din Occident¹⁰. În Peninsula Balcanică s-au importat în toată această perioadă,

în sec. XVIII-XIX, țevi de producție europeană, dar uneori și componentele din lemn ale armelor. De multe ori atelierelor balcanice doar asamblau și decorau piesele, singurele elemente autohtone fiind decorurile aplicate armelor¹¹. În Balcani era uzitată la scară destul de mare o altă practică care a dat peste cap analizele cercetătorilor: falsificarea inscripțiilor. Meteahnă cu vechi rădăcini în spațiul balcanic, falsul, utilizat mai cu seamă în inscripționarea țevelor armelor, a fost identificat și analizat în literatura de specialitate ex-iugoslavă. Mirajul unor venituri mari i-a determinat pe mulți dintre armurierii locali să inscripționeze, mai ales pe culata țevelor de pușcă, nume ale unor celebri armurieri italieni din sec. XVII-XVIII, acest aspect îngreunând semnificativ datarea pieselor respective¹². În condițiile în care muzeele noastre nu beneficiau și nu beneficiază nici la ora actuală de aportul mai multor specialiști în domeniu, identificarea falsurilor este în continuare o problemă delicată. Sunt frecvente cazurile în care pe țevi de calitate îndoielnică apar gravate numele unor armurieri renumiți în epoca lor, redate prin următoarele inscripții: „...Z...COMINAZ”, „A PEDRELU”, „ZANONI”,¹³ „COMI...”, „A. M.”¹⁴. O situație aparte avem în cazurile unde au fost identificate inscripții realizate din simboluri și litere dispuse fără nici o logică. Cercetarea modernă consideră că în aceste cazuri avem de-a face cu „opera” unor meșteri analfabeți, care se adresau unei clientele la fel de neștiutoare de carte¹⁵. Problema inscripțiilor „copiate” de meșteri analfabeți este întâlnită în spațiul balcanic și în cazul producției de iatagane, însă nu putem vorbi de o practică pe scară largă¹⁶. O altă problemă în datarea armamentului balcanic îl reprezintă importul masiv din Occident de piese finite, realizate special pentru piața orientală și cea balcanică. Sunt celebre exemplarele realizate la Brescia sau în alte centre nord italiene, destinate

⁴ Đurđica Petrović, *Balkansko oružje (XII-XIX v.): izabrane studije*, (editori: Jasna Mijailović, Davor Petrović), Beograd (2013), 269–284.

⁵ Anđelija Radović, *Zanatsko oružje Balkana XVII-XIX vek*, Beograd (2002), 38; Đurđica Petrović, *op. cit.*, 84.

⁶ Robert Elgood, *op. cit.*, 195.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Anđelija Radović, *op. cit.*, 19; Ljubinka Rajković, Zbirka jatagana Vojnog muzeja, în *Vesnik Vojnog Muzeja JNA*, nr. I, Beograd (1954), 110; Boško Ljubojević, *op. cit.*, 9.

⁹ Janko Jeličić, *Balkanske i orijentalne puške s priborom*, Zagreb (2001), 24–25; Zoran Marcov, Pistoale balcanice cu cremene din colecția Muzeului Banatului Timișoara, în *AnB*, S.N., XIX, Cluj-Napoca (2011), 314–315; Anđelija Radović, *op. cit.*, 32.

¹⁰ Janko Jeličić, *Balkanske i orijentalne puške...*, 24–25.

¹¹ Mario Kovač, *Vatreno oružje u Europi od XIV do polovice XIX st.*, Sisak (2009), 20.

¹² Janko Jeličić, *Balkanske i orijentalne puške...*, 24.

¹³ Inscripții identificate pe culata țevelor la puștile balcanice din colecția Muzeului Național Brukenthal (Elena Roman, *op. cit.*, nr. catalog 65, 68 și 74).

¹⁴ Inscripții identificate pe culata țevelor la puștile balcanice din colecția Muzeului Național al Banatului (nr. inv. 3185 și 3149).

¹⁵ Janko Jeličić, *Balkanske i orijentalne puške...*, nr. catalog. 97, 102, 104, 164; o inscripție similară a fost identificată în colecția de puști balcanice din cadrul MNB („...I Z B I Z O Z I B Z”, nr. inv. 3169), în colecția de puști balcanice a Muzeului Național Brukenthal („СИHEMTИП НОТИМ”, nr. inv. M 2891), dar și în colecția de arme a Complexului Muzeal Arad („ICOSIC”, „ICSOISC”, nr. inv. MR 1031).

¹⁶ Marija Šercer, *Jatagani u Povijesnom Muzeju Hrvatske*, Zagreb (1975), 12.

exportului în Balcani¹⁷. Totuși, spre deosebire de piesele realizate în spațiul balcanic, armele produse special pentru export prezintă anumite caracteristici (calitatea și designul ornamentelor, calitatea materialelor întrebuințate, finețea și complexitatea ornamentelor etc.), care le deosebesc, la o analiză atentă, de cele autohtone¹⁸.

Toate aceste cauze au dus la o datare necorespunzătoare a pieselor balcanice din muzeele noastre, mai cu seamă în anii trecuți. În registrele de inventar ale instituțiilor muzeale de la noi, piesele de factură balcanică erau date de către muzeologia anilor '50–60 ai secolului trecut¹⁹ în plină epocă medievală, chiar dacă realitatea istorică ne spune astăzi că multe dintre piesele respective au fost realizate la mijlocul sau chiar în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Structura și forma lor „arhaică” au dus la utilizarea acestora în completarea expozițiilor permanente dedicate epocii feudale²⁰. Chiar dacă expunerea unor arme artizanale cu mecanisme pe bază de cremene în preajma unor piese occidentale cu percuție centrală și încărcare pe la culată nu este corectă din punct de vedere muzeografic, acesta este adevărul istoric demonstrat de cercetarea din ultimele decenii. Cu toate că aceste constatări par ciudate la prima vedere, realitatea istorică este că multe dintre piesele balcanice prezente în muzeele din țara noastră sunt contemporane cu puștile austriece sistem Wänzel²¹ și Werndl²², cu revol-

verele Gasser²³, cu pușca rusească de tipul Krnka Md. 1867²⁴ sau pușca franceză modelul Chassepot Md. 1866²⁵. Toate puștile menționate sunt arme cu percuție centrală, cu un singur foc, cu încărcare pe la culată. Chiar dacă nu vorbim încă de arme cu repetiție, decalajul tehnic față de armele balcanice era unul imens.

Decalajul existent la nivelul armamentului, între Europa Occidentală și Balcani, respectă în general decalajul istorico-social constatat între cele două spații, rămânerea în urmă a Balcanilor, cel puțin din prisma armamentului portativ de foc, fiind de aproape un întreg secol. Acest lucru se poate observa cel mai bine în cazul conflictelor militare din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, când, în confruntarea cu armate echipate cu tehnică modernă de luptă, unitățile balcanice și turcești au suferit înfrângeri catastrofale. Un exemplu concret este Războiul de pacificare a Bosniei, derulat în vara toamna anului 1878, când luptătorii din Balcani au întâmpinat armata austro-ungară cu iatagane, pistoale și puști cu cremene. Înfrângerea bosniacilor a fost rapidă, pe măsura diferențelor existente la nivelul echipării armatelor²⁶.

Datarea iataganelor

Literatura de specialitate consideră că iataganul nu a evoluat foarte mult în decursul timpului, fiind destul de dificil de apreciat vechimea unei piese atâta timp cât lipsește anul de făurire damaschinat/gravat pe suprafața lamei. Au fost propuse diferite datări ale iataganelor în funcție de decorul și ornamentația avută, însă aceste datări nu sunt 100% sigure în condițiile în care atelierele balcanice utilizau diverse tehnici de decor împrumutate de la un centru la altul, ornamentica neputând fi încadrată foarte exact din punct de vedere cronologic. Cu toate acestea, trebuie spus că există o diferențiere între iataganele perioadei sec. XVIII-XIX de cele anterioare, fapt demonstrat prin studiul comparativ al pieselor capturate de armata habsburgică în războaiele austro-turcești de la sfârșitul sec. al XVII-lea și piesele păstrate în muzeele noastre, date între a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Iatagane date la cumpăna sec. XVII-XVIII se păstrează astăzi la Muzeul Landului din Karlsruhe, printre piesele capturate de la turci în timpul campaniilor

¹⁷ Robert Elgood, *op. cit.*, 162–167.

¹⁸ Zoran Marcov, Contribuții la identificarea și clasificarea puștilor vest-balcanice cu cremene prezente în muzeele din România, în *AnB*, S.N., XXIII, Cluj-Napoca (2015), 336.

¹⁹ În registrele de inventar ale Muzeului Militar Național din București, marea majoritate a armelor de foc balcanice cercetate au fost înregistrate ca fiind „medievale”, cel mai probabil datorită mecanismelor „arhaice” folosite la realizarea acestora (Registrul de inventar al MMNB, „flintă medievală cu cremene”, nr. inv. 1278, înregistrată în 2 aprilie 1958; *ibidem*, „flintă orientală cu cremene”, nr. inv. 22593, înregistrată în 11 mai 1959; *ibidem*, „pistol medieval cu cremene”, nr. inv. 1464, înregistrat în 5 aprilie 1958 etc.). O situație similară avem și la Muzeul Național al Banatului, unde acest tip de armă a fost încadrat cronologic între sec. XVII-XVIII. Și la Muzeul Municipal din Mediaș există un iatagan *belosapac* înregistrat ca fiind „sabie turcească” din sec. al XVII-lea (Bibliografie: Chiriac, Mihai și Ștefu, Viorel, *Quelques considerations historiques concernant un yatagan de la collection du Musée Municipal Médias*, în *Acta Terrae Fogarasiensis*, VI, 2017, 282).

²⁰ În vechea expoziție permanentă a MNB, defazată în cursul anului 2006, armele balcanice cu cremene au fost expuse în spațiul rezervat epocii feudale. Situația se repetă la multe alte muzee din țara noastră.

²¹ Erich Gabriel, *Die Hand- und Faustfeuerwaffen der habsburgischen Heere*, Wien (1990), 344–355.

²² *Ibidem*, 356–379.

²³ *Ibidem*, 490–509.

²⁴ Ionuț-Cristian Gheorghe, Ioan I. Scafeș, *op. cit.*, 66–67.

²⁵ Will Fowler, Patrick Sweeney, *The World Encyclopedia of Rifles and Machine Guns*, Lorenz Books (2012), 35.

²⁶ Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II Dio (1739–1878)*, Sarajevo (1913), 152–156.

antiotomane întreprinse de Eugeniu de Savoya²⁷. În rândul pieselor deținute de acest muzeu figurează și un iatagan *belosapac* tipic spațiului balcanic, care însă prezintă următoarele caracteristici: lamă masivă cu muchie netăioasă puternic profilată și lipsită de șanțuri pentru scurgerea sângelui; pe lamă nu sunt aplicate ornamente și inscripții damaschinate, lama fiind simplă, prezentând doar un marcaj al armurierului; *parazvana* este aplicată doar pe mâner; plăselele din os/fildeș prezintă „urechi” de dimensiuni mai mici, ușor disproportionate față de masivitatea lamei²⁸. La acest gen de piese lățimea maximă a lamei, înspre vârf, atinge chiar 4,5–5 cm. O piesă similară a fost identificată în colecția de iatagane de la Timișoara, datată în sec. al XVIII-lea²⁹. Însă marea majoritate a pieselor păstrate în muzeele românești nu se mulează pe aceste caracteristici, fiind mai recente, începând cu a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și mergând până în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Aceste piese au o serie de caracteristici specifice: lamă simplă sau decorată, fără muchie profilată, însă cu șanțuri pentru scurgerea sângelui; *parazvana* și *hașrma* bogat ornamentate, *parazvana* acoperind și lama armei în zona de îmbinare cu mânerul; plăsele cu „urechi” mari, de diferite tipuri și profiluri³⁰.

Pentru iataganele nedatate, propunem datarea utilizată de cercetătoarea Marija Šercer din Zagreb, care a datat zecile de piese din colecția Muzeului de Istorie a Croației în funcție de ornamentația existentă. Chiar dacă metoda nu este 100% exactă, este singura acceptabilă pentru numeroasele piese care nu prezintă anul de făurire. În consecință, iataganele cu *parazvana* și *hașrma* produse din metal de culoare albă, placat cu argint, și ornamentate cu motive vegetale stilizate se datează între a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și cca. 1830; iataganele cu ranforsări de alamă ornamentate cu filigran se datează între 1830 și a doua jumătate a sec. al XIX-lea; iataganele cu ranforsări simple de alamă se datează în sec. XIX³¹.

Datarea puștilor cu cremene de factură balcanică

În cazul puștilor cu cremene de proveniență balcanică problema datării este chiar mai complexă

²⁷ *Die Karlsruher Türkenbeute* (editori Ernst Petrasch, Reinhard Sängler, Eva Zimmermann, Hans Georg Majer), München (1991), 57–385.

²⁸ *Ibidem*, nr. catalog 140.

²⁹ Zoran Marcov, Colecția de iatagane a Muzeului Banatului Timișoara, în *AnB*, S.N., XX, Cluj-Napoca (2012), 275.

³⁰ Marija Šercer, *op. cit.*, 9–15; Zoran Marcov, Colecția de iatagane..., 265–268.

³¹ Marija Šercer, *op. cit.*, 14.

decât este cea în cazul pistoalelor, la acest aspect contribuind din plin aspectul aproape neschimbat al armelor de-a lungul secolelor, dar și utilizarea unor componente de import, din sec. XVII-XVIII, care îngreunează mult datarea corectă a armelor finite. În această categorie includem țevele de pușcă provenite din nordul Italiei, realizate de renumiți armurieri italieni din sec. XVII-XVIII, piese care însă ajung pe piața din Balcani în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, fiind utilizate și în primele decenii ale secolului următor³². O altă problemă constatată de cercetătorii din domeniu este legată de producerea unor „copii” în centrele italiene după țeve ale unor renumiți meșteri italieni din epocile trecute, țeve aflate la mare căutare în Peninsula Balcanică. Se ajunge astfel la situația hilară de a se comercializa în cantități mari țeve care prezintă marcaje ale unor armurieri celebri în perioada sec. XVII-XVIII, însă care erau produse special pentru exportul în Balcanii secolului al XIX-lea³³. La toate acestea se adaugă și numărul mare de falsuri de epocă, realizate în atelierele de pe cuprinsul Peninsulei Balcanice, cu scopul de a înlesni vânzarea puștilor³⁴. Toate aceste aspecte îngreunează datarea puștilor de factură balcanică, în condițiile în care puține exemplare păstrează gravat anul de făurire.

În datarea puștilor pot fi aplicate unele dintre normele utilizate la datarea pistoalelor. Aceste principii se observă cel mai bine pe armamentul provenit din spațiul albanez și care, în linii generale, se aseamănă constructiv cu pistoalele de tipul *Elbasan*. Ca și în cazul pistoalelor, principalul aspect este legat de ornamentația existentă pe țevele armelor. În prima jumătate a sec. al XVIII-lea, țevele puștilor prezentau bogate ornamente damaschinate, cu metale scumpe – argint și aur – decorul fiind realizat pe o suprafață destul de mare a țevelor și în straturi multiple. Acest tip de decor a dispărut odată cu a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, pentru ca în sec. al XIX-lea ornamentația să se mărginească doar la simple modele din sârmă de argint damaschinate în oțelul țevei, mai ales în zona culatei, sau prin lipsa totală a elementelor decorative de pe țevi. Această normă poate fi aplicată puștilor de tipul *roga*, care se suprapun în general cu spațiul albanez, însă unele cercetări consideră că principiul decorului de pe țevi este valabil și la puștile de tipul *džeferdar*³⁵. Cel de-al doilea element important în

³² Mario Kovač, *op. cit.*, 20; Janko Jeličić, *Balkanske i orijentalne puške...*, 24–25; Robert Elgood, *op. cit.*, 162–181.

³³ Janko Jeličić, *Balkanske i orijentalne puške...*, 23–24.

³⁴ *Ibidem*, 24.

³⁵ Đurđica Petrović, *op. cit.*, 287.

datarea puștilor balcanice ține de ornamentația prezentă pe garniturile de alamă ale armelor. În prima jumătatea sec. al XVIII-lea, garniturile de alamă ale puștilor prezentau o ornamentație bogată și calitativă, realizată prin mai multe procedee meșteșugărești: gravare, batere, turnare. În continuarea sec. al XVIII-lea aceste ornamente devin din ce în ce mai simpliste, rudimentare și grosiere, pentru ca în sec. al XIX-lea să prezinte un aspect cu totul superficial, exact ca și în cazul pistoalelor de tipul *Elbasan*³⁶.

Edificator pentru datarea puștilor balcanice cu cremene este și tabelul realizat de Robert Elgood, vis-à-vis de puștile *džeferdar* deținute de nouă importante instituții muzeale din arealul Peninsulei Balcanice, printre care amintim: Muzeul Militar din Belgrad, Muzeul de Istorie a Croației, Muzeul Marinei din Kotor, Muzeul de Istorie din Belgrad, Muzeul Național de Istorie din Atena, Muzeul Militar Național din București etc. A fost cercetat în total un număr de 18 *džeferdare*, dintre acestea doar 10 piese păstrând gravat anul de făurire. Din tabelul realizat de Elgood reiese faptul că o singură pușcă, dintre cele datate, a fost realizată în sec. al XVIII-lea, mai exact înspre finalul secolului (în anul 1788), restul de nouă piese fiind datate în sec. al XIX-lea. Dintre cele nouă puști, doar două intră în cea de-a doua jumătate a sec. al XIX-lea, cele mai multe, șapte la număr, se încadrează în prima jumătate a secolului, mai precis în primele două-trei decenii. Este interesant faptul că cea mai târzie piesă este cea deținută de MMNB, ea fiind datată în anul 1865³⁷. Statistica lui Elgood vis-à-vis de puștile *džeferdar* nu poate fi luată ca o bornă obligatorie în ceea ce privește puștile de factură balcanică, însă aduce în prim plan aceleași date constatate și în cazul iataganelor sau a pistoalelor: majoritatea pieselor păstrate în muzeele actuale din Balcani se încadrează între ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea și a doua jumătate a sec. al XIX-lea³⁸.

Datarea pistoalelor cu cremene de factură balcanică

Đurđica Petrović (1927–2003) se numără printre cei mai de seamă cercetători ai armamentului balcanic, iar în bogata ei carieră științifică, care încununează aproape cinci decenii de cercetare, a publicat zeci de studii dedicate armamentului balcanic realizat în spațiul fostului stat iugoslav.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Robert Elgood, *op. cit.*, 80.

³⁸ Marija Šercer, *op. cit.*, 21–87; Anđelija Radović, *op. cit.*, 47–115; Mario Kovač, *op. cit.*, 103–134; Robert Elgood, *op. cit.*, 90–103; 138–151.

Beneficiind de numeroase cercetări de teren, desfășurate în fostele centre de producție din Balcani, printre care amintim Sarajevo, Foča, Peć, Prizren, Boka Kotorska, Perast, Skoplje etc., Đ. Petrović a emis în decursul timpului numeroase ipoteze privitoare la armamentul balcanic, teoriile sale fiind preluate de cercetători ai armamentului islamic, printre aceștia figurând și britanicul Robert Elgood³⁹. Una dintre teoriile sale se referă la problema datării pistoalelor balcanice de tipul *Elbasan*, cunoscute în literatura de specialitate sârbo-croată sub denumirea de „šilje”, sau „rat-tail” în limba engleză. Principiile de bază enunțate de Petrović în cazul pistoalelor de *Elbasan* pot fi aplicate, în linii generale, și în cazul celorlalte tipuri de pistoale și *kubure* balcanice:

1. Un prim element în datarea pistoalelor balcanice de tipul *Elbasan* ține de forma mânerului: mânerele care prezintă o ușoară curbură în jos sunt tipice primei jumătăți a sec. al XVIII-lea. Acest tip de mâner reprezintă tipul de trecere între mânerele aproape drepte, caracteristice celei de-a doua jumătăți a sec. al XVII-lea, formă identificată pe unele prototipuri ale pistoalelor *ledenica*, și mânerele cu o formă accentuată a curburii în jos, apărute în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea. Pe tot cuprinsul sec. al XIX-lea această curbura a mânerelor se accentuează din ce în ce mai mult. Mânerul curbat, atât în cazul pistoalelor, cât și în cazul puștilor, prezintă marele avantaj legat de amortizarea șocului în momentul tragerii, ceea ce favoriza o mai bună precizie a loviturii, o mai ușoară și facilă mânăuire a armei⁴⁰.

2. Cel de-al doilea element important în datarea pistoalelor de tipul *Elbasan* ține de forma bumbului existent la terminația bulbului amplasat la talpa mânerului. În prima jumătate a sec. al XVIII-lea, acest bumb, cu rol decorativ dar și de fixare a bulbului în talpa de lemn a mânerului, avea o formă mai accentuată, reprezentând veriga de trecere de la bumbul evazat și reliefat al *ledenic*-ei din a doua jumătate a sec. al XVII-lea, la bumbul din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, care se caracterizează printr-o reducere constantă și accentuată a formei, ceea ce a dus la cumpăna sec. XVIII-XIX la unirea bumbului cu bulbul, dând astfel celebra formă ascuțită a mânerului. Forma ascuțită de la terminația mânerului este caracteristică întregului sec. al XIX-lea⁴¹.

3. Al treilea element important în datarea pistoalelor balcanice cu cremene, a celor de tipul

³⁹ Robert Elgood, *op. cit.*, 72–103; 138–151; 184–209.

⁴⁰ Đurđica Petrović, *op. cit.*, 287.

⁴¹ *Ibidem*.

Elbasan în particular, dar și restul pistoalelor balcanice în general, este legat de ornamentația existentă pe țeștile armelor. În prima jumătate a sec. al XVIII-lea țeștile pistoalelor prezentau bogate ornamente damaschinate, cu metale scumpe – argint și aur, decorul fiind realizat pe o suprafață destul de mare a țeștilor și în straturi multiple. Acest tip de decor s-a pierdut odată cu a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, pentru că în sec. al XIX-lea ornamentația să se mărginească doar la simple modele din sârmă de argint damaschinate în oțelul țeștii, mai ales în zona culatei, sau prin totală lipsă a elementelor decorative de pe țești. Doamna Petrović a constatat acest lucru și în cazul puștilor de tipul *džeferdar*⁴².

4. Ultimul element important în datarea pistoalelor balcanice ține de ornamentația prezentă pe garniturile de alamă ale armelor. În prima jumătate a sec. al XVIII-lea garniturile de alamă ale pistoalelor prezentau o ornamentație bogată și calitativă, realizată prin mai multe procedee meșteșugărești: gravare, batere, turnare. În continuarea sec. al XVIII-lea aceste ornamente devin din ce în ce mai simpliste și rudimentare, pentru că în sec. al XIX-lea să prezinte un aspect cu totul superficial⁴³.

Un alt aspect constatat în timpul cercetării noastre în problema datării pistoalelor de factură balcanică ține de forma și lungimea componentelor utilizate în realizarea lor. Astfel, pistoalele voluminoase, mari, realizate după modelul celor italiene de sec. XVIII, au fost fabricate până în primele decenii ale sec. al XIX-lea, dimensiunile acestora fiind în jurul a 50–55 cm – lungimea pistolului, respectiv 32–35 cm – lungimea țeștii. În cursul sec. al XIX-lea aceste mărimi se micșorează constant, ajungându-se în a doua jumătate a sec. al XIX-lea la lungimi de cca 40–45 cm pentru întreaga armă și 22–25 cm pentru țeavă⁴⁴.

Vechimea armelor balcanice identificate pe teritoriul actual al României

Referitor la teritoriul actual al României, din cele aproape două sute de arme balcanice analizate până în clipa de față, doar în categoria iataganelor au fost identificate suficient de multe arme datate (19 în total), care să permită realizarea unei evaluări realiste în ceea ce privește periodizarea armelor balcanice aflate pe teritoriul actual al țării noastre. Dintre cele 19 iatagane datate, cele mai multe provin din primele decenii ale sec. al XIX-lea, 12

piese (63%), urmează iataganele datate în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, 4 piese (21%), pentru că iataganele datate în ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea să dețină cea mai mică pondere, numărând doar 3 piese (16%). Cu toate că numărul mic al iataganelor datate, 19 din totalul de 59 de piese analizate, nu este reprezentativ la nivelul întregii țări, totuși rezultatele analizei noastre sunt similare, dintr-un anumit punct de vedere, cu situația iataganelor păstrate în marile colecții de arme de la Belgrad și Zagreb. Concret, ne referim la ponderea deținută de iataganele datate în prima jumătate a sec. al XIX-lea, cele mai numeroase păstrate în muzeele noastre, din acest punct de vedere situația este identică cu cele de la Muzeul Militar din Belgrad⁴⁵ și Muzeul de Istorie a Croației din Zagreb⁴⁶. Diferențele constatate față de situația din România sunt în decalajul mult mai mic dintre acest grup de iatagane și cele din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, respectiv din ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea. Numărul mare de arme realizate în prima jumătate a sec. al XIX-lea trebuie pus în legătură cu situația politică mai mult decât dificilă în care se regăsea partea europeană a Imperiului otoman la momentul respectiv. Nevoia de înarmare a devenit o necesitate în anii declanșării „Revoluției sârbe” din anii 1804–1835, mișcare antiotomană desfășurată în mai multe etape și concretizată cu înființarea unui Principat Sârb autonom în cadrul Imperiului otoman⁴⁷. În aceeași linie cu mișcarea antiotomană din Serbia se înscrie și Războiul de Independență al Greciei, derulat între anii 1821 și 1829 și finalizat cu recunoașterea independenței noului stat grec de către marile puteri europene⁴⁸. O situație conflictuală a existat și în Bosnia în anul 1831, însă caracterul acesteia era diferit, în condițiile în care bosniacii s-au ridicat împotriva reformelor întreprinse de autoritățile centrale de la

⁴⁵ În colecția MMB se păstrează un număr de 95 iatagane, dintre acestea 62 fiind datate. Din grupul celor datate, ponderea cea mai mare o dețin piesele realizate în prima jumătate a sec. al XIX-lea (30 de iatagane), urmează cele făurite în a doua jumătate a sec. al XIX-lea (20 de piese), iar pe ultimul loc se clasează cele realizate în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea (10 iatagane). Bibliografie: Anđelića Radović, *op. cit.*, 47–73.

⁴⁶ Impresionanta colecție de iatagane a MICZ numără în total 178 de piese, dintre acestea 79 sunt datate. Cele mai numeroase sunt iataganele realizate în prima jumătate a sec. al XIX-lea (44 de piese), urmează cele produse în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea (22 de iatagane) și în cele din urmă avem iataganele realizate în a doua jumătate a sec. al XIX-lea (13 piese). Bibliografie: M. Šercer, *op. cit.*, 21–55.

⁴⁷ Charles Jelavich, Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle (1986), 26–37.

⁴⁸ *Ibidem*, 38–52.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Zoran Marcov, Sergiu Galiș, *op. cit.*, 40–80; Anđelića Radović, *op. cit.*, 102–115; Mario Kovač, *op. cit.*, 103–134.

Istanbul⁴⁹. Toate aceste conflicte apărute în spațiul Balcanilor au necesitat o înarmare masivă, generând o producție importantă de armament, fapt ilustrat și în datarea iataganelor existente în spațiul românesc.

Referitor la celelalte tipuri de arme de factură balcanică prezente în România de astăzi, arme contemporane cu iataganul prezentat anterior, putem afirma că se încadrează între a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și a doua jumătate a sec. al XIX-lea, accentul fiind pus pe prima parte a sec. al XIX-lea, conform celor demonstrate în rândurile de mai sus.

ABREVIERI

AnB (S.N.) – *Analele Banatului*, Serie Nouă, Timișoara
 MCDRD – Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva
 MICZ – Muzeul de Istorie a Croației din Zagreb
 MIG – Muzeul de Istorie din Galați
 MNB – Muzeul Național al Banatului
 MMB – Muzeul Militar din Belgrad
 MMM – Muzeul Municipal din Mediaș
 MMNB – Muzeul Militar Național din București
 MNAR – Muzeul Național de Artă al României
 MNB – Muzeul Național al Banatului
 MNIR – Muzeul Național de Istorie a României

Iatagane datate, identificate în spațiul românesc (sec. XVIII-XIX).
 Lista pieselor publicate în literatura de specialitate și a celor postate pe pagina web a Institutului de Memorie Culturală (CIMEC).

Nr. crt.	Tipul iataganului	Datare*	Deținător
1.	Iatagan <i>crnosapac</i>	1204–1789/1790	MNB ¹
2.	Iatagan cu mâner metalic	1210–1795/1796	MNIR ²
3.	Iatagan <i>crnosapac</i>	1212–1797/1798	MNB ³
4.	Iatagan <i>crnosapac</i>	1216–1801/1802	MNB ⁴
5.	Iatagan <i>crnosapac</i>	1217–1802/1803	MNB ⁵
6.	Iatagan <i>belosapac</i>	1218–1803/1804	MMNB ⁶
7.	Iatagan <i>belosapac</i>	1220–1805/1806	MCDRD ⁷
8.	Iatagan <i>belosapac</i>	1221–1806/1807	MNAR ⁸
9.	Iatagan <i>crnosapac</i>	1222 (?)–1807/1808	MNIR ⁹
10.	Iatagan cu mâner metalic	1222–1807/1808	MIG ¹⁰
11.	Iatagan cu mâner metalic	1222–1807/1808	MNB ¹¹
12.	Iatagan cu mâner metalic	1227–1812	MNAR ¹²
13.	Iatagan <i>belosapac</i>	1227–1812	MNB ¹³
14.	Iatagan cu mâner metalic	1231–1815/1816	MNAR ¹⁴
15.	Iatagan <i>belosapac</i>	1241–1825/1826	MNAR ¹⁵
16.	Iatagan <i>belosapac</i>	1270–1853/1854	MNIR ¹⁶
17.	Iatagan <i>belosapac</i>	1277–1860/1861	MMM ¹⁷
18.	Iatagan <i>crnosapac</i>	1278–1861/1862	MNB ¹⁸
19.	Iatagan <i>belosapac</i>	1280–1863/1864	MNB ¹⁹

* Datarea prezintă anul Hegirei și corespondența în calendarul creștin gregorian.

¹ Zoran Marcov, *Colecția de iatagane...*, 269.

² *Arme din colecția Muzeului Național de Istorie a României*, (editori Nicoleta König, Florin Georgescu), București (2014), 35, nr. catalog 13.

³ Zoran Marcov, *Colecția de iatagane...*, 269.

⁴ *Ibidem*, 269–270.

⁵ *Ibidem*, 270.

⁶ Cristin Vlădescu, Carol König, Dan Popa, *op. cit.*, ilustr. 156.

⁷ Mihaela Beceanu, Restaurarea unui iatagan de secol XIX, în *Sargetia*, III, (XXXIX), S.N. (2012), 283–286.

⁸ <http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?tit=Iatagan--Meimet-Iatagan-otoman&k=9EBD8930EE794F5ABA6CB-4D01886CCAF>, site accesat în februarie 2018.

⁹ *Arme din colecția Muzeului Național de Istorie a României*, 36, nr. catalog 14.

¹⁰ <http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?tit=Iatagan--Osman-Mehmed-Iatagan-cu-teaca&k=B5B60BF2C-CE311DAA0615254ABDD25F5>, site accesat în februarie 2018.

¹¹ Zoran Marcov, *Colecția de iatagane...*, 270.

¹² <http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?tit=Iatagan--Iatagan-otoman&k=3134E1724F164D-59B148208B5762CECE>, site accesat în februarie 2018.

¹³ Zoran Marcov, *Colecția de iatagane...*, 270–271; Zoran Marcov, Dragutin Petrović, *Cold Arms*, Vrșac (2012), 98, nr. catalog 128.

¹⁴ <http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?tit=Iatagan--Iata>

⁴⁹ Husnija Kamberović, *Husein-Kapetan Gradašćević (1802–1834)*, Biografija, Tuzla (2002), 41–54.

gan-balcanic&k = F4496C37105C41FF81B73D7B-51D40C0E, site accesat în februarie 2018.

¹⁵ <http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?tit=Iatagan--Iatagan-otoman&k=EF351B10FDFF408AB73A2D-625E3D62CB>, site accesat în februarie 2018.

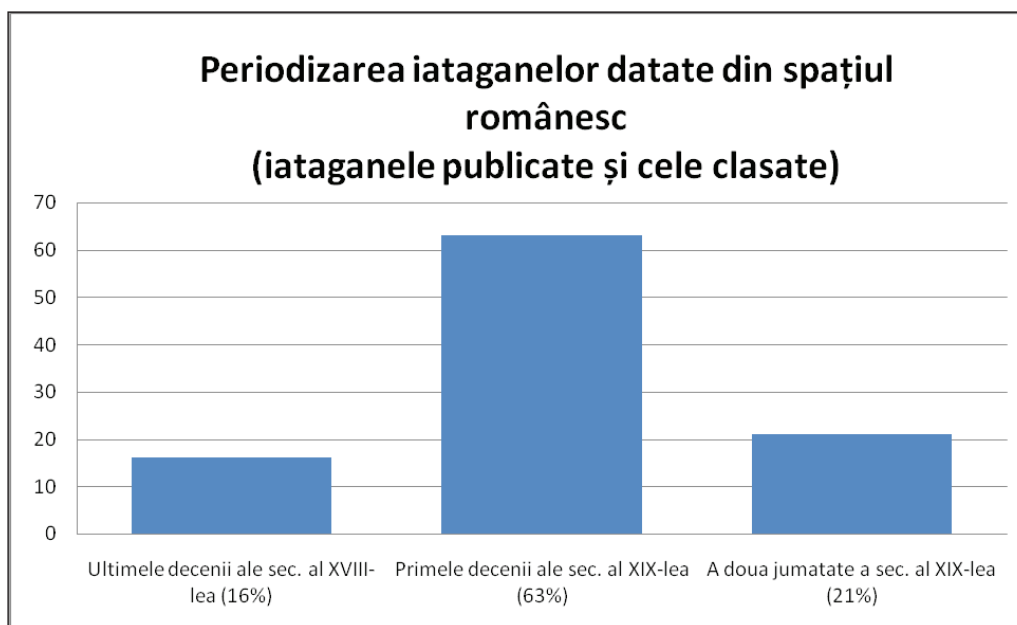
¹⁶ *Arme din colecția Muzeului Național de Istorie a României*, 39, nr. catalog 17.

¹⁷ Mihai Chiriac, Viorel Ștefu, Quelques considerations

historiques concernant un yatagan de la collection du Musée Municipal Médiaș, în *Acta Terrae Fogarasiensis*, VI (2017), 282–286.

¹⁸ Zoran Marcov, Colecția de iatagane..., 271; Zoran Marcov, Dragutin Petrović, *op. cit.*, 100, nr. catalog 133.

¹⁹ Zoran Marcov, Colecția de iatagane..., 271; Zoran Marcov, Dragutin Petrović, *op. cit.*, 100, nr. catalog 134.

TIMIȘOARA – BUCUREȘTI – ISTANBUL: O „VÂNĂTOARE” DE LOTRI DIN BANAT LA 1800

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: Banat, lotri, Gheorghe Császár, Michael Merkelius, Philipp Herbert-Rathkeal, Alexandru Moruzi.
Keywords: Banat, robbers, George Császár, Michael Merkelius, Philipp Herbert-Rathkeal, Alexander Moruzi.

Timișoara – Bucharest – Istanbul: “hunting” robbers (*lotri*) from the region of Banat in 1800 (Abstract)

Starting with 1792, three gangs of robbers, mostly consisting of former soldiers from the Wallachian-Illyric Borderregiment and of peasants from several villages of the Caraș and Timiș counties next to the mountains, have increased their attacks putting the common folk and travellers security in great danger. While operating in the mountains on the Banatian side during spring and summer, the robbers retreated in late autumn and winter to different villages of Wallachia, in the counties of Mehedinți, Gorj and Vâlcea, and even to the Ottoman ruled territory, at Ada Kaleh and Tekije. Trying to put an end to this situation, the Banatian Military Command in cooperation with the Timiș county decided to send, in April 1800, George Császár, regional commissioner for public security, to Bucharest, escorted by 19 armed guards (the so-called *Panduren*), in order to pursue, catch and finally obtain the extradition of the Banatian robbers hidden in Wallachia. Michael Merkelius, the Austrian diplomatic agent in Bucharest, had spoken for several times on this matter to Prince Alexander Moruzi of Wallachia, but disappointed of being constantly postponed, he suggested to commissioner Császár to take a trip to Istanbul and describe the entire matter to Peter Philipp Herbert baron Rathkeal, imperial ambassador to the Ottoman Porte. After having put the Ottoman Government under pressure, Herbert-Rathkeal earned, on August 9 1800, an order (*ferman*) of sultan Selim III to Prince Alexander Moruzi, granting him the extradition of all Banatian robbers settled down in Wallachia after the peace treaty of Șîștov (1791). Compelled towards being more cooperative, Prince Moruzi ordered the county-chiefs on the border to the Banat to conduct a thorough watch on the bordercrossing to Wallachia by any robber and to track, hunt down and capture every single robber. Having returned to Bucharest, commissioner Császár left the city at the end of September 1800, taking with him the sultanic ferman and a written order of Prince Moruzi regarding the Banatian robbers. On the way to Transylvania the precious documents were irremediably damaged by water and had to be replaced by new ones. As for the robbers, they continued to carry on with their attacks for at least half a century, without being seriously disturbed by the authorities on both sides of the border.

Că fenomen social, lotria¹ a fost prezentă în Banat în tot cursul secolului al XVIII-lea

* Cercetător independent; e-mail: costinfenesan@yahoo.com.

¹ Termenul de *lotru*, prezent mai ales în graiul românilor bănățeni, provine din latinescul *latro-, onis*, având înțelesul de tâlhar, hoț de drumul mare. De altfel tocmai în Banatul de munte ne este menționată încă din timpul stăpânirii romane prezența lotrilor, atestată prin amintirea în câteva inscripții funerare a celor uciși de aceștia (*interfectus à latronibus*). Mai apoi, documentele din secolul al XVI-lea și mai ales cele din veacul următor se referă destul de frecvent la acțiunile lotrilor bănățeni, care au determinat uneori intervenții de amploare ale autorităților vremii. Fenomenul lotriei este reflectat și în creația folclorică a românilor bănățeni. Astfel, în părțile de munte ale Banatului, la Mehădia, ni s-a păstrat balada *Harimbașa și potera* (vezi Lucian Costin, *Mărgăritarele Banatului (mare colecție de folclor)*, Timișoara, 1925, p. 38), după cum tot creația folclorică a românilor cărășeni ne-a transmis

și în prima jumătate a celui următor, ba chiar și dincolo de aceasta. Nu numai zona de munte a Banatului, propice acțiunii lotrilor datorită cadrului natural favorizant, ci deopotrivă părțile de la câmpie, mai cu seamă cele aflate în lungul căilor de comunicație, au fost expuse în permanență atacurilor individuale, dar mai ales celor organizate de bande, care numărau uneori zeci de membri. În pofida unor acțiuni locale sau cu caracter general, autoritățile militare și civile ale Banatului nu au reușit vreodată să țină sub control deplin activitatea lotrilor. La Timișoara, precum și în alte centre importante ale Banatului (Caransebeș, Oravița, Lugoj, Vârșeț), au fost organizate în repetate

Balada lui Pătru Mantu, ilustrând figura unui lotru cunoscut din prima jumătate a secolului al XX-lea.

rânduri potere de urmărire și prindere a lotrilor, s-au elaborat planuri amănunțite de eradicare a acestui fenomen cu urmări grave atât pentru siguranța publică, în general, cât și pentru activitatea economică și comercială, în special, numai că prea puține au reușit – în pofida unor succese de moment – să restabilească pe termen lung un climat de securitate. De altfel toți străinii care s-au aflat în Banat pentru mai multă sau mai puțină vreme (de pildă Francesco Grisellini, Ignaz von Born, Johann Jakob Ehrler, Johann Kaspar Steube, Johann Georg Schwarzott etc.) au menționat mai pe larg sau doar fugitiv fenomenul lotriei drept una din racilele principale cu care se confrunta Banatul.

Se pune în mod firesc întrebarea, cum trebuie evaluat și judecat din perspectiva istoricului fenomenul lotriei. Dacă istoricii austrieci și unguri de până la începutul secolului al XX-lea au considerat acțiunile lotrilor bănățeni drept simple acte de tâlhărie, fără a le atribui vreo conotație de împotrivire socială sau chiar națională, în schimb istoricii români din perioada interbelică le-au scos în evidență cu precădere elementele pitorești, de capă și spadă, fără a le atribui însă vreo altă semnificație. Cu totul altfel aveau să se raporteze la fenomenul lotriei cercetătorii din perioada comunistă. Îndoctrinați cu preceptele luptei de clasă și întemeiați pe dogmele materialismului istoric, aceștia au încercat să demonstreze că lotria ar fi reprezentat o formă de luptă a românilor din Banat – o împotrivire socială și națională *in nuce* – împotriva stăpânirii habsburgice². În schimb cercetătorii liberi de constrângeri ideologice au readus fenomenul lotriei la dimensiunile pe care le socoteau cele mai apropiate de realitate, anume de simple acte de tâlhărie la drumul mare³. Opinia noastră în legătură cu lotria din Banat este ceva mai nuanțată. Este dincolo de orice îndoială faptul, că cei mai mulți dintre românii bănățeni, care au luat drumul codrilor devenind lotri, n-au avut alt mobil decât să găsească o cale, lesnicioasă dar în același timp periculoasă, pentru a pune mâna pe bani și bunuri la care altfel nu ar fi ajuns. Situația materială precară care i-a afectat mai pe toți a fost fără dubiu un imbold destul de puternic pentru a face pasul

decisiv. Pe de altă parte, nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca unii români să fi luat calea codrului fie din cauza vreunui conflict cu autoritățile, fie pentru a se sustrage pedepsei în cazul comiterii unor fapte pedepsite de lege. De asemenea, este cât se poate de firesc faptul ca românii bănățeni care dezertaseră din armata imperială – iar aceasta într-o epocă în care Imperiul habsburgic era mai mereu implicat în vreun conflict militar – să-și fi căutat scăparea îngroșând rândurile lotrilor. În fine, nu este de exclus ca spiritul de aventură să-i fi determinat pe alți români bănățeni să se alăture lotrilor. O judecată globală și tranșantă a lotriei o socotim, prin urmare, hazardată și nepotrivită. Situația se cuvine cumpănită de la caz la caz și doar după analiza unor informații cât mai numeroase și mai cu seamă credibile.

În cele ce urmează vom prezenta, exclusiv pe baza documentelor de arhivă, cazul unor lotri bănățeni, care au evoluat dincolo de rutina sesizabilă în astfel de situații, în soluționare fiind implicată chiar și reprezentanța diplomatică de la Istanbul a Imperiului habsburgic.

Încă din 1792 autoritățile imperiale din Banatul de munte s-au văzut confruntate cu acțiunile repetate și tot mai îndrăznețe a trei bande de lotri⁴. În timpul verii acestea operau pe teritoriul Regimentului de graniță nr. 13 româno-iliric și la hotarele de est și sud-est ale comitatelor Caraș și Timiș, după care, pe timpul iernii, se refugiau în județele de munte învecinate din Țara Românească (Mehedinți, Gorj și Vâlcea). De aceea, Comandamentul General Bănățean, căruia îi revenea menținerea ordinii și siguranței publice în zona de frontieră, a luat legătura cu conducerea comitatului Timiș, pe lângă care își desfășura activitatea un comisar de siguranță dispunând de o trupă de slujitori înarmați, așa-numiții panduri de comitat, destinați printre altele urmăririi și prinderii lotrilor. În urma celor hotărâte la Timișoara la începutul anului 1800, cele două autorități au convenit să-l trimită la București pe comisarul de siguranță Gheorghe Császár pentru a încerca să obțină din partea domnitorului Țării Românești urmărirea, prinderea și extrădarea lotrilor bănățeni din cele trei bande. Însoțit de 15 panduri⁵, Császár a plecat din Timișoara la începutul lunii aprilie 1800. A ajuns la București la 15 aprilie⁶, iar a doua zi i-a prezentat lui Michael Merckelius, agentul consular imperial din Țara Românească⁷, planul

² Vezi în acest sens Aurel Țintă, *Lotria – formă de luptă a poporului român din Banat împotriva stăpânirii habsburgice*, în „Studii”, 12 (1959), nr. 3, 169–191 și Eleonora Calincof, *Lotria, puternică mișcare antihabsburgică în Banat în perioada administrației civile (1751–1758)*, în „Tibiscus”, 5 (1979), 251–267.

³ Vezi în acest sens Anton Peter Petri, *Das Räuberwesen im kaiserlichen Banat. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte unserer Heimat*, în „Donauschwäbische Briefe”, Ulm, 2 (1961), nr. 12, 18–19 și 3 (1962), 18–20.

⁴ Doc. 13.

⁵ Doc. 4.

⁶ Doc. 13.

⁷ Originar din Brașov, bun cunoscător al limbii române și

de acțiune întocmit împreună cu Comandamentul General Bănățean. Tot atunci Császár și Merkelius au întocmit o primă listă a lotrilor bănățeni care trebuiau urmăriți, prinși și extrădați autorităților imperiale. În această primă listă⁸ erau amintiți nu mai puțin de 51 de lotri bănățeni care își găsiseră un refugiu periodic pe teritoriul Țării Românești și în localități din Imperiul Otoman învecinat. Câțiva dintre acești lotri erau cunoscuți cu numele⁹, la fel locurile în care se refugiau pe timpul iernii. La Răchiți (jud. Gorj) își găsise adăpost până în 1799 – când fusese prins și întemnițat la Ocnele Mari – harambașa (căpitanul de lotri) Ilia Lăzărescu alias Manda zis și Pateșan, un grănicer originar din Pătaș (Valea Almăjului), capturat împreună cu alți doi lotri, al căror nume nu era cunoscut Agenției consulare. Pe listă mai figura un alt harambaș, Nicolcea Muntean, originar din Valea Boului, lângă Caransebeș, care, împreună cu alți șapte lotri din Banat, se îngrijea de turmele de oi ale preotului din Slăvitești (jud. Vâlcea). Dintre cei trei frați Dalea din Lățunaș, Iova s-ar fi refugiat la Breznița (jud. Mehedinți), Pavel s-ar fi aflat la Ciuperceni (jud. Gorj) în slujba boierului Glogoveanu, în vreme ce Mihai ar fi fost unul dintre cei întemnițați la Ocnele Mari. Un băiat de 13–14 ani, Constantin Țăranu, rudenie apropiată a harambașei Ilia Lăzărescu, s-ar fi aflat la Răchiți (jud. Gorj). În fine, Petru Ungurean, originar din Luncavița, și-ar fi găsit refugiu la Măricești (jud. Vâlcea). Császár și Merkelius nutreau speranța să obțină de la căpitanul Istrate din Săliște (jud. Vâlcea) informații utile despre alți 16 lotri bănățeni. Din datele aflate la dispoziția Agenției consulare, se părea că alți doi lotri s-ar fi adăpostit la Ialovița (jud. Mehedinți), în vreme ce pe teritoriul otoman s-ar fi aflat alți 17 lotri: 15 (dintre care șase erau originari din Târnova) împreună cu harambașa Meda în cetatea Ada Kaleh (Orșova Nouă) și alți doi la Tekije. Într-o a doua listă¹⁰, Császár și Merkelius l-au adăugat pe Iancu Musta, precizând, de asemenea, că dintre cei 15 lotri refugiați la Ada Kaleh șase erau „tâlhari la drumul mare”, iar ceilalți nouă dezertori din armata imperială.

Coroborând informațiile din aceste două liste

cu cele din întreg dosarul urmăririi, poate fi stabilită atât zona din care erau originari lotrii cât și localitățile în care își găsiseră refugiu. Astfel se poate constata că parte dintre ei erau din diferite localități al Graniței Militare Bănățene (Pătaș, Cornea, Luncavița, Armeniș, Petroșnița, Zervești), parte din sate aflate în comitatul Timiș (Lățunaș, Clopodia) sau în comitatul Caraș (Valea Boului, Târnova), localități aflate în sau foarte aproape de zona de munte. În ceea ce privește localitățile de refugiu, lotrii bănățeni le-au preferat în mod firesc pe cele din zona de munte a Țării Românești, unde se puteau ascunde cu mai mare ușurință: Breznița și Ialovița în județul Mehedinți, Ciuperceni, Negoiești, Nistorești și Răchiți în județul Gorj, Slăvitești și Măricești în județul Vâlcea.

Odată stabilit planul de acțiune, comisarul Császár i-a adresat agentului consular Merkelius, la 17 aprilie 1800¹¹, rugămintea de a declanșa demersurile necesare pe lângă autoritățile din Țara Românească în vederea extrădării lotrilor deja întemnițați și deopotrivă urmăririi și prinderii celor aflați încă în libertate. Mai mult, agentul consular imperial era rugat să-i scrie lui Köse Musatafa pașa, comandantul cetății Ada Kaleh, pentru a obține de la acesta extrădarea celor șase lotri și nouă dezertori refugiați pe insula dunăreană. Demersurile plănuite a fi întreprinse pe lângă Alexandru Moruzi, domnul Țării Românești¹², și autoritățile centrale ale țării pentru a se pune în mișcare acțiunea de urmărire și prindere a lotrilor bănățeni au fost întârziate mult datorită sărbătorilor de Paști. Astfel cererea adresată domnitorului a putut fi înaintată de Merkelius de abia la 13 mai 1800¹³. După ce a așteptat zadarnic timp de o săptămână un răspuns din partea lui Alexandru Moruzi, Merkelius s-a înfățișat personal domnitorului în ziua de 20 mai 1800 și a obținut de la acesta, „după multe discuții”, ordinul de aducere la București a lotrilor bănățeni deja arestați, în vederea unei noi audieri¹⁴. În același timp, dorind să obțină susținere la nivel înalt, Merkelius s-a adresat la 21 mai 1800 direct Cancelariei Aulice de Stat de la Viena, căreia i-a înfățișat rezultatul audienței sale la domnitor¹⁵. Numai că nici Alexandru Moruzi și nici Sfatul domnesc nu s-au grăbit defel să dea curs cererilor imperiale. În aceste împrejurări, comisarul Császár a stăruit pe lângă Merkelius,

al grafiei chirilice, Michael Merkelius a funcționat la Agenția consulară imperială din Țara Românească începând din 1786, mai întâi în calitate de cancelist, apoi ca agent consular interimar, iar din 1791 ca agent consular titular, până la moartea sa în 1806.

⁸ Doc. 1.

⁹ Am întregit numele din această listă cu ajutorul informațiilor din alte documente.

¹⁰ Doc. 2.

¹¹ Doc. 3.

¹² Alexandru Moruzi a fost domn al Țării Românești între 28 februarie 1799 și 8 octombrie 1801.

¹³ Doc. 14.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

printr-o notă din 5 iulie 1800¹⁶, să întreprindă un nou demers pe lângă Alexandru Moruzi pentru ca acesta să dispună, în fine, măsurile necesare impulsionării acțiunii de urmărire și prindere a lotrilor bănățeni. Császár își justifica, pe de o parte, insistența prin faptul că îi făcuse cunoscute Agenției consulare în două rânduri, la 16 aprilie și la 24 mai, ascunzătorile lotrilor care fuseseră descoperite de oamenii săi, pe de altă parte prin cheltuielile ridicate pe care le reclamase deja șederea sa și a însoțitorilor săi la București și în Țara Românească timp de mai bine de patru luni: 600 de florini renani pentru cei 15 panduri și 19 cai și alți 426 de florini renani 40 de creștari pentru întreținerea sa proprie și a celor cinci slujitori aflați cu el. Császár mai invoca și faptul că, datorită absenței sale atât de îndelungate din Banat, provincia era expusă „nelegiuirilor tuturor lotrilor care bântuie acolo”. În căutarea unei căi cât mai potrivite pentru a debloca impasul în care ajunsese problema lotrilor, Merkelius s-a adresat, la 11 iulie 1800, Internunțiatului imperial de la Istanbul, aceasta în condițiile în care până atunci fusese adus la București pentru audieri doar Ilia Lăzărescu¹⁷. Mai mult, la sfatul și îndemnul lui Merkelius, comisarul Császár pornise la drum spre Istanbul – poate chiar înainte de 11 iulie – pentru a-i prezenta internunțiatului prin viu-grai tergiversările de care se lovea din partea domnitorului Alexandru Moruzi acțiunea de urmărire, prindere și extrădare a lotrilor bănățeni, dar și pentru a-l determina pe longevivul diplomat¹⁸ să facă uz de influența sa pe lângă puterea suzerană a Țării Românești. Ajuns la Istanbul, Császár nu s-a bucurat de o primire prea călduroasă din partea internunțiatului Herbert-Rathkeal, numai că, până la urmă, prezența și explicațiile date la Poartă de comisarul bănățean aveau să fie de cel mai mare folos pentru deblocarea situației¹⁹. La 28 iulie 1800²⁰ internunțiatul l-a pus la curent pe Merkelius cu demersurile făcute pe lângă reis effendi (ministrul otoman de externe) în problema prinderii și extrădării lotrilor bănățeni: „M-am văzut nevoit să-i cer Porții ordine categorice în acest sens.” Numai că aceste ordine n-au putut fi obținute cu celeritatea dorită în urma demiterii subite a șefului diplomației otomane. Pe de altă parte, Herbert-Rathkeal a ținut să-i

comunica lui Merkelius nedumerirea sa față de atitudinea de pasivitate a lui Alexandru Moruzi în problema lotrilor: „Nu înțeleg însă defel faptul, că domnitorul Țării Românești nu a dat dovadă de mai multă sollicitudine și zel într-o problemă care privește în aceeași măsură liniștea și securitatea de ambele părți ale graniței”, poruncind prinderea și extrădarea lotrilor bănățeni în conformitate cu prevederile tratatelor de pace de la Belgrad (1739) și Șiștov (1791). Deoarece șederea pe mai departe a lui Császár la Istanbul, „unde totul este atât de scump”, nu-și mai avea rostul, internunțiatul a decis să-l trimită înapoi, la București, în tovărășia plutonierului Békéssy, aflat în slujba Agenției consulare. Acolo Császár urma să aștepte venirea firmanelor emise de Poartă. În fine, la 9 august 1800 a fost emis firmanul sultanului Selim al III-lea adresat lui Alexandru Moruzi, domnul Țării Românești, în problema lotrilor bănățeni²¹. Ca temei juridic, Poarta a invocat articolul 18 al tratatului de pace de la Belgrad și articolul 8 al tratatului de pace de la Șiștov. Cel dintâi stipula că „supușii necredincioși, răzvrățiți și rău-intenționați” nu trebuiau primiți pe teritoriul uneia dintre părțile contractante și nici luați sub protecție. Articolul 8 de la Șiștov prevedea că supușii uneia dintre părțile contractante stabiliți pe teritoriul celeilalte înainte sau în timpul războiului din 1788–1791 nu trebuiau extrădați, prevedere care nu se aplica însă celor care trecuseră de o parte sau de cealaltă după încheierea păcii. În firman sunt însă menționați în vederea extrădării doar opt lotri, al căror nume fusese adus la cunoștința Porții de intenunțiatul imperial: Ilia Lăzărescu, Nicolcea Muntean, Pavel Dalea, Iovan Dalea, Mihai Dalea, Iancu Musta, Ianăș Bulfan și Petru Ungureanu. Lui Alexandru Moruzi i s-a poruncit ca, după ce va fi constatat că lotrii amintiți în firman erau cu adevărat supuși imperiali, care se refugiaseră în Țara Românească după încheierea tratatului de pace de la Șiștov, urma „să nu-i țineti la voi sau să le îngăduiți să se ascundă în vreun fel oarecare.” Odată intrat în posesia prețiosului document, Herbert-Rathkeal s-a grăbit să-i raporteze succesul înregistrat – încă la 9 august 1800²² – ministrului imperial de externe, baronului Franz von Thugut²³. Internunțiatul a mai ținut să evidențieze faptul, că obținuse din partea Porții și emiterea unor firmane asemănătoare adresate pașalelor din vecinătatea Banatului și Țării Românești (Ada Kaleh, Belgrad), dar mai cu seamă lui

¹⁶ Doc. 3

¹⁷ Doc. 14.

¹⁸ Peter Philipp Herbert baron von Rathkeal (1735–1802), diplomat imperial, internunțiat (ambasador) al Imperiului Habsburgic la Poartă între 1780 și 1802.

¹⁹ Doc. 14.

²⁰ Doc. 5.

²¹ Doc. 7.

²² Doc. 6

²³ Franz de Paula baron von Thugut (1736–1818), ministru imperial de externe între 1793 și 1800.

Pasvanoglu Osman paşa al Vidinului, prin care acestuia i se interzicea orice tentativă de a lua sub protecție „aceste canale”. În fine, la 13 august 1800, Herbert-Rathkeal i-a trimis lui Merkelius, în original și în traducere, firmanul adresat lui Alexandru Moruzi, cerându-i să intervină pe lângă autoritățile din Țara Românească pentru aplicarea cât mai strictă a celor prevăzute în actul sultanal²⁴. Comisarul Császár pare să fi părăsit Istanbulul cu mare probabilitate în jurul datei de 30 iulie, revenind la București în așteptarea firmanelor sultanului. Între timp Comandamentul General Bănățean, cel care orchestrase acțiunea de urmărire a lotrilor bănățeni în Țara Românească²⁵, desigur nemulțumit de lipsa vreunui progres notabil, nu a putut decât să agreeze nota din 11 august 1800 prin care comitatul Timiș i-a cerut să intervină pe lângă Agenția consulară imperială de la București pentru rechemarea comisarului Császár, iar aceasta cu atât mai mult cu cât absența lui „producea dificultăți la asigurarea securității publice”, cu urmarea nefastă că „pe teritoriul nostru s-au produs de curând mai multe jafuri”²⁶. De altfel, la 18 august 1800 o bandă formată din zece lotri (Vedriș din Armeniș, Prundea din Cornea, Covaciu din Petroșnița, Moise Vlad din Zervești și alți șase lotri nenumiți din Târnova) îl jefuise în defileul Slatina – Teregova pe controlorul vamal Mathias Faragula din Mehadia, luându-i importanta sumă de bani pe care o ducea la Timișoara: 12 162 de florini renani 56 de creișari în bancnote și 400 de florini renani bani personali. După comiterea jafului lotrii se refugiaseră cu toții în Țara Românească²⁷. Peste câteva zile, la 25 august 1800, Oficiul vamal și de carantină Mehadia i-a adus la cunoștință gravul incident Agenției consulare, rugând-o să obțină din partea domnitorului Țării Românești o poruncă de urmărire a lotrilor bănățeni²⁸. Între timp ajunsesse la București, la Agenția consulară, și nota Comandamentului General Bănățean din 30 august 1800, prin care acesta cerea revenirea în Banat, fără vreo amânare, a comisarului Császár²⁹. Printr-o altă notă, din aceeași dată, Comandamentul General Bănățean l-a rugat pe agentul consular

Merkelius să intervină pe lângă domnitorul Alexandru Moruzi pentru a obține de la acesta emiterea unei porunci de urmărire și prindere a lotrilor bănățeni refugiați în Țara Românească³⁰. De această dată – poate și sub presiunea firmanului din 9 august 1800 – Alexandru Moruzi a reacționat fără întârziere. La 2 septembrie 1800 domnitorul a poruncit ispravnicilor din județele învecinate cu Banatul și deopotrivă caimacamului Craiovei, Spătăriei și Agiei din București, „să dați știre cu grabă la vâtașii plaiurilor i vameșii și căpitanii marginii după la hotară i la polcovnicii și zapcii duprin plăși și satele județului de obște, cătră neguțători i prăvăliiași”, ca atunci când li s-ar prezenta cumva vreo bancnotă cu numărul meționat în lista care însoțea porunca domnească, „numaidecât să poprească și îndată să facă cercetare aceluia ce au adus-o spre schimbare, de la cine i s-au dat, să i să ia urma, ca să se poată dovedi furii ce au făcut această pradă banilor împărătești.” În încheiere, domnitorul le cerea tuturor „să puneți ... toți toată silința cu mijloace iscusite de a-i dovedi și de a să și prinde tâlharii, de vor fi aici în țară, negreșit.”³¹

Pe deplin lămurit din experiența de până atunci în legătură cu disponibilitatea de colaborare a autorităților din Țara Românească la urmărirea și prinderea lotrilor bănățeni, agentul consular Merkelius a obținut la 16 septembrie 1800, „prin presiuni”, o audiență de trei ore la Alexandru Moruzi. Cu această ocazie i-a înfățișat domnitorului, în prezența comisarului Császár, firmanul primit de la Poartă și, „după dispute interminabile”, a obținut ca lotrii Ilia Lăzărescu, Nicola Jurjescu și Petru Fiat să fie trimiși de la București la Timișul de Sus, pentru a fi predați autorităților imperiale din Transilvania³². A doua zi după audiența la Alexandru Moruzi, comisarul Császár i-a prezentat lui Merkelius, într-o notă amplă, problemele care urmau să fie avute în vedere la acțiunea de urmărire, prindere și extrădare a lotrilor bănățeni³³. Agentul consular imperial era rugat să intervină din nou pe lângă Alexandru Moruzi, propunându-i „atât spre folosul și siguranța deplină a Țării Românești cât și a Banatului” prinderea a 17 lotri și a mai multor dezertori. În acest scop domnitorul ar fi

²⁴ Doc. 9.

²⁵ Din păcate, toate documentele referitoare la această acțiune nu se mai păstrează în arhiva Comandamentului General Bănățean.

²⁶ Doc. 8.

²⁷ Doc. 11.

²⁸ Arhivele Naționale Istorice Centrale București, *Agenția consulară austriacă din Țara Românească*, pachetul X, nr. 150. Tot acolo (pachetul X, nr. 151) seria bancnotelor jefuite și valoarea acestora.

²⁹ Doc. 10.

³⁰ Arhivele Naționale Istorice Centrale București, *Agenția consulară austriacă din Țara Românească*, pachetul X, nr. 156. Tot acolo (pachetul X, nr. 157) lista cu seria bancnotelor jefuite de la controlorul vamal Faragula.

³¹ Doc. 11.

³² Doc. 14. Cei trei lotri bănățeni au părăsit Bucureștiul, sub escortă, la 21 septembrie 1800.

³³ Doc. 12.

trebuit să dea porunci ferme ispravnicilor județelor Mehedinți și Gorj și dregătorilor din subordinea lor, pentru a veghea cu cea mai mare atenție la hotarul spre Banat și a-i opri pe lotri să mai treacă în Țara Românească, unde își găseau locuri de refugiu. În schimb și autoritățile de la hotarul Banatului urmau să acționeze cu energie sporită, oferind ajutor celor din județele învecinate și colaborând cu puterile organizate de acestea. Pentru sine, Császár a solicitat obținerea unei porunci a lui Alexandru Moruzi, întărită cu pecetea domnească, dar aceasta nu pentru a se legitima în fața autorităților locale, ci pentru a-i fi de folos la obținerea unor ajutoare. Császár mai insista ca în acțiunea de urmărire și prindere a lotrilor să fie implicat neapărat stegarul Gheorghiță Cristodor, unul dintre slujitorii înarmați de curte, care se ilustrase în primăvara anului 1800, când potera organizată de el „a descoperit fără greș adăposturile, drumurile și pe susținătorii acelor răufăcători.” După ce avea să-i prindă pe lotri, stegarul Cristodor urma să-i cerceteze în fața scaunului de judecată al județului, escortându-i apoi până la hotarul Banatului în vederea extrădării. Numai că, încercând să scape de extrădare și, implicit, de pedeapsa aspră din partea autorităților imperiale, unii dintre lotrii bănățeni prinși (Pau Rujan, Gheorghe Doandș, Curea Gremencea, Gheorghe Timuș) au pretins că s-ar fi născut în Țara Românească, fiind birnici acolo. În consecință, domnitorul a hotărât predarea lor către autoritățile de județ și confruntarea acestora cu cele imperiale, la hotarul Banatului. În schimb, în cazul a patru lotri (Ilia Lăzărescu, Nicola Jurjescu, Petru Fiat și Lazăr Mățulescu), al căror statut ca supuși imperiali fusese stabilit fără dubiu, aceștia urmau să fie extrădați, la fel ca și cei aflați încă în libertate și menționați pe lista întocmită de comisarul Császár³⁴. La 24 septembrie 1800 același Császár l-a rugat pe Merkelius din nou³⁵ să intervină pe lângă Alexandru Moruzi pentru trimiterea cât mai grabnică a stegarului Cristodor pentru prinderea celor 16 lotri bănățeni ale căror ascunzători îi erau cunoscute. În ceea ce îi privește pe lotrii deja arestați și condamnați în Țara Românească (Pau Rujan, Gheorghe Doandș și Curea Gremencea), Császár era de părere să fie întemnițați definitiv abia după ce din Banat vor fi sosit documente noi referitoare la faptele pe care le comiseseră la hotarul cu Țara Românească.

Periplul lui Császár prin Țara Românească și la Istanbul avea să se încheie într-o notă cumva

tragicomică. După ce părăsise Bucureștiul, cu mare probabilitate în penultima zi a lunii septembrie 1800, comisarul bănățean a luat calea cea mai scurtă spre teritoriul imperial: pe valea Prahovei spre Brașov. Ajuns la Comarnic, unde Prahova era adâncă de cam trei picioare (cca. 90 cm) și curgea repede, Császár a trecut prin clipe de mare cumpană. Căruța în care călătorea s-a răsturnat la trecerea râului, în mijlocul albiei. Tot ceea ce nu fusese bine legat a fost luat de apă. Caii, prinși în hamuri, erau cât pe ce să se înece. După ce și-a revenit din spaimă, Császár avea să constate că, dincolo de pierderile materiale și de alte neplăceri, paguba cea mai mare fusese tocmai pachetul de preț pe care îl ducea cu sine: firmanul de la Poartă și porunca lui Alexandru Moruzi. Să-i dăm însă cuvântul celui împricinat: „Chiar dacă [documentele] n-au fost distruse complet, ele sunt totuși atât de grav afectate, încât nu pot fi prezentate undeva. Silit de nevoia apărută pe neașteptate, am deschis plicul sigilat cu firmanul, pe care ar fi urmat să-l predau Comandamentului Militar General [al Banatului]. Am uscat documentul. Dar, deoarece cerneala turcească deosebită fusese dizolvată și subțiată de apă, ea s-a scurs pe întregul document, l-a murdărit și l-a făcut de necitit. La fel s-a întâmplat cu porunca pe care prealuminatul principe [al Țării Românești] binevoise să mi-o dea la vremea sa pentru a fi înfățișată dregătorilor și conducătorilor din județele de la hotar.” În aceste condiții, Császár – care ajunsese la Sibiu la 2 octombrie 1800 – l-a rugat pe Merkelius, „pentru ca inima mea tristă și nefericită să-și poată regăsi liniștea”, să ceară din nou, la Istanbul și domnitorului Alexandru Moruzi, emiterea unor noi documente, după copiile păstrate în cancelariile respective, și să i le trimită la Timișoara prin curierul obișnuit de poștă³⁶.

Nu știm însă, cel puțin până în prezent, nimic dacă și cum s-a desfășurat în continuare urmărirea, prinderea și extrădarea lotrilor bănățeni din Țara Românească. Documentele din arhiva Comandamentului General Bănățean referitoare la acțiunea din 1800 nu s-au mai păstrat. Știm însă cu certitudine faptul, că acțiunile lotrilor au continuat pe mai departe cu aceeași vigoare, iar zona de munte din Oltenia le-a oferit de fiecare dată adăpost de puterile imperiale și de cele ale domniei.

³⁴ Doc. 13.

³⁵ Doc. 16.

³⁶ Doc. 17.

Documente

1 1800 aprilie 15, București. Listă întocmită de Agenția consulară austriacă de la București cu căpeteniile de lotri și lotrii originari din Banatul grănicersc și din cel provincial (comitatele Caraș și Timiș) deținuți de autoritățile din Țara Românească la Ocnele Mari (jud. Vâlcea) ori de cele turcești în cetatea Ada Kaleh și la Tekije sau adăpostiți în diferite sate din județele Mehedinți, Gorj și Vâlcea.

Arhivele Naționale Istorice Centrale București, *Agenția consulară austriacă din Țara Românească*, pachetul IX, nr. 340; concept (se va cita în continuare ANIC, *Agenția consulară austriacă*)

Bukurest, den 15-ten April 1800

Der seit 1 Jahr in der Rimniker Okna gefangene Räuberanführer, welcher 14 Jahre schon herumstreift, heißt Illia Manda von Batasch, vom Wallachisch-Illyrischen Regiment. War im Czernezer Distrikt, im Dorf Rekeicz, wohnhaft und mit ihm sind 2 seiner Kameraden eingefangen, dessen³⁷ Namen aber nicht bekannt sind.

Der 2-te Räuberanführer heißt Nicoltscha, von dem Dorfe Wallie Boului im Kraschovaer Comitatz gebürtig (ein Gränzer); bey dem Popa im Dorf Slavineș mit 7 Kameraden im Dienst. Iova Dallie von Zunasch im Toemescher Comitatz gebürtig, ein (Gränzer); dermalen in der Wallachey im Czernezer Distrikt in Bresna wohnhaft.

Paul Dallie, sein leiblicher Bruder; wohnhaft zu Czupertschen, bey dem Bujaren Glogovan im Dienst.

Michai Dallie, sein leiblicher Bruder; ist sein Aufenthalt nicht bewußt, man vermuthet ihn aber mit dem Illia Manda in der der Okna gefangen.

Constantin, ein Knab von 13 Jahren, Schwager des Illia Manda; hiesiger Unterthan aus dem Medez; hat mit Illia Manda zusammen gewohnt.

Petru Unguran von Longavicz in der Wallach-Illyrischen Gränze geboren und jetzt in der Wallachey, in Marischest wohnhaft.

Der Capitan Istrati in Selistie weiß von 16 Räuber die Auskunft zu geben.

Auch in dem Dorf Jalovicze an der Czernezer Gränze sollen sich auch noch 2 Räuber aufhalten.

In der Festung Neu-Orschova sind 15 Räuber; der Räuberanführer heißt Medna. 6 Räuber sind von Tirnova im Kraschovaer Comitatz gebürtig. Auch in Tekie sind 2 Räuber.

Traducere:

București, la 15 august 1800

Căpetenia de lotri aflată de un an în temniță

la Ocnele Mari, care a făcut incursiuni deja de 14 ani, se numește Ilia Manda. Este din Pătaș, în Regimentul româno-iliric. A locuit în satul Răchiți din județul Cerneți (Mehedinți – n.n.), iar împreună cu el au fost prinși doi dintre tovarășii săi, ale căror nume nu ne sunt însă cunoscute.

A doua căpetenie de lotri este Nicolcea, (un grănicer) născut în satul Valea Boului din comitatul Caraș. Slujește împreună cu șapte tovarăși ai săi la popa din satul Slăvitești.

Iova Dalea, născut la Lățunaș în comitatul Timiș, este (un grănicer) care locuiește în prezent la Breznița în județul Cerneți (Mehedinți – n.n.).

Pavel Dalea, fratele său bun, locuiește la Ciuperceni și slujește la boierul Glogoveanu.

Mihai Dalea, fratele său bun, al cărui loc de ședere nu este cunoscut, dar se bănuiește că se află în temniță la Ocnele Mari împreună cu Ilia Manda.

Constantin, un băiat de 13 ani, cumnat al lui Ilia Manda, este un supus de aici, din Medez; a locuit împreună cu Ilia Manda.

Petru Ungurean, născut la Luncavița, în Granița româno-ilirică; locuiește în prezent la Măricești.

Căpitanul Istratie din Săliște poate da informații despre alți 16 lotri.

Și în satul Ialovița, la granița de la Cerneți, par să se afle alți doi lotri.

În cetatea de la Orșova Nouă (Ada Kaleh – n.n.) sunt 15 lotri, a căror căpetenie se numește Medna; șase lotri sunt născuți la Târnova în comitatul Caraș. Și la Tekije sunt doi lotri.

2 [1800 aprilie 16, București]. Listă întocmită de Agenția consulară austriacă de la București cu diferiți lotri din Banat care locuiesc în Țara Românească sau în Imperiul otoman, fiind fie arestați, fie stabiliți acolo. ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul X, nr. 353; concept.

Illia Manda: dans les salines de Rimnik.

Nikolcsa Muntyan: à Negosecs ou Sztavinecs, faisant le pâtre près du popa des dits villages avec sept autres des ses complices.

Iova Dala: à Csupercsa.

Mihaj Dala: dans les environs de Csupercsa.

Janco Muszta

Petre Unguran: à Manisecs.

Kostandin: à Reszecz chez ses parens.

15 individus qui se trouvent près de Moustafa Pacha à Orsova, dont 6 voleurs des grands chemins et 9 déserteurs.

³⁷ Astfel în text; corect: *deren*.

Traducere:

Ilia Manda: la minele de sare de la Râmnic (Ocnele Mari – n.n.)

Nicolcea Muntean: la Negoiești sau Slăvitești unde, împreună cu șapte dintre complicitii săi, este păstor în slujba popei din satele amintite.

Iova Dalea: la Ciuperceni.

Mihai Dalea: în jur de Ciuperceni.

Iancu Musta

Petru Ungurean: la Măricești.

Constantin: la Răchiți, la părinții săi.

15 indivizi se găsesc la Orșova (Ada Kaleh – n.n.), la Mustafa pașa, dintre care șase sunt tâlhari la drumul mare și nouă dezertori.

3 1800 aprilie 17, *București*. Gheorghe Császár, comisar pentru siguranța publică a comitatului Timiș, către Agenția consulară austriacă de la București: o roagă să intervină pe lângă autoritățile din Țara Românească pentru extrădarea în Banat a lotrilor bănățeni deținuți la Ocnele Mari sau aflați în diferite sate din județele Mehedinți, Gorj și Vâlcea; roagă să se întreprindă un demers similar pe lângă Köse Mustafa pașa, comandantul cetății Orșova Nouă (Ada Kaleh), unde se refugiaseră mai mulți lotri bănățeni și dezertori din armata imperială.

ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul IX, nr. 399; original.

Inclyta Caesareo-Regia Aulica Agentia Magni Principatus Valachiae, consul domine, domine gratiosissime, peculiariter colendissime!

Posteaquam atrocissima latrocinia diversissimaeque dirae nonnullorum ex Provincia Banatica ad gremium Magni Principatus Valachiae profugorum in summum publicae securitatis praeiudicium à compluribus annis grassantium ductoribus Illia Manda alias etiam Patesan et Nikolcsa Muntyan, Pau, Iova et Mihaj Dala, trium fratrum, Janko item Muszta, Janos Bulfan et Petru Unguran nuncupari solitorum in consortio unius 14-im circiter annorum indolis crudelissimae pueri Kosztandin vocati et aliorum de nomine et cognomine quidem ignotorum, sed tamen alternative nonnunquam semet huicce praedonum catervae associare consuetorum perniciosissimorum asseclarum crudelitates inexplicabilesque facinorosorum species, spolia ac temerariae agressiones et viarum publicarum obsessiones non tantum contribuentem miseram plebem Banaticam, verum singulos etiam extraneorum regionum (cum praeattacta Provincia Banatica conterminantium) commerciantes ac quaestores temporibus potissimum aestivis ad illos extremarum angustiarum horrorumque iam limites retrusisset, ut labefactata hac ratione publici

securitate nimisque impedito communi commercio ac quaestu ipsa etiam Banatica Suprema Armorum Praefectura de salute atque restitutione publicae securitatis tempestive prospicere gratiosamque praepediendorum nefandorum tot latrociniorum medelam ponere cupiens, non tantum litteratoria repetitis iam vicibus condigne recommendata insinuatione, verum personali etiam subinserti inclyti comitatus Temesiensis commembri et publicae securitatis commissarii exmissione effectuatorum hoc in merito effectuationem sollicitando Inclytam Caesareo-Regiam et Aulicam Agentiam ad sollicitudinem intercipiendae ac ad limites Provinciae Banaticae sub securissima custodia transmittendae praementionatae praedonum catervae requirere dignata altissimamque serenissimi Principatus Maioris Valachiae iurisdictionem molestare coacta fuerit. Hinc debita cum submissione et officiositate Inclytam Caesareo-Regiam Agentiam exorandum habeo, quatenus praeallatum primipillum catervae praedonum ductorem, velut nefarium et tam huic quam etiam Banaticae Provinciae nimis praeiudiciosum ac periculosum praedonem Illia Manda vocatum, actu quidem cum duobus suis ex Banatu oriundis consociis in fodinis Revnyikiensibus incarcerationum, praeprimis cum assistentia huius Principatus tradere et ad limites Banatus quo ocius expedire, dein vero secundarium ductorem, Nikolcsa Muntyan vocatum, ex possessione Valabo inclyti comitatus Krassoviensi ingremiata oriundum, hic vero possessionis Negosecs temporaneum inhabitatorem, actu cum septem suis assectis apud popam Szlavicescensem armentarium agentem et (ut refertur) in possessione Nisztoran apud consanguineos praeallati popae pecora pascentem, unacum ipso existentibus consociis, et sic etiam ex possessione Czunas inclyti comitatus Temesiensi ingremiata oriundum Jova Dala vocatum, eius complicem in possessione Csupercsa habitantem, et praeterea tertium etiam eorundem fratrem et reliquorum socium, Mihaj Dala, circa reliquos alibi latitantem et denique Petrum etiam Unguran ex militari confinaria possessione Lunkavicza oriundum, pro praesenti vero in possessione Marisecs reperibilem, unacum maliciosissimo ac perversissimo puero Kosztandin, in possessione Retyecz in domo affinis sui et ductoris Illia Manda habitante, ac reliquis nefors in posterum adhuc detegendis omnibus catervae huius complicibus et consociis per concernentes districtuum suis titulis dignissimos praepositos et disponentes quo citius intercipi et cum necessaria huius Principatus assistentia ad limites Banaticae Provinciae transponi transpositosque sua via et modalitate mihi, subscripto, ad

id caeteroquin commissionato et expedito ad concernentem iurisdictionem Banaticam abducendos resignari efficacissima sui cum interpositione efficere, necnon generosissimo etiam arcis Orsovensis duci Josza Musztafa fine extradandorum abinde etiam in arce Orsovensi degentium et habitantium sex quidem perniciosissimorum partim ex possessione Banatica Valabo, partim ex Ternava dicta possessione oriundorum praedonum, novem vero caesareorum militum desertorum aequae interceptionis et resignationis scribere remque faciliori effectui mancipandam recommendare dignaretur.

Perseverando Inclyte Caesareo-Regiae Aulicae Agentiae servus humillimus,

Bukorestini, die 17-a Aprilis 1800

Georgius Tsászár m.ppr. Inclyti comitatus Temesiensis publicae securitatis commissarius

Pe verso: Ad Inclytam Caesareo-Regiam Aulicam Agentiam, dominum Magni Principatus Valachiae consulem Bukurestiensem supplex libellus tenore intus contento per supplicantem. Însemnare pe verso: Praesentirt den 18-ten April 1800. Diese sowohl als spätere Bittschrift ist den 21-ten May erlediget worden.

Traducere:

Onorată Agenție consulară aulică imperial-regală din Marele Principat al Țării Românești, domnule consul, domnule preamilostiv și deosebit de vrednic de stimă!

Deoarece au fost comise cele mai îngrozitoare tâlhării și felurite acte de violență de către mai mulți fugari din Banat refugiați apoi în Marele Principat al Țării Românești spre cea mai mare pagubă a siguranței publice, fapte comise sub conducerea lui Ilia Manda zis și Pateșan, a lui Nicolcea Muntean, Pau, Iova și Mihai Dalea, trei frați, de asemenea a lui Iancu Musta, Ianăș Bulfan și Petru Ungurean, în tovărășia cărora s-a aflat de obicei, spre cea mai mare întristare, și un copil numit Constantin, având în jur de 14 ani, precum și de către alții al căror nume și prenume este necunoscut, iar uneori bandele de lotri de aici au obișnuit să se asocieze cu rândul pentru a săvârși, cu urmări dintre cele mai păgubitoare, cruzimi și fapte nelegiuite, dincolo de orice închipuire, jafuri, atacuri îndrăznețe și blocări de drumuri publice, acestea fiind nu numai spre prejudiciul poporului de rând contribuabil din Banat ci chiar și a unor ținuturi de dincolo de graniță (care se învecinează cu amintitul Banat), al comercianților și negustorilor, mai ales în timpul verii, fapte care i-au adus pe toți aceștia într-o stare extremă de suferință și chiar în pragul groazei – de

aceea, pentru a înlătura această cauză care afectează siguranța publică și îndeobște comerțul și negoțul, însăși Comandamentul Militar General al Banatului, dorind să găsească o soluție potrivită de refacere și restabilire a siguranței publice precum și de oprire a oricăror tâlhării nelegiuite, a cerut nu numai prin repetate și binevoitoare scrisori de recomandare, ba și prin intervenții personale, ca membri [din conducerea] onoratului comitat Timiș și chiar comisarul pentru siguranță publică să fie desemnați în acest scop spre a se adresa onoratei Agenții aulice imperial-regale cu cererea binevoitoare de prindere și trimitere până la granița Banatului, sub cea mai strictă pază, a mulțimii amintite de lotri, chiar dacă ar fi cumva nevoită să încalce preaînalta jurisdicție a prealuminatului Mare Principat al Țării Românești.

De aceea socotesc necesar să rog onorata Agenție imperial-regală cu supunerea și îndatorarea care se cuvin, ca – susținută de Principatul de aici – să obțină înainte de toate predarea amintitei căpetenii a bandei de lotri, anume a nelegiuitului, deosebit de periculosului și păgubitorului lotru numit Ilia Manda, care se află în prezent întemnițat la Ocnele Mari împreună cu doi tovarăși ai săi născuți în Banat și să-i trimită cât mai grabnic la frontiera Banatului, apoi să obțină ca a doua căpetenie, Nicolcea Muntean, născut în satul Valea Boului din onoratul comitat Caraș, care locuiește însă de o vreme în satul Negoiești și lucrează ca cioban, împreună cu șapte dintre cei care l-au urmat, la popa din Slăvitești și (după cum se spune) paște în satul Nistorești turmele aparținând rudelor preotului amintit împreună cu toți ai lui, mai apoi ca numitul Iova Dalea, născut în satul Lățunaș din onoratul comitat Timiș, complice al lui [Manda], care locuiește în satul Ciuperceni, mai apoi ca al treilea ortac al lor și al celorlalți tovarăși, Mihai Dalea, care se ascunde pe undeva printre ceilalți, apoi Petru Ungurean, născut în localitatea grănicerească Luncavița, care se află în prezent în satul Măricești împreună cu înrăitul și ticăloșitul copil Constantin, care locuiește în satul Răchiți în casa rudeniei sale și a căpeteniei Ilia Manda, precum și ceilalți complici și tovarăși care fac parte cu toții din această bandă, să fie prinși cât mai grabnic, chiar și mai târziu, dacă vor putea fi cumva găsiți de către conducătorii și dregătorii vrednici de stimă din județele unde se află și, cu trebuinciosul ajutor din partea acestui Principat, să fie aduși la granița Banatului, iar [Agenția consulară] să obțină printr-o intervenție cât mai eficientă, pe căile și în modul pe care le va socoti mai potrivite, ca [lotrii] să-mi fie încredințați mie, subsemnatului, cel însărcinat

și trimis de altfel în acest scop, pentru a-i duce în fața autorităților bănățene competente, de asemenea să binevoiască a-i scrie și a-i cere preastimatului comandant al cetății Orșova [Ada Kaleh – n.n.], Köse Mustafa, ca lucrul să fie întreprins mai grabnic prin extrădarea celor șase dintre cei mai mari răufăcători, care se află și locuiesc în cetatea Orșova, lotri născuți parte în satul bănățean Valea Boului, parte în satul numit Târnova, precum și a celor nouă soldați imperiali dezertori, care urmează, de asemenea, să fie reținuți și predați.

Rămân al onoratei Agenții aulice imperial-regale preasupus servitor,

București, la 17 aprilie 1800

Gheorghe Császár m.ppr., comisar pentru siguranța publică al onoratului comitat Timiș

Pe verso: Onoratei Agenții aulice imperial-regale, domnului consul de la București în Marele Principat al Țării Românești, suplică având cuprinsul înfățișat în interior de petent.

Însemnare pe verso: Prezentată la 18 aprilie 1800. Această suplică precum și cea de mai târziu au fost rezolvate la 21 mai.

4 1800 iulie 5, București. Gheorghe Császár, comisar pentru siguranța publică al comitatului Timiș, către Agenția consulară austriacă de la București: roagă întreprinderea unor noi demersuri pe lângă Alexandru Moruzi, domnul Țării Românești, în problema lotrilor din Banat reținuți sau care s-au stabilit în sate din județele Mehedinți, Gorj și Vâlcea, deoarece atât cheltuielile făcute în lunile martie și aprilie cu descoperirea locurilor de ședere ale lotrilor cât și cele cauzate de șederea la București au fost foarte mari.

ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul X, nr. 66; original.

Inclyta Caesareo-Regia et Aulica Agentia Magni Principatus Valachiae consul domine, domine gratiosissime et peculiariter colendissime!

Officiose constare debet Inclytae Agentiae, quod usque hodiernum datum quatuor iam menses et quinte dies praeterlapsi sint, à quo per Inclytam ac Supremam Armorum Praefecturam Banaticam tam periclitantibus publicis circumstantiis, quam benigno gratiosis dispositionibus regiis summe iam exposcentibus, ad gremium Magni Principatus huiusce Valachiae fine praemendorum vestigiorum atque latibulorum et procuranda incaptivatione cuiusdam perniciosae praedonum catervae à compluribus iam annis per integram aestatem in Provincia Banatica grassantis, in hieme vero in partibus huiusce Principatus latitantis, iam hac-tenus de dato 16-ae Aprilis et 24-ae Maii anni

currentis 1800 clara ac directa cum inviatione cunctorumque latibulorum sensibili demonstratione pe me, infrascriptum, in suo et condigno loco adamussim detectae, cum 15-im in publicis Provinciae Banaticae armigeris expeditus, inde à 14-a Aprilis usque hodiernam adeoque iam 80 dierum moram hic Bukurestini transigendo causae nostrae caeteroquin tam huius, quam et Banaticae Provinciae securitatem vel maxime interessantis finem praestolans, Aerarium nostrum Regium gravibus et hisce potissimum novercis circumstantiis bellicis fere importabilibus expensis ultra et citra mentem Supremae Armorum Praefecturae gravare debeam, siquidem in mense Martio et Aprili per sex septimanarum intervallum, donec vestigia deutralis praedonum catervae hincinde in Principatu huius Valachiae ex incognito cum praetextu larvato praemebantur habitationesque individualiter perquisitae dignoscebantur, cum 15 armigeris et 19 equis partim ad itinera, partim ad exploratores 600 iam Rhenenses floreni, hic vero Bukurestini per 80 dies cum 5 armigeris et 8 equis praeter salaria nostra, quae tanto tempore extra regnum nostrum commorantes ociando inutiliter trahimus 426 floreni 40 crucigeri iam effective consumpti et in aere parato erogati haberentur, qui proinde unacum procrastinatione et longinqua nostra absentia vel propterea etiam crisim et difficultatem tanto maiorem subituri sunt, quod nos, à quibus vi officii nostri salus publicae securitatis Banaticae vel maxime dependet, toto vernali ac aestivali tempore extra regnum ociantes Provinciam nostram Banaticam facinorositatibus cunctisque praedonum grassantibus periclitari permittamus.

Hinc dum ponderosa haec obiecta quoddam onus etiam responsionis post se traheret, me autem legitimare nequeunt adeo culpae possent, ut ipse expensas ferre, ad ultimum vero officio et honore privatus, fors alias etiam ob longinquas et inutiles extra regnum moras animi anxietates supportare deberem, Inclytam Caesareo-Regiam et Aulicam Agentiam homagiali cum submissione et officiositate supplico, quatenus rem vel coram Trono Regio vel coram serenissimo principe Magni Principatus huiusce Valachiae (à cuius caeteroquin benigno gratiosissimis ordinibus et gratiis dependet) iterum resuscitare et tandem sua modalitate in finem necessarium ac proficuum efficaciter deducere dignaretur, perseverando Inclytae Caesareo-Regiae et Aulicae Agentiae servus humillimus,

Bukurestini, die 5-a Iulii 1800

Georgius Tsászár m.ppr., Inclyti comitatus Temesiensis publicae securitatis commissarius

Pe verso: Ad Inclytam Caesareo-Regiam et

Aulicam Agentiam dominum, dominum Magni Principatus Valachiae consulem, humillima instantia.

Însemnare pe verso: Praesentirt den 5-ten Juli 1800

Traducere:

Onorată Agenție aulică imperial-regală din Marele Principat al Țării Românești, domnule consul, domnule preamilosiv și deosebit de vrednic de stimă!

Onorata Agenție va trebui să constate cu bunăvoință, că până în ziua de azi s-au scurs deja patru luni și cinci zile de când onoratul Comandament Militar General al Banatului, având în vedere atât situația publică pusă în pericol cât și dând curs cererilor din binevoitoarele ordine regale, m-a trimis pe teritoriul acestui Mare Principat al Țării Românești pentru a lua urma, a afla ascunzătorile și a realiza prinderea unei bande de lotri deosebit de periculoase care a bântuit vreme de mai mulți ani, în timpul verii, prin Banat, iar iarna se ascundea prin locuri diferite din acest Principat, subsemnatul trimițând încă la 16 aprilie și la 24 mai al anului curent 1800 o situațiune amănunțită și limpede a tuturor ascunzătorilor, așa cum am reușit să le aflu mai exact, indicând locurile respective cu precizie, după ce fusesem trimis cu 15 slujitori publici înarmați din Banat, iar de la 14 aprilie până în ziua de azi am petrecut aici, la București, deja 80 de zile atât pentru a ne îndeplini misiunea cât și pentru a asigura cu atât mai mult securitatea Banatului. Pentru a nu mai împovăra, dincolo de estimările avute în vedere de Comandamentul Militar General, Fiscul nostru Regal prin cheltuieli aproape de nesuportat în aceste vremuri de război grave și mai ales vitrege³⁸, având în vedere că în lunile martie și aprilie, timp de șase săptămâni, până când am dat de urma bandei de lotri în acest Principat al Țării Românești, fiind date la iveală ascunzătorile lotrilor, locurile lor de adăpostire fiind cercetate fiecare în parte de cei 15 slujitori înarmați cu cei 19 cai folosiți pentru drum sau de iscoade, s-au cheltuit 600 de florini renani³⁹, iar aici, la București, am cheltuit deja, mai degrabă fără de folos, timp de 80 de zile, suma de 426 de florini 40 de creițari bani-peșin, în monedă, pentru cei cinci slujitori înarmați și cei opt cai, asta în afară de salariile noastre primite pentru tot timpul

³⁸ Pe atunci Imperiul habsburgic era implicat în războiul cu Franța republicană, încheiat cu înfrângerea de la Marengo (14 iunie 1800).

³⁹ Florinul renan avea 60 de creițari, în vreme ce florinul unguresc avea 100 de creițari.

cât ne aflăm în afara țării. De aceea, prin întârzierea noastră aici și prin absența noastră îndelungată sunt de așteptat crize și dificultăți cu atât mai mari, cu cât noi, cei de care depinde cel mai mult menținerea siguranței publice în Banat datorită funcției noastre, aflându-ne tot timpul primăverii și verii în afara provinciei noastre, vom permite ca Banatul să fie expus nelegiuirilor tuturor lotrilor care bântuie pe acolo. Deoarece aceste motive întemeiate aduc după sine o grea răspundere, iar eu nu am cum să mă justific și pot fi învinovățit că am făcut aceste cheltuieli, fiind lipsit până la urmă de slujbă și de onoare și trebuind să suport, poate, neplăceri datorită șederii îndelungate și inutile în afara țării, mă rog prin urmare cu deosebită supunere și încredere, ca onorata Agenție aulică imperial-regală să readucă problema [lotrilor] fie în atenția tronului regal, fie în cea a prealuminatului principe al Marelui Principat al Țării Românești⁴⁰ (de a cărui ordine și bunăvoință depind de altfel lucrurile) și să întreprindă cu eficiență cele necesare și folositoare prin mijloacele sale.

Rămân al onoratei Agenții aulice imperial-regale preasupus servitor,

București, la 5 iulie 1800

Gheorghe Császár m.ppr., comisar pentru siguranța publică a comitatului Timiș

Pe verso: Preasupusă rugămintă către onorata Agenție aulică imperial-regală, către domnul consul din Marele Principat al Țării Românești.

Însemnare pe verso: Prezentată la 5 iulie 1800.

5 1800 iulie 28, *Büiükdere*. Baronul Peter Philipp Herbert von Rathkeal, internunțul imperial la Poartă, către Michael Merkelius, agentul consular imperial în Țara Românească: îi anunță sosirea la Istanbul a lui Gheorghe Császár, comisarul pentru siguranță publică a Banatului, ale cărui declarații au fost de cel mai mare folos pentru a se obține emiterea de către Poartă a unui firman adresat domnului Țării Românești, Alexandru Moruzi, în legătură cu predarea lotrilor bănățeni refugiați acolo; i-a acordat lui Császár un avans de 100 de piaștri pentru a se putea întreține în capitala otomană pe perioadă de timp mai îndelungată decât fusese estimat inițial, apoi i-a permis să se întoarcă la București cu plutonierul Békéssy, aflat în serviciul Agenției consulare de acolo.

Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, *Staatskanzlei Türkei* II, Karton 123: Berichte Mai-Oktober 1800, fl. 137 v – 138 r; copie. (se va cita în continuare HHStA, *Stk. T.*)

⁴⁰ Este vorba de Alexandru Moruzi, domnul Țării Românești.

[...] Der mit letzter Post anhergekommene Sicherheits-Kommissair Csasar hat mir umständliche Nachricht von den Schwierigkeiten gegeben, welche die Auslieferung verschiedener namentlich bekannter Räuber, so sich nach vollbrachter That immer in die Wallachey zu flüchten pflegen, leidet. Ich begreife wahrlich nicht, wie der Herr Fürst bey einem Gegenstande, der die Ruhe und Sicherheit beyderseitiger Gränzen gleich nahe angehet, nicht mehr Bereitwilligkeit und Eifer bezeugen konnte, derley Bösewichter einfangen zu lassen und ihrer vaterländischen Behörde, den Traktaten gemäß, zur billigen Bestrafung zu übergeben. Ich habe mich daher bemüßiget gesehen, nachdrückliche Befehle diesfalls von der Pforte zu begehren, wobey die Anwesenheit und mündlichen Erklärungen des obgedachten Commissaires von sehr guten Nutzen waren, und würde nun vermuthlich heute schon selbe mitschicken können wenn die plötzliche Absetzung des Reis Effendi hierin nicht einige Verzögerung verursacht hätte. Um indessen Herrn Csasar nicht durch ein längeres Warten allhier, wo alles so theuer ist, in unnütze Ausgaben zu versetzen und die gute Gelegenheit der Rückreise des Bekessy ihn nicht verlieren zu machen, habe ich ihm, auf sein wiederholtes Verlangen, gestattet, mit obgedachten Wachmeister abzugehen und die betreffende Befehle der Pforte in Bukarest zu erwarten. Auch hat er von mir, auf die Vorstellung seiner Entblößung von dem nothwendigsten Gelde, wegen eines über die anfänglich bestimmte Zeit ohne seine Schuld verlängerten Aufenthaltes ausser Land, auf Quittung, einen Vorschuss von 100 Piastern erhalten, welche ich ihm als einem von Euer Hochwohlgebohren mir anempfohlenen Beamten nicht versagen zu sollen glaubte und daher meiner Privatrechnung zugute zu schreiben ersuche. [...]

Traducere:

[...] Comisarul de siguranță Császár, sosit aici cu ultimul curier de poștă, mi-a înfățișat pe larg dificultățile pe care le întâmpină extrădarea mai multor tâlhari al căror nume este cunoscut, persoane care obișnuiesc să se refugieze întotdeauna după comiterea faptelor pe teritoriul Țării Românești. Nu înțeleg însă defel faptul, că domnitorul Țării Românești nu a dat dovadă de mai multă solitudine și zel într-o problemă care privește în aceeași măsură liniștea și securitatea de ambele părți ale graniței, dând ordin ca astfel de răufăcători să fie prinși și – în conformitate cu tratatele [de pace de la Belgrad și Șiștov] – să fie predați autorităților din țara lor de origine în vederea cuvenitei pedepsiri.

De aceea m-am văzut nevoit să-i cer Porții ordine categorice în acest sens, situație în care prezența și explicațiile verbale ale comisarului amintit mai sus au fost de cel mai mare folos. Probabil că aș fi putut trimite încă acum aceste ordine, dacă demiterea subită a lui reis effendi [ministrul de externe – C.F.] nu ar fi dus la o anumită întârziere. Pentru a nu-i cauza însă domnului Császár cheltuieli inutile printr-o așteptare prelungită aici, unde totul este atât de scump, și pentru a nu-l face să piardă ocazia oferită de călătoria de întoarcere [la București] a lui Békéssy [plutonier aflat în serviciul Agenției consulare imperiale din Țara Românească – C. F.], i-am îngăduit, la cererea sa repetată, să plece împreună cu plutonierul amintit și să aștepte la București firmele respective ale Porții. De asemenea, după ce [Császár] mi-a adus la cunoștință că nu are bani suficienți ca urmare a șederii prelungite, anume fără vina sa, peste perioada de timp prevăzută inițial, i-am acordat – contra chitanță – un avans de 100 de piaștri, sumă pe care am socotit că nu i-o pot refuza unui funcționar recomandat de Domnia Voastră. De aceea, vă rog să treceți acești bani în contul cheltuielilor mele personale. [...]

6 1800 august 9, *Büyükdere*. Baronul Peter Philipp Herbert von Rathkeal, internunțul imperial la Poartă, către baronul Franz von Thugut, ministrul imperial de externe: îi aduce la cunoștință că a întreprins demersurile necesare la Poartă în vederea emiterii unui firman către Alexandru Moruzi, domnul Țării Românești, pentru predarea loturilor din Banat refugiați pe teritoriul acestuia, la fel și a unui firman adresat lui Pasvanoglu Osman pașa al Vidinului, prin care să i se interzică luarea sub protecție a unor astfel de delincvenți. HHStA, *Stk. T.* II, Karton 123: Berichte Mai – Oktober 1800, f. 136; original.

P. S. 7-mum

Les deux expéditions ci-jointes des Agences contiennent, outre les affaires jouement courantes, les démarches que j'ai cru devoir faire à la Porte pour autoriser ou obliger le Prince de Valachie et les Paschas voisins à nous livrer les brigands qui se réfugient sur leur territoire. J'ai demandé entre autres un ferman adressé à Paswandoglou Osman Pascha pour le déterminer par des orders positifs du projet qu'on pourroit lui former de se rendre le protecteur de cette canaille. J'ai l'honneur d'être respectueusement, ut in litteris.

le Baron d'Herbert Rathkeal

Buyukdéré sur le Canal de la Mer Noire, le 9 aout 1800.

A S. E. Mr. le Baron de Thugut

Traducere:

P. S. 7

În afară de problemele zilnice curente din cele două rapoarte ale Agențiilor [consulare imperiale din Țara Românească și Moldova – C. F.] anexate prezentului raport, amintesc demersurile pe care am socotit necesar să le întreprind la Poartă, ca aceasta să-l autorizeze sau să-l oblige pe domnul Țării Românești și pașalele din vecinătate să ni-i predea pe tâlharii care se refugiază pe teritoriul lor. Am cerut, între altele, emiterea unui firman către Pasvanoglu Osman pașa [al Vidinului], pentru a-l determina pe acesta prin ordine clare să renunțe la o posibilă intenție de a lua sub protecția sa aceste canale.

Am onoarea să rămân cu tot respectul, la fel ca în scrisoare

Baronul de Herbert Rathkeal

Büiükdere, pe canalul Mării Negre, la 9 august 1800 .

Exelenței Sale, domnului baron von Thugut

7 1800 august 9, Istanbul [1800 începutul lui august/1215 H. mijlocul lunii rebi-ül-evvel]. Firman al sultanului Selim al III-lea adresat lui Alexandru Moruzi, domnitorul Țării Românești, prin care îi poruncește să le predea autorităților imperiale pe cei opt lotri din Banat refugiați pe teritoriul său. HHStA, *Stk. T. II*, Karton 123: Berichte Mai – Oktober 1800, f. 161 – 162; traducere originală.

Uibersetzung eines großherrlichen an den Fürsten der Wallachey gerichteten Befehls wegen Auslieferung von 8 kaiserlichen Ueberläufern

Es heißt zu Anfang des 18-ten Artikels im Belgrader Traktate: „treulose, aufrührerische und übelgesinnte Unterthanen beyder Reiche sollen von keinen uns beyden aufgenommen, auch ihnen nicht der mindeste Schutz gestattet werden“, weiters im 8-ten Artikel des letzthin zu Sistow geschlossenen: „die Unterthanen der beyden kontrahierenden Mächte, welche entweder vor dem Kriege oder während desselben sich auf gegenseitigen Grund und Boden begaben, dessen Oberherrschaft unterworfen haben und freywillig dort aufhalten, können wieder von ihrem ursprünglichen Oberherrn zurückverlangt werden, sondern sollen diese fürhin, ebenso wie die Unterthanen derjenigen Macht zu der sie übergetreten sind, betrachtet und behandelt werden. Jene Individuen hingegen, welche unter beyden Landesherrn liegenden Güter inne haben, können ihren Wohnort nach Belieben, dies- oder jenseits,

je nachdem sie es ihrem Interesse angemessen finden, auswählen, ohne hierin falls von wem immer im geringsten gehindert werden zu dürfen, jedoch sind selbe gehalten sich einem einzigen Oberherrn, nach ihrer freyen Auswahl, zu unterwerfen, und müssen sie die Besitzungen, so sie andererseits haben, verkaufen.“

Deme zufolge hat nun der an meiner hohen Pforte residierende Internunzius des k.k. Hofes, Freyherr von Herbert Rathkeal (dessen Ende glücklich seyn möge) mittels einer offiziellen Note die Anzeige gemacht, daß ein sicherer Elia Lazaresko, Winkoresku Montovan, Bann Dara, Bova Dala, Michay Dala, Janko Musta, Janusch Bulkan, Petro Unguran, 8 k.k. Unterthanen und Ueberläufer, sich dermalen in der Wallachey aufhalten, und um Erlassung meines großherrlichen Befehls angesucht, damit diese zurückgegeben und in ihr Vaterland geschickt werden möchten. Da man hierauf die Anfrage an meinen hohen Divan gemacht hat, was hierin falls zu thun erforderlich wäre, und dieser sein Gutachten nach Erfordernis der Traktaten dermaßen gegeben, daß in Hisicht eben dieser Traktaten-Artikel jene Flüchtlinge, welche nach der Wallachey sich begeben und von denen es hinlänglich und sicher erprobt ist, daß sie wirklich kaiserliche Unterthanen sind und nicht vor oder während des letzten Krieges herübergekommen sondern wirklich erst nach dem Friedensschluß übergetreten sind, daß solche, sage ich, nicht aufgenommen werden, jene aber, welche während des Krieges auf großherrlichen Grund und Boden gekommen, wenn sie sich als dessen Unterthanen erklärt und ihren Wohnort daselbst freywillig aufgeschlagen haben, nicht mehr zurückgeliefert werden sollen, und in diesem Sinne mein großherrlicher Befehl ergehen möchte, mit dem Beysatze, daß der wahre Verlauf der Sache hierüber an meine hohe Pforte einberichtet zu werden habe, so wird dermalen mein hoher Befehl erlassen, daß ihr, eingangsgedachter Fürst, nach Erfordernis der Traktaten, auf besagte Weise handeln sollet.

Demnach werdet ihr also Eurer Sorgfalt anlegen lassen, damit die 8 angezeigten Ueberläufer, wenn es hinlänglich und sicher erwiesen seyn wird, daß sie wirklich in den kaiserlichen Staaten ansässige k.k. Unterthanen sind, welche erst nach dem Friedensschluß sich in die Wallachey geflüchtet haben und nicht von jener Kategorie, so während des Krieges hinübergetreten sind, auf keine Art aufgenommen werden, daß bey dieser Gelegenheit aber auch nicht gestattet werde jene zurückzugeben, so vor dem Kriege oder während desselben sich auf meinen großherrlichen Grund und Boden

begeben und sich freywillig dort aufhalten, übrigen aber Euch sorgfältig in Acht nehmen, solche, welche nach Schlusse des Friedens herübergekommen sind, bey euch zu enthalten oder ihnen sonstigen Unterschleif zu gestatten, und hierüber an meine hohe Pforte unverzüglich genauen und unzubezweifelnden Bericht einsenden. Weshalben gegenwärtiger [Befehl] erlasen worden ist, gegen Mitte Rebi-ul-ewwel 1215 (d.i. Anfangs August 1800).

Traducere:

Traducerea unui firman al sultanului către domnitorul Țării Românești cu privire la predarea a opt transfugi imperiali

La începutul articolului 18 al tratatului [de pace] de la Belgrad se scrie că ”supușii necredincioși, răzvrățiți și rău-intenționați din cele două țări să nu fie primiți de niciuna din ele și să nu li se acorde niciun fel de protecție”, iar mai apoi, în articolul 8 al tratatului [de pace încheiat] recent la Șiștov se prevede că ”supușii celor două puteri contractante, care s-au stabilit pe teritoriul celeilalte fie înainte de război [războiul austro-turc din 1788–1791 – C. F.], fie în timpul acestuia și s-au supus stăpânirii acelei puteri și se află acolo din propria lor voință, nu pot fi ceruți vreodată înapoi de stăpânul lor inițial, ci pe viitor aceștia trebuie socotiți și tratați ca niște supuși ai puterii pe teritoriul căreia au trecut. În schimb acele persoane, care dețin bunuri aflate sub stăpânirea celor doi suverani, pot să-și aleagă locul de ședere după dorința lor, de această parte sau de cealaltă, după cum vor socoti mai nimerit pentru interesele lor, fără a putea fi împiedicați în vreun fel de oricine, fiind însă obligați să se supună unui singur suveran, la libera lor alegere, și să-și vândă proprietățile pe care le dețin în cealaltă parte.”

Drept urmare, internunțiul Curții imperial-regale, care își are reședința la Înalta mea Poartă, baronul Herbert Rathkeal (al cărui sfârșit să fie fericit), mi-a făcut cunoscut printr-o notă oficială, că numiții Ilia Lăzărescu, Nicolcea Muntean, Pavel Dalea, Iovan Dalea, Mihai Dalea, Iancu Musta, Ianăș Bulfan [și] Petru Ungurean, opt supuși imperial-regali transfugi, se află în prezent în Țara Românească, și m-a rugat să dau o poruncă sultanală, ca aceștia să fie restituiți și trimiși în patria lor. La această rugămintă a fost întrebat înaltul meu Divan, anume ce trebuie să se facă în acest caz, iar acesta și-a exprimat opinia că, potrivit cu cerințele tratatelor de pace, articolele acestor tratate prevăd ca acei fugari care s-au dus în Țara Românească și în privința cărora este dovedit că sunt cu adevărat

supuși imperiali care n-au trecut acolo înainte sau în timpul ultimului război, ci au venit într-adevăr abia după încheierea păcii, unii ca aceștia, o spun, nu trebuie primiți [în Țara Românească], dar cei care au venit pe teritoriul sultanului în timpul războiului, dacă s-au declarat ca supuși ai acestuia și și-au stabilit domiciliul acolo de bună voie, să nu mai fie restituiți, iar ordinul meu sultanal să fie întocmit în acest sens, cu adaosul ca adevărata stare de lucruri în acest caz să-i fie raportată Înaltei mele Porți, așa că acum este emis înaltul meu ordin ca voi, domnitorul [Țării Românești] menționat mai la început să acționați în modul amintit, așa după cum o cer tratatele de pace.

De aceea vă veți îngriji ca acei opt transfugi amintiți să nu fie primiți în niciun caz dacă se va dovedi în mod suficient și cu certitudine că sunt cu adevărat supuși imperiali-regali care își au domiciliul în statele imperiale, dar care s-au refugiat în Țara Românească abia după încheierea păcii și nu sunt dintre cei care au trecut în timpul războiului. De asemenea, cu acest prilej nu veți îngădui nici restituirea acelor care au venit pe teritoriul meu sultanal înainte sau în timpul războiului și se află acolo de bună-voie. Pe de altă parte, veți avea cea mai mare grijă ca pe aceia, care au trecut [în Țara Românească] după încheierea păcii, să nu-i țineți la voi sau să le îngăduiți să se ascundă în vreun fel oarecare, urmând ca voi să trimiteți neîntârziat la Înalta mea Poartă un raport exact și liber de orice îndoială. De aceea s-a emis [ordinul] de față, spe mijlocul [lunii] rebi-ül-evvel 1215 (adică la începutul lui august 1800).

8 1800 august 11, Timișoara. Comitatul Timiș către Comandamentul Militar General al Banatului: îl roagă să întreprindă măsurile necesare în vederea revenirii de la București a lui Gheorghe Császár, comisar pentru siguranța publică a comitatului Timiș.

ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul X, nr. 101; original.

Inclutae Caesareo-Regie Supremae Armorum Praefecturae

NOTA

Gremialis persecutionalis commissarius noster Georgius Császár ante plures iam menses cum indulta domini commissarii regii et gremialis officii supremi comitis administratoris penes passuales, ut nobis refertur, Inclutae Supremae Armorum Praefecturae, in Valachiam, signanter regni huius metropolim Bukarestinum, discessit et in hodiernum usque reversus non est. Longior eiusdem

absentia defectum in procuranda publica securitate generat, eius enim est officii strictique obligationis, in ipso gremio malefactores persequi et evigilare, ne quorumvis malevolorum depraedationibus gremiales affligantur, casus autem depraedationum iam plures et recentissime quoque in gremio nostro intercesserunt.

Inclutam proinde Supremam Armorum Praefecturam officiose requirimus, ut relate ad praefati continui commissarii nostri instantaneam reinviationem quo ocyus necessaria disponere non gravetur.

E generali congregatione nostra de dato 11-a Augusti 1800 continua celebrata Temesvarini.

Universitas comitatus Temesiensis

Pe verso: Ab universitate comitatus Temesiensis Inclytæ Caesareo-Regiae Supremæ Armorum Praefecturae Banaticæ Temesvarini. Ex officio.

Însemnare pe verso: Praesentirt den 27-ten Augusti 1800.

Traducere:

Către onoratul Comandament Militar General imperial-regal

NOTĂ

Comisarul nostru local de urmărire a [lotrilor], Gheorghe Császár, a plecat acum câteva luni – cu permisiunea domnului comisar regal și a oficiului administrativ al comitelui suprem⁴¹, având, așa cum am fost informați, pașaport din partea onoratului Comandament Militar General – în Țara Românească, în special la București, capitala acelei țări, dar până în ziua de azi încă nu s-a întors. Absența sa pe mai departe produce dificultăți la asigurarea securității publice, deoarece ține de obligațiile stricte ale serviciului său să-i urmărească pe răufăcătorii de pe teritoriul acestui [comitat] și să vegheze ca nu cumva vreunul dintre cei rău-intenționați să-i năpăstuiască prin jafuri pe oamenii din comitat, mai cu seamă că pe teritoriul nostru s-au produs de curând mai multe jafuri de acest fel.

De aceea rugăm onoratul Comandament Militar General în mod amical, să binevoiască a întreprinde cât mai grabnic cele necesare în vederea revenirii imediate a amintitului domn comisar perpetuu.

Din congregația generală continuă ținută la Timișoara în data de 11 august 1800.

⁴¹ Ca locțiitor al comitelui suprem de Timiș între 1798 și 1801 a funcționat Sigismund Lovasz de Urviniș; acesta a fost între 1804 și 1808 comite suprem de Timiș cu titlu deplin.

Universitatea comitatului Timiș

Pe verso: De la universitatea comitatului Timiș onoratului Comandament Militar General imperial-regal al Banatului. Din oficiu.

Însemnare pe verso: Prezentată la 27 august 1800.

9 1800 august 13, *Büyükdere*. Baronul Peter Philipp Herbert von Rathkeal, internunțul imperial la Poartă, către Michael Merkelius, agentul consular imperial în Țara Românească: îi trimite, în original și în traducere, firmanul sultanului Selim al III-lea referitor la predarea lotrilor din Banat refugiați în Țara Românească și îi cere să intervină pe lângă autorități pentru aplicarea cât mai strictă a acestuia.

HHStA, *Stk. T. II*, Karton 123: Berichte Mai-Oktober 1800, f. 159, copie.

[...] Ich übermache Euer Hochwohlgebohren bey dieser Gelegenheit, in Urschrift und Uebersetzung, eine durch den Gränzsicherheits-Commissaire Csasar bey mir angesuchten Ferman zur Auslieferung der mehrmalen sich in die Wallachey herüber flüchtenden Räuber, welchen Dieselben bey der Landesregierung bestens in Vollziehung zu bringen beflissen seyn wollen. Die anderen drey hier ebenfalls samt Uebersetzung anschüssigen Fermane hingegen, so über eben solchen Gegenstand an die Paschen von Widdin, Orsowa und Belgrad gerichtet sind, belieben Dieselben durch gedachten Commissaire dem Banatischen General-Commando zum dienstlichen Gebrauche mit einem Schreiben zu überschi-cken. [...]

Traducere:

[...] Cu această ocazie îi trimit Domniei Voastre, în original și în traducere, un firman care mi-a fost solicitat de comisarul de siguranță al frontierei, domnul Császár, în legătură cu predarea tâlharilor care se refugiază de repetate ori în Țara Românească, document pe care Domnia Voastră vă veți strădui să fie pus în aplicare cât mai strict de către guvern. În schimb Domnia Voastră este rugată să trimită celelalte trei firmane – anexate de asemenea prezentei împreună cu traducerea lor – adresate în aceeași problemă pașalelor de la Vidin, Orșova [Ada Kaleh – C. E.] și Belgrad, prin amintitul domn comisar, însoțite de o adresă, Comandamentului General Bănățean spre a se folosi de acestea. [...]

10 1800 august 30, *Timișoara*. Comandamentul Militar General al Banatului către Agenția consulară austriacă de la București: o roagă să îi comunice lui Gheorghe Császár, comisar pentru siguranța publică a comitatului Timiș, ordinul de a reveni imediat în Banat, făcând cunoscută data plecării acestuia din București. ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul X, nr. 158; original.

An die k.k. Bukarester Konsular-Hof-Agentie
Nachdem der⁴² Temescher Komitat laut der gegen Rückschluß anverwahrten Nota seinen Sicherheits-Komissär Georg Császár zur Verfolgung der Räuber höchst benötigt, so wolle derselbe hievon verständigt und angewiesen werden, daß er sich unverzüglich hieher begeben und bei seinem vorgesetzten Komitat stelle.

Zugleich gibt man sich die Ehre um die gefällige Bekanntmachung des Tages, wann erwähnter Sicherheits-Komissär die Hieherreise angetreten habe, Eine k.k. Konsular-Hof-Agentie zu ersuchen.

Temeswar, am 30-ten August 1800

Soro m.pr.

Pe verso: Praesentirt den 15-ten 7-ber 1800 und Nachmittag um 4 Uhr wird Herr Sicherheits-Commissär Georg Császár die Abberufung in der Agentie-Kanzlei mitgetheilet. Merkelius ppr. Erledigt den 24. September 1800.

Traducere:

Către Agenția consulară aulică imperial-regală de la București

Deoarece potrivit notei anexate a comitatului Timiș, a cărei restituire se solicită, comitatul are cea mai mare nevoie de comisarul său de siguranță Gheorghe Császár în vederea urmăririi lotrilor, sunteți încunoștințați și rugați să-i transmiteți acestuia, să vină fără întârziere încoace și să se pună la dispoziția superiorilor săi din comitat.

În același timp avem onoarea să rugăm Agenția consulară aulică imperial-regală, să binevoiască a ne comunica ziua în care amintitul comisar de siguranță va porni la drum încoace. Timișoara, la 30 august 1800

Soro m.pr.⁴³

Pe verso: Prezentată la 15 septembrie 1800. După-amiază, la ora 4, în Cancelaria Agenției, i se va comunica domnului comisar de siguranță

Gheorghe Császár rechemarea sa. Merkelius ppr. Rezolvată la 24 septembrie 1800.

11 1800 septembrie 2, [*București*]. Porunca lui Alexandru Moruzi, domnul Țării Românești, adresată ispravnicilor din județele limitrofe cu Banatul, caimacamului Craiovei, Spătăriei și Agiei din București, prin care le cere să dispună urmărirea și prinderea unor lotri din Armeniș, Petroșnița, Zervești, Cornea și Târnova, care l-au atacat și jefuit de bani pe controlorul vamal de la Mehadia, refugiindu-se apoi în Țara Românească. ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul X, nr. 163; copie chirilică.

Dumnealor ispravnicilor ot sud ... sănătate. Vă facem în știre că cinstita Aghenție, după înștiințarea ce i-au venit de la Ghegeneral-Comando al Banatului, au făcut arătare Domnii Meale la zi întâiu a lunii aceștia, cum că în trecuta lună a lui avgust, la 18 sau la 6 după călindarul vechiu, zece tâlhari, trecând hotarul între satul Teregoava și Slatina din Banat, au jăfuit pă controlorul de la Meediia⁴⁴ și i-au luat florinți nemțești 12 162 și crăițari cincizeci și șase, bani împărătești în bancoțidule, precum să arată într-această alăturată foae, ce-i ducea la Timișvar, și osebit alți 400 florinți iarăși nemțești a numitului controlor, din carii acești tâlhari s-ar fi colăcit unul, anume Vedriș ot Armeniși i Covaciu de la Pietroșnița i Moise Vlad de la Sârvești⁴⁵ și Prundea de la Corniia, cu alți liude șase de la Târnova întovărășindu-să, au săvârșit tâlhăria aceasta și ar fi trecut hotarul dincoace, în pământul țării. Pentru care, strașnic poruncindu-vă, numaidecât să dați în știre cu grabă la vătășii plaiurilor i vameși și căpitanii marginii după la hotară i la polcovnicii și zapcii(i) duprin plăși și satele județului de obște, cătră neguțatori i prăvăliiași, ca oarecumva să vor arăta la neguțatori i prăvăliiași sau veri la cine vreo bango-țidulă⁴⁶ cu numărul ce să arată într-această alăturată foae, numaidecât să poprească și îndată să facă cercetare aceluia ce au adus-o spre schimbare, de la cine i s-au dat, să i să ia urma, ca să se poată dovedi furii ce au făcut această pradă banilor împărătești. Pentru care aceasta, să puneți și Dumneavoastră și toți toată silința cu mijloace iscusite de a-i dovedi și de a să și prinde tâlharii, de vor fi aici în țară, negreșit. Și să avem răspunsu. 1800 sep(temvrie) 2.

Asemenea la domnul caimacam [al] Craioviu.

Asemenea și aici în București, la Spătărie și la Agie.

⁴² Astfel în text; corect: *das*.

⁴³ General-comandant al Banatului între 1785 și 1805 (până în 1788 ca interimar)

⁴⁴ Mehadia.

⁴⁵ Zervești.

⁴⁶ Bancnotă

12 1800 septembrie 17, București. Gheorghe Császár, comisar pentru siguranța publică al Banatului, îi prezintă Agenției consulare austriece de la București problemele legate de colaborarea cu autoritățile din Țara Românească în vederea prinderii lotrilor din Banat refugiați acolo, aceasta atât în situația în care va rămâne pe mai departe la București cât și dacă va trebui să se întoarcă la Timișoara.

ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul X, nr. 191; original.

Inclyta Caesareo-Regia et Aulica Agentia, domine Magni Principatus Valchiae consul, patrone gratiosissime et peculiariter colendissime!

Posteaquam serenissimus Princeps Valachiae ad supplicem instantiam Provinciae Banaticae benigno studio et amore vicinitatis nonnullos profugos milites caesareos, complurium perniciosorum malefactorum et praedonum desperatissimos complices in hocce Principatu Valachiae subinde latitantes suaeque receptacula querentes iam intercepti et Inclytae Agentiae velut ad suas Banaticas iurisdictiones sub securo custodia transponendos etiam resignari benigno gratiose resolvisset et decrevisset, adhuc in eo humillimum meum recursum apud Inclytam Agentiam substernendum habeo, quatenus gratiose cum sui interpositione serenissimo Principi regenti huiusce Valachiae proponendo sequentia adhuc pro infallibili utriusque tam Valachicae quam etiam Banaticae Provinciae securitate deservitura puncta instantionalia impetrare meque ab huiusmodi longiori mora liberare ac pleno cum contentu quo ocius expedire gratiose dignaretur, et quidem:

1-mo Nikolcsa Salapp, János Bulisan, Zsurcs Unguran, Janko Fratucz, Kosztandin Czarán, iuvenis 14 annorum genuinus ductoris Illia Lazareszko affinis, Mihaj Dala, Jovan Dala, Marko Dala, Paun Keta, Mircea Titirebuk, Vedres Armenisan, Kovacs Petrosnicsan, Mojsze Vlad, Prunde Kornya, Kosztandin Dondos cum uno ex possessione Klopota duobus vero ex possessione Ternava de nomine et cognomine ignotis militibus profugis caesareis in aestate in Banatu grassari, in hieme vero partim in Valachia, partim vero in Turcia latitari solentibus, ut tanto facilius et infallibilius intercepti valeant, et velut recte nunc in Banatu praedantes atque Cassam etiam caesaream in notabili summa expilantes, ex civitate tolli ac tandem conpesci possint, unum mandatum ad dominos suis titulis dignissimos districtuales, nempe in districtu Csernecziensi et Zsiulensi existentes officiales ita adequatur, ut in collimitaneis partibus

vigilantissimo oculo vigilari curent, ne praementionati malefactores iterum horsum transeant ac receptacula sibi in Valachia faciant, si vero casu quo transiverint, indispensabiliter intercipient et suae competentiae illico tradant, quin imo conterminae Banaticae Provinciae etiam assistentiam omni tempore integram pro persequendis supra-fatis malevolis necessariam praestare et cum cointelligentia vicinorum generalem persecutionem instituere velint. Concomitenter

2-do aliud mandatum à serenissimo principe cum proprio usuali sigillo solemnissimum ad manus meas pro omni casu, si vestigia praememoratorum malefactorum ad hanc provinciam persevero aut deduxero, pro mei non tantum apud titulos dominos districtibus praepositos officiales legitimationes, verum etiam acquiranda assistentia deserviturum, et ita

3-tio, ut Gyorgye Sztegarú, armiger cuius et malefactorum persecutor, cum mandato benigno gratiose Suae Serenitatis regentis quippe principis (ex quo idem in pristina nempe hoc vere instituta persecutione ipsissimorum superius factorum malefactorum receptacula, vias ac fautores indubie dignoscere debuerit et ideo facilius quam alter eosdem etiam interciperi possit) ad limites Valachiae pro direttore persecutionis quo ocius exmittatur et penes strictissimum serenissimi principis mandatum supramemoratos malefactores indispensabiliter interciperi, coram districtualibus personis examinari curare et ad limites Provinciae Banaticae educere teneatur. Denique

4-to 600-s Rhenenses florenos pro equis servilibus caesareis per fabrum ferrarium curialem Nalban Bassa dicti solitum, ablatos et furtive abalienatis in sortem praetii et expensarum obvientes tanto ab evidentiori undecunque nobis resarciri demisse petimus quanto certius sit, quod idem Nalban Bassa apud serenissimum principem absque cavente nec servitium acquirere et modo absque passualibus Spatariae nec discedere poterit. Perseverando Inclyte Caesareo-Regiae Aulicae Agentiae servus humillimus,

Bukurest, die 17-a 7-bris 1800

Georgius Tsászár m.ppr., Provinciae Banaticae securitatis commissarius

Pe verso: Ad Inclytam Caesareo-Regiam et Aulicam Agentiam Magni Principatus Valachiae supplex libellus.

Traducere:

Onorată Agenție aulică imperial-regală, domnule consul în Marele Principat al Țării Românești,

patron deosebit de binevoitor și cât se poate de vrednic de stimă!

După ce, în urma rugăminții adresate din Banat, prealuminatul principe al țării a dispus cu binevoitoare râvnă și dragoste de vecin prinderea mai multor soldați imperiali fugari, a unora dintre tovarășii cei mai josnici ai mai multor răufăcători și lotri care se ascuseseră aici, în Țara Românească, încercând să-și găsească adăpost, iar onorata Agenție a hotărât și decis cu bunăvoință, ca aceștia să fie trimiși sub pază sigură și dați pe mâna autorităților din Banat, doresc să înaintez onoratei Agenții rugămintea mea supusă ca, intervenind în mod amical pe lângă prealuminatul principedomnitor al Țării Românești, să-i propună ca atât spre folosul și siguranța deplină a Țării Românești cât și a Banatului, să pună în aplicare următoarele puncte precise, iar pe mine [Agenția] să binevoiască a mă elibera de obligația de a mai rămâne aici în continuare și să mă trimită preabinevoitor, cât mai curând și cu deplină mulțumire, acasă. Iar punctele sunt următoarele:

În primul rând: Nicolcea Șalap, Ianăș Bulișan, Giurgi Ungureanu, Iancu Frățuț, Constantin Țăran, un tânăr de 14 ani, rudenie adevărată a căpeteniei Ilia Lăzărescu, Mihai Dalea, Iovan Dalea, Marcu Dalea, Păun Cheța, Mircea Titirebuc, Vedreș Armenișan, Covaciu Petroșnicean, Moise Vlad, Prundea Cornean, Constantin Doandăș împreună cu un [lotru] din satul Clopodia și cu alți doi din satul Târnova, militari fugiți al căror nume și prenume este necunoscut, care bântuiesc cu toții pe timpul verii prin Banat, iar iarna obișnuiesc să se ascundă fie în Țara Românească, fie în Turcia, pot să fie prinși cu atât mai ușor și sigur, iar asta mai cu seamă acum când tocmai au prădat și jefuit în Banat o sumă importantă de bani din Casieria imperială. Ei pot fi scoși din ascunzișuri și apoi prinși, așa că domnitorul să trimită o poruncă domnilor săi de vază din fruntea județelor, anume celor din județele Cerneți⁴⁷ și Jiu⁴⁸, și dregătorilor de acolo, anume în așa fel, ca ei să vegheze cât se poate de atent asupra părților de la hotar, ca nu cumva amintiții răufăcători să poată trece din nou pe acolo și să-și găsească locuri de ședere în Țara Românească, iar în cazul în care ar trece, să-i prindă fără greș și să-i predea autorităților de acolo [din Banat]; în schimb autoritățile vecine din Banat să fie datoare să le dea oricând ajutor deplin și necesar la urmărirea sus-amintiților răufăcători și să organizeze în colaborare cu vecinii puterea generală. Totodată,

În al doilea rând, să mi se dea la mână de prealuminatul principe, o altă poruncă, întărită cu pecetea sa proprie, pentru cazul că voi continua să-i urmăresc în această țară pe răufăcătorii amintiți mai sus, iar asta nu atât pentru a mă legitima în fața domnilor dregători aflați în fruntea județelor, cât mai ales pentru a-mi fi de folos la procurarea de ajutor. De asemenea,

În al treilea rând, ca stegarul Gheorghe, slujitor înarmat de curte și urmăritor al răufăcătorilor, să fie trimis cât mai degrabă la hotarele Țării Românești în calitate de conducător al puterii, cu o binevoitoare poruncă a Luminăției Sale principedomnitor (deoarece la puterea organizată anterior, în cursul primăverii, acest Gheorghe a descoperit fără greș adăposturile drumurilor și pe susținătorii acelorași răufăcători amintiți mai sus, putându-i prinde, prin urmare, mult mai ușor decât oricare altul) și – potrivit cu porunca aspră a Luminăției Sale principiare – să-i prindă fără dificultate pe răufăcătorii amintiți mai sus, să fie dator să-i cerceteze în fața persoanelor din conducerea județului și să-i ducă apoi la hotarul cu Banatul. Apoi,

În al patrulea rând, mă rog cu toată supușenia, ca acei 600 de florini renani, care au fost aduși și înstrăinați pe ascuns în contul cailor imperiali de serviciu de meșterul fierar Nalban pașa ca preț și cheltuieli aferente, să ne fie cu atât mai mult decontați, cu cât acel Nalban pașa n-ar fi putut să dobândească slujba fără cheazăia prealuminatului principe și nici nu ar fi putut pleca fără pașaportul dat de Spătărie.

Rămân al Onoratei Agenții aulice imperial-regale preasupus servitor,

București, la 17 septembrie 1800

Gheorghe Császár m.ppr., comisar pentru siguranță al Banatului

Pe verso: Suplică adresată onoratei Agenții aulice imperial-regale din Marele Principat al Țării Românești.

13 1800 septembrie 18, București. Gheorghe Császár, comisar pentru siguranța publică al comitatului Timiș, către Agenția consulară austriacă de la București: prezintă rezultatele activității pe care a desfășurat-o în Țara Românească, inclusiv călătoria pe care a efectuat-o la Istanbul în vederea urmăririi, prinderii și extrădării lotrilor din Banat refugiați dincolo de hotare, și solicită eliberarea unui atestat referitor la acțiunile sale, prin care să se justifice în fața Comandamentului Militar General al Banatului.

ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul X, nr. 193; original.

⁴⁷ Mehedinți.

⁴⁸ Gorj.

Inclyta Caeseo-Regia et Aulica Agentia, domine Magni Principatus Valachiae consul et patrone mihi gratiosissime!

Ex actis officiosis per me, subscriptum, statim cum adventu meo Inclytae Agentiae praesentatis haud obscure patebitur, quod ego die 16-a Aprilis anni currentis Bukurestinum comparens eventum causae nostrae intuitu praedonum Illia Lazareszko, Nikolcsa Salap, Janos Bulifan, Zsurcs Unguran, Zsvoin Klopotyán, Janko Fratucz, Kosztandin Lazareszko, iuvenis 14 annorum et affinis Illiae Lazareszko, Mihaj Dala, Jovan Dala, Marko Dala, Pau Keta, Mircsa Titirebuk, Gyeorgye Dondes, Kosztandin Dondes, Kuria Gremencs, Vedres Armenisan, Kovacs Petrosnicsan, Mojsze Vlad, Prunde vel Petru Kornya, Pau Ruzsan, Nikola Zsurzseshko et Petru Fiat vocatorum, inde ab octo iam annis in Provincia Banatica in tribus catervis dire grassari solentium et singula hieme in Valachia sua receptacula seu asilla⁴⁹ habentium, penes genuinam cuiuslibet superius attackti praedonis designationem ubicationis, incaptivationem urgentissimam quinque integris mensibus praestolari debuerim, quin imo pluribus ex causis finem protrahentibus plane etiam Constantinopolim iussu et svasu Inclytae Agentiae pro mandato compulsorio ad accelerationem finis deserviente plane cum periculo vitae transiverim, per quod hic aliud id adminus opitulatum fuit, quod serenissimus princeps regnans Valachiae Departamento Criminali strictissime imposuerit, quatenus omnes captivos ad instantiam nostram incarceratos absque mora examinetur actaque ipsi pro revisione ac finali decisione resignetur, quo obstante siquidem nonnulli, signanter autem Pau Ruzsan, Gyeorgye Dondes, Kuria Gremencs et Gyeorgye Temus vocati, praedonum complices, semet ex Valachia oriundos et Principatus Valachiae contribuentes subditos praetendissent, Sua Serenitas princeps Valachiae hos in gremio suos puniendos et in limitibus Banaticae Provinciae cum damnificatis confrontandos, Illiam vero Lazareszko, Nikolam Zsurzseshko, Petrum Fiat et Lazar Matzuleszko vocatos malefactores, velut ex vicino regno Hungariae oriundos, ad suas iurisdictiones fine recipiendae poenae transponendos gratiose benigne disposuit, prout et illos, qui ex superius attackta specificatione hactenus in libertate adhuc constituti, hodie etiam in Banatu praedantur, quamprimum ad limites Valachiae intraverint, infallibiliter intercipiendos inque limitibus iustificandos decrevit et demandavit, quin

imo id quoque scriptis ordinibus singulis circa collimitaneas partes Valachiae dominis officialibus id quoque benigne praecepit, ut singulis occasionibus, dum per nos requisiti fuerint, adaequatam generalem cunctorum praedonum ad limites Valachiae tendentium persecutionem instituere, vestigiis eorundem insistere debitamque in singulo persecutionis casu assistentiam à modo in posterum absque mora et exceptionibus praestare teneantur, verbo quidquid ac bonam harmoniam et communem publici securitatem deservit studium et auxilium suum ex parte Principatus Valachiae obtulitur et effectuationem effectuatorum collimitaneis officialibus imposuitur.

Hinc cum caeteroquin indefessa Inclytae Agentiae cooperatione et gratiosa interpositione, cum personali ad Suam Serenitatem regentem quippe principem accessu haec impetrari et primum post quinque mensium nonnisi effluxum in realem effectum deduci potuerint, Inclytam Caeseo-Regiam et Aulicam Agentiam vel eo pro extradandis mihi super his superius attacktis omnibus motivis in verissimum iam effectum deductis litteris attestatorio-testimonialibus coram Suprema Armorum Praefecturam Banaticam et singula superioritate mea producendis proque legitimatione ac uno incremento etiam fortunae et honoris nostri deservendis homagiali cum submissione requirendam et exorandam habeo, quod ipse etiam excellentissimus dominus Sacrae Caeseo-Regiae et Apostolicae Maiestatis internuncius ac legatus è liberis baronibus de Herbert praesentiam meam non tantum necessariam fuisse declaraverit, sed posteaquam gratiosa sui interpositione à Porta Ottomannica pro securisandis limitibus Banaticis ad duces et dominantes collimitaneos sonantia quatuor plane ferman impetrasset, longiorem etiam moram donec finalis à Principe resolutio non emanatura fuit gerendam gratiose demandaverit.

Perseverando Inclyte Aulicae Agentiae servus humillimus,

Bukurest, die 18-a 7-bris 1800

Georgius Tsászár m. ppr., securitatis commissarius

Pe verso: Ad Inclytam Caeseo-Regiam et Aulicam ac Magni Principatus Valachiae Consulatam humillima instantia.

Traducere:

Onorată Agenție aulică imperial-regală, domnule consul din Marele Principat al Țării Românești și patron mie preabinevoitor!

⁴⁹ Astfel în text.

Din actele cuvenite, pe care eu, subsemnatul, le-am înfățișat onoratei Agenții odată cu venirea mea, reiese cât se poate de limpede că m-am prezentat la București la 16 aprilie din anul curent. Venirea noastră s-a datorat lotrilor numiți Ilia Lăzărescu, Nicolcea Șalap, Ianăș Bulifan, Giurgi Ungurean, Jivoiu Clopotean, Iancu Frățuț, Constantin Lăzărescu, tânărul de 14 ani, rudenie al lui Ilia Lăzărescu, Mihai Dalea, Iovan Dalea, Marcu Dalea, Pau Cheța, Mircea Titirebuc, Gheorghe Doandș, Constantin Doandș, Curia Gremeneci, Vedreș Armenișan, Covaciu Petroșnicean, Moise Vlad, Prundea alias Petru Cornean, Pau Rujan, Nicola Jurjescu și Petru Fiat. Aceștia, reușiți în trei bande, obișnuiesc deja de opt ani să bânuie prin Banat, avându-și în timpul iernii sălașele sau locul de azil în Țara Românească. Pentru a afla locurile reale de ședere ale lotrilor amintiți mai sus spre a putea fi prinși, a trebuit să mă străduiesc vreme de cinci luni întregi. De asemenea, din mai multe motive legate de grăbirea acțiunii, precum și la sfatul și îndemnul onoratei Agenții, m-am dus chiar – punându-mi viața în pericol – de-a dreptul la Constantinopol, pentru a obține un ordin imperativ care să accelereze treaba. Datorită acestuia s-a obținut măcar, ca prealuminatul principe-domnitor Țării Românești să poruncească deosebit de ferm Departamentului Criminalicesc⁵⁰, ca toți [lotrii] prinși și înțemnițați la cererea noastră să fie audiați fără întârziere, iar documentele să-i fie comunicate spre examinare și hotărâre finală, având în vedere faptul că mai mulți [dintre lotri], anume Pau Rujan, Gheorghe Doandș, Cureau Gremenec și Gheorghe Timuș, complici ai lotrilor, pretind că sunt născuți în Țara Românească, fiind supuși plătitori de dare ai principatului Țării Românești, așa că Luminăția Sa principele Țării Românești a hotărât ca aceștia să fie pedepsiți de autorităților lor [de județ], urmând ca acești condamnați să fie confrunțați la hotarul cu Banatul. În schimb principele a poruncit cu bunăvoință, ca răufăcătorii numiți Ilia Lăzărescu, Nicola Jurjescu, Petru Fiat și Lazăr Mățulescu, ca unii ce sunt născuți în regatul vecin al Ungariei, să fie predați în vederea pedepsirii autorităților de acolo, la fel ca și aceia care, potrivit cu lista amintită mai sus, se află încă în libertate, și care urmează să fie predați în Banat îndată ce vor fi prinși după trecerea hotarului în Țara Românească. Prin urmare, [principele] a ordonat și a cerut ca frontiera de acolo să fie supravegheată, iar prin ordine scrise le-a poruncit tuturor dregătorilor aflați în zona de hotar a Țării Românești ca, oricând li se va

cere din partea noastră, ei au datoria să organizeze putere generale pentru urmărirea tuturor lotrilor care se îndreaptă spre frontierele Țării Românești, să le ia urma și de acum înainte să ne dea ajutorul necesar, fără întârziere și fără excepție, la orice urmărire, anume în așa fel, ca toți să contribuie la slujirea siguranței publice, cu ajutorul dat prin fapte din partea Țării Românești, atitudine care le-a fost impusă dregătorilor de la hotare. De altfel prin conlucrarea neabătută și intervenția binevoitoare a onoratei Agenții și, de bună seamă, prin accesarea personală a [domnului consul] la Luminăția Sa principele-domnitor, toate acestea pot fi duse la bun sfârșit după ce s-au scurs deja cinci luni. De aceea cer cu deosebită supunere și rog onorata Agenție aulică imperial-regală ca, din motivele expuse mai sus, să-mi elibereze ca urmare a rezultatelor concrete, un document de atestare și de mărturie pe care să-l prezint Comandamentului Militar General al Banatului pentru a-mi justifica activitatea și, odată cu aceasta, pentru a-mi servi chiar la sporirea bunăstării și onoarei, mai ales că preînălțatul domn liber-baron von Herbert, internunțiu și trimisul Sacrei Maiestăți Imperial-Regale și Apostolice, a declarat că prezența mea [la Constantinopol] n-ar fi fost atât de necesară, numai că, mai apoi, prin intervenția sa binevoitoare, Poarta Otomană a trimis de-a dreptul patru firme conducătorilor și dregătorilor de la hotar în legătură cu securizarea frontierei cu Banatul, dar apoi a mai trecut destul timp până când să fie dată porunca finală de către principele [Țării Românești], a cărei emanare a fost solicitată cu amabilitate.

Rămân al onoratei Agenții aulice preasupus servitor,

București, la 18 septembrie 1800

Gheorghe Császár m.ppr., comisar de securitate

Pe verso: Preasupusă rugămintă adresată onoratei Agenții aulice imperial-regale și Consulatului din Marele Principat al Țării Românești.

14 1800 septembrie 22, București. Atestat eliberat de Agenția consulară austriacă de la București lui Gheorghe Császár, comisar pentru siguranța publică din Banat, cu privire la activitatea pe care a desfășurat-o în Țara Românească în vederea extradării lotrilor bănățeni arestați sau refugiați acolo.

ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul X, nr. 198; concept.

Auf geziemendes Ansuchen des Herrn Georg Császár, Banatischen Sicherheits-Commissair, wird

⁵⁰ Departamentul Justiției.

anmit die Zeugenschaft ertheilet, daß derselbe den 16-ten April d.J. hier in Bukurest eingelanget und sogleich seine Vorstellung vermöge voraus anhero gelangter Anempfehlung des hohen k.k. Banater General-Commando in Betreff einiger in der Wallachey befindlichen Räuber zur Bewürkung ihrer Auslieferung dieser Stelle vorlegte. Da aber eben damals die Osterfeiern hierlandes bereits eingetreten waren und das Verlangen erst den 13-ten Mai dem Herrn Fürsten schriftlich unterlegt werden konnte, worauf bis zum 20-ten besagten Monats keine Antwort erfolgte, so verfügte sich der k.k. Hof-Consular-Agent selbst zu dem Herrn Fürsten und nach vielen gehaltenen Debatten, mittelst welchen es nur dahin gebracht werden konnte, daß die angezeigten Bösewichter zu einer zweiten Abhörung anhero gebracht werden, der Befehl erwirkt wurde, waren die Aussichten immer sehr dunkel. Von einer Auslieferung dieser anverlangten Übelthäter, welches dem Allerhöchsten Hof unterm 21-ten Mai un der hohen k.k. Gesandtschaft unter dem 11-ten Juli zur ferneren Unterstützung gehorsamst unterlegt wurde, weil bis dahin nur der Illia Manda alias Lezeresku aus der Velokna anhero gebracht war, da noch sobald keine günstige Aussichten zur Beendigung dieses Gegenstandes waren, so war es allerdings zuträglich in dieser Zwischenzeit nach eigenem Ermessen des Herrn Sicherheits-Commissairs bei einer sehr vortheilhaften Gelegenheit eine Reise bis nach Constantinopel zu machen, um die obwaltenden Umstände mündlich Sr Exzellenz dem k.k. Herrn Internuntius Baron von Herbert Rathkeal zum Vorthail in die Zukunft umständlich zu unterlegen, welches Benehmen auch der Herr Internuntius sehr vortheilhaft gefunden hat, weswegen auch 4 Pforten-Fermane erwirkt worden sind.

Durch unaufhörliches Zudringen ist es endlich dieser Stelle gelungen, den 16-ten September eine Conferenz von 3 Stunden bey dem Herrn Fürsten selbst, in Gegenwart des k.k. Agenten und Herrn Császár, hierüber zu halten, wobey auch der Pforten-Ferman für den hiesigen Herrn Fürsten demselben überreicht wurde, und nach unendlichen Widersprüchen wurden die Räuber Illia Lezeresku, Nikola Zsurzsesku, Petru Fiat als Relegierte von hier nach Ober-Tömös zur Übergabe nach Siebenbürgen abzuschicken bestimmt, wohin dieselbe den 21-ten dieses von hier abgeführt worden sind.

Daß der Herr Georg Császár, Banatischer Sicherheits-Commissair, mit allen Eifer und kostspieligen Aufenthalt und Reisen für die Zukunft mit dem besten Vorthail sich verwendet

hat und jederzeit bey dem Criminal-Departement in Gegenwart des Herrn Agentie-Secretairs als auch selbst bei dem Herrn Fürsten mit aller Standhaftigkeit benommen hat, wobey auch ihm die Zusicherung zuletzt von dem Herrn Fürsten selbst gegeben wurde, bei jedesmaliger Anzeige und auf sein Verlangen von Seiten des Landes alle Hülfe bei einem zukünftigen Überlauf derley Räuber geleistet werden sollte.

Ferner sind von der Hutweyde denen Sicherheitswächtern 2 Dienstpferde durch einen k.k. Deserteur, Nikolaj Katanits, diebisch entwendet und in die Turkey verschaffet worden, wodurch derselbe entdeckt, eingebracht und auch dieser Stelle als ein Militair-Deserteur übergeben worden, von welchen aber kein Regress und Ersatz erholet werden kann. Welches hiemit ämtlich bestätigt wird.

Bukurest, den 22. September 1800

Traducere:

La respectuoasa cerere a domnului Gheorghe Császár, comisar pentru siguranță al Banatului, atestăm prin prezenta, că numitul a sosit aici, la București, la 16 aprilie a.c. și a prezentat imediat acestei autorități planul său – potrivit cu recomandarea primită aici anterior de la Comandamentul General imperial-regal al Banatului – referitor la obținerea extrădării unor lotri care se află în Țara Românească. Deoarece tocmai atunci începuseră aici sărbătorile de Paști, iar cererea scrisă i-a putut fi înaintată domnului principe de abia la 13 mai, neprimindu-se răspuns la aceasta până la 20 ale lunii respective, domnul agent consular aulic imperial-regal⁵¹ s-a prezentat personal la principe⁵² și, după multe discuții, s-a putut obține ordinul ca amintiții răufăcători să fie aduși aici pentru o a doua audiere, așa că perspectivele au devenit mai sumbre. Deoarece nu se întrezăreau prea curând șanse privind extrădarea răufăcătorilor solicitați – lucru care a fost adus cu supunere la cunoștința Preaînaltei Curți [Imperiale] la 21 mai, precum și a înaltei Ambasade imperial-regale la 11 iulie, solicitându-se sprijin, și deoarece până atunci nu fusese adus aici de la Ocnele Mari decât Ilia Manda alias Lăzărescu, s-a socotit oportun ca, potrivit cu opinia expusă de domnul comisar pentru siguranță, să fie întreprinsă între timp, deoarece se ivise o ocazie potrivită, o călătorie la Constantinopol, pentru a-i înfățișa verbal într-un mod amănunțit Excelenței Sale domnului internunțiu imperial-regal baronul

⁵¹ Merkelius.

⁵² Alexandru Moruzi.

von Herbert Rathkeal perspectivele de viitor, atitudine pe care domnul internunțiu a socotit-o foarte potrivită după ce a obținut emiterea de către Poartă a patru firmane.

Prin presiuni neconținute, această instituție [Agenția consulară] a reușit să obțină până la urmă, la 16 septembrie, o discuție de trei ore pe această temă chiar cu domnul principe, în prezența domnului agent imperial-regal și a domnului Császár. Cu acest prilej acestuia i-a fost prezentat firmanul Porții adresat principelui, iar după dispute interminabile s-a stabilit ca lotrii Ilia Lăzărescu, Nicola Jurjescu și Petru Fiat să fie trimiși de aici la Timișul de Sus în vederea predării în Transilvania. De altfel aceștia au plecat într-acolo, sub escortă, la 21 ale acestei luni.

Faptul că domnul Gheorghe Császár, comisar pentru siguranță al Banatului a depus toată râvna, luând asupra-și șederea costisitoare și călătoria făcută cu cele mai bune rezultate pentru viitor, și că s-a comportat cu toată fermitatea atât la Departamentul Criminalicesc, în prezența domnului secretar al Agenției⁵³, cât și în fața domnului principe, ocazie în care chiar domnul principe i-a dat până la urmă asigurarea că, oricând îl va sesiza și oricând va cere, va primi din partea țării tot ajutorul în cazul în care astfel de lotri ar trece hotarul încoace – toate acestea sunt confirmate prin prezența în mod oficial.

De asemenea, paznicilor de siguranță le-au fost furați de pe pășune doi cai de serviciu de către Nicolae Cătănici, un dezertor imperial-regal. Caii au fost duși în Turcia, dar în acest fel a fost descoperit și militarul dezertor, care a fost adus încoace și predat acestei instituții [Agenția consulară], numai că de la acesta nu se mai poate recupera nimic.

Prin prezenta, toate acestea sunt confirmate în mod oficial.

București, la 22 septembrie 1800

15 1800 septembrie 23, București. Gheorghe Császár, comisar pentru siguranța publică al comitatului Timiș, către Agenția consulară de la București și agentul consular Michael Merkelius: roagă să i se elibereze un atestat în care să-i fie evidențiată contribuția la reușita acțiunii de extradare a lotrilor din Banat refugiați în Țara Românească.

ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul X, nr. 200; original.

Inclyta Caesareo-Regia et Aulica Agentia, illustrissime ac magnifice domine Principatus Valachiae

consul et patrone gratiosissime peculiariterque colendissime!

Siquidem penes gratiosas Inclytae Supremae Armorum Praefecturae Banaticae officiosas ac una recommendationales litteras per Provinciam Banaticam Inclytum quippe comitatum Temesiensem pro procuranda cum gratiosa Inclytae Agentiae sui interpositione nonnullorum praedonum à longiori iam tempore in Banatu grassari solentium et in Valachia latitantium incaptivatione ac evectione expeditus, inde à 16-ta Aprilis 1800 Bukurestinum comparens, illico officiosis Inclytae Supremae Armorum Praefecturae litteris in comitiva Inclytae Agentiae conformiter negotium aut instantiam Provinciae Banaticae coram ipso trono principis Valachiae promovendo partim ob ingressum festorum Pascaliū, partim ob statum valetudinarium serenissimi principis et partim ob diversissimis contrarias circumstantias in realem cursum ponere et benigno gratiosam serenissimi regentis principis resolutionem longiori tempore expectam, quin imo pro acceleratione negotii ad Suam Excellentiam Sacro Caesareo-Regiae et Apostolicae Maiestatis internuntium et legatum liberum baronem à Herbert plane etiam Constantinopolim excurrere recursumque facere coactus fuerim, et hac fidelia post indefessam Inclytae Agentiae assistentiam ac personalem etiam sui interpositionem cum desiderata eaque favorabili serenissimi principis expeditus iam fui.

Inclytam Caesareo-Regiam et Aulicam Agentiam homagiali cum submissione exorandam habeo, quatenus super dexteritate mea et effectu instantiae meae intuitu detectae praedonum ubicationis repetitis vicibus porrecta, condignas attestatorio-testimoniales litteras mihi gratiose extradare dignaretur.

Perseverando Inclytae Agentiae humillimus servus,

Bukurestini, die 23-a 7-bris 1800

Georgius Tsászár m.ppr., Inclyti comitatus Temesiensis publicae securitatis commissarius Pe verso: Ad Inclytam Caesareo-Regiam et Aulicam Agentiam, illustrissimum ac magnificum dominum Principatus Valachiae consulem Michaelē Merkelius humillima instantia.

Traducere:

Onorată Agenție aulică imperial-regală, preavestite și mărite domnule consul în principatul Țării Românești, patron preabinevoitor și deosebit de vrednic de cinste!

Având în vedere că am fost trimis cu onorata scrisoare oficială a onoratului Comandament

⁵³ Andreas Gaudi.

Militar General al Banatului și cu scrisoarea de recomandare a onoratului comitat Timiș din Banat pentru a mă ocupa, cu binevoitorul sprijin al onoratei Agenții, de prinderea și extrădarea mai multor lotri care obișnuiesc să bântuie de mai multă vreme prin Banat ascunzându-se apoi în Țara Românească, m-am prezentat la București la 16 aprilie 1800 pentru a supune chiar în fața tronului prealuminatului principe al Țării Românești – conform cu scrisoarea oficială a Comandamentului Militar General transmisă onoratei Agenții – problema sau rugămintea adresată din Banat, dar n-am putut pune lucrurile în mișcare fie datorită începutului sărbătorilor de Paști, fie din cauza stării de sănătate a prealuminatului principe sau a diferitor altor împrejurări potrivnice. Neputând să aștept mai multă vreme hotărârea binevoitoare a prealuminatului principedomnitor, dar și pentru a grăbi treaba, am fost nevoit să mă duc de-a dreptul la Constantinopol și să apelez la Excelența Sa domnul liber-baron von Herbert, internunțul și trimisul Sacrei Maiestăți Imperial-Regale și Apostolice, iar după aceea, cu sprijinul neclintit al onoratei Agenții și chiar prin intervenția sa proprie [a agentului consular Merkelius] am reușit să obțin dorita hotărâre favorabilă a prealuminatului principe. De aceea rog cu profundă supunere onorata Agenție aulică imperial-regală ca, ținând seama de iscusința mea și de rezultatul demerurilor mele manifestate de repetate ori în legătură cu aflarea locului de ședere al lotrilor în [Țara Românească], să binevoiască a-mi elibera o scrisoare de atestare și de mărturie.

Rămân al onoratei Agenții preasupus servitor,
București, la 23 septembrie 1800

Gheorghe Császár m.ppr., comisar pentru siguranța publică a onoratului comitat Timiș Pe verso: Preasupusă rugămintă adresată Agenției aulice imperial-regale, preavestitului și măritului domn Michael Merkelius, consul în principatul Țării Românești.

16 1800 septembrie 24, București. Gheorghe Császár, comisar pentru siguranța publică a comitatului Timiș, către Agenția consulară austriacă de la București: o roagă să îi solicite domnitorului Alexandru Moruzi trimitearea stegarului Gheorghită Cristodor, care descoperise în cursul verii locurile din Țara Românească în care se ascundeau lotrii din Banat, pentru a-i urmări și prinde pe aceștia; o roagă să intervină pe lângă domnitor, ca trei dintre complicii lotrilor bănățeni, care fuseseră deja condamnați, să fie întemnițați abia după cercetarea documentelor trimise din Banat cu privire la faptele comise de aceștia la hotarul cu Țara Românească. ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul X, nr. 202; original.

Inclyta Caesareo-Regia et Aulica Agentia, illustrissime ac magnifice domine Principatus Valachiae consul et patrone gratiosissime peculiariterque colendissime!

Quandoquidem ex actis officiosis pe me, subscriptum, Inclytae Agentiae iam hactenus praesentatis luculenter pateret, quod Nikolcsa Salap, Janos Bulifan, Zsurcs Unguran, Zsivoin Klopotyán, Janko Frátucz, Mihaj Dala, Jovan Dala, Marko Dala, Paun Ketta, Mircsa Titirebuk, Kosztandin Dondes, Vedres Armenisan, Kovacs Petrosnicsan, Mojsze Vlad, Prunde vel Petru Kornya et Kosztandin Czaran, iuvenis 14 annorum et affinis incaptivati praedonum ductoris Illia Lazareszko, nuncupati praedones actu in Banatu grassantes, communiter autem ab octo iam annis partim in Principatu Valachiae, partim vero Orsovae apud passam Josza Musztafa inque aliis proprinquioribus Turciae limitibus de hieme latitantes intercipiendi adhuc veniunt, hinc homagiali cum submissione ac debita cum officiositate Inclytam Caesareo-Regiam et Aulicam Agentiam exorandam habeo, quatenus ex eo potissimum motivo armigerum et vexilliferum huius principatus Gyeorgicza Sztegaru Krisztodor vocatum pro prosequendis superius fatis perniciosissimis praedonibus constituendum et exmittendum à serenissimo principe Valachiae cum sui interpositione expetere dignaretur, quod idem Gyeorgicza Sztegaru hac etiam aestate dum nonnullos praedonum complices penes benigno gratiosos Suae Serenitatis ordines ad instantiam nostram intercipere debuisset ac effective etiam intercepisset, vestigia quoque et cuncta latibula praementionatorum malevolorum circa limites Valachiae iam repererit et sibi optime nota effecerit, sicque se multo aptiorem quam alter quicumque talium vestigiorum ignarus exhibere praedonesque facillime intercipere ac eorundem persecutionem instituere possit. Denique officiose requirendam adhuc super eo etiam habeo Inclytam Agentiam, quatenus Pau Ruzsan, Gyeorgye Dondes et Kuria Gremencsa vocatos captivos, quos nempe Sua Serenitas velut praetensive suos iurisdictionatos iam sufficienter punitos declaravit, indubie multorum adhuc praedociniorum recentes complices per serenissimum principem Valachiae consueque etiam in captivitate secura detineri gratiose ipsos militantia per Provinciam Banaticam sub authentico horum ad limites Valachiae transmissa testimoniaque perhibita non fuerint.

Perseverando Inclytae Caesareae-Regiae et Aulicae Agentiae servus humillimus,
Bukurestini, die 24-a 7-bris 1800

Georgius Tsászár m.ppr., Inclyti comitatus Temesiensis publicae securitatis commissarius Pe verso: Ad Inclytam Caesareo-Regiam et Aulicam Agentiam humillima instantia.

Traducere:

Onorată Agenție aulică imperial-regală, pre-avestite și mărite domnule consul în principatul Țării Românești, patron binevoitor și deosebit de vrednic de stimă!

Deoarece din actele oficiale pe care le-am semnat și le-am înaintat până acum onoratei Agenții reiese cu prisosință faptul că Nicolcea Șalap, Ianăș Bulifan, Giurgi Ungurean, Jivoiu Clopotean, Iancu Frătuș, Mihai Dalea, Iovan Dalea, Marcu Dalea, Păun Cheța, Mircea Titirebuc, Constantin Doandeu, Vedreș Armenișan, Covaci Petrosnicean, Moise Vlad, Prundea alias Petru Cornean și Constantin Țăran, un tânăr de 14 ani, rudenie a căpeteniei de lotri Ilia Lăzărescu, în prezent prins, lotri care bântuie de obicei prin Banat, iar pe timpul iernii se ascund fie la Orșova [Ada Kaleh], la Köse Mustafa pașa, fie în alte locuri apropiate de la hotarul turcesc, fiind urmăriți până în prezent pentru a fi prinși, prin prezenta doresc să rog cu toată amabilitatea onorata Agenție aulică imperial-regală să binevoiască a cere cu atât mai mult, printr-un demers la prealuminatul principe al Țării Românești, desemnarea și trimiterea slujitorului înarmat și stegarului numit Gheorghiiță stegarul Cristodor pentru urmărirea lotrilor amintiți mai sus, care sunt deosebit de primejdioși, cu cât acest Gheorghiiță stegarul – care a fost dator încă în vara asta, ca urmare a poruncii binevoitoare a Luminăției Sale date la rugămintea noastră, să-i prindă pe mai mulți complici ai lotrilor, pe care i-a și prins cu adevărat – a descoperit deja toate ascunzătorile de la hotarul Țării Românești ale lotrilor amintiți și le cunoaște prea bine, așa că el este mai potrivit decât oricare altul, ca un bun cunoscător al urmelor, să-i prindă pe lotri și să se ocupe de urmărirea lor.

De asemenea, doresc să mai rog îndatoritor onorata Agenție, ca arestații numiți Pau Rujan, Gheorghe Doandeu și Cureau Gremencea, despre care Luminăția Sa afirmă că ar fi fost deja îndejuns pedepsiți de autoritățile sale, [lotri] care au luat parte, fără îndoială, la jafurile recente, fapt pentru care principele Țării Românești a și poruncit cu bunăvoință să fie luați în păstrare sigură, să nu fie întemnițați până când nu vor fi trimise din Banat într-o formă autentică și prezentate documente noi referitoare la faptele comise de aceștia la hotarul cu Țara Românească.

Rămân al onoratei Agenții aulice imperial-regale preasupus servitor,

București, la 24 septembrie 1800

Gheorghe Császár m.ppr., comisar pentru siguranța publică a onoratului comitat Timiș Pe verso: Preasupusă rugămintă către onorata Agenție aulică imperial-regală

17 1800 octombrie 3, Sibiu. Gheorghe Császár, comisar pentru siguranța publică a comitatului Timiș, către Agenția consulară austriacă de la București și agentul consular Michael Merkelius: roagă ca, deoarece în timpul drumului spre Sibiu, la trecerea râului Prahova, s-au deteriorat grav atât firmanul obținut la Poartă cât și porunca domnitorului Alexandru Moruzi, ambele referitoare la urmărirea și prinderea lotrilor din Banat, să fie obținute altele, noi, după copiile aflate la emitenți, și să-i fie trimise apoi la Timișoara prin curierul de poștă.

ANIC, *Agenția consulară austriacă*, pachetul X, nr. 219; original.

Inclyta Caesareo-Regia et Aulica Agentia Principatus Valachiae consul et patrone gratiosissime, domine peculiariter colendissime!

Praetermittere nequaquam potui quin iter meum usque Cibinium perfectum illustrissimae ac magnificae Dominationi Vestrae notum facerem, quod equidem ex parte captivorum ubique secundum unice ideo fuerat, quod omnes feliciter deductos die 2-a 8-bis Cibinii repererim, sed ex altera parte personam nempe meam concernente satis infortunatum fuit, nam posteaquam ex Kempina rivum Gerla traiecissem et in possessione Komarnik iterum transire voluissem, esto rivus trium tantum recte in eodem loco pedum profunditatem habuisset, tamen quia nimia celeritate deflueret, currum meum una mecum in medutlio invertit, nos omnes abrupuit, morti proximos effecit, res omnes in curru existentes (quae ligatae non erant) abstulit equosque helcis involutos vix non submersit. Ast haec licet sanitati meae nociva forent, tamen omnia aequo animo perferrem penes tanta mea damna, dummodo scripta illa quae cum tot expensis et fatigiis Constantinopoli à caesare Portae Otomannicae et à serenissimo principe Principatus Valachiae gratiosa ope excellentissimi domini internuncii et Inclytae Agentiae procuravi, in nihilum redacta non fuissent, illa enim ita destructa sunt omnia, ut produci nullibi iam possint, namque necessitate urgente apperui copertam in qua ferman Supremae Armorum Praefecturae sub sigillo praesentanda erant et exsicavi, sed quia attramentum illud extraordinarium Turcicum medio aquae dissolutum et liquefactum

fuisset, totam chartam percurrit et infecit atque illegibilem reddidit, sed et illud mandatum, quod serenissimus princeps suis temporibus in limitibus coram officialibus et directoribus districtuum producendorum gratiose benigne mihi extradare dignabatur, siquidem in tenui admodum charta scriptum fuisset, etiam valde destructum et vix legibile amplius est. Hinc, ut tristis et infelix animus meus rursus reconciliari valeat, supplex oro Inclytam Agentiam, quatenus mandata illa tam Constantinopoli quam vero à Sua Serenitate principe Valachiae caeteroquin indubie in singulo loco in copia retenta novitus impetrare mihique medio cursoris postae Temesvarinum transmittere haud gravaretur meque quo ocius certiore reddere dignaretur, num spes recuperandi haec mandata affulgere possit aliqua.

Caeterum gratiosissimis favoribus commendatus, peculiari cum venerationis cultu persevero illustrissimae ac magnificae Dominationis Vestrae servus humillimus,

Cibinii, die 3-a 8-bris 1800

Georgius Tsászár m.ppr., Inclyti comitatus Temesiensis publicae securitatis commissarius P.S. Festum onomasticum Michaelis per multos annos cum benedictione Divina celebrandum et pertinendum precor. Salute amplissima reverendam expeto dominam magnificam.

Pe verso: Praesentirt den 7-ten October 1800.
Erledigt den 1. 9-ber 1800

Traducere:

Onorată Agenție aulică imperial-regală din Țara Românească, domnule consul, patron mie preabinevoitor și domn deosebit de vrednic de cinste!

Nu pot defel să nu-i înfățișez prevestitei și măritei Voastre Domnii drumul pe care l-am făcut până la Sibiu. În ceea ce îi privește pe captivi, pot spune cu certitudine, că toți au ajuns cu bine, eu găsiindu-i la Sibiu în ziua de 2 octombrie. Pe de altă parte, în ceea ce privește persoana mea, am fost îndeajuns de lipsit de noroc, deoarece, după ce am venit de la Câmpina, am trecut râul Gârla⁵⁴, iar în satul Comarnic am vrut să-l traversez din nou. Râul avea în acel loc o adâncime de trei picioare⁵⁵, dar fiindcă pe aici curgea foarte repede, căruța mea, laolaltă cu mine, s-a răsturnat în mijlocul lui. Ne-a aruncat pe toți [cei din căruță] aproape morți, iar toate lucrurile aflate în căruță (care nu erau legate) au fost luate de apă. Caii, prinși în

hamuri, aproape că s-au înecat. Chiar dacă toate acestea puteau să-mi afecteze sănătatea, le-am suportat totuși cu inimă ușoară pe lângă paguba mare pe care am suferit-o, deoarece toate documentele, pe care le-am obținut cu atâta cheltuială și osteneală la Constantinopol, la Poarta Otomană a împăratului, și de la prealuminatul principe al Țării Românești prin strădania plină de bunăvoință a preînălțatului domn internunțiu și a onoratei Agenții, chiar dacă n-au fost distruse complet, sunt totuși atât de rău afectate, încât nu pot fi prezentate undeva. Silit de nevoia apărută subit, am deschis plicul sigilat cu firmanul, pe care ar fi urmat să-l predau Comandamentului Militar General. Am uscat documentul. Dar, deoarece cerneala turcească deosebită fusese dizolvată și subțiată de apă, ea s-a scurs pe întregul document, l-a murdărit și l-a făcut de necitit. La fel s-a întâmplat cu porunca pe care prealuminatul principe binevoise să mi-o dea la vremea ei pentru a fi înfățișată dregătorilor și conducătorilor din județele de la hotar. Chiar dacă documentul fusese scris pe hârtie foarte subțire, totuși a fost stricat rău de tot, încât abia dacă mai poate fi citit. De aceea, pentru ca inima mea tristă și nefericită să-și poată regăsi liniștea, rog preasupus onorata Agenție să ceară din nou aceste documente atât de la Constantinopol cât și de la Luminăția Sa principele Țării Românești – deoarece sunt păstrate, fără îndoială, în copie la fiecare din aceste locuri – și să binevoiască a mi le trimite la Timișoara prin curierul de poștă, binevoind a-mi oferi cât mai curând certitudinea, că există speranță de recuperare a acestor documente. În rest, mă recomand bunăvoinței celei mai milostive și rămân cu expresia deosebitului respect, al prevestitei și măritei Voastre Domnii preasupus servitor, Sibiu, la 3 octombrie 1800

Gheorghe Császár m.ppr., comisar pentru siguranța publică a onoratului comitat Timiș

P.S. Doresc să petreceți cu bine ziua onomastică de Sf. Mihail, care să vă găsească întru mulți ani cu dumnezeiască binecuvântare. Îi doresc sănătate cât mai bună măritei și stimatei doamne.

Pe verso: Prezentată la 7 octombrie 1800.
Rezolvată la 1 noiembrie 1800.

⁵⁴ Prahova.

⁵⁵ Un picior = 0,316 m.

ASPECTE DIPLOMATICE PRIVIND RECUNOAȘTEREA INTERNAȚIONALĂ A INDEPENDENȚEI DEPLINE A ROMÂNIEI

Teodora-Daniela Moș*

Cuvinte cheie: independență, diplomatie, tratat, conferință
Keywords: independence, diplomacy, treaty, conference

Diplomatic aspects concerning the recognition of the International Romanian State Independence (Abstract)

The proclamation of independence (May 9/21, 1877) represented a decisive moment in the evolution of modern Romania, a prerequisite for the Romanian state unity. While the international status of Romania had been established by the 1856 Treaty of Paris, its independence had to be recognized by the seven signatory state powers whose reactions have varied according to their position concerning the „Eastern Question”. Top of Form The proclamation of Romanian State Independence was wasn't well received by Europe, being accomplished without its will and even contrary to its interests due to the fact that the emancipation of small European peoples tendency, carried out without the consent of the great powers, was not well-regarded. The Romanian separation from the Ottoman Empire was an act of great courage, especially that this was implying the transformation of the whole European Political map. Although in Berlin, both Romania, as well as the other South-Eastern European states, have managed to obtain only small parts of their solicitations, the recognition of the independence of Romania, Serbia and Montenegro and the significant improvement of the situation of the Bulgarians, through the creation of the Autonomous Principality of Bulgaria, had great importance. The recognition of the Romanian State Independence brought a new international statute, thus becoming both subject of international affairs, as well as a matter of international law. This meant that Romania received, at least theoretically, legal equality with the other sovereign states, no state having the right to interfere in the affairs carried out by the Romanian state, both internally, as well as externally. The Romanian diplomacy, enlivened by a deep patriotism, defended with dignity the interests of the tiny state which was representing in front of the diplomats of the great powers of the time, exponents of an unfavorable or even hostile foreign policy towards the small and medium-sized countries.

Proclamarea independenței, la 9/21 mai 1877, a reprezentat un moment hotărâtor în evoluția României moderne, o premisă a desăvârșirii unității statale românești. Deoarece statutul internațional al României era stabilit prin tratatul de la Paris din 1856, independența acestuia trebuia să fie recunoscută de cele șapte puteri semnatare. Vestea proclamării independenței României nu a fost bine primită de Europa, pentru că acest lucru se realizase fără voia ei și chiar contrar intereselor ei. Tendința de emancipare a micilor popoare, realizată fără acordul marilor puteri, nu era privită cu ochi buni. Despărțirea de Imperiul otoman era un act de mare curaj venit din partea diplomatiei române, mai ales că acest lucru însemna modificarea întregii hărți politice europene¹.

După aflarea primelor ecouri pe care le-a

avut în străinătate actul de la 9/21 mai, Mihail Kogălniceanu, din 3/15 aprilie 1877 ministru de externe în cabinetul I. C. Brătianu², a emis o notă circulară prin care însărcina pe toți agenții diplomatici români să explice guvernelor pe lângă care erau acreditați motivația acțiunii din 9/21 mai. Reacțiile marilor capitale au variat în funcție de poziția acestora față de „problema orientală”³. Astfel, Anglia, care era partizana tradițională a integrității Imperiului otoman și preocupată în permanență de împiedicarea Rusiei în a acapara strâmtoarele Bosfor și Dardanele și prin aceasta ieșirea spre Mediterana (fapt ce i-ar fi amenințat drumul spre India), nu privea cu ochi buni o astfel de acțiune

¹ Ion Bulei, *Românii în secolele XIX-XX. Europeanizarea*, București (2011), 95–98.

² I. Mamina, I. Bulei, *Guverne și guvernanți (1866–1916)*, București (1994), 43–46.

³ Mihail Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, București (1967), 225–226.

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: teodora_tm@yahoo.com.

care nu ducea decât la o slăbire a puterii Porții și la favorizarea înaintării Rusiei către Constantinopol. Ambasadorul Angliei la Paris, căruia agentul român în capitala Franței îi notificase proclamarea independenței, s-a abținut de la orice comentariu. Însă la întrevvedere cu Calimachi-Catargiu, agentul României la Paris, lordul Lyons, ambasadorul Marii Britanii, avea să exprime la 19 iunie dezacordul cabinetului englez în ceea ce privește acțiunea întreprinsă de români la 9/21 mai⁴.

Franța, pe sprijinul căreia românii mizau cel mai mult, avea să trezească vii nemulțumiri. De la înfrângerea ei în războiul din anii 1870–1871, Franța se afla în umbra Imperiului german, de aceea era adepta unei politici prudente. Ministrul de Externe francez, Decazes, a evitat chiar să primească personal nota prezentată de agentul țării noastre, aceasta fiindu-i remisă prin poștă. Decazes avea să-i declare agentului român că proclamarea independenței dezlegase puterile garante de orice obligație⁵. În ciuda atitudinii rigide adoptate de ministrul francez, diplomatul român avea să remarce într-o telegramă trimisă în 19/31 mai 1877, că la momentul oportun Franța va interveni în favoarea României, el găsiind în sprijinul acestei afirmații, ca argumente, atitudinea favorabilă a Franței față de statele mici, pe de o parte, iar pe de alta, nu ar fi vrut să se arate ostilă Rusiei și mai ales Germaniei, la acestea adăugându-se și faptul că în fruntea statului român se afla un membru al dinastiei de Hohenzollern⁶.

Nici atitudinea Berlinului față de situația României nu era favorabilă. În cadrul întrevederii dintre agentul diplomatic român de la Berlin, A. Degré, și Bülow, reprezentantul guvernului german, acesta din urmă avea să declare la 15 mai că problema independenței României va putea fi rezolvată abia la încheierea păcii, neuitând a menționa și de rezolvarea afacerii Strousberg-Bleichröder⁷. Într-o telegramă din 1/13 iunie 1877, Degré arăta că Bülow i-a declarat clar că soluționarea problemei românești de către cabinetul german va fi influențată de evoluția evenimentelor sau „de grija

neobosită a guvernului român pentru interesele supușilor germani rezidenți în România sau având afaceri în România”⁸.

În ceea ce privește atitudinea Italiei, aceasta nu s-a deosebit de cea a celorlalte puteri europene. În mod tacit, guvernul italian și-a dat consimțământul față de politica curajoasă întreprinsă de România. Atât Torielli, secretarul general al Ministerului de Externe, cât și Melegari, ministrul de Externe, au făcut o serie de declarații încurajatoare agentului diplomatic român la Roma, Obedenaru. Conte Torielli sfătuia la adoptarea politicii lucrului împlinit. Tot el atrăgea atenția „dv. ocupați o poziție foarte importantă, gurile Dunării sunt dorite de mai multe puteri, ceea ce face încă mai gravă pozițiunea dv. este prezența Austriei. Nu este imposibil ca Austria și Rusia să ajungă a se pune de acord asupra atitudinii ce trebuie ținută față de dv.”⁹. El mai avea să declare că totul va depinde de soarta armelor, Italia neputându-se pronunța oficial, drepturile românilor nefiind recunoscute „decât dacă câștigați războiul și dacă Rusia vă susține”¹⁰.

Temerile secretarului italian aveau să fie îndreptățite. Rusia, deși avea nevoie de sprijinul României în rezolvarea „problemei orientale”, a adoptat o poziție extrem de rezervată. Aflat la data de 10/22 mai la o reprezentație de gală dată la teatrul din București și cerându-i-se părerea referitor la proclamarea independenței, Marele duce Nicolae „se ține cam rezervat, necunoscând părerea guvernului său”¹¹. Agentul diplomatic român de la Petersburg telegrafia la sfârșitul lunii mai că Rusia consideră inoportună proclamarea independenței României, creându-i încurcături în politica sa externă și este de părere că românii ar trebui să lase soluționarea acestei probleme pe seama congresului de pace de după război. Rusia se mai temea să nu fie ea considerată vinovată de încălcarea tratatelor de către România¹². Atitudinea cancelarului rus Gorceakov a fost destul de surprinzătoare: el nu părea pe deplin convins de necesitatea independenței României nici după ce ratificase personal convenția româno-rusă. Accepta independența României atâta timp cât nu încurca planurile diplomației țariste. La 19 mai 1877 Gorceakov îi declara ambasadorului

⁴ C. Căzănișteanu, M. E. Ionescu, *Războiul neatârării României*, București (1977), 275–286.

⁵ *Ibidem*, 276.

⁶ Nicolae Ciachir, *Războiul pentru independența României în contextul european*, București (1977), 251–252; Catherine Durandin, *La politique française et les roumains 1878–1913: a la recherche d'une influence*, în *Revue des Études Slaves*, nr. 53–54 (1981), 637–641.

⁷ C. Botez, I. Saizu, D. Urma, *Epopeea feroviară românească*, București (1977), 83–84; Nicolae Corivan, *Relațiile diplomatice ale României de la 1859–1877*, Editura Științifică și Enciclopedică (1984), 250.

⁸ Vasile Gliga, Teofil Bălaj, Ion Ciubotaru, *Diplomația română în slujba independenței*, București (1977), 170.

⁹ *Ibidem*, 170–177.

¹⁰ *Ibidem*, 189–204.

¹¹ Stelian Neagoe, *Memoriile regelui Carol I al României* (de un martor ocular), vol. III, București (1994), 148–154.

¹² V. Maciu, *Diplomația românească și recunoașterea independenței*, în *Independența României*, Șt. Pascu, Const. C. Giurescu, I. Ceterchi, Șt. Ștefănescu (coord.), București (1977), 301–302.

britanic de la Petersburg că privește independența României ca un fapt împlinit de *facto*, dar nu și de *jure*, problema urmând să fie tratată mai târziu de ansamblul puterilor europene, ca peste două săptămâni să-i scrie ambasadorului rus de la Londra că se arăta dispus la încheierea păcii cu Poarta, dacă aceasta accepta unele condiții; însă între aceste condiții nu se făcea nici o referire la recunoașterea independenței României, dimpotrivă, la punctul 4 se preciza că: „Serbia și România vor rămâne sub suzeranitatea sultanului”¹³. Abia în toamnă, după succesele obținute de armata română pe câmpul de luptă, diplomația rusă adoptă o atitudine favorabilă României. Astfel că spre sfârșitul lui octombrie, consilierul lui Gorceakov, baronul Jomini, se declara pentru recunoașterea independenței României, ca în noiembrie, însuși Gorceakov să adopte aceeași poziție.¹⁴

A doua putere direct interesată de situația României, după cum menționa și secretarul italian, era Austro-Ungaria. Încă de la începutul sec. al XVIII-lea, Viena urmărise cu interes expansiunea țaristă în direcția Dunării și a Balcanilor. Pentru a evita o confruntare militară cu Imperiul țarist, Viena va încerca și cu Imperiul otoman adoptarea aceleași soluții ca și în cazul Poloniei: împărțirea. Se încheie astfel o convenție secretă ruso-austro-ungară la 15 ianuarie 1877 la Budapesta, care prevedea neutralitatea Austro-Ungariei în eventualitatea unui război ruso-turc, în schimb Rusia consimțea la anexarea Bosniei și Herțegovinei de către Austria¹⁵, anexare realizată în iulie-octombrie 1878 și recunoscută de turci la 21 aprilie 1879. Acest acord cu Rusia a determinat o poziție duplicitară a Austro-Ungariei față de România. Pe de o parte, dubla monarhie s-a arătat binevoitoare față de dorințele românilor, pe de alta, era ferm hotărâtă să nu treacă dincolo de limitele intereselor ei și ale acordului încheiat cu Rusia. Această politică duplicitară a fost generată de doi factori: în primul rând, în cercurile diplomatice de la Viena se considera că urmările înfrângerii Porții de către Rusia, și anume independența României și Serbiei, mărirea Muntenegrului, anexarea Epirului și Tesaliei la Grecia, crearea unui stat autonom al Bulgariei, ar afecta considerabil interesele Austro-Ungariei, în consecință, aceasta trebuia să reclame compensații, pe care Rusia era dispusă să i le acorde. Această atitudine reiese din scrisoarea din 5 iunie

a însărcinatului francez cu afaceri la Viena către Decazes: „aceste schimbări teritoriale cât și morale aduse statu-quo-ului în Orient ar afecta într-un mod foarte considerabil interesele Austriei pentru ca ea să se poată abține de a reclama compensații”¹⁶. În al doilea rând, constituirea unui stat independent românesc în vecinătatea Transilvaniei, provincie a Imperiului, a cărei populație era în marea ei majoritate românească, deschidea perspectiva unui precedent care avea să complice situația internă, de altfel dificilă, a acestui stat multinațional¹⁷.

În ceea ce privește politica externă a Austro-Ungariei, aceasta nu era unitară: cercurile diplomatice vieneze militau pentru o politică expansionistă în Balcani, pe când cele de la Budapesta adoptau o atitudine antirusă și filoturcă. Pe aceeași linie se situa și presa ungară care se arăta ostilă României. Din această cauză, a lipsei de unitate în ceea ce privește politica externă, contele Andrassy este nevoit să plece în Ungaria pentru a să calma spiritele antiruse¹⁸.

Cerându-i-se explicații cu privire la atitudinea presei ungare față de România, Andrassy avea să-i declare agentului român la Viena, Ion (Iancu) Bălăceanu, la 14 mai 1877: „țin să vă declar că nici unul din ele (ziarele ungare) nu exprimă de aproape, nici de departe ideile și sentimentele mele despre țara d-voastră. În fruntea fiecărui ziar unguresc se află câte un imbecil sau un om care provine de jos”¹⁹. Sentimentele și ideile lui Andrassy privitoare la România reies foarte bine din scrisoarea trimisă de Bălăceanu lui Kogălniceanu la 12 mai 1877: „În ceea ce privește independența, Andrassy mi-a spus că atâta timp cât nu va exista un nou drept, vechiul drept continuă să aibă putere pentru el, dar că, de fapt, Austria nu se va pronunța decât după război și că a sfătuit și celelalte puteri, inclusiv Rusia, să-și păstreze opiniile până atunci. [...] El a încheiat cu aceste cuvinte semnificative: aceasta este atitudinea de care se va bucura România până la pacea care va dicta hotărârea puterilor”²⁰.

Dacă în 1859 românii reușiseră să pună puterile garante în fața faptului împlinit, prin bunăvoința Franței, prin atitudinea binevoitoare sau neutră a unora dintre marile puteri și să determine Europa

¹³ N. Adăniloae, *Independența națională a României*, București (1986), 198.

¹⁴ *Ibidem*, 199–208.

¹⁵ Douglas M. Giber, *International Military Alliances 1648–2008*, vol. 2, Washington D.C. (2008), 178–180.

¹⁶ N. Corivan, *Lupta diplomatică pentru cucerirea independenței României*, București (1977), 108.

¹⁷ Corneliu-Mihail Lungu, *Transilvania în raporturile româno-austro-ungare (1876–1886)*, București (1999), 105–108.

¹⁸ N. Corivan, *op. cit.*, 109–137.

¹⁹ Ioan Scurtu, Constantin Mocanu, Doina Smârcea, *Documente privind istoria României. Războiul de independență 1877–1878*, vol. III, București (1954), 105.

²⁰ *Ibidem*, 107–109.

să recunoască acțiunile politice întreprinse de ei, în 1877 situația va fi schimbată aproape radical: Franța își pierduse autoritatea politică de altădată, românii având de întâmpinat un front unic, la început de indiferență, mai târziu de ostilitate sau dezaprobare. Astfel, actele politice întreprinse în această perioadă, încheierea convențiilor, declarația de război, proclamarea independenței, au fost realizate fără consimțământul Europei și având opoziția ei. Atitudinea puterilor europene dovedea că România se orientase just în proclamarea independenței, neatârănarea nu putea veni din generozitatea marilor puteri, ci trebuia impusă prin forța armelor. În urma încheierii operațiunilor militare, în fața diplomației românești apărea o nouă problemă. Dacă în timpul războiului aceasta se străduise, fără succes, să obțină recunoașterea actului de la 9/21 mai 1877, de această dată era vorba de recunoașterea calității de cobeligerantă a României²¹.

Marile puteri își rezervaseră dreptul de a se pronunța asupra sorții României abia după încheierea ostilităților. Odată sosit acest moment, diplomația românească avea de înfruntat noi piedici datorită contextului internațional atât de complicat. Întărirea rapidă a armatei ruse în direcția Constantinopolului silise Poarta să accepte încetarea luptelor. Negocierile purtate între cele două puteri, Rusia și Poartă, aveau să ducă la semnarea păcii de la San Stefano, azi Yeşilköy. Cele două părți au fost reprezentate de Nikolai P. Ignatiev și A. I. Nelidov, din partea Rusiei, și de Savfet pașa și Sadullah bei, din partea Porții²².

Anticipând derularea evenimentelor M. Kogălniceanu subliniase într-un raport prezentat Consiliului de Miniștri la 2/14 ianuarie 1878, necesitatea participării unui delegat român la tratativele de pace. Conform acestui raport, delegatul român, colonelul Eraclie Arion, care, după propria mărturisire, nu îndeplinise niciodată o misiune diplomatică și nici nu manifesta vreo dorință în această direcție²³, la aceasta adăugându-se și faptul că relațiile lui cu diplomația rusă lipseau cu desăvârșire, trebuia să prezinte, din partea României, următoarele condiții²⁴:

1) Ocuparea de către armata română, până la

încheierea definitivă a păcii, a cetăților Nicopole, Rahova, Lom Palanka și Vidin, precum și a malului Dunării cuprins între aceste cetăți;

2) Recunoașterea formală și absolută a independenței României, urmând ca până la încheierea unor acorduri speciale cetățenii români aflați pe teritoriul Imperiului otoman să beneficieze de aceleași drepturi de care se bucurau și cetățenii celorlalte state;

3) Distrugerea tuturor cetăților turcești situate pe malul Dunării, începând cu Ada-Kaleh;

4) Retrocedarea gurilor Dunării, inclusiv a brațului Sf. Gheorghe;

5) Plata unei despăgubiri de război de 100 de milioane de franci, până la a cărei achitare, cetățile menționate la art.1 urmau să rămână sub ocupație românească²⁵.

În cazul în care delegatul român nu ar fi fost admis la tratative, el urma să declare ca nul și neavenit orice document privind România și elaborat fără participarea reprezentantului ei²⁶.

Se remarcă în această perioadă o susținută activitate atât din partea regelui, cât și din partea diplomației române pentru recunoașterea din partea Rusiei a României ca parte beligerantă cu drepturi egale. În această direcție se remarcă cererea adresată de Carol I Marelui duce Nicolae, la 28 decembrie 1877/10 ianuarie 1878, de a accepta participarea României la negocierile de armistițiu, de asemenea și o telegramă adresată țarului la 6/18 ianuarie 1878, în care se vorbea de „generoasele asigurări, care păstrează pentru țara mea o valoare mai înaltă, un înțeles mai nobil decât tratatele cele mai formale”²⁷.

Ceea ce nu înțelegeau românii, sau nu doreau să accepte, era faptul că, onoarea militară, recunoașterea ajutorului militar dat pe câmpul de luptă de către români, prin acordarea de înalte distincții, nu aveau nici o valoare în fața diplomației și intereselor ei. Drept dovadă a acestei afirmații este faptul că încă înainte de sosirea lui Eraclie Arion în tabăra Marelui duce Nicolae, Nelidov, șeful cancelariei acestuia, le recomanda românilor să se adreseze St. Petersburgului pentru orice problemă legată de semnarea păcii. De asemenea marele duce recunoștea că el nu face altceva decât să se conformeze

²¹ Nicolae Ciachir, *Războiul pentru independența României în contextul european*, București (1977), 235–242.

²² Stamatia Fotiadou, *The Great Idea and the Peace of San Stefano*, în *Infusing Research and Knowledge in South-East Europe*, K. Dimopoulos, P. Gassis, E. Kalyva, T. Lagkas, Z. Tatsioka (eds.), Thessaloniki (2017), 89–94.

²³ Nicolae Iorga, *op. cit.*, 276–277.

²⁴ Nicolae Corivan, *Lupta diplomatică pentru cucerirea independenței României*, București (1977), 158.

²⁵ *Documente privind istoria României, războiul pentru independență, VIII*, Mihail Roller (ed.), București (1954), 378–381; Nicolae Ciachir, *Războiul pentru independența României în contextul european*, București (1977), 233–234.

²⁶ R. W. Seton-Watson, *A history of the Roumanians*, Cambridge (1934), 338.

²⁷ Ioan Scurtu, Constantin Mocanu, Doina Smârcea, *op. cit.*, 179–184.

indicațiilor de la St. Petersburg, indicații care nu aveau însă să negligeze interesele românilor²⁸. Cu toate acestea, oficialitățile rusești nu au ținut seama de aceste demersuri și evenimentele au urmat a se desfășura fără participarea unui delegat român. Astfel, atât la proiectul de condiții preliminare de pace remis în ianuarie 1878 delegaților turci, cât și la semnarea protocolului și a Convenției de armistițiu, ambele din 19/31 ianuarie 1878 la Adrianopol, nu a fost prezent vreun alt reprezentant, decât cei ai Porții și ai Rusiei²⁹.

În ciuda protestelor adresate de Carol ducele lui Nicolae, la 4 februarie 1878, precum și ale lui M. Kogălniceanu, care a dus în această perioadă o remarcabilă luptă pentru recunoașterea calității de parte beligerantă, România nu va fi acceptată de către Rusia la semnarea tratatului de la San Stefano, la 19 februarie/3 martie 1878. Același tratament a fost aplicat și Serbiei și Muntenegrului. Conform articolelor tratatului se recunoștea independența României, Muntenegrului și Serbiei, care beneficiau toate de o extindere a teritoriului național; României i se recunoștea dreptul asupra Dobrogei (art. 1–5). Art. 19 aducea prejudicii intereselor României, acesta prevăzând obligația Porții față de Rusia de a-i plăti despăgubiri de război în valoare de 1,41 miliarde de ruble, care, datorită greutăților financiare ale Imperiului otoman și bunăvoinței Rusiei, urmau a fi convertite în teritorii, printre care și Dobrogea (sangeacul Tulcea, adică districtele Chilia, Sulina, Mahmudia, Isaccea, Tulcea, Măcin, Babadag, Hârșova, Küstenge și Medgidia), împreună cu insulele din Delta și Insula Șerpilor³⁰. În continuarea articolului se prevedeau următoarele: „nedorind să-și anexeze acest teritoriu și nici insulele din Delta, Rusia își rezervă facultatea de a le schimba cu partea Basarabiei detașată la 1856 și mărginită la sud cu talvegul brațului Chilia și cu gura Stari-Stambul”³¹. Problema împărțirii apelor și a pescăriilor urmă să fie reglementată de către o comisie ruso-română în decurs de un an de la ratificarea tratatului de pace³². Bulgaria era declarată principat autonom, condus de un principe ales, sub suzeranitatea otomană. Hotarele noului stat se întindeau de la Dunăre la Marea Egee și de

la lacul Ohrida la Marea Neagră (art. 6–7). Art. 8 prevedea ca, până la organizarea unei armate naționale bulgare, trupele ruse aveau să rămână la sudul Dunării în vederea menținerii ordinii încă doi ani, comunicațiile cu Rusia ale acestui corp rus urmând să treacă prin România și prin porturile Varna și Burgas. Art. 12 prevedea ca toate fortificațiile de pe Dunăre să fie distruse, pe ambele maluri ale Dunării vasele de război fiind interzise în apele principalelor României, Serbiei și Bulgariei (în afară de vasele ușoare destinate poliției fluviale și serviciul vâmlor), iar „drepturile, obligațiile și prerogativele Comisiei Internaționale a Dunării de Jos, sunt menținute intacte”³³. Bosnia și Herțegovina aveau să beneficieze de un statut de autonomie în cadrul Imperiului otoman (art. 14) beneficiind de importante reforme, fapt ce va irita Austro-Ungaria. Epirul, Tesalia și Albania își vedeau extinse drepturile de autoadministrație, urmându-se modelul regimului introdus în Creta în anul 1868 (art. 15). În Armenia aveau să fie introduse reforme administrative. În Caucaz, Rusia primea Batum, Ardahan, Kars și Baiazid, precum și teritoriul până la Soghanli-dagh³⁴, ajungând până la „vechea graniță turco-persană la sud de lacul Kazlânghiol”³⁵.

Semnarea acestui tratat a marcat apogeul politicii țariste de expansiune și dominare în sud-estul Europei. Acest lucru a determinat imediat reacțiile marilor puteri, care-și vedeau astfel periclitate interesele în zonă. Conținutul tratatului a ajuns la cunoștința autorităților române la începutul lunii martie, printr-un exemplar al ziarului „*Journal de St. Petersbourg*”, expediat din capitala Rusiei de către generalul Ghica³⁶. Încă din primul moment al aflării prevederilor tratatului, România a protestat în chipul cel mai hotărât. Relațiile româno-ruse vor deveni tot mai încordate³⁷, fiind pe punctul de a izbucni un conflict militar între cele două părți. Din diferite surse veneau știri despre existența unui plan rusesc de ocupare a României. Unități rusești dislocate pe teritoriul românesc au început să ocupe anumite puncte strategice, încălcând astfel convenția semnată la 4/16 aprilie 1877. În unele județe de peste Prut s-a trecut la instituirea unui regim militar rus în localitățile cele mai importante. În preajma Bucureștiului au fost concentrate

²⁸ *Ibidem*, 272–275.

²⁹ Ian Bickerton, *The Illusion Of Victory: The True Costs of Modern War*, Melbourne (2011), 90.

³⁰ Keith Hitchins, *A Concise History of Romania*, Cambridge-New York (2014), 118.

³¹ Ioan Scurtu, Constantin Mocanu, Doina Smârcea, *op.cit.*, vol. IX, 367; Mikhail S. Rekun, *How Russia lost Bulgaria, 1878–1886: Empire Unguided*, Maryland (2018), 16–17.

³² *Ibidem*, 368–369.

³³ *Ibidem*, 366.

³⁴ C. Căzănișteanu, M. E. Ionescu, *op. cit.*, 286–287.

³⁵ Ioan Scurtu, Constantin Mocanu, Doina Smârcea, *op.cit.*, vol. IX, 366.

³⁶ *Ibidem*, 288.

³⁷ Andrei Cusco, *A Contested Borderland: Competing Russian and Romanian of Bessarabia in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century*, Budapest-New York (2017), 85–101.

forțe ruse aduse de pe aliniamentul Dunării sau din Balcani. Se întocmise de către generalul-locotenent Casimir Ehrnrooth, comandantul Diviziei 11 infanterie rusă, adusă special de la sud de Dunăre, un plan special de ocupare a Bucureștiului, acesta chiar tipărit în limbile rusă, franceză și română un „*Decret cu privire la starea de asediu în orașul București*” și o „*Proclamație către populația capitalei României*”³⁸. În fața amenințărilor țariste cu invazia, trupele române sunt mobilizate pe linia Târgoviște-Pitești-Slatina-Craiova, punându-se chiar problema retragerii domnitorului și a guvernului la Craiova³⁹. Acțiunile de intimidare, precum și protestul unor mari puteri au făcut ca Rusia să renunțe la planurile de invadare a României.

În această perioadă relațiile româno-ruse vor mai înregistra o situație tensionată în ianuarie 1879, legată de disputa în legătură cu posesia asupra înălțimii Arab-Tabia. La 16 ianuarie 1879, într-un moment când granița de sud a Dobrogei nu fusese încă stabilită, trupele române au ocupat înălțimea mai sus amintită, care prin amplasamentul ei domina Silistra, prezentând astfel o importanță strategică pentru România⁴⁰. Acțiunea României a declanșat un conflict diplomatic. Nu trebuie uitat faptul că în această perioadă României încă nu îi fusese recunoscută pe deplin independența, fiind condiționată de unele clauze ale tratatului de la Berlin. În acest conflict, alături de România se vor afla Austro-Ungaria și Anglia, de partea adversă se vor situa Germania, Italia și Rusia, ultima fiind cea mai afectată deoarece începuse reorganizarea Bulgariei, mergând chiar până la ruperea relațiilor diplomatice. De asemenea, Rusia va trimite în zonă pe generalul Eduard Ivanovici Tottleben în fruntea unui corp de armată. Relațiile dintre cele două state vor fi reluate abia în 1880, după ce conflictul a fost soluționat⁴¹. Momente de încordare vor mai exista și în viitor, acestea datorându-se fie conflictului de interese, știute fiind interesele ruse în Bulgaria, fie lipsei de tact a diplomaților ruși. Toate acestea vor duce la o îndepărtare a României de

Rusia și la aderarea ei la Tripla Alianță⁴². Revenind la problema independenței, trebuie remarcat faptul că în ciuda eforturilor depuse de Ion Ghica, D. A. Sturdza, Ion Câmpineanu, I. C. Brătianu, pentru a obține sprijinul curților de la Viena, Berlin, Paris, Londra sau Budapesta în fața amenințărilor țariste, aceștia s-au ales cu nimic altceva decât promisiuni și încurajări⁴³.

Văzându-se marginalizate în împărțirea sferelor de influență și a anumitor teritorii din Imperiul otoman, marile puteri europene au contestat valabilitatea tratatului de la San Stefano și au impus organizarea unui nou congres de pace la Berlin, între 1/13 iunie – 1/13 iulie 1878. Însă până se va ajunge la hotărârea de a se ține un nou congres la Berlin, s-au conturat o serie de jocuri politice care vizau fie renunțarea, fie o altă locație⁴⁴. Astfel, văzând încheiat tratatul de la San Stefano, care prevedea o serie de lucruri, însă niciunul nu făcea referire la Bosnia și Herțegovina, Austro-Ungaria se vedea marginalizată și va căuta o soluție pentru a intra legal în posesia acestor provincii⁴⁵. Singura soluție legală o constituia un congres⁴⁶, căci „în Bosnia și Herțegovina erau reforme de introdus în numele Europei”⁴⁷. Același ideal îl avusese Austria și în timpul neînțelegerilor turco-ruse care au generat războiul Crimeii, aceasta ca o continuare a tradiției începute în 1815 contra lui Napoleon. Referitor la locația congresului, dacă nu era Viena, măcar să fi fost Baden-Baden, președinția revenindu-i lui Gorceakov. În februarie – martie, în ochii opiniei publice se credea că locația unui nou congres va fi Viena⁴⁸.

Realizarea visului vienez avea să se lovească de protestele Rusiei, care urmărea crearea unei situații conflictuale între Anglia și Austria, în acest scop chemându-l acasă de la Londra pe Ignatiev, locul lui fiind luat de către Șuvalov. Se remarcă o altă manevră din partea Rusiei: ea lansează ideea că s-ar putea renunța la serviciile Franței, pentru că aceasta nu avea nici interese și nici mijlocul de a-și afirma punctul de vedere. Italia era încă în

³⁸ Gh. Matei, *Mărturii finlandeze privind războiul din 1877–1878 împotriva Imperiului otoman și România*, în *Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R.*, an XIV, nr. 4, (1968), 52–56.

³⁹ N. Adăniloae, *op. cit.*, 360.

⁴⁰ Sorin Liviu Damean, *România și Congresul de Pace de la Berlin (1878)*, București (2011), 107–108.

⁴¹ Adrian-Bogdan Ceobanu, *De la recunoașterea independenței la proclamarea Regatului. Relațiile româno-ruse (1878–1881)*, în volumul *Lucrările celei de-a XV-a sesiuni a Comisiei bilaterale a istoricilor din România și Rusia*, acad. Ioan-Aurel Pop (coord.), Cluj-Napoca (2011), 107–132.

⁴² Daniel Crețu, *România și reînnoirea Triplei Alianțe*, în *Revista Transilvania*, nr. 11, (2015), 82–90.

⁴³ Idem, *Proclamarea Regatului României și atitudinea Marilor Puteri*, în *Revista Transilvania*, nr. 10, (2016), 78–81.

⁴⁴ Mihailo D. Stojanovic, *The Great Powers and the Balkans*, Cambridge (1968), 235.

⁴⁵ N. Ciachir, *Marile puteri și România (1856–1947)*, București (1996), 97–117.

⁴⁶ Keith Hitchins, *România*, București (1998), 66.

⁴⁷ N. Iorga, *op. cit.*, 298.

⁴⁸ Kenneth Allen Shafer, *The Congress of Berlin of 1878: its origins and consequences*, Portland State University, Dissertations and Theses, Paper 3927, (1989), 43–48.

perioada de organizare, mai ales că regele Victor Emanuel tocmai murise și astfel, Italia nu ar putea să hotărască la congresul care avea să se întrunească. Rămăneau astfel: Poarta și Rusia ca ple-dante, Austria, Germania și Anglia, și dacă cercul era așa de restrâns, de ce s-ar fi întrunit un congres și nu o simplă conferință? Mai ales că de cele mai multe ori hotărârile luate cu prilejul unor mici conferințe, au fost mai trainice decât deciziile unui răsunător congres. Și această încercare rusească a fost supusă eșecului, în luna aprilie rămânând definitivă hotărârea organizării unui congres general la Berlin unde să se supună dezbaterii întreg tratatul de la San Stefano⁴⁹.

Dezbaterile din cadrul Congresului de la Berlin au avut doar un caracter formal, deoarece prevederile acestuia fuseseră stabilite cu mult timp înainte: de către Austro-Ungaria și Rusia în acordul de la Reichstadt (8 iulie 1876) și Budapesta (15 ianuarie 1877); de Rusia și Anglia prin memorandumul din 18/30 mai 1878; de Anglia și Poarta prin convenția din 23 mai/4 iunie 1878 prin care Anglia lua în stăpânire insula Cipru; de asemenea, Anglia semnează un acord cu Austro-Ungaria, cele două state angajându-se să adopte o linie politică comună și să se sprijine reciproc în cadrul apropiatului congres de pace⁵⁰. Se decidea soarta popoarelor din Balcani fără ca reprezentanții acestora să poată lua vreo atitudine. În urma insistențelor, li s-a făcut concesia de a primi dreptul de a fi prezente cu vot consultativ, care le dădea posibilitatea de a-și expune cauza atunci când se va discuta despre țara lor⁵¹. Deși nu au fost invitați, românii au trimis o delegație. Aceasta era alcătuită din primul ministru I. C. Brătianu și din ministrul de Externe M. Kogălniceanu. În ciuda faptului că au insistat încă din prima zi să fie admiși la lucrările Congresului, cei doi nu au reușit să obțină decât întrevederi cu Bülow, von Radowitz (unul dintre cei doi secretari ai Congresului), cu Gorceakov, Jomini (secretarul cancelarului rus), Andrassy, Corti (ministrul Afacerilor Străine al Italiei), Waddington (ministrul Afacerilor Străine al Franței), cu Nothomb (ministrul Belgiei la Berlin) și cu plenipotențiarul otomani. Cei doi au fost evitați de lordul Beaconsfield (primul-ministru al Angliei) și de Salisbury (ministrul de Externe britanic). În urma

acestor întrevederi, românii nu aveau să primească decât asigurări platonice de simpatie⁵².

Delegația română avea să-i înmâneze lui Bismarck, președintele Congresului, la 12/24 iunie 1878, un Memoriu, care cuprindea în cele 5 puncte ale sale revendicările solicitate de România⁵³:

1) Nici o parte a teritoriului actual să nu fie des-părțită de România;

2) Pământul românesc să nu fie supus trecerii în profitul armatelor ruse;

3) România, în baza titlurilor sale seculare, să reintre în posesia insulelor și gurilor Dunării, inclusiv Insula Șerpilor;

4) România să primească, proporțional cu for-țele militare puse în linia de bătaie, o despăgubire, într-o formă cât mai expeditivă;

5) Independența să primească consacrarea defi-nitivă și teritoriul României să fie neutralizat⁵⁴.

Problemei românești i s-au alocat două zile de dezbateri: 17/29 iunie și 19 iunie/1 iulie.

Ca și în cazul delegațiilor greci audiați la 17/29 iunie și delegații români au fost primiți să-și expună cererile la 19 iunie/1 iulie, au fost auziți, dar nu și ascultați, aceasta în ciuda faptului că cei doi au fost primiți după toate canoanele diplomatice: toți membrii congresului s-au ridicat în picioare, Bismarck însuși a făcut câțiva pași înainte, la ple-care ei fiind reconduși cu aceleași forme onorabile. Discuția nu a durat mult, cum am remarcat și mai sus, jocurile fuseseră făcute, congresul având rolul de a da o notă de onestitate hotărârilor⁵⁵. Problema Basarabiei a fost abordată cu delicatețe de către reprezentanții Europei, aceștia cerându-i țarului, dacă se poate să se recompenseze cumva România pentru sacrificiile pe care le făcuse. În această direcție s-a propus mărirea Dobrogei, să i se dea României teritoriul până la Mangalia și Silistra⁵⁶.

O altă problemă era constituită de trecerea tru-pelor rusești prin teritoriul românesc. S-a hotărât libera trecere a acestora pe malul stâng al Dunării numai până la o anumită dată, iar pe malul celălalt să aibă trecere permanentă. S-a fixat de ase-menea un termen de nouă luni pentru evacuarea

⁴⁹ William Norton Medlicott, *Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880*, Second Edition, Londra (1963), 154–169.

⁵⁰ N. Adăniloae, *op. cit.*, 361.

⁵¹ N. Ciachir, Gh. Bercan, *Diplomația europeană în epoca modernă*, București (1984), 396–408.

⁵² Carole Fink, *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews and International Minority Protection, 1878–1938*, New York (2004), 24–38.

⁵³ Lupu Corvin, *Istoria relațiilor internaționale*, Iași (2003), 100–101.

⁵⁴ Vasile Gliga, Teofil Bălaj, Ion Ciubotaru, Romulus Neagu, Constantin I. Turcu, *Diplomația Română în slujba Independenței*, București (1977), 215–220.

⁵⁵ Gh. I. Brătianu, *Bismarck și Ion C. Brătianu*, Extras din *Revista Istorică Română*, vol. V, București (1936), 6–7.

⁵⁶ Vasile Gliga, Teofil Bălaj, Ion Ciubotaru, Romulus Neagu, *op. cit.*, 222–224.

Bulgariei, cerându-li-se turcilor să evacueze cât mai repede Varna, deoarece trimiterea trupelor rusești era prevăzută a se face prin Varna⁵⁷.

S-a recunoscut independența României de către toată Europa, dar nu înainte de a se recunoaște independența Serbiei, în aceleași condiții și cu aceleași anexe de pretenții din partea Europei, față de România⁵⁸. Se poate pune întrebarea de ce s-a recunoscut independența Serbiei anterior României. O posibilă explicație ar putea fi faptul că românii și-au exprimat dorința de a fi ascultați, drept urmare, nu se putea lua o hotărâre decât după audierea acestora. O altă explicație, mai mult decât plauzibilă, ar fi faptul că rușii patronau încă Serbia, iar aceasta le încredinșase interesele ei, ea nu protestase împotriva condițiilor tratatului de la San Stefano, ci doar încercase să schimbe numai anumite clauze care o nemulțumeau, ea nu ameninșase interesele rusești, nu denunțase Europei tratatul din martie în ceea ce putea să fie ireconciliabil cu interesele popoarelor balcanice⁵⁹.

În urma recunoașterii independenței unor state cât și în urma formării unor noi state apărea o nouă problemă, existența unei populații amestecate, sau mai bine spus problema minorităților naționale. Chiar România pretindea existența unor grupuri minoritare românești în Bulgaria alături de greci, fapt de care s-a ținut cont când s-a prevăzut că aceștia, fie români, fie greci, care nu sunt bulgari se pot alege în Consiliile comunale. Dar pe lângă acești creștini de diferite naționalități, mai erau în Bulgaria și musulmani. În Rumelia numărul acestora era însă mult mai mare. Pentru a se evita prigonirea lor, s-a formulat cererea de a nu se face nici o deosebire în ceea ce privește credințele religioase și confesiunile. România nu se confrunta cu o astfel de problemă, numărul musulmanilor de aici fiind redus, aceștia găsindu-se doar în Dobrogea, având însă o altă problemă mult mai spinoasă care o va urmări mult timp de aici înainte, și anume, cea evreiască⁶⁰. Beneficiind de o puternică susținere a unor cercuri influente din Europa, problema evreiască a fost pusă pe tapetul congresului de la Berlin, ajungându-se în cele din urmă la o formulare generală, anume „egalitatea de acum înainte a tuturor confesiunilor”⁶¹. La trei zile după ce au fost primiți la Congres, delegaților români li s-a cerut să declare că se supun verdictului Congresului, însă ei

nu au luat „nici un angajament, și țara are întreaga libertate de a se pronunța”⁶².

La 1/13 iulie 1878 lucrările Congresului de la Berlin s-au închis, semnându-se un tratat de pace care modifica simțitor prevederile stipulate la San Stefano. Principatul autonom al Bulgariei a fost micșorat, creându-se, la sud de Balcani, provincia autonomă Rumelia, cu un guvernator creștin numit direct de Poartă, iar Bosnia și Herțegovina au fost date Austro-Ungariei spre administrare. S-a recunoscut independența Serbiei și Muntenegrului cărora li s-au făcut și mici adaosuri teritoriale⁶³.

În ceea ce privește România (art. 43–45) se recunoaște independența acesteia, condiționând-o însă de retrocedarea către Rusia a sudului Basarabiei și de acordarea de drepturi civile și politice tuturor locuitorilor, pământeni sau străini, indiferent cărei confesiuni ori comunități religioase îi aparțin⁶⁴. Prin art. 46 se statua reunirea cu România a insulelor deltei Dunării și a străvechiului pământ românesc al Dobrogei, cotopt de Imperiul otoman din sec. al XV-lea⁶⁵. Și alte articole ale tratatului se refereau direct sau indirect la țara noastră. În acestea se menționa că România nu își va aroga drepturi pentru mărfurile de tranzit, că ea va fi substituită în drepturile și obligațiile Porții în privința întreprinderilor de lucrări publice pentru teritoriul dobrogean și că ea va putea reglementa prin convenții bilaterale privilegiile și atribuțiile consulilor străini. Se mai prevedea ca România să facă parte din Comisia europeană a Dunării ce-și extindea atribuțiile până la Galați, independent de autoritatea teritorială. Toate fortificațiile de pe cursul Dunării în aval de Porțile de Fier urmau să fie distruse, iar navigația vaselor de război interzisă⁶⁶.

Congresul de la Berlin a adus o recunoaștere condiționată, imperfectă, a independenței României, cucerite *de facto* pe câmpul de luptă, dar căreia areopagul european nu a acceptat să-i dea consacrarea oficială, neechivocă pe care o merita cu prisosință. Chiar din a doua zi de după semnarea tratatului, M. Kogălniceanu ia măsuri pentru obținerea recunoașterii noului statut internațional al României⁶⁷. În baza principiului suveranității

⁵⁷ Ion Țurcanu, *Istoria românilor: Cu o privire mai largă asupra culturii*, Brăila (2007), 176–179.

⁵⁸ N. Iorga, *op. cit.*, 312.

⁵⁹ *Ibidem*, 313.

⁶⁰ Sorin Liviu Damean, *op. cit.*, 107.

⁶¹ N. Iorga, *op. cit.*, 314.

⁶² *Ibidem*, 315–318.

⁶³ R. B. Mowat, *Select Treaties and Documents to Illustrate the Development of the Modern European States-System*, Oxford (1915), 79–83.

⁶⁴ Andrei Cușco, 1878, *Before and After: Romanian Nation-Building, Russian Imperial Policies, and Visions of Otherness in Southern Bessarabia*, în *Euxeinos*, nr. 14, (2014), 20–33.

⁶⁵ Dan Berindei, *Cucerirea Independenței României (1877–1878)*, Colecția *Orizonturi*, București (1967), 78–80.

⁶⁶ N. Adăniloie, *op. cit.*, 362–363.

⁶⁷ Mihail Kogălniceanu, *Documente diplomatice*, București

României, el propunea transformarea agențiilor diplomatice și a consulatelor generale din București în legații, ai căror titulari urmau să aibă calitatea de trimiși extraordinari și miniștri plenipotențieri. În virtutea reciprocității, se avansa, totodată, ideea transformării similare a agențiilor diplomatice românești din străinătate⁶⁸. Primul stat care a acționat favorabil la cererea României a fost Austro-Ungaria, care l-a acceptat la 23 septembrie 1878 pe Ion Bălăceanu în calitate de trimis extraordinar și ministru plenipotențiar⁶⁹. Următoarea țară a fost Rusia, care la 29 noiembrie 1878 a acceptat acreditarea lui Ion Ghica, nu înainte ca România să îndeplinească deja clauzele teritoriale ale Tratatului de la Berlin, deși, la 27 august 1878, aceasta îl ridicase pe reprezentantul său la București, baronul D. Stuart, la rangul de ministru rezident⁷⁰. După Austro-Ungaria și Rusia, a treia țară, care va numi un reprezentant diplomatic la București, va fi Poarta (3 decembrie 1878). Relațiile româno-turce se îmbunătățiseră între timp, fiind chiar semnată, în decembrie 1878, o convenție privitoare la repatrierea prizonierilor de război⁷¹.

Singurele țări care nu au recunoscut decât după aproape doi ani independența României, au fost Germania și Franța, tot atunci urmând a trimite și reprezentanți diplomatici la București⁷². Deși Italia se arătase inițial favorabilă cererii României, influențată de Germania, ea va refuza acreditarea la București în 1878 a unui trimis extraordinar și plenipotențiar⁷³. Sub influența Germaniei se va afla și Anglia, pretextul fiind art. 44 din tratatul de la Berlin, care prevedea modificarea art. 7 din Constituția României adoptată în 1866. Cauza reală o reprezenta dorința Germaniei ca statul român să răscumpere căile ferate⁷⁴. Acest lucru s-a văzut în practică, când Germania nu va

recunoaște independența României, deși aceasta adoptase la 25 octombrie 1879 legea modificării art. 7 din Constituție, decât după ce, la 6 februarie 1880, România adoptă legea pentru cesiunea căilor ferate ale societății acționarilor către statul român. Această lege a fost adoptată sub presiunea amenințării venite chiar din partea lui Bismarck, cu reintroducerea suzeranității otomane. Abia după promulgarea acestei legi, în urma căreia România trebuia să plătească peste 713 milioane de lei pentru răscumpărare, față de 237 milioane cât investiseră acționarii, avea să-i fie recunoscută independența, la 20 februarie 1880⁷⁵.

Prima care va acredita un trimis extraordinar și plenipotențiar la București va fi Anglia (8 februarie 1880)⁷⁶, urmată de Germania (27 februarie 1880)⁷⁷ și Franța (28 februarie 1880)⁷⁸. Italia recunoscuse independența României încă din 5 decembrie 1879, când la București a fost acreditat contele Giuseppe Tornielli-Brusati di Vergan, în calitate de trimis extraordinar și Ministru Plenipotențiar⁷⁹. În 1880 își vor mai prezenta scrisori de acreditare trimișii extraordinari și plenipotențieri ai Belgiei (13 martie) și Greciei (20 iulie), iar Olanda va numi la 1 februarie un însărcinat cu afaceri⁸⁰. Deși nu se numărau printre statele semnatare ale actului de la Paris din 1856 și nici ale tratatului de la Berlin din 1878, Statele Unite ale Americii vor adopta o poziție asemănătoare marilor puteri europene, având rezerve față de proclamarea independenței României la 9/21 mai 1877, acest lucru datorându-se în special jocurilor diplomatice de culise și presiunilor politice. În urma congresului de la Berlin, Statele Unite se vor afla într-o prelungită expectativă de recunoaștere a independenței României, până la îndeplinirea de către aceasta a obligațiilor care i-au fost impuse de noul tratat de pace de la Berlin.⁸¹ În cele din urmă, Statele Unite îl vor acredita la București pe Timothy C. Smith în calitate de consul. La 28 iunie 1880

(1972), 249; Nicolae Ciachir, *Războiul pentru independența României în contextul european*, București (1977), 276.

⁶⁸ V. Maciu, *op. cit.*, 304–313.

⁶⁹ *Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I, București (1967), 25.

⁷⁰ *Ibidem*, 27, 399; Romulus Neagu, Ioan Voicu, *Unele aspecte diplomatice ale recunoașterii independenței naționale a României și Congresul de la Berlin*, în *Diplomația română în slujba independenței*, Vasile Gliga, Teofil Bălaj, Ion Ciubotaru, Romulus Neagu, Constantin I. Turcu (eds.), București (1977), 229.

⁷¹ *Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I, București (1967), 398.

⁷² *Ibidem*, 398.

⁷³ R. V. Bossy, *Politica externă a României între anii 1873–1880, privită de la agenția diplomatică din Roma*, București (1928), 204.

⁷⁴ *Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I, București (1967), 41.

⁷⁵ Nicolae Ciachir, *Războiul pentru independența României în contextul european*, București (1977), 277.

⁷⁶ T. G. Otte, *The Foreign Office Mind: The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*, Cambridge (2011), 134–135.

⁷⁷ Lamar Cecil, *The German Diplomatic Service 1871–1914*, Princeton (2016), 151.

⁷⁸ *Anuarul Diplomatic și Consular al Republicii Franceze pentru anul 1876*, Paris (1880), 37.

⁷⁹ Rudolf Dinu, Ion Bulei, *35 anni di relazioni italo-romene, 1879–1914. Documenti diplomatici italiani*, București (2001), 9–10.

⁸⁰ Dan Berindei, *Politica externă și diplomați la începuturile României moderne*, București (2011), 62–67.

⁸¹ Dumitru Vitcu, *Relațiile româno-americane timpurii (convergențe-divergențe)*, București (2000), 155.

secretarul de stat al Statelor Unite ale Americii, W. M. Evarts, va semna actul prin care agent diplomatic și consul general al Statelor Unite pe lângă guvernul Altei Sale regale Principele Suveran al României era numit Eugène Schuyler⁸². Deosebit de semnificativ este faptul că guvernul Statelor Unite, cu prilejul numirii noului reprezentant diplomatic, declară că Statele Unite recunosc în chipul cel mai deplin suveranitatea desăvârșită și independentă a României noul agent diplomatic fiind acreditat „direct pe lângă suveranul României”⁸³.

În urma acestei acțiuni de extindere și ridicare a nivelului reprezentării diplomatice, completată în baza reciprocității cu acțiuni similare ale României în exterior, se încheia procesul pentru recunoașterea *de jure* a independenței naționale.

În ceea ce privește activitatea diplomației românești în problema independenței naționale, se remarcă patru momente ale acesteia:

1) primul este legat de perioada imediat următoare proclamării independenței (9/21 mai 1877) când s-a avut în vedere recunoașterea acestui act de către marile puteri europene;

2) următorul, de fapt cel mai important din punct de vedere politic pentru națiunea română, îl constituie perioada cuprinsă între momentul încheierii ostilităților cu Poarta și congresul de la Berlin;

3) cel de-al treilea moment este reprezentat de acțiunile diplomatice desfășurate în timpul și în perioada premergătoare congresului de la Berlin;

4) ultimul moment îl constituie perioada de după congres, când s-a avut în vedere de către cercurile diplomatice românești aplicarea în practică a noului statut al țării.

Cu toate că la Berlin atât România, cât și celelalte popoare din sud-estul Europei nu au reușit să obțină decât rămășițele de la masa celor aleși, un fapt pozitiv l-a constituit recunoașterea independenței României, Serbiei și Muntenegrului și îmbunătățirea considerabilă a situației bulgarilor prin crearea Principatului Autonom. Recunoașterea independenței de stat a României însemna un nou statut internațional al acesteia, devenind astfel, atât subiect al relațiilor internaționale, cât și subiect de drept internațional⁸⁴. Aceasta însemna că România primea, cel puțin teoretic, egalitatea juridică cu celelalte țări suverane, nici un stat

nemaiavând dreptul să se amestece în afacerile desfășurate de statul român, atât pe plan intern, cât și extern. Bineînțeles că recunoașterea egalității în drepturi a României cu celelalte state ale Europei începea cu impunerea modificării unui articol al Constituției adoptate democratic de români în 1866, lucru care se va perpetua în viitor.

S-a putut constata că diplomația românească, animată de un profund patriotism, a apărut cu demnitate interesele micului stat pe care îl reprezenta în fața diplomaților marilor puteri ale timpului, exponenți ai unei politici externe defavorabile sau ostile statelor mici și mijlocii. Cu toate acestea, câștigurile diplomației române, atât în cazul independenței, cât și cu alte ocazii, au reprezentat totodată, pe lângă valoarea reprezentanților ei, rodul unor conjuncturi favorabile mai marilor scenei politice mondiale.

⁸² *Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I, București (1967), 375.

⁸³ *Ibidem*, 376–392.

⁸⁴ C. Vlad, *Relații internaționale politico-diplomatice contemporane*, București (2001), 24–34.

ERBBIOLOGIE UND “VOLKSTUMS”-FORSCHUNG AM WIENER ANTHROPOLOGISCHEN INSTITUT: DAS „MARIENFELD-PROJEKT“ 1933/34

Maria Teschler-Nicola*

Schlagwörter: Anthropologen, Rassenstudien, Gemeinde Marienfeld, Vermessungen
Keywords: Anthropologists, race studies, Marienfeld community, measurements

(Abstract)

In 1932, the “Working Group on Genetic Biology” (*Die Erbbiologische Arbeitsgemeinschaft*) was established at the Anthropological Institute of the University of Vienna (*Anthropologisches Institut, Universität Wien*) under Josef Weninger (1886–1959).

This paper discusses the anthropological research carried out by this Working Group during the winter of 1933–34 in the village of Marienfeld (Teremia-Mare) in the Banat, which endeavoured to shed light on the racial constitution, genetic biology, and ontogenetics of that village’s German community. It consisted of the anthropological examination of 1081 people out of a total of 251 families. According to Eberhard Geyer, the novel aspects of this anthropological research were “its coverage of individuals of all ages including very young children”, as well as the specialized recording techniques of the human material.

Eight work-stations operated simultaneously, all focusing on different tasks: the first station compiled personal and genealogical data; the second took stereo-photographic images of the ear; the third made photographic and schematic views of the hand and the foot; the fourth took a three-part (face, profile, back) photographic image of the head and the ocular region; the fifth, measured the head, body and took hair samples; the sixth took fingerprints; the seventh made drawings of the iris and recorded eye colour; and, finally, the eighth took measurements of the nose. Josef Weninger concentrated on identifying traits of the eye; Eberhard Geyer focused on the ear; Dora Maria Könnner was responsible for taking photographs of the hand and foot; Robert Routil was in charge of taking hair samples and analysing metric dimensions; Margarete Weninger’s specialty were the papillary lines of the hand; Albert Harrasser was in charge of developing photographs; and, finally, Karl Stumpf conducted psychological examinations.

Prolog

Um den ursprünglich vagen und weitgefassten Begriff der „Anthropologie“ (= Lehre vom Menschen; anthropos, griech. = Mensch; logos, griech. = Lehre) terminologisch zu präzisieren, wird das Forschungsfeld, das sich mit dem Studium der „Naturgeschichte der Hominiden“ befasst, als „biologische Anthropologie“⁸⁵ von anderen Anthropologien abgegrenzt. Ihr Forschungsthema ist die „Physis der Hominiden“⁸⁶, d.h. die menschliche Variation (in räumlicher und zeitlicher Ausdehnung) und ihre Ursache. Ein Blick auf die Entwicklung dieses Faches, das sich heute als integrative Wissenschaft positioniert, legt nicht nur

ein permanentes Ringen um unmissverständliche, präzise Benennung und Definition frei, sondern auch inhaltliche Schwerpunktverschiebungen und Fehlentwicklungen.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts standen die quantitative Erfassung von körperlichen Merkmalen und vergleichend-anatomische Rassenstudien im Fokus, man suchte u. a. nach “rassischen Idealtypen”. Nach Mühlmann bewegte sich das Fach mit der Anhäufung solcher „Tatsachen, deren biologischer Deutungswert fraglich blieb“⁸⁷ in eine Sackgasse. Dies erkannten auch bereits einige der zeitgenössischen Anthropologen: Rudolf Martin etwa kritisierte das „dilletantische[n] Spiel[en] mit Lang- und Kurzköpfen“⁸⁸ und sah mit einer Hinwendung zu genealogischen Fragen

⁸⁵ * Naturhistorisches Museum Wien, Anthropologische Abteilung.

Knussmann 1980: 3.

⁸⁶ Martin 1901: 8.

⁸⁷ Mühlmann, Geschichte der Anthropologie, 100.

⁸⁸ Martin 1901: 17.

und in der **Beobachtung von Familienreihen** den „Schlüssel für das Causalverständnis vieler anthropologischer Tatsachen“⁸⁹. Auch in Wien hatte sich die Blickrichtung bereits hin zur „modernen Erbbiologie“ verschoben: Rudolf Pöch, der erste Lehrkanzelinhaber für Anthropologie und Ethnographie z. B. schlug diese Richtung ein, mit der man den veralteten methodischen Ansatz der vergleichend-anatomischen Rassenstudien, wie er etwa von Augustin Weisbach bei Vermessungen der deutschen und südslawischen Ethnien des Habsburgerreiches praktiziert wurde, zu überwinden hoffte⁹⁰. Diese paradigmatische Neuorientierung ist mit der Wiederentdeckung der Mendelschen Erbgänge um die Jahrhundertwende verbunden. Sie stellte die Theorie der Vererbung in ihr Zentrum⁹¹. Führende Theoretiker der Disziplin wie etwa Eugen Fischer⁹² oder Erwin Baur⁹³ definierten Anthropologie nun als Wissenschaft der genetischen Unterschiede der Menschen; das Rassen-Konzept wurde durch ein vererbungsorientiertes abgelöst⁹⁴, und „Rassenbildung“, „Rassenumformung“, „Bastardisierung“⁹⁵ und Extraktion der verschiedenen Komponenten, die die Mischung aus vermeintlich „hypothetisch reinen Rassen“ bilden, wurde zum zentralen Forschungsthema.

⁸⁹ Martin 1901:21.

⁹⁰ Pöch, Augustin Weisbach, 6.

⁹¹ In Vienna, the biological approach was already followed by Rudolf Pöch, who emphasised the importance of experimental genetic studies to shed light on the “concept of race”, see Rudolf Pöch, Neue anthropologische Fragestellungen, in: *Mitt. Geograph. Ges. Wien* 62 (1919), 193–210; Margarete Weninger, Rudolf Pöch zum 40. Jahrestag seines Todes (1870–1921), in: *Mitt. Anthropol. Ges. Wien* 91 (1961), 142–143; he conducted his first practical work on the subject in the form of family surveys, e.g. in 1917 in a Wolhynian refugee camp, see J. Weninger, 25 Jahre (see footnote 78), 197 and Hella Pöch, Beiträge zur Anthropologie der ukrainischen Wolhynier, in: *Mitt. Anthropol. Ges. Wien* 55 (1925), 289–333; id., Beiträge zur Anthropologie der ukrainischen Wolhynier, in: *Mitt. Anthropol. Ges. Wien* 56 (1926), 16–52; Otto Reche, Die Anthropologie als biologische Wissenschaft, in: *Der Biologe* 8 (1939), 317–323, 318.

⁹² Eugen Fischer, Die Rehobother Bastards und das Bastardierungsproblem beim Menschen, Jena 1913.

⁹³ Erwin Baur/Eugen Fischer/Fritz Lenz, Menschliche Erblchkeitslehre und Rassenhygiene, 3rd ed., Munich 1927.

⁹⁴ Fritz Lenz, Die Erblchkeit der geistigen Begabung, in: E. Baur/E. Fischer/F. Lenz (eds.), Erblchkeitslehre (see footnote 92); Reche shared the view that the “human races” differ not only physically but also in their “mental and psychological characteristics”, see O. Reche, Anthropologie (see footnote 91), 318.

⁹⁵ E. Fischer, Rehobother (see footnote 93).

Die Wiener Erbbiologische Arbeitsgruppe

Rudolf Pöch gilt als früher Anhänger dieses genetischen Zuganges, was sich auch in den Arbeiten seiner Schüler widerspiegelt. Josef Weninger, der 1932/33 auch das Marienfeld-Unternehmen realisierte, attestierte Pöch eine biologische Einstellung zu einer Zeit, in der man im Rahmen einer Anthropologie noch kaum etwas von Vererbungslehre und Erbmerkmalen hören konnte⁹⁶. Augenscheinlich wird diese Neuausrichtung der Wiener Anthropologie am Beispiel der Arbeit von Helene Schürer v. Waldheim (Pöchs Studentin und spätere Ehefrau)⁹⁷, die 1917/1918 ein erstes “rassen- u n d erbbiologisch” orientiertes Familienforschungsprojekt an wolhynischen Flüchtlingsfamilien durchführte⁹⁸. Dieses Projekt erwuchs, so wie viele der fragwürdigen späteren „Gelegenheitsprojekte“, aus den Bedingungen, die der Krieg den Forschern bot⁹⁹. Der methodische Ansatz, den Helene Schürer wählte – die Zergliederung der morphologischen Merkmale in ihre kleinsten, individuell vererbaren Komponenten (Mendelian for Genes) – lag auch den zahlreichen weiteren Erbforschungsprojekten¹⁰⁰ des Wiener Universitätsinstitutes zugrunde.

Nach dem frühen Tod von Rudolf Pöch (1921) übernahm Mitte der 20er Jahre Otto Reche¹⁰¹ die Wiener Lehrkanzel. Eine seiner Neuerungen betraf die Etablierung des erbbiologischen Gutachtens zur Klärung einer strittigen Vaterschaft¹⁰². Josef Weninger stand der Anfertigung von Expertisen wegen Unkenntnis des Erbgangs morphologischer Merkmale zwar zunächst skeptisch gegenüber, wandte sich aber, nachdem der Obersten Gerichtshof das

⁹⁶ Weninger, Das Denkmal für Rudolf Pöch, 1933, 255.

⁹⁷ siehe dazu Fuchs, Frauen und Rassenkunde, 191–196.

⁹⁸ paradigmatische Neuorientierung v. Schürer, Subventionsansuchen, ÖAWA, mat.-nat. Kl., 1918, Zl. 250, 3; H. Pöch, Anthropologie der ukrainischen Wolhynier, 1925, 290; in Ergänzung der Datenkonvolute, die Gerg Kyrle 1916 im WWI an der Zivilbevölkerung in Wolhynien erhoben hatte führte sie. Kyrle war Pharmazeut, Prähistoriker und Höhlenforscher, Mitarbeiter Rudolf Pöchs bei den Untersuchungen der Kriegsgefangenen des Ersten Weltkrieges; Weninger, Georg Kyrle, 1–8.

⁹⁹ Gelegenheitsprojekte.

¹⁰⁰ Typescript, 3 pages. UW/IfA, Ordner Allgemeine Korrespondenz 1938. See also Josef Weninger, 25 Jahre Anthropologisches Institut an der Universität in Wien, in: *Mitt. Anthropol. Ges. Wien* 68 (1938), 191–205, 202; id., Menschliche Erblchkeitslehre und Anthropologie (Zur Methode der Erbforschung), in: *Wk. klin. Wochenschr.* 26 (1936), 1–17, 12.

¹⁰¹ Geisenheiner, Otto Reche.

¹⁰² Teschler-Nicola.

Fehlen der biologischen Untersuchung in einem Vaterschaftsprozess als „Verfahrensmangel“ kritisiert hatte, mit Elan dieser neuen, auch kommerziellen Erfolg garantierenden Tätigkeit zu. 1932 wurde die „Erbbiologischen Arbeitsgemeinschaft“ (Working Group on Genetic Biology) gegründet und damit eine Organisationsform und ein Team etabliert, das sowohl in der Forschung (Erbgangsanalysen) wie in der anwendungsorientierten Gutachtertätigkeit (zur Klärung strittiger Vaterschaft) eingesetzt werden konnte.¹⁰³ Der Arbeitsgruppe gehörten Mitarbeiter des Instituts (Eberhard Geyer, Robert Routil) und einige nicht beamtete AnthropologInnenen, Ärzte und Juristen mit einer Fachausbildung in Anthropologie an (Dora Maria Koenner, Margarete Weninger, Karl Tuppa, Wolfgang Müller, Albert Harrasser, Karl Thums und Friedrich Stumpff). Jedes Mitglied dieser Arbeitsgemeinschaft sollte sich auf die Erforschung eines spezifischen Körperbereiches (Kopf, Gesicht oder Körper) konzentrieren, Daten sammeln und publizieren sowie den ihm/ihr zugewiesenen Abschnitt in den Gerichtsgutachten – unabhängig von den KollegInnen – ausarbeiten. Danach wurden die Teilurteile in einem gemeinsamen Endgutachten zusammengefasst.¹⁰⁴ Solcherart straff organisiert, waren 1932 bereits über 100 Vaterschaftsgutachten abgeliefert und das Honorar in die Forschung investiert worden.¹⁰⁵ Die Anthropologie verortet sich damit erstmals als anwendungsorientierte Disziplin, die auch gesellschaftliche Interessen bedienen konnte – mit unvorhersehbaren Konsequenzen¹⁰⁶.

„Deutschtum“ und „Auslandsdeutschtum“ als Forschungsfeld

Um die Entwicklung zu verstehen, die mit dem Marienfeld-Projekt verknüpft oder aus diesem abgeleitet werden kann, ist ein kurzer Blick auf die **„Deutschtums“-Forschung** angebracht. In den 1920er Jahren war eine Vielzahl von

rassenkundlichen und rassenideologisch dominierten Schriften im Umlauf.¹⁰⁷ Zu den meistgelesenen Werken dieser Art zählten etwa die populärwissenschaftlichen Arbeiten des Rassentheoretikers Hans F. K. Günther, die eine „Rassenkunde des deutschen Volkes“ einschlossen. Eugen Fischer, ein damals hochangesehener Repräsentant des Faches, hielt den diesbezüglichen Kenntnisstand für unzureichend und forderte – im Kielwasser politischer Entwicklungen – eine Auffüllung dieser „Lücke“.¹⁰⁸ Erstmals wurde die regionale Bevölkerung thematisiert, der „kleine Längsschnitt“, ergänzt um genealogische Zusammenhänge und die Einbeziehung der Familie, gewann größere Bedeutung als der Querschnitt.¹⁰⁹ Anthropologen wie etwa Friedrich Keiter oder der Rassenbiologe und Kulturpolitiker Walter Scheidt veröffentlichten eine große Zahl von Arbeiten, die sich der „Rassenpflege“ und der theoretischen und praktischen Aufgabe verschrieben, die Erbqualität einer Abstammungsgemeinschaft (Volk, Rasse) zu sichern. Sie veröffentlichten ihre Forschungsergebnisse in der von Eugen Fischer herausgegebenen „Deutschen Rassenkunde“¹¹⁰. Eine solche, die biologischen Verhältnisse der Familien einbeziehende Anthropologie sollte letztendlich nicht nur eine für bevölkerungspolitische Verwaltungs- und Gesetzesfragen wesentliche Quellensammlung abgeben, sie arbeitete auch der Eugenik zu¹¹¹. In diesem Kontext erlangte auch das Forschungsthema **„Auslandsdeutschtum“** Bedeutung, d.h. die Kultur und Biologie von Menschen bzw. Familien, die als biologisches (phänetisches) „Endprodukt“ von Isolation, Inzucht, Umwelt oder Mischungen galten. Fischers Hoffnung auf einschlägige Beiträge aus österreichischen Forscherkreisen erfüllten sich – zumindest partielle – mit dem „Marienfeld-Projekt“, dessen Realisierung und Finanzierung er mit seinem positiven Gutachten unterstützte.

Das Marienfeld-Projekt Zielsetzung

Diese Untersuchung wurde von der Gemeinde Marienfeld im Banat (Rumänien) selbst angeregt¹¹².

¹⁰³ Geyer, Probleme, 1934, 325; Harrasser, Ergebnisse, 207 and 208.

¹⁰⁴ Josef Weninger, Der naturwissenschaftliche Vaterschaftsbeweis, in: *Wt. klin. Wochenschr.* 1 (1935), 1–11.

¹⁰⁵ Geyer, Probleme, 326; Harrasser to lawyer Dr. Franz Müller, 11/3/1934. UW/IfA, Ordner Forensische Korrespondenz; Harrasser worked at the Kaiser-Wilhelm-Institut für Genealogie und Demographie of the Deutsche Forschungsanstalt für Psychiatrie in Munich from 1/12/1934.

¹⁰⁶ Eickstedt e.g. considered anthropological paternity assessments “a typical case of successful application of initially purely cognitive results for practical purposes”, see Egon v. Eickstedt, *Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit*, Stuttgart 1940, vol. 1, 594.

¹⁰⁷ Kraitschek, *Rassenkunde*, 1923, 94–105; Günther, 1922.

¹⁰⁸ Fischer, *Anthropologisch Erforschung der deutschen Bevölkerung*, 1.

¹⁰⁹ Fischer, *Anthropologische Erforschung der deutschen Bevölkerung*, 3.

¹¹⁰ Lebzelter, Rezension, 132. Wie die Rezensionen zeigen, waren die Ansätze den Wiener Anthropologen keineswegs unbekannt gewesen.

¹¹¹ Fischer, *Anthropologische Erforschung*, 8.

¹¹² Geyer, Vorläufiger Bericht über die

Das Projekt war mehrgleisig konzipiert und auf die Beantwortung von drei Fragenbündel ausgerichtet: Im rassenkundlichen Teil sollten Rassenmerkmale und die „*Entwicklungsmöglichkeiten ... einer auslandsdeutschen Volksgruppe*“ erfasst werden (siehe oben); im erbbiologischen Teil versuchte man den Erbgang morphologischer Merkmale für Abstammungsbeweis und Vaterschaftsgutachten zu entschlüsseln; im ontogenetischen Teil wollte man sich auf altersbedingte Veränderungen konzentrieren – ein ebenfalls die Vaterschaftsdiagnostik tangierendes und unzureichend gelöstes Problem¹¹³. Es scheint offensichtlich, dass die Projektbeteiligten – wohl in Abhängigkeit ihrer ideologischen und weltanschaulichen Grundhaltung – unterschiedliche Schwerpunkte setzten: Für den Projektleiter, Josef Weninger, war der „erbbiologische“ Aspekt und die Optimierung der Abstammungsgutachten vorrangig. Andere Teilnehmer, etwa Eberhard Geyer, positionierten das Projekt stärker im ideologischen Bereich der Nationalitätenforschung¹¹⁴. Die Banater Schwaben, eine ethnische Minderheit, galten für Geyer als einer der „*biologisch bestunterbauten Pfeiler des südosteuropäischen Auslandsdeutschtums*“¹¹⁵. Die ca. 3000 Bewohner Marienfelds – aufgrund der Verwandtenehen sowie der religiösen und sprachlichen Barrieren eine „biologisch engbegrenzte Gemeinschaft“¹¹⁶ – bildeten für eine bevölkerungspolitisch/rassenhygienische Studie, die, unter dem Aspekt der anteilmäßigen Feststellung von (positiv zu bewertenden) Erbanlagen, der „Rassenpflege“ zuarbeiten wollte, die adäquate Ausgangsbasis.

Methodik

Es wurden 1081 Mitglieder von insgesamt 251 Familien in die Untersuchung einbezogen. Als im methodischen Sinne innovativ betrachtete man die Einbeziehung der Kleinkinder und die ausgeklügelte Aufnahmetechnik. Die Datenerhebung erfolgte in 8 Stationen mit folgenden Zuordnungen: 1. Personaldaten und Genealogie, 2. Stereophotographische und schematische Aufnahme des Ohres, 3. Photographische und schematische Aufnahme von Hand und Fuß, 4.

Dreiteilige photographische Aufnahme des Kopfes und schematische Aufnahme der Augengegend, 5. Kopf- und Körpermessung, Haarproben, 6. Fingerabdrücke, 7. Zeichnungen der Irisstruktur und Augenfarbenbestimmung, 8. Schematische Aufnahme der Nase. Diese Vorgehensweise, die von den Wiener Forschern bereits bei den rasenanthropologischen Massenerhebungen im Ersten Weltkrieg und bei Erbstudien praktiziert wurde¹¹⁷, erwies sich auch in Marienfeld als effizient: Täglich wurden 40 Personen untersucht, 280–300 Fotos und Zeichnungen und 40 Messblätter und Fingerabdrücke angefertigt.¹¹⁸ Relativ neu war auch die detaillierte morphologische Merkmalsdokumentation, ein „Steckenpferd“ Weningers, das er zur innovativen „Wiener Schule“ der Anthropologie hochstilisierte.¹¹⁹ Er bezog sich dabei auf Erkenntnisse der Genetik, aus denen man schloss, dass sich nicht „Ganzheiten“, sondern Einzelmerkmale vererben würden. Die „Ganzheit“ – etwa das Auge – wurde in Details zergliedert und Lidspalte, Oberlidraum, Lidfalten, Irisfarbe und –struktur klassifiziert und dokumentiert. Ähnlich ging man bei der Beurteilung der Nasen-, der Mund- und Kinnregion, des äußeren Ohres, der Hände und Füße, der Haare und der Hautleisten vor.

Mitarbeiter und Finanzierung

Die Teilnehmer der Marienfelder Expedition, setzten sich – bei gleicher Aufgabenverteilung – aus den Experten der „Erbbiologischen Arbeitsgemeinschaft“ und einigen Hilfskräften zusammen: Josef Weninger (Aufnahme der Augenmerkmale), Eberhard Geyer (Ohrmerkmale und technische Leitung), Dora Maria Koenner (Hand- und Fußaufnahmen), Robert Routil (Biostatistiker), Margarete Weninger (Hautleisten der Hand), Albert Harrasser (Fotografie), Karl Stumpfl (Psychologie). Die Mittel für das Projekt wurden von drei Stellen bereitgestellt¹²⁰: Vom Anthropologischen Institut (Ausrüstung, ein Teil

familienanthropologische Untersuchung, 6; Weninger J., 25 Jahre, 200; Die Anregung kam von Herbert Wieden und Karl Dörner, letzterer offensichtlich ein Nachkomme des 1772 eingewanderten Michael Dörner (geb. 1753, Württemberg).

¹¹³ BA Koblenz, R 73/15621, Weninger an DFG v. 28. 12. 1936, Bl. 5.

¹¹⁴ Geyer, Nationalitätenforschung, 323.

¹¹⁵ Geyer, Deutsche Vorposten, 162.

¹¹⁶ Routil, Familienanthropologische Untersuchungen, 1.

¹¹⁷ J. Weninger (see footnote 78), 193–196; Weninger, 25 Jahre, 199; Typescript „Die Wiener Schule“, 3 pages, probably 1938. UW/IfA, Ordner Korrespondenz. Weninger kept referring to „morphology“ as being better suited than classical „metrics“; however, as the polemic discussion between him and Viktor Lebzelter demonstrates, this view was not generally shared, see Viktor Lebzelter, Wozu und zu welchem Ende messen wir noch?, in: *Anthrop. Anz.* 11 (1934), 1–2.

¹¹⁸ Eberhard Geyer, Vorläufiger Bericht (see footnote 105), 10.

¹¹⁹ Weninger, Leitlinien zur Beobachtung, 232.

¹²⁰ BA Koblenz, R 73/15621, Weninger an DFG v. 28. 3. 1936, Bl. 2.

dieser Geräte wurde aus den Erträgen der erb-
biologischen Vaterschaftsgutachten finanziert),
von der Deutschen Forschungsgemeinschaft
(Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft)¹²¹
und von der Gemeinde Marienfeld selbst (Quartier
und Verpflegung für 8 Personen, 2 Monate).

Wissenschaftliche Ergebnisse

1936 wurden die in Marienfeld erhobenen
Datenkonvolute von Josef Weninger aufgrund
ihrer Vollständigkeit und Vielseitigkeit als „*bis-
her unerreicht dastehendes rassenkundliches und
erbbiologisches Material*“¹²² verortet. Die Menge
der bis heute in den Depots des Departments für
Anthropologie erhalten geblieben Dokumente ist
tatsächlich beeindruckend:

Genealogische und statistische Unterlagen:

- ca. 1000 Matrikenauszüge (1928–1933) (30.000
Auszüge aus früheren Jahren sind bereits vor der
Expedition verarbeitet worden)
- ca. 100 Entwürfe zu Nachkommentafeln
- 1000 Blätter zur alphabetischen Kartei der
Aufgenommenen
- Statistik über Bevölkerungsbewegung

Anthropologische Aufnahmeblätter

- 1080 Erhebungsblätter mit den erforderlichen
Personaldaten
 - 1080 Anthropometrische Meßblätter mit je 15
Maßen
 - 1080 Blätter mit je 10 Fingerbeerenabdrücken
 - 1080 Blätter mit je 2 Handabdrücken
 - 1080 farbige Zeichnungen der Iris
 - 1080 Aufnahmeblätter der Augenweichteile
 - 1080 Aufnahmeblätter des Nasenbodens
 - 1080 Aufnahmeblätter des Mundes
 - 1080 Aufnahmeblätter der Hand- und Fußform
 - 1080 Aufnahmeblätter des Ohres
- insgesamt 10.800 Aufnahmeblätter

800 Haarproben

Photographische Aufnahmen

- 1060 3teilige 13x18 Aufnahmen
- 250 Aufnahmen 6,5 × 9 von Kindern unter 4
Jahren
- 1080 Aufnahmen 6,5 × 9 von je 2 Händen

¹²¹ sie übernahm im Jänner und November 1933 sowie im
Mai 1934 die Reisekosten für 9 Personen, die Transport- und
Materialkosten für die Herstellung von Abzügen der 5800
photographischen Platten, für genealogische Darstellungen)
und für die statistische Verarbeitung (von 15 Maßen) über-
nommen hat; In welchem Ausmaß die Subventionen genehmigt
wurden, war nicht zu eruieren.

¹²² BA Koblenz, R 73/15621, Weninger an DFG v. 28. 3.
1936.,

- 1080 Aufnahmen 6,5 × 9 von je 2 Füßen
 - 2300 Aufnahmen 9 × 12 (Stereo) von Ohren
- insgesamt 5.770 photographische Platten und Filme
mit 7890 photographischen Einzelaufnahmen¹²³.

Die Auswertung dieser Massendaten erstreckte
sich über mehrere Jahre und war mit der Sorge
verbunden, dass sie eventuell Stückwerk bleiben
könnte¹²⁴.

Weninger dürfte die Verzögerung am stärksten
betroffen haben, da sie auch die erbbiologische
Gutachtertätigkeit als kommerzielles Standbein
des Instituts betraf. Drei Jahre nach Projektstart
waren einige Vor- und Archivarbeiten abgeschlos-
sen¹²⁵, der wissenschaftliche output aber gering.
Zwei Beispiele mögen die Art der Erkenntnisse
vermitteln:

Die Arbeiten Josef und Margarete Weningers
konzentrieren sich vornehmlich auf Vererbungs-
fragen der Augenfarb- und Irisstrukturmerkmale
sowie der Hautleisten. Ende der 20er und Anfang
der 30er Jahre war über die Vererbung des Haut-
leistensystems der Hand und die embryonale Ent-
wicklung wenig bekannt. Margarete Weninger
konnte daher ihre Abhandlung im nationalen
Schrifttum gut positionieren. Ihr anthropologi-
scher Beitrag ist, so wie die Arbeiten Josef Wenin-
gers, auf die konkrete und ursprüngliche Fragestel-
lung der Erbllichkeit dieses Merkmalskomplexes
ausgerichtet,¹²⁶ auf etwaige bevölkerungspolitische
Konnotationen oder Schlussfolgerungen wird
nicht eingegangen.

¹²³ BA Koblenz, R 73/15621, Weninger an DFG v. 29. 12
1936, Bl. 2 und 3.

¹²⁴ Ebd., Bl. 1.

¹²⁵ etwa in Bezug auf Genealogie und Statistik (u.a. Kataster
aller Einwohner Marienfelds aus den Matrikenauszügen und
Personalblättern; Verzeichnis aller aufgenommenen Personen
mit Altersklassen und Vorkommen in den 76 Nachkommentafeln;
Zusammenstellung von 76 Nachkommentafeln und
Vervielfältigungen; Zusammenstellung von 75 Ahnentafeln
der aufgenommenen Personen zur Feststellung aller Verwand-
tenehen; Statistik über Kinderzahl, Geburtenzahl und Alter-
saufbau in Marienfeld); Ebd., Bl. 3 u. 4., Detailanalysen von
verschiedenen Merkmalskomplexen (u.a. die Berechnung
aller Indices und Mittelwerte für 15 Maße; Untersuchung
des Alterswandels für die angeführten Maße und Indi-
ces; Feststellung der Geschlechtsrelation für alle Maße und
Indices; typologische Bestimmung der Fingerbeerenmuster,
Statistik der Daumenballenmuster und ihre Vererbung, Bes-
timmung der Kleinfingerballenmuster und des axialen Tri-
radius; Auswertung der Iris-Pigmentierung und Grenzschi-
chtreduktion, Alterswandel der Pigmentierung; Auszählung
der Merkmale an Händen und Füßen; Auszählung der
Merkmale des Ohres und Untersuchung des Alterswandels).

¹²⁶ M. Weninger, Familienuntersuchungen über den
Hautleistenverlauf, 190 und 192.

Im Unterschied dazu wird in den einschlägigen Arbeiten Geyers – sein Spezialgebiet war die Morphologie des Ohres¹²⁷ – ein stark von bevölkerungspolitischen Ansätzen überformtes Wissenschaftsverständnis sichtbar, das neben Erbbiologie, Rassenkunde und Rassenhygiene auch Kultupolitik einschloss.¹²⁸ Erbgangsanalysen unter Beiziehung von Familien und der Vergleich mit der Bevölkerung des Herkunftslandes schien den Anthropologen geeignet, um inzuchtbedingte Morphologien und den „völkische[n] Bestand“ zu verifizieren¹²⁹. Letzteren sah Geyer interessanterweise weniger durch die Mischung mit der rumänischen Nachbarbevölkerung gefährdet, als durch biologische Phänomene wie Inzucht und geringe Geburtenzahl¹³⁰. Es war schließlich der Biostatistiker Robert Routil, der 1942 das vollendete, was seinem kriegsbedingt verhinderten und 1942 gefallenen Mitstreiter in Bezug auf die Auswertung der Messdatenreihen vorgeschwebt war: Die „Stellung der Marienfelder Bevölkerung innerhalb des deutschen Volkes“¹³¹ wurde unter Einbeziehung von mehr als 160 europäischen Datenserien eruiert, darunter viele, die Ende der 1920er Jahre im Zuge von „Volks- und Gautypenforschung“ (siehe oben) in Deutschland¹³², Österreich¹³³¹³⁴ und anderen Ländern erhoben und in diversen Publikationsorganen veröffentlicht worden waren (etwa „Deutschen Rassenkunde“¹³⁵, der „Rassenkunde Deutscher Gauen“¹³⁶, dem Lehrbuch Rudolf Martins¹³⁷). Routil leitete daraus das Resümee ableiten, dass die Bewohner Marienfelds die physische Eigenart ihrer Süddeutschen Ahnen bewahrt hätten¹³⁸ und – anhand des 107 Personen umfassenden Sippenstammbaumes – „dreimalige Engzucht“ und einige Abänderungen des ursprüngliche Erscheinungsbildes stattgefunden hätten.¹³⁹ Routils sehr aufwendige, penibel vorgenommene biostatistische Studie bezeugt auch das manische Bemühen des Wiener Instituts um die Erfassung von Erbgängen und die Entwicklung

einer (mathematischen) Methode für die erb-biometrische Analyse im Vaterschaftsprozess; gleichzeitig legt sie mit der lediglich in einer Fußnote verankerten Forderung nach „rassenhygienische[n] Schutzmaßnahmen[...] um jede die Volksgemeinschaft besonders gefährdende, geschädigte Erblinie auszuschalten“¹⁴⁰ auch die ideologische Anpassungswilligkeit und -fähigkeit offen, der sich Routil und andere stakeholder dieser Zeit bei der Einwerbung ihrer Forschungsmittel bedienten.

Das Ringen um Folgeprojekte

Eine Reihe offener Fragen und die Auswertung von rund 9000 Aufnahmeblätter und 8000 photographischen Einzelaufnahmen hat Weninger 1936 dazu veranlasst, neuerliche eine Forschungsförderung bei der DFG zu beantragen.¹⁴¹ In diesem Antrag stellte er, obwohl die erbbiologische Fragestellung für die Vaterschaftsdiagnose ursprünglich höheren Stellenwert besaß, nun den rassenkundlichen Aspekt in den Vordergrund¹⁴². Er beantragte Mittel für weitere 779 Arbeitswochen und die beträchtliche Summe von RM 4.674,-. Als Begutachter gab Eugen Fischer eine Stellungnahme ab, in welcher er der Deutschtumsuntersuchung einen geringeren und der Vaterschaftsuntersuchung einen höheren Stellenwert zugewiesen hat. Fischer spielte hier auf die politischen Entwicklungen an, die zukünftig nicht nur in zivilrechtlichen Fällen, sondern vor allem für Entscheidungen im Auftrage des Sippenamtes relevant sein würden.¹⁴³ Trotz positiver Beurteilung durch Fischer wurde der Antrag von Weninger nicht genehmigt. Mitverantwortlich war möglicherweise ein von Karl Thums angefertigtes Gutachten über Weningers politische Zuverlässigkeit¹⁴⁴, die als bedenklich galt, da er mit einer Jüdin verheiratet war.¹⁴⁵ Seine nationale Gesinnung wurde als „durchaus einwandfrei“ beurteilt,¹⁴⁶ denn Weninger aber es verstanden, einerseits das Institut in den Dienst des Auslandsdeutschtums zu stellen und andererseits in Verbindung mit der Einrichtung

¹²⁷ Geyer, Gestalt, 1926; ders., Vererbung der bandförmigen Helix, 1928; ders., Vererbungsstudien, 1932.

¹²⁸ Geyer, DFG Antrag XX

¹²⁹ Geyer, ebd., 9.

¹³⁰ Geyer, Vorläufiger Bericht, 6.

¹³¹ Routil, Familienanthropologische Untersuchungen, 2.

¹³² Saller, Scheidt etc XX

¹³³ Keiter, Murau XX

¹³⁴ Wastl Wien XX

¹³⁵ Saller, Scheidt u.a. XX

¹³⁶ XX

¹³⁷ Martin, Lehrbuch der Anthropologie, XX

¹³⁸ Routil, Familienanthropologische Untersuchungen, 28.

¹³⁹ Ebd., 79.

¹⁴⁰ Ebd., 65.

¹⁴¹ BA Koblenz, R 73/15621, Weninger an DFG v. 28. 3. 1936.

¹⁴² Ebd., Bl. 7.

¹⁴³ BA Koblenz, R 73/15621, Fischer an DFG v. 3. 6. 1936.

¹⁴⁴ Karl Thums, Mediziner, kam aus der Wiener Schule und war zu dieser Zeit an der Deutschen Forschungsanstalt für Psychiatrie in München tätig, später an der Universität in Prag; BA Koblenz, R 73/15621, Österreichisch-deutsche Wissenschaftshilfe an Thums v. 12. 6. 1936.

¹⁴⁵ BA Koblenz, R 73/15621, Thums an DFG v. 30. 6. 1936.

¹⁴⁶ Ebd.

einer Familien- und Sippenberatungsstelle den Rahmen der wissenschaftlichen Institutsarbeit im Sinne „des Erbpflege- und rassenhygienischen Gedankens“ auszuweiten.¹⁴⁷ Mit Weningers Antrag wurde daraufhin ungewöhnlicherweise auch das Reichsministerium des Inneren in Berlin befasst, das ablehnend reagiert, weil eine Subventionierung einer ausländischen Institution nicht gerechtfertigt schien.¹⁴⁸ Weningers Antrag wurde wegen „außerordentlicher Beanspruchung der Mittel gerade für rassenbiologische Untersuchungen“ im September 1936 abgelehnt.¹⁴⁹ Im Dezember legte er den Antrag neuerlich vor und unterstrich die Tatsache, dass Fritz Stumpff¹⁵⁰ – ihm oblag die psychiatrische Auswertung der Marienfelder – ebenfalls mit einer Subvention bedacht worden wäre. Ein Zuverlässigkeitsgutachten Ernst Rüdins¹⁵¹, welches das Wenigersche Institut als eines der „am meisten vom Geiste der Familienforschung in der Anthropologie beseelt[es]“¹⁵² charakterisierte, konnte wenig bewirken; das Gesuch wurde auf Eis gelegt und mit verschiedenen Argumenten (u. a. devisenrechtliche Probleme)¹⁵³ verzögert. In Anbetracht dessen, dass Weningers Schüler Morawek bei bevölkerungspolitischen und anthropologischen Aufnahme unterstützt wurden, hätte Weninger bemerken müssen.¹⁵⁴ Schließlich erwirkten die von der DFG und ihren Beratern „in Gang“ gebrachten Dinge, dass Weningers Antrag im Februar 1938 endgültig abgelehnt wurde.¹⁵⁵ Die Mitteldachte man „politisch zuverlässigen“ Mitarbeitern

zu.¹⁵⁶ Der in diese Entwicklungen involvierte Eberhard Geyer¹⁵⁷ und Dora Koenner bereiteten schließlich eigene Anträge vor. Koenners Antrag für die Auswertungen der Marienfelder „Hände und Füße“¹⁵⁸ wurde abgelehnt¹⁵⁹, Geyer verfolgte zunächst andere Interessen. Er beabsichtigte, im Rahmen eines sozialanthropologischen Projektes¹⁶⁰ rassenkundliche und erbgesundheitliche Untersuchungen von obdachlosen Wiener Familien und Familien mit unehelichen Kindern. Dieses Projekt war rassenhygienisch motiviert. Geyers Image als NS-„hardliner“ manifestiert sich sowohl in diesem Vorhaben, wie auch in seiner Tätigkeit als Berater und Gutachter für das Reichssippenamt¹⁶¹. Da der DFG in dieser von strukturellen Umstellungen geprägten Zeit eher Unterstützungen für bereits begonnene Projekte gewährte, korrigierte Geyer sein Gesuch im Sinne der ursprünglichen Zielsetzung¹⁶². Die Referenten der Volksdeutschen Wissenschaftshilfe, dürfte das Marienfeld Projekt so nüchtern wie Geyer selbst gesehen haben: „Die Arbeit stellt wohl in erster Linie anthropologische Fragen in den Mittelpunkt, hat aber auch volksdeutsche Interessen durch die Bearbeitung eines geschlossenen deutschen Siedlungsgebietes“¹⁶³. Gewährt wurde schließlich eine Sachbeihilfe in der Höhe von RM 600.

Epilog

Mit der Wiederentdeckung der Mendelschen Erbgelgen um 1900 richtete die Anthropologie ihren Blick vermehrt auf Fragen der Erbbiologie. „Bastard-“, wie Zwillings- und Familienuntersuchungen waren in den Blickpunkt gerückt, um die Grundlagen für „rassenkundliche“ Untersuchungen und später auch für die Vaterschaftsdiagnostik zu unterbauen. Die erste derartige Untersuchung wurde zu einer Zeit durchgeführt, in der man sich auf die Feststellung

¹⁴⁷ Ebd.

¹⁴⁸ BA Koblenz, R 73/15621, RM d. Inneren an DFG v. 12. 8. 1936.

¹⁴⁹ BA Koblenz, R 73/15621, DFG (Greite) an Weninger v. 9. 9. 1936; hier dürfte ein Irrtum bezüglich Datum der Ausstellung vorliegen, siehe dazu BA Koblenz, R 73/15621, Weninger an DFG v. 28. 12. 1936.

¹⁵⁰ Fritz Stumpff war, wie Karl Thums, wissenschaftlicher Mitarbeiter des Kaiser-Wilhelm-Instituts für Genealogie und Demographie der Deutschen Forschungsanstalt für Psychiatrie in München BA Koblenz, R 73/?? und R 73/15621, Weninger an DFG v. 28. 12. 1936.

¹⁵¹ Direktor des Kaiser-Wilhelm-Instituts für Genealogie und Demographie der Deutschen Forschungsanstalt für Psychiatrie in München

¹⁵² BA Koblenz, R 73/15621, Rüdin an DFG v. 12. 3. 1937.

¹⁵³ BA Koblenz, R 73/15621, DFG an Weninger v. 9. 11. 1937.

¹⁵⁴ BA Koblenz, R 73/15621, Weninger an DFG v. 13. 11. 1937; als Mitarbeiter der Untersuchungen in den Kriegsgefangenenlagern des WWI und späterer Verantwortlicher für das über viele Jahrzehnte sich hinziehende „Zuendebringen“ dieses fragwürdigen Projektes, könnte er auch ähnliches für Marienfeld befürchtet haben.

¹⁵⁵ BA Koblenz, R 73/15621, DFG an Weninger v. 8. 2. 1938.

¹⁵⁶ BA Koblenz, R 73/15621, DFG an Rudolf Amon v. 4. 12. 1937 sowie Aktennotiz Heim v. 4. 12. 1937.

¹⁵⁷ Ebd.; BA Koblenz, R 73/15621, Gutachten Amons v. 31. 1. 1938, hier beruft sich Amon auf eine vertrauliche Mitteilung Eberhard Geyers.

¹⁵⁸ BA Koblenz, R 73/12272, Koenner an DFG v. 7. 3. 1938.

¹⁵⁹ BA Koblenz, R 73/11229, Geyer an DFG v. 25. 8. 1938.

¹⁶⁰ BA Koblenz, R 73/11229, Geyer an Österreichisch-Deutsche Wissenschaftshilfe v. 21. 2. 1938.

¹⁶¹ Teschler-Nicola, Collegium

¹⁶² BA Koblenz, R 73/11229, Geyer an DFG v. 25. 8. 1938; Mit der Begutachtung wurde Norbert Gürke, Südost-Institut Wien, betraut, BA Koblenz, R 73/11229, Volksdeutsche Wissenschaftshilfe an Gürke v. 2. 9. 1938.

¹⁶³ BA Koblenz, R 73/11229, Volksdeutsche Wissenschaftshilfe an Gürke v. 2. 9. 1938.

der “rassischen” Eigenart der europäischen Völker konzentrierte, Ende der 20er Jahre richtete sich der Forscherblick auf die Varietäten in kleineren geographischen Räumen und schließlich auf die “deutschen Völker”. Diesem Muster folgten auch die Familienuntersuchungen.

Das “Marienfeld Familienprojekt” stellt – bezogen auf die akquirierten Datenmengen und die Komplexität des Ansatzes – in der Österreichischen Anthropologie einen “Sonderfall” dar. “Etwas breit” angelegt, lag es im mainstream der deutschen Anthropologie, die zu dieser Zeit auf “Erbnormalbiologie” und “Rassenfragen des deutschen Volkes” fokussierte.

Geyer schrieb diese Entwicklung auch der durch den ersten Weltkrieg “erzwungene[n] Abkehr von den Kolonien”¹⁶⁴ zu. Dies hätte eine Art “Selbstbesinnung” ausgelöst. Hans Günthers Werk “Rassenkunde des deutschen Volkes”, das innerhalb von etwas mehr als 10 Jahren bereits in der 16. Auflage erschienen war¹⁶⁵, aber auch die Vielzahl anderer vergleichbarer Beiträge, sind historische Zeugnisse dieser fragwürdigen Entwicklung.

Eberhard Geyer, dessen gedankliches Resümee posthum im “Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie” publiziert wurde, charakterisierte die fachliche Entwicklung der deutschsprachigen Anthropologie aufgrund ihres “Forschungsobjektes” folgendermaßen: Es sei “1870–1918/der Mensch, 1918–1933/der europäische Mensch, ab 1933/der deutsche Mensch” im Brennpunkt gestanden. “Rasse und Volk, Bevölkerungspolitik, Rasse und Besiedlung, rassenkundliche Gutachten, Abstammungsnachweise, Vaterschaftsgutachten”¹⁶⁶ – also der Anwenderaspekt – hatten sich als Forschungsthemen etabliert. Geyer ging aufgrund seiner politischen Einstellung (er war seit 1933 illegales Mitglied der NSDAP, leitete die Betriebszelle am Institut und war auch Hauptstellenleiter des Rassenpolitischen Amtes des Gaues Nieder-Donau) an die Realisierung des Marienfelder-Projektes, die sicherlich nicht zufällig in die Wintermonate 1933/34 fiel, mit einer ganz anderen Intention herangegangen, als etwa Josef Weninger, für den diese Unternehmung primär zum Abbau des Theoriendefizites bei Vaterschaftsgutachten beitragen sollte.

Beide hatten Schlüsselrollen in dem Projekt besetzt – und beide konnten ihre ursprünglichen Ziele nicht bzw. nur im Ansatz erreichen. Obwohl Weninger der Vaterschaftsdiagnose anfänglich

skeptisch gegenüberstand, hatte er Anfang der 30er Jahre wohl realisiert, daß den Erkenntnissen einer bisher im Elfenbeintum angesiedelten Wissenschaft nun in einer wirtschaftlichen schwierigen Zeit ein Potential zuwuchs. Die Vaterschaftsdiagnostik prosperierte, der Großteil der Juristen war erleichtert und das Institut nahm erstmals im internationalen Vergleich besehen, eine Spitzenposition ein. Weninger konnte nicht ahnen, in welche Richtung sich die Anthropologie und auch die Vaterschaftsdiagnose entwickeln würde¹⁶⁷. Im Marienfelder Projekt sah er die Möglichkeit, die bei der Vaterschaftsdiagnose zum Vorschein gekommenen theoretischen Defizite abzubauen; er erkannte aber auch, wie alle anderen Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft, Profilierungschancen auf der Basis einer “Rassenkunde nach neuen Gesichtspunkten”¹⁶⁸.

Eberhard Geyer considered the Marienfeld measure a “matter of the heart”¹⁶⁹ as well as a contribution to the study of nationalities and the minority problem¹⁷⁰. Geyer rejected a research approach primarily aiming at “empirical assessment and theoretical treatment” without any “goals of immediate application”¹⁷¹; his objective, visibly more strongly influenced by Nazi ideology, was to identify the “racial differences between “Gast- und Wirtsvolk” (host and guest peoples) and, in the project under discussion, the framework of evolution and preservation of a German minority in southeastern Europe”¹⁷².

Robert Routils Rolle in diesem Projekt scheint ambivalent, möglicherweise opportunistisch, sie ist aber z.Z. noch ungenügend recherchiert. Er wurde im Intrigenspiel um die “Bearbeitungsrechte” des Marienfelder Materials “ausgeschaltet”¹⁷³, bezieht aber in seiner 1942 erschienenen Marienfelder Arbeit ganz klar eine NS-konforme rassistische Position¹⁷⁴.

Die Auswertung des Projektes zog sich unge-

¹⁶⁷ Teschler-Nicola, Collegium XX.

¹⁶⁸ Weninger, Rassenkunde und Familienforschung, in: *Nachrichten der Wr. Ges. f. Rassenpflege (Rassenhygiene)*, 1 (1938), 1–4, 3

¹⁶⁹ Eberhard Geyer, Deutsche Vorposten in Rumänien, in: “*Zeitgeschichte*“ *Österreichische Monatsblätter für deutsche Erneuerung* 6 (1934), 161–168, 168.

¹⁷⁰ Eberhard Geyer, Anthropologie und Nationalitätenforschung, in: *Nation und Staat* 7 (1934), 323–327, 323.

¹⁷¹ Ibid., 325.

¹⁷² Ibid., 327; see also E. Geyer, Probleme (see footnote 76), 319 and 321; id., Wozu treiben wir Familienanthropologie?, in: *Vorträge des Vereins zur Verbreitung naturwiss. Kenntnisse in Wien* 73 (1933), 59–65.

¹⁷³ Amon Brief.

¹⁷⁴ Routil, 1942.

¹⁶⁴ Geyer, Wissenschaft am Scheideweg, 3.

¹⁶⁵ Günther, Rassenkunde des deutschen Volkes (1942)

¹⁶⁶ Geyer, Wissenschaft am Scheideweg, 3.

wöhnlich in die Länge und schließlich wurde es – für Weninger in besonders dramatischer Form – von den politischen Entwicklungen überrollt: 1936 wurde auf der Basis eines Gutachtens über seine politische Zuverlässigkeit die weitere Finanzierung abgelehnt, 1938 wurde er zwangspensioniert, da er mit einer Jüdin verheiratet war. Nach seiner Wiederbestellung als Institutsvorstand im Jahr 1945 wurde das Marienfelder Material nicht weiterbearbeitet, auch die Gutachtertätigkeit war für Weninger kein Thema mehr. Marienfeld, das ursprünglich mit der Vaterschaftsbegutachtung verknüpft war, und die Auswertung der “zergliederten” morphologischen Merkmale verlor durch die genetischen Neuerkenntnisse an Bedeutung. Die ungeheuren Datenmengen, festgehalten in Meßblättern, Abdrücken und tausenden Photographien und Stammbäumen blieben als Symptom einer zur “Philosophie” hochstilisierten hypertrophen “Wiener Schule” in den 20er und 30er Jahren des letzten Jhdts. am Institut für Anthropologie erhalten¹⁷⁵. Die Verkopplung des Familienprojektes mit NS-ideologisch geprägten Fragestellungen wird erst auf den zweiten Blick sichtbar, zumal die Analyse von der Dorfgemeinschaft selbst ausging und die Mitwirkung auf freiwilliger

Basis erfolgte. Erhebungen der “Deutschen Rassen”, bzw. der “Deutschen” wurden auch von Mitarbeitern bzw. dem Direktor der Anthropologischen Abteilung, Viktor Lebzelter, in den 30er Jahren am Naturhistorischen Museum in Wien vorgenommen (u.a. an den Deutschen im südlichen Böhmerwald, im Burgenland oder an den Siebenbürger Sachsen). Einer solchen Fragestellung lag die Abgrenzung der “Deutschen” gegen andere, als “minderwertiger” eingestufte Bevölkerungen zugrunde.

Die Analyse der Banater Studie gibt den Blick frei auf Fragestellungen, Strukturierung und Durchführungsart eines zentralen Projektes der Österreichischen Anthropologie in der Zwischenkriegszeit. Das Projekt wurde von den am Institut tätigen Mitgliedern der Erbbiologischen Arbeitsgruppe, mit einer scheinbar von allen getragenen gezielten Fragestellung versehen, durchgeführt. Erst bei genauerem Hinsehen wird erkennbar, dass die Hauptdarsteller sehr unterschiedliche – politische, kommerzielle oder persönliche – Interessen mit der Realisierung dieses Projektes verfolgten und dass ihre divergierende ideologische Positionierung für den Projektablauf entscheidend war.

¹⁷⁵ Der Gesamtbestand liegt im Anthropologischen Institut der Universität Wien vor. Für die Einsichtnahme danke ich den Herrn Univ. Prof. Horst Seidler und Univ. Prof. Harald Wilfing.

SITUAȚIA ECONOMICĂ ȘI POLITICĂ A BANATULUI ÎN ANUL 1946, REFLECTATĂ ÎN PAGINILE COTIDIANULUI COMUNIST „LUPTĂTORUL BĂNĂȚEAN” DIN TIMIȘOARA

Eusebiu NARAI*

Cuvinte cheie: legi economice, economate, alegeri parlamentare, Banat, Timișoara
Keywords: economic laws, economics, parliamentary elections, Banat, Timișoara

The economic and political situation of Banat in 1946, reflected in the pages of the Communist daily «Fighter of Banat» in Timișoara (Abstract)

The year 1946 was economically marked by the continuation of the etatization measures, culminating in taking over the state control over the National Bank of Romania at the end of December. Politically, 1946 was dominated by the prolonged electoral campaign, shaken by violence and abuses, and by the parliamentary elections in November, forged by the Communist Party-controlled government coalition.

In 1946, the pages of the Communist daily «Fighter of Banat» in Timișoara (which appeared in the autumn of 1944) reflect, subjectively, the economic situation of Banat and the attitude of the Banat workers towards the main political events. After November 19, 1946, articles about drought, sabotage, grain collection, illiteracy, economics, economic laws, and so on.

On a political level, all articles „traditional proletarians” plot the traditional parties and praise the work of the Communist Party, its „satellites” and „comrades of the road”. After the elections of November 19, 1946, the political articles of the Communist daily focus on two key themes: women’s rights (including religious affairs – Christmas with ample connections with the situation in Moldova) and the establishment of popular tribunals (advanced proposal by the workers in Arad).

In conclusion, Communist propaganda made through the «Fighter of Banat» newspaper tried to be at least as effective as the one launched through other Communist Party publications and its political allies in other parts of the country.

Anul 1946 a fost marcat, în plan economic, de continuarea măsurilor de etatizare, care au culminat cu preluarea controlului statului asupra Băncii Naționale a României, la finele lunii decembrie. În plan politic, anul 1946 a fost dominat de campania electorală prelungită, presărată de violențe și abuzuri, dar și de alegerile parlamentare din noiembrie, falsificate de către coaliția guvernamentală controlată de Partidul Comunist¹.

* lect. univ. dr., Universitatea de Vest din Timișoara, bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@yahoo.com

¹ Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*, ed. a III-a revăzută și adăugită, București, (2010); Vladimir Tismăneanu, *Condamnați la fericire: experimentul comunist în România*, Sibiu-Brașov, (1991); Dumitru Șandru, *Comunizarea societății românești în anii 1944–1947*, București, (2007); Șerban Rădulescu-Zoner, Daniela Bușe, Beatrice Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, București, (2002); Gheorghe Onișoru, *Alianțe și confruntări între partidele politice din România (1944–1947)*, București, (1996); Keith Hitchins,

În anul 1946, paginile cotidianului comunist *Luptătorul bănățean* din Timișoara (apărut încă din toamna anului 1944) reflectă, evident în mod

România. 1866–1947, București, (1996); Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX (1918–1948)*, București, (1999); Tamás Lönghárt, *Uniunea Populară Maghiară în perioada instaurării regimului comunist în România (1944–1948)*, Cluj-Napoca, (2008); Robert Fürtös (coord.), *Alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946: de la memoria colectivă la cercetarea istorică. Comunicări prezentate la Simpozionul de la Memorialul Sighet (17–18 noiembrie 2006)*, București, (2007); Tiberiu Troncotă, *România comunistă: propagandă și cenzură*, București, (2006); Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile (ed.), *Raport final*, București, (2007); Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate*, Iași, (2005); Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, ed. a 3-a, București, (2002); Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, București, (2002); Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, București, (1994); Stephen Fischer-Galați, *România în secolul al XX-lea*, Iași, (1998).

subiectiv, situația economică a Banatului și atitudinea muncitorimii bănățene față de principalele evenimente politice. Amintim, în acest sens, articolul intitulat «Aritudinea muncitorimii timișorene față de procesul lotului Antonescu» (18 mai 1946): „MUNCITORIMEA DIN TIMIȘOARA CERE ÎN UNANIMITATE: MOARTE CRIMINALILOR DE RĂZBOI! Valuri de ură și indignare împotriva criminalilor de război, în frunte cu Ion Antonescu, a muncitorimii din Timișoara, continuă să se manifeste prin adunări, mitinguri uriașe de înfierare a crimelor lor și prin telegrame prin care cer, pentru toți călăii neamului în frunte cu Ion Antonescu, pedeapsa supremă și capitală, moartea.

Acești călăi ai neamului, care, prin trădarea lor josnică și criminală, au dus țara la marginea prăpastiei, acei care au jertfit o generație întreagă pentru interese străine, merită cu prisosință această pedeapsă. Ieri au continuat, în Timișoara, într-o mulțime de întreprinderi, *adunări și mitinguri*, unde muncitorii au înfierat toate actele criminale ale trădătorilor antonescieni. Au mai fost expediate *telegrame* către Tribunalul Poporului și Ministerul de Justiție, cerând pedeapsa capitală, toți, pentru criminalii de război de către muncitorii din următoarele fabrici: Depoul de Locomotive Timișoara, Serviciul 5 L. Reg. Întrețineri și Construcții CFR Timișoara, Fabrica Progresul, Prima Fabrică Română de Mătase, Fabrica de Bere, Fabrica de Săpun «Unite», Fabrica de ciorapi «Rocca»².

Mareșalul Antonescu, cel care girase intrarea României în război alături de Axă, la 22 iunie 1941, împotriva Uniunii Sovietice, inițial pentru eliberarea Basarabiei, nordului Bucovinei și Ținutului Herța, anexate la U.R.S.S. în urma notelor ultimative din 26–27 iunie 1940 (catalogat drept „război sfânt”), a hotărât participarea trupelor române și dincolo de Nistru, decizie controversată, care a determinat reacții adverse din partea multor lideri politici și ofițeri superiori. După demiterea și arestarea sa, la 23 august 1944, Ion Antonescu (până atunci, „Conducătorul” statului român) a ajuns, prin „grija” lui Emil Bodnăraș, personaj-cheie al Partidului Comunist din România, în Uniunea Sovietică, însă autoritățile comuniste de la Moscova au preferat să-l predea forurilor competente românești, în condițiile impunerii primului cabinet pro-comunist la București (6 martie 1945), condus de Petru Groza, care s-au grăbit să înființeze un Tribunal al Poporului, pentru a-l judeca, alături de câțiva apropiați ai săi, în calitate de „dușman al poporului”. Sentința fusese dinainte

stabilită, însă adeziunea populației la aceasta trebuia confirmată printr-o multitudine de adunări, mitinguri, telegrame, etc., foarte bine regizate, al căror „actor” principal era muncitorimea bănățeană, prinsă în „chingile” a două alianțe dominate, în mod net, de comuniști (Frontul Unic Muncitoresc și Frontul Național Democrat) și obligată să participe, la acest veritabil „scenariu” de sindicatele controlate complet de către P.C.R.

Ne reține atenția și un articol semnat de către T. Jianu, intitulat «Reorganizarea regimului muncii», în care se aduc elogii unor măsuri legislative adoptate de guvernul „de largă concentrare democratică”, aflat sub conducerea dr.-ului Petru Groza (legea pentru organizarea jurisdicției muncii, legea pentru reorganizarea Camerelor de Muncă, legea oficiilor de plasare, legea personalului casnic, legea muncii în porturi, legea pregătirii profesionale – „care îmbrățișează întregul câmp al calificării și învățământului muncitoresc”, etc.). În încheierea articolului amintit se subliniază faptul că, „în ceea ce privește *problema meseriașilor*, ministrul Muncii a arătat că se va crea, pe lângă minister, o direcție care se va ocupa exclusiv cu problemele de credite, repartizarea materiilor prime, pregătirea profesională, etc.”. Deloc întâmplător, se concluzionează că „aceste legi șterg, definitiv și pentru totdeauna, orice urmă rămasă de la dușmanii muncitorimii, partidele *istorice*. Recunoaștința acelor pentru care au fost create aceste legi, elaborate de guvernul poporului, va fi dovedită – la alegerile generale – prin lovitura decisivă dată dușmanilor clasei muncitoare și a poporului român”³.

Așadar, partidele tradiționale (Partidul Național Țărănesc și Partidul Național Liberal), profund democratice, erau etichetate, în organul de presă al Regionalei P.C.R. Banat, drept inamice ale muncitorimii, „reprezentată”, evident, de Partidul Comunist, și chiar ale națiunii române, deoarece se împotriveau comunizării țării și luptau, prin toate mijloacele posibile, contra P.C.R. și a influenței sovietice, la toate nivelurile societății românești.

Merită menționate și *articolele*: «Disciplina în muncă»⁴ (T. Jianu, 23 mai 1946, în care se pledează pentru îmbunătățirea situației materiale a salariaților și pentru intensificarea luptei pentru mărirea producției); «Plugarii au câștigat bătălia pâinii»⁵ (M. Bogdan, 24 mai 1946, în care se sub-

² *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 503, sâmbătă, 18 mai 1946, p. 3.

³ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 505, luni, 20 mai 1946, p. 3.

⁴ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 507, joi, 23 mai 1946, p. 3.

⁵ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 508, vineri, 24 mai 1946, pp. 1, 3.

liniază faptul că „muncile agricole din primăvara aceasta – adică însămânțările, în primul rând – mai au o importantă însemnătate politică”); «Muncitorii de la fabrica «Novalux» luptă pentru menținerea lucrului și pentru revendicările drepturilor lor»⁶ (nesemnat, 24 mai 1946, în care se face apel la exercitarea unor presiuni asupra patronului fabricii, care nu ar respecta drepturile muncitorilor acordate de Confederația Generală a Muncii); «Frontul Unic Muncitoresc, mobilizatorul de frunte al maselor muncitoare. Efortul și realizările muncitorilor de la țesătoria «Atlanta»»⁷ (nesemnat, 25 mai 1946, în care se elogiază Uniunea Sovietică, marele „prieten” al României, care ar fi trimis bumbac pentru cele 42 de războaie de țesut, iar bumbacul prelucrat trebuia distribuit economatelor și Armatei Roșii, în proporții aproape egale, o parte ajungând și în comerț, sub formă de cotă liberă, „ritmul febril al muncii”, premiile și indemnizațiile acordate salariaților cu rezultate deosebite, beneficiile lucrului în acord, precum și Frontul Unic Muncitoresc, cel care „regiza”, de fapt, toate mișcările pentru satisfacerea revendicărilor muncitorilor de la țesătoria timișoreană amintită); «Pe marginea constituirii U.S.I.C.-ului (Uniunea Sindicatelor din Industrie și Comerț – *n.n.*) din Timișoara»⁸ (S. Mălaiu, 25 mai 1946, în care se arată faptul că „U.S.I.C.-ul își propune ... să devină o organizație de luptă profesională în înțelesul democratic al cuvântului”); «Cămine de zi la sate»⁹ (Aurora Machedon, 25 mai 1946; aceste cămine de zi, înființate de Frontul Plugarilor, nu ar avea un rol filantropic, femeile din cadrul acestei organizații văzându-se „obligate de a ridica femeile din robia concepțiilor înapoiate... conștiința noastră de femei înțelege să ajute la împrăștierea întunericului... lumea merge înainte și nu sunt forțe care să stăvilească puterea progresului”); «Din munca și lupta muncitorilor de la «Kandia». Cu toate obstacolele puse de direcțiune, muncitorii își cuceresc, treptat, drepturile lor la o viață mai bună»¹⁰ (T. Jianu, 26 mai 1946, în care se reliefează faptul că „lipsa unei bune aprovizionări a muncitorilor prin economat cauzează mari greutăți pentru aceștia... funcționarii din fabrică continuă a servi

interesele patronilor, neînțelegând necesitatea unei colaborări cu muncitorii... prețurile de la cantina fabricii sunt prea ridicate”, meritele pentru existența, în cadrul fabricii, a unei cantine, unei săli culturale și unei biblioteci „progresiste” revenind, în exclusivitate, Frontului Unic Muncitoresc); etc.

După data de 19 noiembrie 1946 predomină articolele despre secetă, sabotaje, colectarea cerealelor, analfabetism, economate, legi economice ș.a.m.d.

În plan politic, toate articolele înflorează, „cu mânie proletară”, partidele tradiționale și elogiază activitatea depusă de Partidul Comunist, „sateliții” săi și „tovarășii de drum”. Amintim doar titlurile unor articole mai importante: «Conferință a Regionalei PCR Banat»¹¹ (18 mai 1946); «Conferință a FDFR (Federația Democrată a Femeilor din România – *n.n.*), filiala Timișoara»¹² (18 mai 1946); «Anunț – Resortul de Tineret de pe lângă Comisia Locală (Sindicală)»¹³ (18 mai 1946); «Poporul nu iartă (Atitudinea Regionalei P.C.R. Banat față de procesul lotului Antonescu)»¹⁴ (Ion Pirău, 20 mai 1946); «Manifestul Frontului Democrat Universitar Timișoara»¹⁵ (20 mai 1946); «Tineretul Progresist din Radna contribuie la întreținerea mormintelor de români și sovietici, căzuți pentru apărarea libertății»¹⁶ (corespondent: Alexandru Ispas, 20 mai 1946); «Viața de partid. Femeile comuniste se înrolează, cu tot elanul, în lupta pentru refacerea țării: aspecte de la o adunare a femeilor (Timișoara)»¹⁷ (20 mai 1946); «Pentru triumful democrației (Alegerile parlamentare)»¹⁸ (23 mai 1946); «Lupta femeii. Rolul femeii în viața socială: pe marginea conferinței d-nei Vianu»¹⁹ (Margareta Bozgan, 23 mai 1946); «P.C.R., Comitetul Județean Timiș-Torontal – concert»²⁰ (23 mai 1946); «Cursuri

⁶ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 508, vineri, 24 mai 1946, p. 3.

⁷ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 509, sâmbătă, 25 mai 1946, p. 3.

⁸ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 509, sâmbătă, 25 mai 1946, p. 5.

⁹ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 509, sâmbătă, 25 mai 1946, p. 5.

¹⁰ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 510, duminică, 26 mai 1946, p. 3.

¹¹ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 503, sâmbătă, 18 mai 1946, p. 1.

¹² *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 503, sâmbătă, 18 mai 1946, p. 2.

¹³ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 503, sâmbătă, 18 mai 1946, p. 2.

¹⁴ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 505, luni, 20 mai 1946, pp. 1, 6.

¹⁵ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 505, luni, 20 mai 1946, p. 2.

¹⁶ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 505, luni, 20 mai 1946, p. 2.

¹⁷ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 505, luni, 20 mai 1946, p. 5.

¹⁸ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 507, joi, 23 mai 1946, pp. 1, 6.

¹⁹ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 507, joi, 23 mai 1946, p. 2.

²⁰ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 507, joi, 23 mai 1946, p. 3.

sanitare la U.F.A.R. (Uniunea Femeilor Antifasciste din România – *n.n.*)»²¹ (23 mai 1946); «Un vast plan bazat pe realități (despre Platforma-Program a B.P.D.-ului)»²² (24 mai 1946, în care se precizează că „Platforma-Program prezentată de Blocul Partidelor Democratice întregului popor român cuprinde un vast plan de refacere a țării, pentru consolidarea și desăvârșirea regimului democratic instaurat la 6 martie 1945... Platforma este un program cu adevărat democratic, constituie sinteza unei munci asidue, este produsul unei analize juste și obiective a necesităților poporului român... în acest program nu se fac promisiuni deșarte, ci s-a pus în calculație voința și capacitatea de muncă a poporului; de aceea, acest plan – sădit în actualitate – este caracterizat de un desăvârșit realism.

Programul-platformă prevede asigurarea regimului democratic și a suveranității depline a Statului român în cadrul monarhiei constituționale. Pentru a asigura regimul democratic, trebuie să fie garantată egalitatea perfectă în drepturi a tuturor cetățenilor, indiferent de naționalitatea lor. Guvernul Groza a fost acela care, prin alcătuirea legii naționalităților, prin abolirea legilor rasiale discriminatorii, a dărâmat zidul de ură ridicat, în curs de un sfert de veac, de reacțiunea manisto-brătienistă între cetățeni, creând, astfel, temelia noului Stat Român democratic. Într-un astfel de stat, guvernul poate exercita, atât în interior, cât și în afară, toate drepturile sale, asigurând libertatea poporului și independența țării.

Guvernul Groza, prin atitudinea sa democratică, datorită executării loiale a angajamentelor luate față de Marile Puteri, a contribuit la întărirea – pe plan internațional – a poziției României și la asigurarea integrității teritoriale a Statului. Guvernul Groza, prin activitatea sa din trecut, a câștigat simpatia și încrederea Marilor Puteri, în frunte cu Uniunea Sovietică, ceea ce constituie chezașia cea mai sigură a suveranității depline a Statului Român...

... Blocul democratic (B.P.D. – *n.n.*), prin mobilizarea tuturor forțelor vii și creatoare ale poporului, prin lupta comună și unită pentru întărirea și desăvârșirea regimului democratic, pentru clădirea unei Românie înfloritoare și independente, pentru ridicarea bunei stări materiale, cheamă întreg poporul român la marea bătălie electorală ce se va termina prin victoria zdrobitoare ce o vor repurta masele asupra dușmanilor lor de totdeauna: Maniu

și Brătianu, reprezentanții reacțiunii din țara noastră, care, prin propriile lor mărturii făcute în fața Tribunalului Poporului, s-au demască ca (fiind – *n.n.*) colaboratorii cei mai intimi și sprijinitorii din umbră ai dictaturii legionaro-antonesciene»); «Agenții electorali maniști nu pot răspunde la întrebările poporului. Adunarea P.N.Ț. din Jimbolia a luat caracterul unui bâlci și s-a terminat cu alungarea oratorilor»²³ (E.B., 24 mai 1946); «Ura muncitorimii împotriva călăului Maniu»²⁴ (E. Manu, 24 mai 1946); «Concert organizat de P.C.R.-Comitetul Județean Timiș-Torontal (25 mai 1946)»²⁵ (25 mai 1946); «Adunările P.C.R. din Jimbolia și Lipova»²⁶ (E.F. – corespondent, 25 mai 1946); «Din ocupațiile maniștilor»²⁷ (S.L. – corespondent Sănnicolaul Mare, 25 mai 1946); «Femeile din Lugoj s-au înrolat în luptă pentru pace și democrație»²⁸ (30 mai 1946); «Lupta «istoricilor» împotriva democrației»²⁹ (Horia Mitru – corespondent, 31 mai 1946); «În preajma punctului culminant al campaniei electorale, tov. Gh. Gheorghiu-Dej recomandă: «Vigilență și hotărâre în luptă!»»³⁰ (30 septembrie 1946); ««Să tragem învățăminte din trecut!» O chemare de o importanță extraordinară a d-lui prim-ministru dr. Petru Groza»³¹ (12 octombrie 1946) și multe altele.

După alegerile din 19 noiembrie 1946, articolele politice ale cotidianului comunist se focalizează pe două teme esențiale: drepturile femeilor (inclusiv reportaje pe teme religioase – Crăciunul, cu ample conexiuni cu situația din Moldova) și înființarea tribunalelor populare (propunere avansată de muncitorii din Arad).

În concluzie, propaganda comunistă făcută prin intermediul ziarului *Luptătorul bănățean* încerca să fie cel puțin la fel de eficientă precum cea lansată prin mijlocirea altor publicații ale Partidului Comunist și ale aliaților săi politici, în alte zone ale țării.

²³ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 508, vineri, 24 mai 1946, p. 3.

²⁴ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 508, vineri, 24 mai 1946, p. 3.

²⁵ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 509, sâmbătă, 25 mai 1946, p. 2.

²⁶ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 509, sâmbătă, 25 mai 1946, p. 3.

²⁷ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 509, sâmbătă, 25 mai 1946, p. 5.

²⁸ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 513, joi, 30 mai 1946, p. 3.

²⁹ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 514, vineri, 31 mai 1946, p. 3.

³⁰ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 616, luni, 30 septembrie 1946, pp. 1, 5.

³¹ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 626, sâmbătă, 12 octombrie 1946, p. 3.

²¹ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 507, joi, 23 mai 1946, p. 4.

²² *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 508, vineri, 24 mai 1946, p. 1, 4.

ISTORIA ARTEI ȘI CULTURII

ARHIVA VIRGIL BIROU (1903–1968) – SURSĂ DOCUMENTARĂ PENTRU ISTORIA CULTURII DIN BANAT ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XX-LEA

Marius Cornea*, Liana Flutur**

Cuvinte-cheie: Timișoara, perioada interbelică, scriitorul Virgil Birou, artiști, fotografii, manuscrise literare
Keywords: Timișoara, interwar, writer Virgil Birou, artists, photographs, literary manuscripts

The Archive of the writer Virgil Birou (1903–1968) as documentary source of the cultural history of the region Banat in the first half of the 20th century
(Abstract)

The current study deals with the archive of the writer Virgil Birou (1903–1968), who belonged to the group “the Caraș clover” together with the sculptor Romul Ladea (1901–1970) and the historian Ion Stoia-Udrea (1901–1977). After he completed the engineering studies in Timișoara, his interests were linked to literature, journalism and photography. A close friend of the writers and artists who frequented the *Spieluhr* restaurant in Timișoara, Virgil Birou succeeded to put together an important collection of paintings, graphic works and sculptures by the teachers and students of the Fine Arts School transferred from Cluj to Timișoara in 1933: Alexandru Popp, Romul Ladea, Catul Bogdan, Aurel Ciupe, Ion Vlasiu, Eugen Gâscă, Ștefan Gomboșiu and Tasso Marchini. After the death of the writer the art collection and the archive came under the ownership of the two children: Veturia Ioana (Turi) (1937–1997), an associated professor of ethnography and folklore at the Western University in Timișoara, and Ioan Horațiu (Ionuț) (1938–2012), engineer. The wife of the late Ioan Birou has donated the archive in 2018 to the National Museum of Banat with 2776 photos, post cards and manuscripts, newspapers, and literary magazines, which offer a glimpse into the world of the writer Virgil Birou and his perspective about the reality of the region Banat during the first half of the 20th century.

Donată Muzeului Național al Banatului de Maria Birou, văduva inginerului Ioan Birou, în anul 2018, arhiva *Virgil Birou* constituie o sursă documentară de importanță majoră pentru istoria culturii din Banat în prima jumătate a secolului al XX-lea. Cele 2776 de fotografii, cărți poștale și manuscrise literare, reviste și ziare ne dezvăluie realitatea Banatului din perspectiva scriitorului, colecționarului de artă și fotografului Virgil Birou (1903–1968) (vezi *Anexa*).

Din cercul celor apropiați de Școala de Arte Frumoase transferată de la Cluj la Timișoara în 1933 a făcut parte scriitorul Virgil Birou, care a studiat ingineria la Politehnica din Timișoara, dar a desfășurat o prodigioasă activitate în domeniul literaturii, reportajului și fotografiei. Președinte al Asociației Scriitorilor Români din Banat în perioada interbelică, Virgil Birou a rămas în conștiința publică ca membru al grupului „trifoiul cărășan”, alături de istoricul Ion Stoia-Udrea și

sculptorul Romul Ladea¹. Fondul *Virgil Birou* a fost inventariat în patrimoniul Muzeului Național al Banatului, Compartimentul de Arte Vizuale, *Colecția Arte Vizuale – Diverse*, în perioada august-octombrie 2018 de autorii acestui articol, întregul fond arhivistic fiind prelucrat de Ionuț Birou, fiul scriitorului.

Virgil Birou s-a născut în 11 mai 1903 în comuna Ticvaniu Mare (astăzi, în jud. Caraș-Severin), în familia învățătorului Iuliu Birou și a Mariei Birou. După studiile primare în comuna natală (1910–1914), apoi la Ujszentes (Dumbrăvița, jud. Timiș) pentru învățarea limbii maghiare între 1912–1913, Virgil Birou este înscris la liceele din Lugoj (1914–1916) și Oravița

* Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, 300 002; corneamarius@hotmail.com

** Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, 300 002; lianaflutur@gmail.com

¹ Cornea 2016, 123.

(1916–1920), în anul 1924 devenind student la Facultatea de Mine a Politehnicii din Timișoara. Între 1928–1929 tânărul Virgil a desfășurat un stagiu de practică la mina din Anina pentru documentarea necesară în vederea redactării lucrării de diplomă, în anul 1930 obținând diploma de inginer la Politehnica din Timișoara. În anul 1934 s-a căsătorit cu Maria (Măriuca) Opreanu, cu care a avut trei copii – Virginia, Veturia (Turi) și Ioan Horațiu (Ionuț). Între anii 1932–1938 a îndeplinit funcția de inginer la Serviciul Tehnic al Primăriei Municipiului Timișoara, ulterior activând ca inginer la Uzina Electrică din Timișoara până la pensionarea sa în anul 1965.

Alături de fotografiile care ilustrează preocupările sale pentru realitățile satelor și orașelor, oamenii și obiceiurile din Banat în prima jumătate a secolului al XX-lea, activitatea literară și publicistică a lui Virgil Birou este documentată prin manuscritele, extrasele de articole și studii din revistele *Vestul*, *Luceafărul*, *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, *Societatea de mâine*, *Revista Fundațiilor Regale*, *Banatul literar*, *Tribuna*, *Gazeta literară*, *Iașul literar*, *Scrișul bănățean* și *Orizont*, aflate în arhiva donată Muzeului Național al Banatului.

Anul 1932 marchează debutul publicistic la revista *Vrerea* din Timișoara, condusă de Ion Stoia-Udrea, în anul 1936 devenind membru al Asociației Scriitorilor Români din Banat, în același an fotografiile sale fiind reproduse în *Ghidul Banatului* elaborat de Emil Grădinaru și Ion Stoia-Udrea. În anul 1940 Virgil Birou a publicat volumul de reportaje *Oameni și locuri din Căraș* (ediția I, Editura Astei Bănățene Timișoara), ediția a II-a fiind tipărită în anul 1943 la Editura Asociației Scriitorilor Români din Banat și a participat cu fotografii la a VI-a ediție a Expoziției Concurs de fotografii – Propagandă Turistică de la București, expoziție organizată în Sala Wilson.

În perioada 1–15 decembrie 1941 a organizat prima *Expoziție a cărții, artelor plastice și graficei românești din Banat* în Sala mare a clădirii Liceului Comercial, astăzi sediul Primăriei Municipiului Timișoara, fiind expuse icoane din secolul al XVIII-lea și picturi din veacul al XIX-lea aparținând lui Constantin Daniel, Nicolae Popescu și Ion Zaicu din patrimoniul Muzeului Bănățean, alături de lucrări ale profesorilor de la Școala de Arte Frumoase, o instituție cu un comitet consultativ alcătuit din intelectualii bănățeni ce au susținut înființarea acesteia în orașul de pe Bega: oamenii politici Sever Bocu și Coriolan Băran, avocatul Pompiliu Ciobanu, Ioachim Miloia, directorul Muzeului Bănățean, Sabin Evuțian, arhitecții

Victor Vlad și Corneliu Liuba. Din corpul profesoral al Școlii făceau parte pictorul Alexandru Popp, care deținea funcția de director, Romul Ladea la catedra de sculptură, Catul Bogdan la desen și pictură, Julius Podlipny la desen, Anastase Demian la arte decorative, Ioachim Miloia la istoria artelor, arhitectul Victor Vlad la geometrie și perspectivă, arhitectul Corneliu Liuba și ulterior Adrian Suciul la noțiuni de arhitectură, dr. Leonte Muntean la anatomie și Atanase Popovici la pedagogie, Ștefan Gomboșiu fiind secretarul Școlii. Romul Ladea este director al Școlii în perioada 1936–1942, iar Ștefan Gomboșiu devine director adjunct. Școala de Arte Frumoase a fost instalată în câteva săli ale clădirii Auto-Clubului Banat-Crișana, aproape de malurile Begăi, în Parcul Justiției de azi, clădire care din anul 1950 a devenit sediul Uniunii Artiștilor Plastici – filiala Timișoara. Prieten al scriitorilor și artiștilor din Banat, Virgil Birou a alcătuit o importantă colecție de pictură, grafică și sculptură aparținând profesorilor și studenților de la Școala de Arte Frumoase – Alexandru Popp, Romul Ladea, Catul Bogdan, Aurel Ciupe, Ion Vlasiu, Eugen Gâscă și Tasso Marchini, colecționarul însuși fiind înscris la clasa de desen a profesorului Julius Podlipny în anii '30 și numărându-se printre cei care frecventau restaurantul *Spieluhr* din actuala stradă Emanuil Ungureanu și întâlnirile boemei evocate în volumul *Romul Ladea și lumea lui cuprinzătoare*². Informații despre colecția Virgil Birou sunt publicate în volumul coordonat de Dorian Grozdan și în lucrarea din anul 2006 a Ilenei Pintilie dedicată pedagogiei artistice la Timișoara în secolul al XX-lea³.

Virgil Birou a deținut funcția de președinte al Asociației Scriitorilor Români din Banat între anii 1941–1944, publicând volumul *Năzuințe și realizări. Etape din viața culturală bănățeană* în anul 1941. În calitate de președinte al Comisiei de Muncă din Timișoara în perioada 1941–1943, Virgil Birou a organizat prima *Expoziție a produselor meșteșugărești din Banat* în anul 1943 și a colaborat la organizarea „Săptămânii bănățene” la București. În anul 1944 a apărut *Poezia nouă bănățeană*, o antologie alcătuită, îngrijită și prefațată de Virgil Birou, cu poeziile lui Petru Sfetcă, Petru Vintilă, Alexandru Jebeleanu și Pavel Bellu, în același an publicând volumul *Crucile de piatră de pe Valea Cărașului* ilustrat cu fotografiile sale. Virgil Birou a devenit membru al Societății Scriitorilor Români din București în anul 1945, activitatea

² Grozdan 1979, 324–341, în listele lucrărilor de desene, busturi și monumente ridicate, sculptură.

³ Pintilie 2006, 180.

sa în deceniul al cincilea fiind marcată de apariția nuvelei *Oglinda lui Moș Ion Stăvan*, cu desene de Catul Bogdan, în anul 1946 și romanul *Lume fără cer* la Editura Fundației Regele Mihai I în anul 1947, în care a prelucrat o temă folosită în nuvela *Gheorghe Rață face revoluție* apărută în *Revista Fundațiilor Regale* (nr. 1, ianuarie 1942), descriind secvențe din viața localității miniere Anina în preajma Primului război mondial. După a doua conflagrație mondială, interesul scriitorului pentru realitățile Banatului se va reflecta în publicarea culegerii de reportaje *Drumuri și popasuri bănățene* în anul 1962.

După dispariția omului de cultură Virgil Birou în 22 aprilie 1968 la Timișoara, lucrările de artă și arhiva au intrat în proprietatea fiicei acestuia, Veturia Ioana (Turi) (1937–1997), asistentă la Catedra de etnografie și folclor a Universității de Vest Timișoara, căsătorită cu inginerul Dumitru Manolescu, iar după decesul acesteia au fost preluate de inginerul Ioan Horațiu (Ionuț) (1938–2012), fiul scriitorului, care a întocmit un indice al tuturor fotografiilor cuprinse în albumele cu nr. 1–34.

De importanță majoră pentru ilustrarea evoluției artelor plastice în Banat este albumul nr. 1 cu peste 80 de instantanee realizate de inginerul pasionat de fotografie, secvențe din viața artistică din Timișoara interbelică cu sculptorii Romul Ladea, Ștefan Gomboșiu și Ion Vlasiu, alături de pictorii Alexandru Popp, Catul Bogdan, Eugen Gâscă și Tasso Marchini. Printre prietenii cei mai fideli ai scriitorului Virgil Birou se numărau Romul Ladea și Ion Stoia-Udrea, prietenia acestora fiind ilustrată prin scrisorile publicate de Aquilina Birăescu și Diana Zărie în anul 2003 cu ocazia centenarului nașterii scriitorului Virgil Birou⁴. Relațiile scriitorului cu lumea artistică și boema de la restaurantul *Spieluhr* sunt reflectate și în cele două albume cu peste 130 de desene, achiziționate de Muzeul Național al Banatului în cursul anului 2018.

Acte și manuscrise aparținând lui Iuliu Birou, tatăl lui Virgil Birou, documentează viața unui învățător și dirijor de cor din Ticvaniu Mare, de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Piese de valoare excepțională sunt cele trei afișe originale în limbile română, maghiară, germană și sârbă pentru turneul lui Mihai Pascaly în Banat din anul 1868, pentru spectacolele de la Timișoara din 28 iulie: *Strengariulu din Parisu*, 30 iulie: *Sermanulu musicantu* și 31 iulie: *Mihaiulu Viteazulu dela Călugăreni*, tipărite de Ernest Steger la Timișoara (fond *Virgil Birou*, nr. 45).

Filiala Timișoara a Academiei Române are în curs de pregătire editarea operei critice a lui Virgil Birou în mai multe volume, sub coordonarea doamnei GrațIELa Benga, arhiva păstrată în patrimoniul Muzeului Național al Banatului constituind o sursă primară pentru documentarea activității scriitorului și publicistului Virgil Birou.

BIBLIOGRAFIE

- Birăescu-Zărie 2003
Aquilina Birăescu, Diana Zărie, *Restituiri. Centenarul nașterii scriitorului Virgil Birou (1903–2003). Scrisori către Virgil Birou*, Ed. Marineasa, Timișoara (2003)
- Cornea 2016
Marius Cornea, Between the Visible and the Invisible: Art Collecting in the interwar City of Timișoara, Romania. *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts*, LIII (2016), 111–127
- Grozdan 1979
Dorian Grozdan, *Romul Ladea și lumea lui cuprinzătoare*, Ed. Facla, Timișoara (1979)
- Pintilie 2006
Ileana Pintilie, *Timișoara între tradiție și modernitate. Pedagogia artistică în secolul al XX-lea*, Ed. Brumar, Timișoara (2006)

⁴ Birăescu-Zărie 2003.

ANEXĂ

Fondul *Virgil Birou* în patrimoniul Muzeului Național al Banatului, Compartimentul de Arte Vizuale, *Colecția Arte Vizuale – Diverse*.

1.	Indexul fotografiilor pentru albumele nr. 1–34, întocmit de Ionuț Birou (fiul scriitorului Virgil Birou) – caiet studențesc
2.	Album nr. 1 cu fotografii realizate de Virgil Birou, format mare (titlu: <i>Artiști din perioada interbelică</i> ; conținut: 84 fotografii)
3.	Album nr. 2 cu fotografii realizate de V. Birou, format mare (titlu: <i>Lumea satului</i> ; conținut: 39 fotografii)
4.	Album nr. 3 cu fotografii realizate de V. Birou, format mare (titlu: <i>Ticvaniul Mare</i> ; conținut: 43 fotografii)
5.	Album nr. 4 cu fotografii realizate de V. Birou, format mare (titlu: <i>Ocna de Fier – Carașova – Reșița</i> ; conținut: 41 fotografii)
6.	Album nr. 5 cu fotografii realizate de V. Birou, format mare (titlu: <i>Oravița</i> ; conținut: 39 fotografii)
7.	Album nr. 6 cu fotografii realizate de V. Birou, format mare (titlu: <i>Biniș – Greoni – Știnăpări-Cărbunari</i> ; conținut: 40 fotografii)
8.	Album nr. 7 cu fotografii realizate de V. Birou, format mare (titlu: <i>Văliug – Gârâna – Semenici</i> ; conținut: 41 fotografii)
9.	Album nr. 8 cu fotografii realizate de V. Birou, format mare (titlu: <i>Cacova – Grădinari</i> ; conținut: 40 fotografii)
10.	Album nr. 9 cu fotografii realizate de V. Birou, format mare (titlu: <i>Anina – Steierdorf</i> ; conținut: 44 fotografii)
11.	Album nr. 10 cu fotografii realizate de V. Birou, format mare (titlu: <i>Primăvara – Ciclova – Valea Mureșului – Lugoș</i> ; conținut: 42 fotografii)
12.	Album nr. 11 cu fotografii realizate de V. Birou, format mare (titlu: <i>Poiana Mărului – Pe malul Dunării – Ada Kaleh</i> ; conținut: 54 fotografii)
13.	Album nr. 12 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Valea Carașului – Cacova – Maria Birou – Timișoara</i> ; conținut: 87 fotografii)
14.	Album nr. 13 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Valea Bărcășului</i> ; conținut: 31 fotografii)
15.	Album nr. 14 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Peșteri</i> ; conținut: 99 fotografii)
16.	Album nr. 15 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Peisaje și peșteri</i> ; conținut: 34 fotografii)
17.	Album nr. 16 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Expoziție retrospectivă a cărții, artelor plastice și a graficii românești din Banat, 1–15 decembrie 1941 Timișoara</i> ; conținut: 54 fotografii)
18.	Album nr. 17 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Biserici</i> ; conținut: 53 fotografii)
19.	Album nr. 18 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>1943. Prima expoziție a produselor meșteșugărești din Banat organizată de Camera de Muncă din Timișoara sub președenția ing. Virgil Birou</i> ; conținut: 25 fotografii)
20.	Album nr. 19 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Diverse: Reșița – București</i> ; conținut: 42 fotografii)
21.	Album nr. 20 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Ticvani – Cacova</i> ; conținut: 57 fotografii)
22.	Album nr. 21 cu fotografii realizate de V. Birou, format mic (titlu: <i>Peisaje</i> ; conținut: 40 fotografii)
23.	Album nr. 22 cu fotografii realizate de V. Birou, format mic (titlu: <i>Țintea 1928</i> ; conținut: 23 fotografii)
24.	Album nr. 23 cu fotografii realizate de V. Birou, format mic (titlu: <i>Baba Lena care știa 99 de descântece – Timișoara</i> ; conținut: 42 fotografii)
25.	Album nr. 24 cu fotografii realizate de V. Birou, format mic (titlu: <i>Fotografii de familie</i> ; conținut: 42 fotografii)
26.	Album nr. 25 cu fotografii realizate de V. Birou, format mic (titlu: <i>Fotografii de familie</i> ; conținut: 31 fotografii)
27.	Album nr. 26 cu fotografii realizate de V. Birou, format mic (titlu: <i>Familiale</i> ; conținut: 29 fotografii)

28.	Album nr. 27 cu fotografii realizate de V. Birou, format mic (titlu: <i>Fotografii de familie</i> ; conținut: 31 fotografii)
29.	Album nr. 28 cu fotografii realizate de V. Birou, format mic (titlu: <i>Ticvaniiu 1932 – Timișoara</i> ; conținut: 37 fotografii)
30.	Album nr. 29 cu fotografii realizate de V. Birou, format mic (titlu: <i>Familiare</i> ; conținut: 30 fotografii)
31.	Album nr. 30 cu fotografii realizate de V. Birou, format mic (titlu: <i>Familiare</i> ; conținut: 50 fotografii)
32.	Album nr. 31 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Fotografii de familie</i> ; conținut: 75 fotografii)
33.	Album nr. 32 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Fotografii de familie</i> ; conținut: 139 fotografii)
34.	Album nr. 33 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Familia</i> ; conținut: 69 fotografii)
35.	Album nr. 34 cu fotografii realizate de V. Birou, format mediu (titlu: <i>Maria Birou, soția lui Virgil Birou</i> ; conținut: 32 fotografii)
36.	Negative pe sticlă (36 buc.), clișee pe sticlă (372 buc.), fotografii (7 buc.), 6 plăci de sticlă și o telegramă în cutiute numerotate 1–29
37.	Manuscrisele lui Virgil Birou: dosar 1: <i>Manuscrise înainte de 1944</i> ; dosar 2: <i>Peștera Soroviște și bastonul de comandant, Monografia Uzinei Electrice din Timișoara</i> , tipăritură, 1935 + 3 fotografii; Mapă cu 8 hărți, tipărituri; Certificat de căsătorie Virgil Birou și Maria Oprean, 1934; 1 fotografie cu un miner; o fotografie <i>Cascada Beușnița</i> , o fotografie <i>Colț de sat</i> ; dosar cu 19 fotografii; cutia nr. 20
38.	Nicolae Brana, <i>Chipuri din sat</i> , 15 xilografuri cu un cuvânt înainte de Ion Vlasiu, ed. Gorjan
39.	Mapă linogravuri Nicolae Brana, <i>Hotarul de la răsărit</i> , cu un cuvânt înainte de Grigore Popa, Ed. Țara, 1942 – 24 gravuri în linoleum
40.	George Călinescu, <i>Istoria literaturii române</i> , 1941, carte cu semnătura lui Virgil Birou
41.	Cutiute și plicuri cu negative Ionuț Birou (82 buc.) și caietul cu indexul negativelor și filmelor – cutia nr. 26
42.	Virgil Birou, Ionuț Birou și Maria Birou (născută Opreanu) – acte personale – 13 dosare, cutia nr. 1
43.	Virgil Birou: scrieri manuscrise – 13 dosare, cutia nr. 2 Dosar 1: <i>Lume fără cer</i> , ciorne dactilografiate cu corecturi; dosar 2: <i>Aspecte de cult și școlare de la începutul exploatării austriece în localitățile miniere cărășene</i> ; dosar 3: <i>Produse de olărit de la Lipova / Campioni mondiali de longevitate peste veacuri / Campioni mondiali de longevitate peste veacuri</i> (exemplarul 2) / Inedit. <i>Bănatul de V. Birou</i> / Inedit. <i>Bănatul de V. Birou</i> (exemplarul 2) / Inedit. <i>Patru ani și jumătate, un mănunchiu de lauri și un mormânt</i> / Inedit. <i>Patru ani și jumătate, un mănunchiu de lauri și un mormânt</i> (exemplarul 2) / Inedit. <i>Gânduri fugare la împlinirea unui sfert de veac de literatură bănățeană</i> (I) / Inedit. <i>Gânduri fugare la împlinirea unui sfert de veac de literatură bănățeană</i> (I) (exemplarul 2) / <i>Istoria comunei Steierdorf Anina</i> , redactată de notarul comunal Constantin de Schidle în anul 1873 / Traducere. <i>Istoria localității Steierdorf / Ortsgeschichte von Mont. Steierdorf</i> / plic "Important" – Manuscrise Tata – epigrame, sărbătorirea la 40 de ani din mai 1943; dosar 4: <i>Medicina populară la 1824</i> – două exemplare dactilografiate și un plic cu manuscris; dosar 5: <i>Orașul primelor becuri electrice</i> – două exemplare dactilografiate / <i>De ce s-a înființat prima uzină electrică de proporții, din monarhie, tocmai la Timișoara</i> ; dosar 6: <i>Suflet moldovenesc</i> , 3 exemplare dactilografiate și o cioră scrisă de mână; dosar 7: <i>Căutări, căutari, căutari (impresii și note pe marginea unei expoziții, Timișoara aug. 1964)</i> ; dosar 8: <i>Pictorul Eugen Dublea</i> (un exemplar dactilografiat și un exemplar cioră scrisă de mână) / <i>Plastica. Revistă generală de artă</i> (un exemplar manuscris); dosar 9: <i>Turneul lui Mihail Pascali în Banat și comemorarea lui Mihai Eminescu din iunie 1964</i> ; dosar 10: <i>Generalul Ion A. Drăgălina, eroul de la Cerna și de la Jiu</i> (un exemplar dactilografiat și o cioră scrisă de mână); dosar 11: <i>Crucile de piatră de pe Valea Cărașului</i> (2 exemplare dactilografiate și o cioră); dosar 12: <i>Tata Oancea la 85 ani</i> (2 exemplare dactilografiate) / <i>Tata Oancea un director de revistă și poet dintre cele două războaie mondiale</i> (exemplar dactilografiat) / <i>Acasă la Tata Oancea</i> . Scenariu radiofonic cu Ion Dumitru (1 exemplar dactilografiat) / <i>Tata Oancea la 80 de ani</i> , mai 1961, ciorne de mână; dosar 13: <i>Ion Popovici Bănățeanu</i> . O variantă incompletă / <i>Confesiunile Ion Popovici Bănățeanu</i> / <i>Confesiunile Ion Popovici Bănățeanu</i> (varianta 2) / <i>Preocupările folclorice ale lui I. Popovici Bănățeanu</i> , de Partenie Murariu / <i>Confesiunile Ion Popovici Bănățeanu</i> / <i>Câteva amănunte din timpul de studenție a lui Ion Popovici Bănățeanu</i> / <i>Poezia lui Ion Popovici Bănățeanu</i> .

44.	Virgil Birou – 35 dosare cu manuscrise: dosar 1: <i>Revoluția de la 1848 în regiunea montanistică din Caraș</i> ; dosar 2: <i>Răzbunarea lui Stolojan și</i> <i>manuscris Dunăre, Dunăre, drum fără pulbere</i> , extras din revista <i>Familia</i> , nr. 27, an XI, 6/18 iulie 1875, documentații fondul literar; dosar 3: <i>Trei săptămâni sub teroarea bombelor germane</i> – extrase din ziarul <i>Vestul</i> nr. 3122 (6 oct.1944) – nr. 3131 (16 oct. 1944); dosar 4: 6 manuscrise publicate în <i>Drapelul</i> <i>Roșu</i> în perioada 1966–1967; dosar 5: Conferința lui V. Birou, <i>Partidul Național Liberal Caraș</i> ; dosar 6: 4 fotografii și 4 negative – trupa Pascaly în Banat; dosar 7: <i>Istoricul corului vocal al Plugarilor de la</i> <i>Chizătău</i> ; dosar 8: <i>Campionat mondial de longevitate peste veacuri</i> ; dosar 9: <i>Un caz ca toate celelalte</i> ; dosar 10: <i>În două ore cu avionul până la Cluj</i> ; dosar 11: <i>La Stînăpări au înflorit stâlpii electrici</i> ; dosar 12: <i>O literatură care se dezvoltă cu elan. Leonard Gavrilu și literatura bănățeană</i> ; dosar 13: <i>Peșteri:</i> <i>Cuptoare, Stîrnicului și Sodalului</i> ; dosar 14: V. Birou, <i>Cântecele se întorc la izvor</i> , 1967; dosar 15: <i>Poezia</i> <i>nouă bănățeană</i> ; dosar 16: <i>Filarmonica de Stat Banatul la 10 ani de existență – Repertoriul Filarmonicii</i> <i>Banatului de la 1 noiembrie 1947 la 1 noiembrie 1957 – un deceniu de activitate</i> ; dosar 17: <i>La Zorlenț</i> <i>Mare</i> ; dosar 18: <i>O poveste din începuturi</i> , din volumul <i>Povestiri din istoria peșterilor</i> ; dosar 19: <i>Dragul</i> <i>meu Hephaistos</i> ; dosar 20: Recenzii la piesa <i>Cocoșelul neascultător de Ion Lucian / Petrecerea mortului /</i> <i>Suflet de copil – schiță</i> ; dosar 21: <i>Din trecutul de 100 ani a corului de la Chizătău</i> ; dosar 22: <i>Cuvânt de</i> <i>despărțire</i> ; dosar 23: <i>De două ori a plîns Tușa Lela. Lacrimile Tușei Lela</i> ; dosar 24: <i>Rectificăm, pionier a</i> <i>fost!</i> (pentru Constantin Miu-Lerca); dosar 25: <i>Voichița</i> din culegerea <i>Balade populare</i> de Gh. Cătană; dosar 26: <i>Novăcești</i> ; dosar 27: <i>Gravurile lui Iulian Olariu</i> ; dosar 28: <i>Produse de olărit de la Lipova</i> ; dosar 29: <i>Dorul copile 15 ani</i> ; dosar 30: <i>Cît îi lumea și pămîntul</i> ; dosar 31: <i>Fața cea nouă a Banatului</i> <i>(II. Drumuri și popasuri bănățene)</i> – 14 articole; dosar 32: <i>Peșteri din jurul Reșiței – Carașovei – Peștera</i> <i>Comarnic și Peștera Popovăț</i> ; dosar 33: <i>Veturia Manolescu. Primii academicieni ai Banatului</i> ; dosar 34: <i>In memoriam Ferdinand Gallas</i> ; dosar 35: <i>Cine a fost Francesco Grisellini</i> – cutia nr. 3
45.	Trei afișe originale în limbile română, maghiară, germană și sârbă pentru turneul lui Mihai Pascaly în Banat din anul 1868, Timișoara (28 iulie <i>Strengariulu din Parisu</i> , 30 iulie <i>Sermanulu musicantu</i> și 31 iulie <i>Mihaiulu Viteazulu dela Călugăreni</i>), tipărite la Ernest Steger în Timișoara Manuscrisul dactilografiat <i>Turneul lui Mihail Pascali în Banat în anul 1868</i> de Virgil Birou (33 pagini)
46.	Articole publicate în ziarul <i>Vestul</i> perioada 9 martie 1934 – 21 ianuarie 1945 și cu opis întocmit de Ionuț Birou pentru ziarul <i>Vestul</i> – 7 dosare, cutia nr. 4
47.	Iuliu Birou, Horațiu Birou: manuscrise, acte bancare, Registrul de intrări și ieșiri al Reuniunii Române de Cântări "Armonia" din Ticvanu Mare (anii 1882–1928) – 6 dosare, cutia nr. 5
48.	Manuscrise – dosar 1: <i>Cerere și Curriculum Vitae: Nicolae Cornean din 8.XI.1941</i> ; dosar 2: <i>Asociația</i> <i>Scrititorilor Români din Banat</i> ; dosar 3: <i>Mihai Alexandru</i> ; dosar 4: documente ale <i>Asociației Scrititorilor</i> <i>Români din Banat</i> ; dosar 5: <i>Expoziția Retrospectivă din decembrie 1941</i> ; dosar 6: <i>Dare de seamă despre</i> <i>activitatea comitetului A.S.R.B. în intervalul 1941–1945</i> ; dosar 6: <i>A.S.R.B.</i> , cutia nr. 6
49.	Virgil Birou: scrieri, manuscrise – 12 dosare – dosar 1: <i>Istoricul iluminatului</i> ; dosar 2: <i>Lumină și putere.</i> <i>Pagini din istoria civilizației omenești</i> , vol. I (<i>Din istoria mijloacelor de iluminat</i>); dosar 3: <i>Manifestări de</i> <i>artă azi, ale muncitorilor din Anina</i> ; dosar 4: Gh. Cotoșman, <i>Florariul preotului Paul Lăzărescu, paroh</i> <i>în Lipova, tipărit în Buda</i> , 1831; dosar 5: <i>Uzina electrică din Timișoara. 75 de ani în slujba poporu-</i> <i>lui</i> ; dosar 6: <i>Lumină și putere. Pagini din istoria civilizației omenești</i> , vol. I (<i>Din istoria mijloacelor de</i> <i>iluminat</i>); dosar 7: <i>Revoluția de la 1848 în Caraș</i> (original), ediție îngrijită și prefațată de prof. C-tin Juan Petroi; dosar 8: <i>Revoluția de la 1848 în Caraș</i> (original), ediție îngrijită și prefațată de prof. C-tin Juan Petroi, exemplarul 2; dosar 9: <i>Istoria iluminatului în Timișoara</i> , vol. II; dosar 10: <i>Avalanșa</i> ; dosar 11: <i>Peșteri</i> ; dosar 12: <i>Trei săptămâni sub teroarea bombelor germane. Reportaj din luptele de pe Valea</i> <i>Carașului</i> , extrase din ziarul <i>Vestul</i> (oct. 1944) / extras ziarul <i>Vestul</i> : 14 martie 1943 și 17 martie 1943, cutia nr. 7
50.	Acte, legitimații: V. Birou, Alexandru Oprean, Maria Birou
51.	Cartețel standarde, autor J. Simani: <i>Calculatoriul practic</i> , Viena, f.a.
52.	Scrisori Virgil Birou plic nr. 1 (trei scrisori: <i>Tata de la Dumbrăvița, Horațiu Birou, Mama lui Romul</i> <i>Ladea</i>)
53.	Clișeu – <i>Trifoiul cărășan</i> – plic nr. 2
54.	Scrisoare către Virgil Birou din Banloc, 21 iunie 1958, despre două portrete realizate de Constantin Daniel – plic nr. 3

55.	Pistol de jucărie din lemn (lungime = 32 cm)
56.	Ștampile Asociația Scriitorilor Români din Banat
57.	Pictură <i>Portretul Veturiei Birou</i> , autor: Carol Bodecan, ulei pe carton, 32,5 x 28 cm
58.	Fotografie de format mare – <i>Corul din Ticvanu Mare, 1882</i> (dimensiunile cartonului 33 x 40,5 cm)
59.	Fotografii după documente de epocă, Dosar A conținând fotografii cu biserici și mineri (22 buc.), o fotografie a lui V. Birou, atelier fotograf Stoicescu, Dosar Statistici, manuscrise, Mapă <i>Uzina Electrică Timișoara și Istoria Tramvaielor</i> , 21 planșe și plic cu 4 fotografii; plic cu 14 fotografii, o hartă geologică de la Dognecea, o partitură muzicală Alexandru Berdescu, <i>Istoria Tramvaielor în imagini</i> (45 fotografii); plic nr. 7: fotografii vechi și tiraj contemporan după lucrările sculptorului Romul Ladea (22 fotografii și o tipăritură); Plic cu timbre din Iran; cutia nr. 24
60.	Fotografii, tiraj contemporan (9 fotografii), plic nr. 4
61.	Fotografii de familie și fotografii, tiraj contemporan (61 fotografii), plic nr. 5
62.	Diverse – artiști, fotografii, tiraj contemporan (14 foto), plic nr. 6
63.	Înregistrare sonoră, casetă cu Virgil Birou, din 5 mai 1965. Emisiune literară cu participarea scriitorului V. Birou
64.	Ulcior dedicat lui V. Birou și alte 4 vase din ceramică, 1943
65.	Șpalturi ale romanului <i>Lume fără cer</i> , autor: Virgil Birou
66.	Negative foto, cutia nr. 8
67.	V. Birou – 6 cataloage <i>Expoziția retrospectivă a cărții, artelor plastice și a graficei românești din Banat, 1–15 decembrie 1941</i> ; Mapă cu diferite ziare, începutul secolului XX; Mapă manuscrise Iuliu Birou, cutia nr. 9
68.	V. Birou și Mihai Alexandru – 45 publicații/extrase, cutia nr. 10
69.	V. Birou – 15 publicații și extrase din reviste, cutia nr. 11
70.	V. Birou – 38 reviste (<i>Scrisul Bănățean, Orizont</i>), cutia nr. 12
71.	V. Birou – 37 reviste și extrase (<i>Scrisul bănățean, Poezia nouă, Vrearea, Mitropolia Banatului</i> 1965), cutia nr. 13
72.	Documentații foto, expoziții, evenimente – plicul 1: fotografii pentru volumul <i>Crucile de piatră de pe valea Carașului</i> ; plicul 2: <i>Expoziția cărții, artelor plastice și graficei românești din Banat, 1941</i> ; plicul 3: <i>Săptămâna bănățeană</i> , 1943, București; plicul 4: <i>Istoria mijloacelor de iluminat din Timișoara</i> ; plicul 5: <i>Istoria mineritului</i> ; plicul 6: <i>Rușchița-Poiana Mărului</i> ; plicul 7: <i>Peisaje cu case și oameni</i> ; plicul 8: <i>Peisaje de vară și iarnă</i> ; plicul 9: <i>Tata Oancea</i> ; plicul 10: <i>Comemorarea lui Paul Iorgovici</i> ; plicul 11: <i>Scriitori țărani</i> ; plicul 12: <i>Cruci</i> . Clișee, plicul 13: <i>Ion Popovici Bănățeanu</i> – fotografii și negative; plicul 14: <i>Expoziția cărții, artelor plastice și graficei românești din Banat, 1941</i> ; plicul 15: <i>Peisaje – Râu</i> ; plicul 16: <i>Călugărița și flori</i> ; plicul 17: <i>clădiri din Timișoara și peisaje din Poiana Mărului și Ticvani</i> ; plicul 18: <i>fotografii cu rășnițe de piatră</i> ; plicul 19: <i>Crucile de pe valea Carașului</i> ; plicul 20: <i>Pascu, Buteanu, Birou</i> ; plicul 21: <i>Buziaș, inginer Ghiorghiu</i> ; plicul 22: <i>Iași. Cotnari, 1961</i> ; plicul 23: <i>Diverse</i> ; plicul 24: <i>Peșteri</i> ; plicul 25: <i>Oravița</i> ; plicul 26: <i>Lenauheim și Jimbolia</i> ; plicul 27: <i>diverse foto</i> ; plicul 28: <i>clișee</i> ; plicul 29: <i>Băile Herculane, 1961</i> , negative; plicul 30: <i>Peisaje urbane industriale. Minerit</i> ; plicul 31: <i>Nunta oilor, Bolvașnița, octombrie 1961</i> ; plicul 32: <i>Damian Ureche, Mișu M., Sfetcă și Stancu</i> ; plicul 33: <i>Constanța</i> , plicul 34: <i>Catul Bogdan, Eugen Gâscă, Ioachim Miloia</i> – negative; plicul 35: o vază "urs" de la Muzeul din Lugoj, plicul 36: <i>Linogravură – negativ</i> : Kos. A (autor), cutia nr. 14
73.	Diapozitive făcute de Virgil Birou cu copii în excursii, mănăstiri și Timișoara: 23 de cutii și plicuri cu diapozitive, cutia nr. 15
74.	Reviste contemporane (<i>Eminescu</i> – 3 buc., <i>Helion</i> – 1 buc., <i>Paralela 45</i> – 3 buc., <i>Vestia</i> – 1 buc., <i>Arcadia</i> – 3 buc., <i>Anotimpuri literare</i> – 1 buc., <i>Jurnal de Anina</i> – 2 buc., <i>Orizont</i> – 1 buc., <i>Eminescu</i> – 1 buc., cutia nr. 16
75.	Filme, clișee pe sticlă, fotografii și filme DIA: Virgil Birou – 64 plicuri, cutia nr. 17

76.	Manuscrise Virgil Birou – dosar 1: <i>Încercări în frumoasa așezare a cuvintelor, Timișoara 700. Prima atestare documentară a orașului</i> , Gh. Augustin Petculescu, <i>Monografie</i> ; dosar 2: <i>Istoria iluminatului în Timișoara</i> ; dosar 3: <i>Istoria iluminatului în Timișoara</i> ; dosar 4: <i>Istoria iluminatului în Timișoara</i> ; dosar 5: Virgil Birou, <i>Începuturile și dezvoltarea iluminatului public la Timișoara</i> ; dosar 6: Ion Rus Alin, <i>Valurile zise romane de pe teritoriul Banatului</i> ; dosar 7: <i>Transformarea numărului de faze</i> ; dosar 8: <i>Întreprinderile electromecanice municipale R.P.C. Timișoara. Instrucțiuni</i> , de ing. V. Birou; dosar 9: <i>Automobilul</i> ; dosar 10: <i>Alte centre siderurgice în Banat</i> ; dosar 11: <i>Situația energetică în Banat</i> ; dosar 12: <i>Diagrame, schițe, prospecțiuni miniere de la Dognecea</i> ; dosar 13: <i>Buletinul Municipiului Timișoara</i> , an XV, nr. 1, 15 ianuarie 1938, an XIV, nr. 22, an XV nr. 6 (3 buc.); dosar 14: Vasile Vărădean, <i>Memoriu</i> , 1948; dosar 15: <i>Iluminatul cu gaz la Timișoara</i> ; dosar 16: <i>Uzina hidro-electrică Timișoara</i> ; dosar 17: <i>Proiect pentru prelungirea transportului în comun între Timișoara și Freidorf</i> , mai 1949; dosar 18: <i>Proiect și antemăsurătoare pentru repararea canalului Bega</i> , cutia nr. 18
77.	Reviste și manuscrise Virgil Birou (4 reviste: <i>Revista Institutului Social Banat-Crișana</i> ; Ion Stoia Udrea, <i>Studii și documente bănațene</i> , 1943; dosar 1: <i>Memoriu V. Birou</i> , 19 decembrie 1955 și șpalturi pentru romanul <i>Lume fără cer</i> ; dosar 2: <i>Lumină și putere</i> , vol. I, <i>Din istoria mijloacelor de iluminat</i> ; dosar 3: <i>Buziaș și Topleț</i> ; dosar 4: <i>Mineritul</i> ; dosar 5: <i>Înainte de 1944. Automobile</i> ; dosar 6: <i>O viață deșartă</i> ; dosar 7: <i>Drumuri și popasuri bănațene</i> ; dosar 8: <i>Cercetări de recunoaștere a unor baraje miniere străvechi</i> ; dosar 9: <i>Istoria mineritului</i> , cutia nr. 19
78.	Cărți poștale și fotografii – 979 buc.; scrisori și telegrame destinate lui V. Birou – 46 buc., cutia nr. 21
79.	305 cărți poștale, 241 fotografii, 1 plic cu negative <i>Băile Herculane, octombrie 1961</i> , 2 cărți de vizită – antebelice, cutia nr. 22
80.	Manuscrise Virgil Birou – dosar 1: <i>Călătoria lui Ignatz von Born prin Banat</i> ; dosar 2: <i>Pictorițele țărănci de la Uzdin</i> ; dosar 3: <i>Iluminatul din Timișoara</i> ; dosar 4: <i>Contribuții (aspecte) din istoria mineritului cărașan / Descriere – Reșita / Contribuțiuni la istoria mineritului în Munții Metalici cărașeni de la eliberarea de sub dominația turcească până la mijlocul secolului XIX / Descriptio Regiae Parochiae Montane Oravicensis per Michael Fischl</i> ; dosar 5: <i>Lumină și putere</i> , vol. I, <i>Din istoria mijloacelor de iluminat</i> ; dosar 6: <i>Istoria minelor din Ardeal și alte părți ale lumii / Minele de la Ghelar / Hunedoara / Minele de la Baia Sprie / Dealu Crucii (Baia Mare) / Valea Jiului / Trascău / Date importante din istoria mineritului maghiar</i> ; dosar 7: cărți în limba germană despre zona minieră Anina – Steierdorf / Locomotiva Steierdorf; <i>Geopolitica și istoria. Revista română pentru sud-estul european</i> , caietul II, ianuarie-februarie 1942, Societatea Română de Statistică București / Gustav Faller, <i>Der Schemnitzer Metall-Bergbau</i> , 1865 / Horvath Cezar és Marosi Arnold, <i>Ásványtan</i> (în traducere: <i>Curs de mineralogie</i>), Budapesta, 1912 / extras din: <i>Földtani Közlöny</i> , XV, Budapesta, 1885, 11–12 (în traducere: <i>Contribuții geologice</i>) / revista <i>Földtani Közlöny</i> , XXXVI, Budapesta, 1906, fasc. 6-9 / <i>Allgemeine Vorschriften für die Öffentlichen Cassen und Amter, dann Rechnung und Controls Behörden in Beziehung auf das Münz-Gesetz</i> , Wien, 1858 / extras în limba maghiară despre Revoluția de la 1848 cu litografii – portretele lui Avram Iancu, Petru Dobra Balint S. și 7 portrete ale generalilor maghiari / document imprimat din 15 martie 1848 despre Revoluția din Pesta și 13 revoluționari printre care Petőfi Sándor (dosar 8); cutia nr. 27
81.	Ochelarii lui V. Birou cu etui din piele
82.	Aparat foto Praktica MTL 5, obiectiv Pentacon 1,8/50, cu etui, a inginerului Ionuț Birou
83.	Obiectiv Sicom 200 mm/3,5, anii 1970, cu etui negru imitație din piele, a inginerului Ionuț Birou
84.	Blitz Agfatronic 135 a inginerului Ionuț Birou
85.	Braț bliz HAKUBA a inginerului Ionuț Birou
86.	Borsetă imitație de piele maro a inginerului Ionuț Birou
87.	Trepied DIA în cutie verde-negru a inginerului Ionuț Birou

CONCEPTUL DE VID ÎN ARTA MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

Ana Giulia Delcea*

Cuvinte cheie: avangarda artistică, arta modernă, vid, spațiu, pictură
Keywords: artistic avangarde, modern art, void, space, painting

Concept of Void in Modern and Contemporary Art (Abstract)

The Void is a fundamental notion in the tradition of milenary wisdom that designates Nothingness, Non-being or those determinations that are opposed to existence. Vacuity or the Void is a central ontological category to many philosophical systems and spiritual traditions (budism, platonism, early mystical christianity, Hegel's philosophy). Many physicists including Harold Aspen, Paul Dirac, Shiuji Inomata and Thomas Bearden have postulated the existence of void as a real energetic field.

This article offers a short description of the traditional chinese painting that was viewed as a philosophy that combines symbols and cosmic elements to express the soul and inner movements of creation. The void in chinese paintings represents the space that is not created, or the space that was not touched by ink, often depicted as clouds, fog, water Fig.1.

Artists of the artistic avangard of XX century are included, such as: Kazimir Malevici, Piet Mondrian, Paul Klee, Mark Rothko, Yves Klein, Barnett Newman, contemporary artist Anish Kapoor, Lee Ufan. They explored new ways, new regions, they found new possibilities to create and express the unseen and the space that is behind existence and sustains it.

These are part of the artists that have created works of art by destroying the object into art, with the purpose to bring closer the art to the inner truth of conscience, reaching to total abstraction the art is absorbed by the life of spirit that animates all creation. They had the intuition that reality is not what it seems, and it is much more than we are able to perceive, it is mysterious, animated by the *vital breaths*¹, and so the painting becomes a microcosmos that mirrors the macrocosmos.

Conform definiției din DEX vidul nu conține nimic. Este un loc pustiu, aici nu este aer sau alt gaz, este lipsit de orice corp material sau particulele materiale sunt extrem de rare...

Noțiune fundamentală în tradiția înțelepciunii milenare care desemnează Neființa, Non-existența sau, cu alte cuvinte, acele determinații care sunt opuse existenței. Vacuitatea sau Vidul („SHUNYA” sau „SHUNYATA”, în limba sanscrită) este o categorie ontologică centrală a multor sisteme filozofice

și tradiții spirituale (budismul, platonismul și neoplatonismul, mistica creștină timpurie, filozofia lui Hegel). În filozofia contemporană, problematica Vacuității sau a Vidului apare mai des în existențialismul lui Heidegger și al lui Sartre, unde Vacuitatea (privită în special ca Neant) este definită în raport cu existența umană. Conștiința umană, se arată aici, dezvăluie Vacuitatea în măsura în care ea (conștiința) se afirmă ca ceva principial deosebit de existența (ființare), și anume ca libertate.

Un număr mare de fizicieni, incluzându-i pe Harold Aspen, Paul Dirac, Shiuji Inomata și Thomas Bearden au postulat existența vidului ca un câmp energetic real. Viziunea convențională care este încă promovată de mulți oameni de știință „conservatori” rămâne pentru mulți că vidul este de fapt nimic, un nimic însă cu dimensiuni spațiale.

Vidul pe care îl relevă textele lui Lao Tseu²,

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: d_giulia@yahoo.com

¹ Vital breaths or life energy. It is a vital force that we all have within us. This energy is what animates the entire universe, all beings, and each individual. For as long as societies have existed, each culture has had their own unique way of describing this special force in some way, paying reverence and respect through drawings, language, sacred text, ritual, prayer, holy figures, ceremony, and so on. In every culture, the idea of a life-giving force, or energy, has been – and still remains – central to spirituality, medicine, healing, and the whole-life experience itself.

² Lao Zi (chineză: 老子, pinyin: Lǎozǐ; alte variante de

Chuang Tzu³ și Huai Nan Tzu⁴, este în același timp starea supremă a obârșiei și pivotul lumii fenomenale (elementul central, mijlocul, axul). Citându-l pe Francois Cheng: „Vidul constituie baza ontologiei taoiste. Insubstanțialul, Nimicul, Golul, au fost înaintea Cerului și a Pământului.”

Deci Vidul precede și succede, atât nașterea universului fenomenal, cât și pe aceea a omului.

În China, pictura ocupă locul cel dintâi între toate artele, constituind obiectul unui adevărat cult, pentru că în ochii chinezului, arta picturală este cea care dezvăluie misterul universului. Pictura, datorită spațiului original pe care-l personifică, a suflului vital pe care îl suscită, pare cu atât mai aptă nu numai să descrie spectacolul „Creației”, cât, mai ales, să participe la însuși „gestul” Creației.

În China, în afara curentului religios de tradiție budistă, pictura în sine a fost considerată o practică sacră. Această pictură se sprijină pe o filozofie fundamentală ce propune concepții precise despre cosmologie, destinul uman și raportul dintre om și univers. Pictura, aplicație practică a acestei filosofii, reprezintă un mod specific de a trăi, tinzând să creeze mai mult decât un cadru de reprezentare, un spațiu, un mediu, în care adevărata viață este posibilă. Gândirea estetică chineză consideră frumosul întotdeauna strâns legat de adevăr. Mai mult decât reprezentarea unei forme, pictura chineza caută să exprime sufletul, mișcarea interioară a ființelor. Opera de artă este concepută ca un simbol al elementelor cosmice, ca o reunificare a esențelor concentrate ale lui yin și yang.

Arta chineză își însușește spațiul, pretinzând că acționează asupra lui, acest spațiu nu este niciodată neutru. Orice obiect se situează în centrul unei rețele de relații variate și complexe, care ating viața și moartea, clipa și durata, Cosmosul și mișcarea. Cunoașterea nu inhibă emoția estetică, aceasta câștigă în finețe ceea ce pierde în spontaneitate.⁵

Vidul se manifestă în chipul cel mai vizibil

transcriere Laozi, Lao Tse, Lao Tzu sau Lao Tzu, numele se traduce prin Bătrânul Maestru) este un filozof chinez, a cărui naștere este cel mai probabil databilă în jurul veacului VI înainte de Hristos. Este figura fondatoare a taoismului și autorul cărții de bază a acestuia, Tao Te Ching – Cartea Căii și a Virtuții (Tao Te King, Dào dé jīng)

³ (369 – 286 î.e.n.), el predica abandonarea grijilor lumești și traiul în conformitate cu legea Tao. A fost recunoscut ca patriarhul principal al taoismului, împreună cu Lao Tzu.

⁴ Un text antic chinezesc ce este alcătuit dintr-o colecție de esee care au rezultat în urma dezbaterilor susținute la palatul lui Liu An, prințul Huainan-ului. Acest text îmbină concepțiile Daoiste, Confucianiste și Legaliste, include de asemenea teoria lui Yin-Yang și Wu Xing.

⁵ LaRousse, *Istoria Artei*, București (2006), 1018.

și mai complet în pictură. În anumite tablouri datând din timpul dinastiilor Song (960–) și Yuan (1277–) se constată că Vidul, spațiul necreat, ocupă două treimi din pânză. Vidul permite procesul de interiorizare și de transformare prin care orice lucru își întregeste ființa cu ceea ce nu este încă, ajungând astfel la totalitate. În acest sens, în China pictura este o filosofie activă, e considerată o practică sacră, pentru că țelul ei este împlinirea totală a omului, incluzând straturile sale subconștiente.⁶

Artiștii de la curte din dinastia Song abordau arta ca intelectuali. Picturile lor nu intenționau să reprezinte scena sau obiectul în sine, ci să exprime o realitate spirituală mai profundă.

Vidul este perceput ca ținând deopotrivă de două domenii: cel numenal și cel fenomenal.

Pictura **Chan (Zen)** se practică în numeroase mănăstiri din China de Sud. Demersul mistic al acestei secte budiste rămâne foarte personal, iar căutarea sa specifică a iluminării subite se traduce în pictură prin reprezentări de o spontaneitate extremă, la limita abstracției. Portrete pictate „dintr-o singură linie a pensulei”, haos al petei de tuș metamorfozate într-un animal sau un peisaj – operele călugărilor Zen ne uimesc toate prin modernismul lor și prin simplitatea mijloacelor. Ignorând lungile rulouri orizontale în care pictorii academiei dau frâu liber vervei lor romantice, călugării Zen proiectează pe suportul lor o imagine concentrată. Captare mistică a unui absolut în același timp instantaneu și etern, printr-o simplă pasăre sau un mic peisaj, această viziune iradiază, ignorând limitele formatului, ca o mică explozie, ca o piatră aruncată pe întinderea calmă a apelor.⁷

O noțiune importantă este cea de *yin-xian* „Invizibil-vizibil”, aplicată mai ales picturii de peisaj, pictura în care artistul trebuie să cultive arta de a nu dezvălui chiar totul, pentru a menține suflul viu și misterul intact. Matisse, în *Ecrits et propos sur l'art* spune: „Remarcasem mai de demult că în lucrările orientalilor golul lăsat în jurul frunzelor valora tot atât cât însuși desenul frunzelor. Ca, în două crengi alăturate, frunzele uneia aveau mai multă legătură cu ale celeilalte decât cu ale ei. Desenez măslinul pe care-l văd din pat. Când inspirația s-a îndepărtat de obiect, observ golurile dintre crengi; Observație care nu are raport imediat cu obiectul. În felul acesta te sustragi imaginii

⁶ Francois Cheng, *Vid și plin, Limbajul pictural chinezesc*, București (1983), 33.

⁷ Mary Hollingsworth, *Arta în istoria umanității*, București (2004), 143.

obiectului desenat, clișeului „măslin”. Și, în același timp, te identifici cu obiectul.”⁸

Marele pictor chinez Shi Tao spune: „*Muntele e Mare, Marea e Munte, Totul și toate se află în Om, și asta numai datorită avântului Pensulei, al Tușului.*”⁹

De fiecare dată, prin mijlocirea vidului, pictorul te face să simți pulsațiile invizibilului în care se scaldă totul. Vidul este introdus în tablou sub forma spațiului liber, a cețurilor și norilor, sau a trăsăturilor delicate ale tușului diluat. Vidul rupe opoziția statică între sus și jos, între Yin și Yang, între Munte și Apă, și prin suflul generat provoacă transformarea internă.

Mi Fei (1051–1107) recunoscut pentru stilul său de a picta peisaje încețoșate spune: „*Norii sunt o recapitulare a peisajului, pentru că în Vidul lor insesizabil, pot fi observate multe din trăsăturile Muntelui și din felurile apei ascunse într-însul.*”¹⁰

Fig. 1. Mi Fei, *Munți și pini în primăvară*, National Palace Museum, Taipei.

Sursa: http://en.wikipedia.org/wiki/Mi_Fu

De fiecare dată, prin mijlocirea Vidului, pictorul te face să simți pulsațiile invizibilului în care se scaldă totul.

Pictura nu trebuie să se mulțumească cu reproducerea aspectului exterior al lumii, trebuie să recreeze un univers generat de Suflul primordial și de spiritul pictorului... tabloul nu-i atât un obiect de privit, mai curând el trebuie trăit. Pictura trebuie să trezească în cel care o contemplă dorința de a se afla într-însa, iar impresia de miracol pe care o generează trece dincolo de ea, o transcende.

Iată căci și Herbert Read spune, că opera de artă cere întotdeauna concentrare și efort din partea spectatorului, și nu o incitare a simțurilor scurtă și

banală ca o completare la un spectacol într-un parc de distracții.¹¹

Artistul suprematist a dat la o parte iluzia. „*a dat la o parte ideile conceptele și reprezentările, pentru a da ascultare numai sensibilității pure... Decisivă este, în schimb, sensibilitatea, și tocmai prin intermediul ei arta ajunge la reprezentarea fără obiecte, la suprematism. Ajunge la un deșert unde nimic nu este de recunoscut, în afara sensibilității.*”¹²

Malevici aderă la filozofia nihilistă rusă (negarea radicală a lumii așa cum este ea, nedreaptă și rea), și repune în discuție pictura așa cum este, pentru a permite căutarea adevărului. Atingerea acestui adevăr trece printr-o despuiere, prin respingerea a orice.

Rezultatul suprematismului, expresia pură a spațiului, se obține în punctul în care forma, culoarea și spațiul se unesc pentru a exprima „neantul”, absența care relevă prezența absolută a abstracției pure, stadiu suprem al picturii.

Kazimir Malevici (1879–1935) își centrează compozițiile pe arta geometrică abstractă. El căuta frumusețea și esența lumii prin reducerea ei la formele geometrice de bază. El renunță la etalarea unui evantai de culori și se axează pe formele geometrice simplificate pe care le umple apoi cu culori plate, tari, contrastante dar totuși în echilibru.

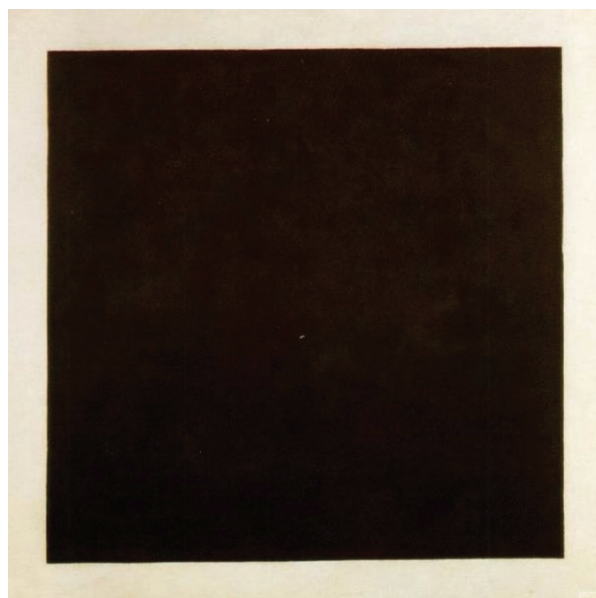

Fig. 2. Kazimir Malevici, *Pătrat Negru*, 1913, ulei pe pânză, The State Tretyakov Gallery, Moscow

Malevici are altă viziune în a exprima acest concept, în sensul că el a renunțat complet la a exprima

⁸ Francois Cheng, *Vid și plin, Limbajul pictural chinezesc*, București (1983), 70.

⁹ Ibidem, 80.

¹⁰ Ibidem, 81.

¹¹ Herbert Read, *Originile formei în artă*, București (1971), 127.

¹² Mario de Michelli, *Avangarda artistică a secolului XX*, București (1968), 342.

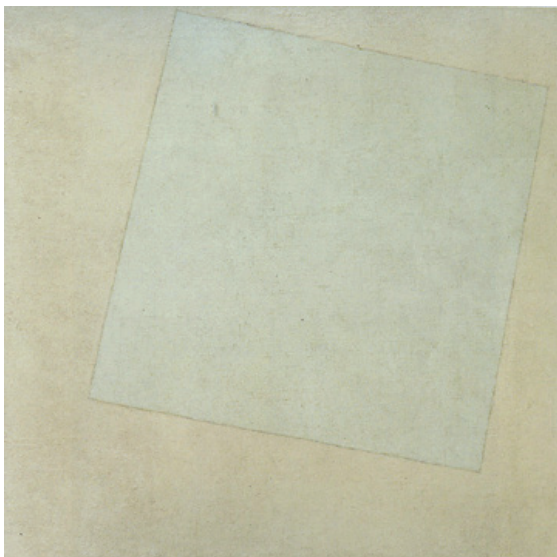

Fig. 3. Kazimir Malevici, *Pătrat Alb pe fond alb*, 1918, Muzeul de artă modernă, New York

forma exterioară a lucrurilor, iar valoarea autentică a unei opere de artă constă exclusiv în sensibilitatea exprimată. „Prin suprematism înțeleg supremația sensibilității pure în artele figurative.

Fenomenele naturii obiective, în ele însele, din punctul de vedere al supremațiilor, sunt lipsite de semnificație; sensibilitatea ca atare, în realitate, este total independentă de ambianța în care a apărut.”¹³

La Malevici, lumea obiectuală de obicei căutată de privitor este înstrăinată, transformată și în cele din urmă reordonată, astfel devenind din nou evident în acest fel de artă *spiritualul* „ascuns”... „în vremea eforturilor mele disperate pentru a elibera arta de leștul obiectivității, m-am refugiat în forma pătratului și am expus o pictură ce nu reprezintă altceva decât un pătrat negru pe un fond alb, criticii și publicul se văicăreau: «S-a pierdut tot ceea ce noi iubim. Ne aflăm într-un pustiu. În fața noastră nu se află decât un pătrat negru pe un fond alb!» și căutau cuvinte «zdrobitoare» pentru a alunga simbolul pustiului și pentru a regăsi pe «pătratul mort» imaginea preferată a «realității», «obiectivitatea reală» și «sensibilitatea morală».

Critica și publicul considerau acest pătrat de neînțeles și periculos. Dar nu mă puteam aștepta la altceva.

Urcușul spre înălțimile artei nonobiective este trudnic și plin de chinuri, totuși ne face fericiți. Hotarele obiectivității se cufundă tot mai mult, la fiecare pas, și în sfârșit, lumea conceptelor obiective – „tot ceea ce am iubit și tot ce ne-a făcut să trăim „ – devine invizibilă.

Nu mai există „imagini ale realității”, nu mai

există reprezentări ideale, nu mai e nimic altceva decât un pustiu!

Acel pustiu este însă plin de spiritul sensibilității non obiective, care îl pătrunde în întregime.”¹⁴

Așa cum declara Kandinsky, „prin mijlocirea unui colț din natură”, arta dezvăluie de fapt lumea spirituală a artistului, acesta recreând lumea din imagini zămislite în sufletul său.

Simțirea artistului îl îndeamnă la o expresie a ființei proprii ca misiune/devoțiune așa cum iubirea îl îndeamnă pe om la o expresie a eului ca misiune/devoțiune, ceea ce este o concretizare – în sensul fundamentalului eului iubitor. Artă face vizibile toate aceste momente. În observarea receptării ei – în această postură – se poate afla, că – și cum această artă transmite noul – legătura cu artistul și creația sa devine realitate vie – comunicare deschisă și liberă. „Extazul libertății nonobiective m-a împins totuși în «pustiu», unde nu există alta realitate în afara sensibilității, și astfel sensibilitatea deveni singurul conținut al vieții mele.

Ceea ce expusesem eu nu era un «pătrat mort», ci percepția non-obiectivității.”¹⁵ (Malevici) „Pătratul negru”, (fig.2) denumit de Malevici „icoană neînramată a timpului meu”, tinde spre atingerea neutralității absolute. Suprafața neagră, executată în întregime fără urme de pensulă, este imaculată și unitară. Factura fundalului, în schimb, de un alb cu o nuanță spre crem, este ușor neregulată, creând efectul încrustării albului în negru, în timp ce pătratul pare să se ridice în aer, dezlipindu-se de materia albă.

Artistul dorește să redea materialitatea palpabilă a elemen-telor din tablou și, prin extenso, materialitatea crucii, care se ridică și se desprinde de pe fundalul negru. Negrul, roșul și albul sunt pentru artist cele trei culori esențiale, în forme înviorate de strălucirea culorii pure.

În lucrările sale, Malevici nesocotește intenționat legea gravitației. Noțiunile de sus și jos au fost înlăturate.

Îndrăznesc să cred că Malevici a intuit ceea ce fizica cuantică a demonstrat și anume faptul că gândurile și sentimentele noastre pot modifica în mod direct materia din care este structurată lumea, toate aceste gânduri ale noastre produc consecințe, pentru că fiecare gând este de fapt o energie pe care o lansăm în Univers și nu doar în direcția dorită, ci în toate direcțiile, atunci când a afirmat că: „Ansamblul reflexelor feluritelor senzații în conștiință determină «concepția despre lume»” a ființei

¹⁴ Mario de Michelli, *Avangarda artistică a secolului XX*, București (1968), 342.

¹⁵ Ibidem, 343

¹³ Ibidem, 341.

umane.¹⁶ Dat fiind că senzațiile care influențează ființa omenească sunt, din vreme în vreme diferite, se pot observa cele mai uimitoare schimbări ale „concepției despre lume”: ateul devine temător de Dumnezeu, temătorul de Dumnezeu își pierde credința etc. Într-o oarecare măsură, ființa umană poate fi comparată cu un radioreceptor complex, care interceptează și realizează o serie întreagă de unde de senzații diferite, al căror ansamblu determină sus-numita viziune asupra lumii.”¹⁷

„Pătratul alb este expresia unei lumi albe, noi, care afirmă puritatea unei existențe umane creatoare de valori”¹⁸, scria Malevici. Nu este, deci, vreo urmă de moarte, ci doar viață plină de putere creatoare. Nu închisoare, ci libertate. Nu amorțeală și rutină, ci deschidere, înnoire, transfigurare. Pictorul concepe tabloul ca pe un spațiu infinit, în care un pătrat impersonal prin geometria sa absolută, creează un reper, un punct în care sensibilitatea umană își află un reper, o situație în profunzimile cosmice.

„Fiecare suprafață pictată este mai vie decât pictura unei figuri.”

La fel ca și la Malevici această reducere a limbajului plastic operată de **Piet Mondrian** (1872–1944), exprimă intenția lui de a depăși individualul pentru a atinge universalul și dorința de a crea o nouă imagine a lumii printr-o simbolică născută teosofie, care poate fi rezumată la dualitatea orizontal – vertical, feminin masculin.

Teosofie – filozofie care tinde spre cunoașterea lui Dumnezeu prin aprofundarea vieții interioare.

Această teosofie îi permite lui Mondrian să tindă către materializarea Absolutului a Adevărului universal prin forma ideală, își elaborează arta care se înscrie în abstracția geometrică. Obiectivul său constă în a elabora „o nouă împlinire a formei o perfecțiune formală dincolo de reprezentarea a naturii.”

Mondrian dă formei baze solide. Planuri, linii, și unghiuri drepte se ordonează într-o compoziție perfectă, rațională, echilibrată. Forma nu este o imagine, ea nu aparține obiectului. Culoarea clară constituie un ecou la liniile precise și directe ale tabloului.

Echilibrul căutat în pictură este perfect. Mondrian stabilește un raport între culoare și alb, între plinuri și goluri, el neagă corelația între forme și culori.

¹⁶ Mario de Michelli, *Avangarda artistică a secolului XX*, București (1968), 346.

¹⁷ Ibidem, 347.

¹⁸ Gilles Neret, Kazimir Malevich (1878–1935) and Suprematism, Los Angeles (2003), 67.

Fig. 4. Piet Mondrian, Copacul roșu, 1909, Gemeentemuseum, Haga, Olanda

Fig. 5. Piet Mondrian, Copacul Gri, 1911, Gemeentemuseum, Haga, Olanda

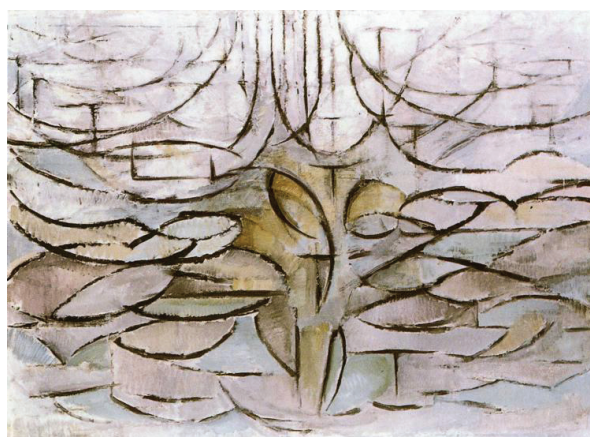

Fig. 6. Piet Mondrian, Măr în floare, 1911, Ulei pe pânză, 78/106 cm, Gemeentemuseum, Haga, Olanda

Modul în care a ajuns Piet Mondrian la abstracționismul pur este un mod gradat, care se poate urmări cu ușurință prin intermediul unui șir de pânze cu același subiect: un copac. Acest copac, în diferitele succesiuni cronologice ale căutărilor lui Mondrian, trece de la o fază naturalistă la o fază *liberty*, de la aceasta la o fază fovă, de la faza fovă la

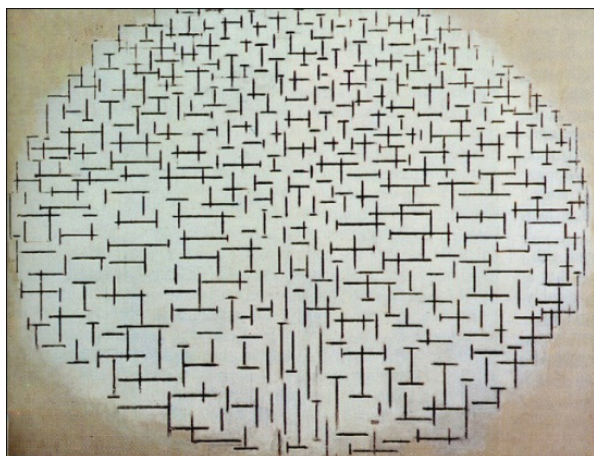

Fig. 7. Piet Mondrian, *Compoziție 10*, 1915,
Ulei pe pânză, 85/110 cm,
Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo, Olanda

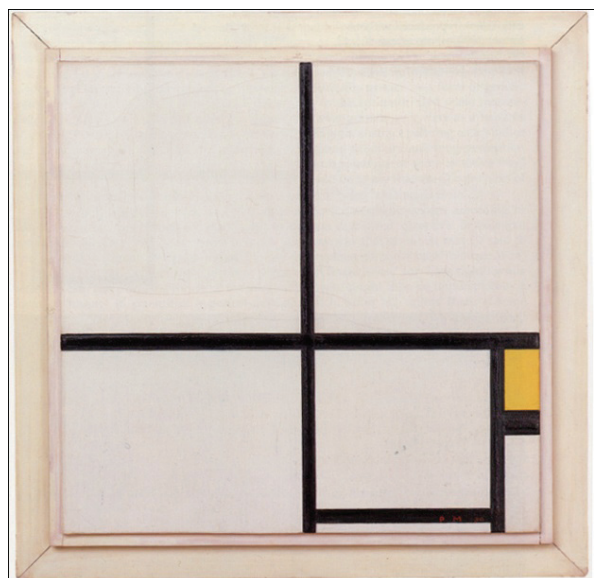

Fig. 8. Piet Mondrian, *Compoziție cu Galben*,
1930, ulei pe pânză, 46/46.5cm,
Kunstsammlung Nordrhein-Westfalen, Duesseldorf

faza cubistă și, în sfârșit, la faza cubistă-abstractă. Procesul prin care Mondrian ajunge la concluziile sale abstracte, mai mult decât un adevărat proces de creație, care e întotdeauna sinteză de elemente, este un proces de natură empirică: el răpește, în mod progresiv, obiectului toate notele sale individualizante, particularitățile sale, până la a-1 reduce la schelet, la stilizare, la linie: până, adică, la a-1 face să dispară fig. 7. Artă lui Mondrian, cel puțin cea din aceasta perioadă, merită cu adevărat denumirea de «abstractă» întrucât este o artă care-și caută rezultatele printr-un fel de epurare, la capătul căreia nu rămâne pe pânza decât un vag spectru al realității.

Pentru Mondrian, ca și pentru Kandinsky sau

Malevici, viața este pură activitate lăuntrică. De aici, conform părerii lui Mondrian, necesitatea de a elimina din artă prezența lumii obiective, întrucât realitatea obiectivă este ceva străin de conștiința noastră. Distrugând obiectul în artă apropiem tot mai mult arta de adevărul conștiinței interioare, până când, ajunși la abstracție totală, arta va dispărea, absorbită de viața spiritului, identificându-se cu acesta. Artă, adică, va fi viață, încetând de a exista ca artă.¹⁹

De vreme ce pentru acești artiști principiul artei este numai adevărul lăuntric, tabloul trebuia să înceteze a mai fi conceput prin abstracțiuni, alegându-i-se elementele în realitatea naturală. Conștiința, spiritul, adevărul erau cele care, în tablou, trebuiau să afirme o realitate a lor de armonie și de rigoare care să se poată impune în dezordinea lumii obiective.

Artiștii de avangardă au descoperit noi drumuri, au explorat noi regiuni, au găsit moduri noi și noi mijloace, atât în domeniul tehnicii, cât și în expresie. Înaintea artei s-au deschis astfel noi posibilități care ieri nu existau.²⁰

A asimila adevărurile avangărzii, astăzi, înseamnă ceva profund diferit de reducerea avangărzii la formule comode: înseamnă, mai ales, a duce până la capăt realele lor instanțe de libertate, în centrul cărora stă omul cu bogăția lui de sentimente și destinul lui istoric.²¹

Gândirea lui **Paul Klee** (1879–1940) asupra artei abstracte prezintă o serie de observații pătrunzătoare pe care este necesar să le analizăm, în scopul de a reda în întregime tabloul efortului speculativ al acestor artiști, mai cu seamă pentru influența pe care o atare speculație a avut-o asupra destinului picturii contemporane.

Klee și-a expus în mod eficace concepția asupra artei într-o conferință unde conceptul fundamental al discursului său e cuprins în afirmația că pe artist îl interesează mai mult „forțele creatoare” ale naturii și mai puțin fenomenele generate de ea. Mai mult: aspirația artistului trebuie să fie tocmai aceea de a se încadra în respectivele forțe, în așa fel încât natura să poată, prin el, genera noi fenomene, realități noi, lumi noi. După Klee, deci, artistul trebuie să devină un fel de media în comunicare cu „sânul naturii”. În acest chip nu vom putea respinge nici „fenomenele” produse de artiști, după cum nu putem respinge fenomenele

¹⁹ Mario de Michelli, *Avangarda artistică a secolului XX*, București (1968), 253.

²⁰ Ibidem, 255.

²¹ Ibidem, 256.

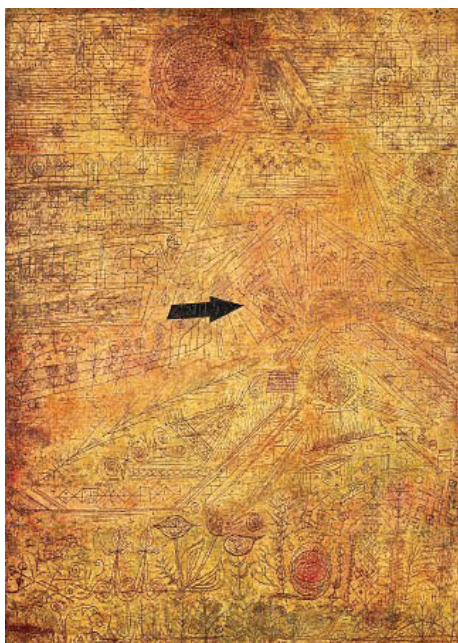

Fig. 9. Paul Klee – Săgeată în grădină, 1929. Ulei și tempera pe pânză, Georges Pompidou Center, Paris

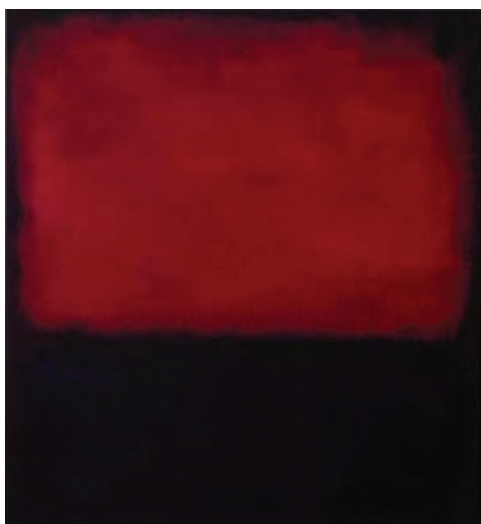

Fig. 10. Mark Rothko, Nr. 14, 1960. Ulei pe pânză, Collection SF MOMA

cele mai stranii ale naturii: într-adevăr, ar fi ca și cum am respinge natura însăși.

Pentru Paul Klee artistul este tulpina copacului ale cărei rădăcini sunt conștiința sa despre lucrurile naturii și ale vieții. Din aceste rădăcini se ridică seva care îl străbate pe artist și ochii săi, pe care o dirijează apoi în operă conform viziunii sale, viziunea fiind frunzișul copacului care se extinde în toate direcțiile în timp și în spațiu. Artistul în funcția sa de „tulpină” a copacului, culege ceea ce îi vine din adâncimi și transmite mai departe, el este un mediator, nu slujește și nici nu comandă, el lasă ca frumusețea frunzișului să treacă prin ființa

lui. Artistul este ca o fereastră între spirit și lumea fenomenală.

Paul Klee spune că: „arta nu redă vizibilul ci face vizibil”, „Totul dispăre în jurul meu și lucrările parcă se nasc din vid... Mâna a devenit un instrument a unei voințe îndepărtate.”²²

Astfel, nu ceea ce se înțelege poate fi sesizat, ci neînțelesul, și nu din ceva, ci din nimic se naște forma. Nu din partea plină, ci din partea goală se naște forma. Vidul este un resort fundamental pentru a recepta plinul.

Figură majoră în mișcarea expresionist abstractă, **Mark Rothko** (1903–1970), a folosit culoarea pentru a exprima o serie de emoții și ceea ce artistul a descris ca fiind o experiență religioasă.

Punctul de vedere pe care l-a relevat lumii acest pictor a fost că oamenii, în general, sunt lipsiți de spiritualitate, goi, ca niște cutii de tinichea. Simțul tragicului a pierit odată cu mitologia greacă. Tot ce a rămas este o grabă banală de nicăieri înspre niciunde. Trivialitate. Eșec. Consum necumpănit.

În perioada matură, Rothko a început să picteze spații. Combinate din cel mult două culori, aceste spații par să deschidă porți spre alte lumi. Ai impresia că ele scot la suprafață ceva care a existat dintotdeauna în noi, numai că noi nu știam că acest lucru arată anume așa. Rothko era interesat să vadă ce impresie produc picturile sale asupra privitorilor: dacă expresiile fețelor trădau sentimentul căutat, experimentul se considera reușit.

Prin lucrările sale, Rothko ne ajută să transcendem dualitatea, ne ajută să contemplăm vidul care are un potențial infinit de creație și energie.

Lumea este mai mare decât consumul, obligațiile de serviciu, obligațiile la domiciliu, graba, supărarea, puterea. Aceste muralii deschid o poartă spre un undeva în care toate aceste banalități nu mai contează.

Rothko a afirmat că prin aceste muralii, dânsul a creat spații, nu picturi. Prin aceste spații ne invită să trăim experiența divinului în interiorul nostru, având în vedere faptul că lumea exterioară consumistă nu ne ajută să realizăm această experiență.

El chiar invită observatorul să fie la o anumită apropiere de lucrare astfel încât să pătrundă în acest spațiu. Lucrările sale pot oglindi cu ușurință interiorul fiecărui om care le privește.

Lucrările lui Rothko reduc la tăcere.

Yves Klein (1928–1962) este și el interesat de conceptul de vid și infinit; stând pe plajă cu prietenii săi și împărțind lumea, Yves Klein își alege spațiul eteric care înconjoară planeta și apoi

²² www.famousquotes.com/author/paul-klee/

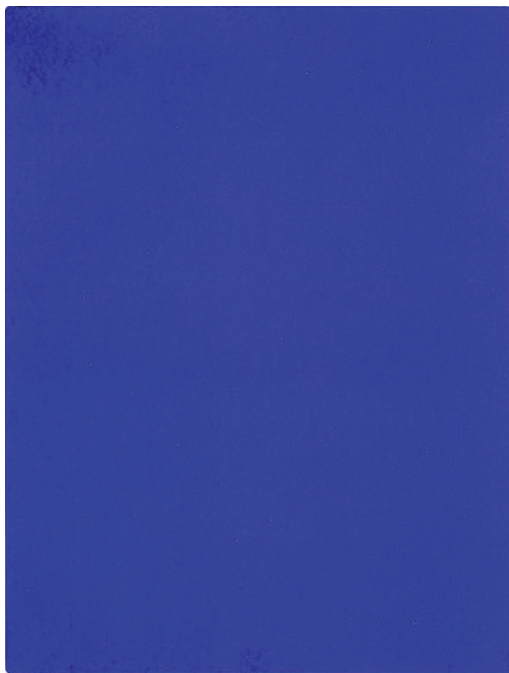

Fig. 11. Yves Klein, IKB 191
(International Klein Blue),
1962, Tate Britain, Londra, Anglia

Fig. 12. Yves Klein, RE 24, 1960, Spumă și
rășină sintetică pe lemn, New Hampshire,
Collection Museum and Gallery, Dartmouth College

semnează: „Cu acest gest simbolic de a semna cerul, Klein a prevăzut ca într-o reverie, râvnirea artei sale de acum înainte, în căutarea de a atinge frontierele infinitului.”²³

Infinitul cerului a fost mult timp sursa de

²³ Hannah Weitemeier, *Yves Klein, 1928–1962: International Klein Blue*, Taschen (2001), 8.

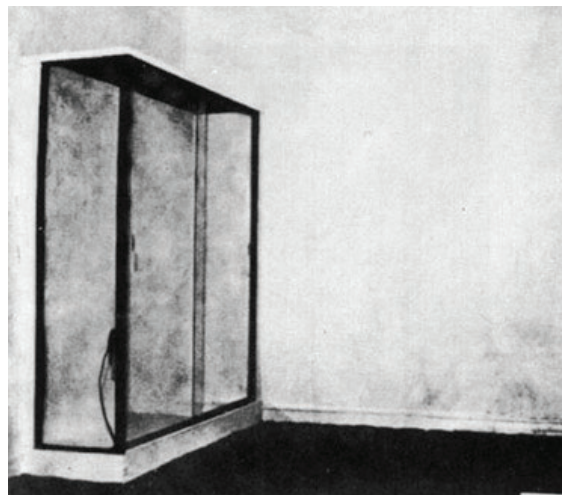

Fig. 13. Yves Klein, Vidul, 1958. Sursa:
http://en.wikipedia.org/wiki/Yves_Klein

inspirație a lui Klein, cerul este golul privat de materie. Artă lui Klein, mai ales noile idei despre metafizică, nu pot fi înțelese pe deplin, fără a face referire la artele marțiale (judo) pe care el le-a studiat în Japonia, la care a luat centura neagră, ca sursă de disciplină, de comunicare intuitivă și concentrare.

În jurnalul său despre experimentele picturale, Yves Klein scria: „Cred că în viitor oamenii vor picta tablouri cu o singură culoare.”²⁴

Artă este expresia exterioară a meditației artistului, Klein a simțit vidul și infinitul, el spune: „Ce este albastrul? Albastrul este invizibilul devenit vizibil”, este ceea ce a perceput el dincolo de tăcerea minții. Tablourile sale cu albastru ultramarin păreau să aibă viață proprie și Klein simțea că reprezentau o manifestare adecvată a sensului universal al spațiului.

„Pentru mine – spune el la una din expozițiile sale – orice nuanță de culoare, este într-un anumit sens, un individ, o creatură vie, la fel ca și o culoare primară, dar fiecare nuanță cu un caracter și suflet propriu. Sunt multe tipuri de nuanțe: delicate, agresive, sublime, vulgare, senine.”²⁵

Albastrul său eliminând linia plată a orizontului, a evocat unirea cerului cu pământul. Albastrul, culoarea mării și a cerului, evocă distanță, dorință și infinitate „această culoare are un efect vizibil straniu, e aproape inexprimabil. E o energie. E ceva contradictoriu în ea, ea încarcă cu energie și totodată liniștește.” (Goethe, *Teoria culorii*, 1810)

Yves Klein a simțit acel vid care prin „avertizarea

²⁴ Hannah Weitemeier, *Yves Klein, 1928–1962: International Klein Blue*, Taschen (2001), 9.

²⁵ Ibidem, 15.

Fig. 14. Yves Klein, *Saltul în Vid*, 1960,
Fotomontaj de Harry Shunk. Sursa:
http://en.wikipedia.org/wiki/Yves_Klein

sufletului, fără cuvinte, fără explicații și a picta această senzație, aceasta este ceea ce m-a îndreptat spre pictura monocromă”, fără să implice mintea discursivă, fără să dea curs gândurilor l-a propulsat pe o nouă treaptă de înțelegere, nu doar picturală ci chiar spirituală. Klein spune:

„arta nu e o inspirație care vine de cine știe unde, are o tendință ocazională și prezintă doar pitorescul exterior al lucrurilor. Artă e o logică în sine, valorizată de geniu, urmează o cale necesară și ajustată de principiile cele mai nobile.”²⁶

Albastrul ultramarin monocrom al compozițiilor sale, emană o seninătate profundă și pare să umple spațiul cu vibrațiile sale. Dacă este privit îndelung, culoarea poate chiar să provoace o stare de transă cu ochii deschiși. O asemenea stare de echilibru mintal profund ca sursa de inspirație, a fost descrisă de mulți alți oameni ai artei și ai științei ai trecutului, chiar și de astronauți. Yves Klein descrie trăirea sa astfel: „în această stare asemănătoare cu transa, ce constituie starea naturală a oricărei intenții creative, am impresii distincte. Simt că devin una cu această energie vibrantă, care este omniscientă și limitată doar de capacitățile mele personale.”²⁷

Se poate spune că artistul a reușit să transmită

cu succes celor deschiși să primească, exact ceea ce el a simțit în momentul în care picta. Putem constata că și la Yves Klein totul dispare din jurul său și lucrările parcă se nasc din vid, la fel cum a relatat și Paul Klee. Când electronul nu este observat el nu colapsează ci este undă, această calitate de undă îl face transcendent, este una cu sursa, cu conștiința. Noi colapsăm continuu realitatea cu mintea noastră, de aceea nu putem percepe realitatea așa cum este ea cu adevărat. În momentul în care vom înceta să colapsăm această realitate prin observare, atunci vom deveni una în mod constant cu „această energie vibrantă, care este omniscientă” și omniprezentă.

Este extraordinar faptul că Yves Klein susține că el este „un pictor al spațiului. Nu un pictor abstract, din contră un pictor figurativ și realist”, într-adevăr aprofundând acest spațiu, a înțeles că are o energie potențială creatoare infinită și că ideea operei este mai presus decât opera în sine, astfel el expune la Galeria Iris Clert din Paris, în 1958, nimicul: „M-am străduit să reduc intervenția mea ca pictor la minimum. Aceste puține cuvinte pe care le pronunț sunt deja prea mult. Nu ar fi trebuit să vin deloc, și numele meu nu trebuia să apară în catalog”. A scos totul din spațiul galeriei lăsând doar un dulap alb pictat în alb, fig. 13.

Cu *Salt în Vid*, intitulat și *Omul în Spațiu*. Pictorul spațiului și saltul în Vid, Fig. 14, Yves Klein pune în scenă un portret al universului sau artistic. Acest fotomontaj construit pe o fotografie realizată în 1960 de Harry Shunk, devine rapid imaginea emblematică a artei din jumătatea sec. XX.

Cu puțin timp înainte de moartea sa, Yves Klein notează în jurnalul său: „Acum vreau să merg dincolo de artă, dincolo de sensibilitate, dincolo de viață. Vreau să intru în Vid. Viața mea trebuie să fie asemenea simfoniei mele din 1949, ca o notă continuă, eliberată de început și sfârșit, eternă și legată de timpul însuși, pentru că acesta este fără început și fără sfârșit... Vreau să mor și vreau ca să se spună despre mine: A visat, deci trăiește.”²⁸

Vidul i-a inspirat multe și diverse interpretări lui Klein, probabil pentru că conceptul său era greu de descris în cuvinte. Acest lucru a reprezentat momentul de cumpănă în viața și filosofia sa. Cu o convingere prometeică pentru importanța misiunii sale, el a demonstrat că problema nu era în rezultatul estetic, ci mai degrabă în calitatea atitudinii mentale a artistului.

Mare parte a artei sale a dedicat-o conceptului

²⁶ Ibidem, 19.

²⁷ Ibidem, 38.

²⁸ Hannah Weitemeier, *Yves Klein, 1928–1962: International Klein Blue*, Taschen (2001), 88.

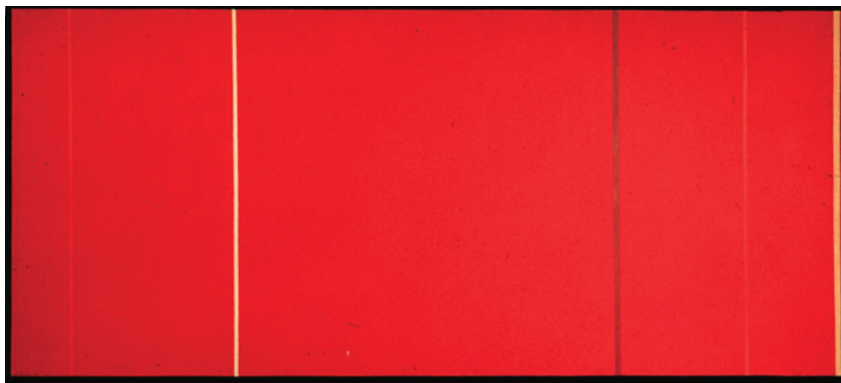

Fig. 15. Barnett Newman, *Vir Heroicus Sublimis*, 1950–51, Muzeul de Artă Modernă, Moma, New York

de Vid, care după părerea lui Klein, acesta nu reprezenta doar un spațiu gol, ci o deschidere și o libertate asemănătoare unui câmp de energie, în plus era pătruns de un element fundamental, aerul sau pneuma. Pentru Klein vidul și spațiul, cel care leagă toate lucrurile în univers, avea culoarea albastră.

Barnett Newman (1905–1970), pictor american reprezentativ pentru arta expresionist-abstractă, are aceleași intuiții precum Yves Klein care spunea că artiștii vor ajunge să picteze doar într-o singură culoare. Lucrările lui Barnett Newman se caracterizează printr-o aplicare vastă a culorii pe pânza în tentă plată, fără urme de pensulații. Este unul din pictorii *colorfield*. Newman spera ca lucrările sale să aibă același impact de a dărui privitorului ceea ce el însuși a primit și anume ca omul să fie conștient de totalitatea sa și în același timp de individualitatea sa. El spune că pictorul este coreograful spațiului. Newman a afirmat că arta abstractă autentică este un VID al simbolismului și al iluziei; reprezentarea cea mai pură și vie într-un tablou este forma.

Anish Kapoor (1954–), artist contemporan indian, el este cunoscut pentru sculpturile sale geometrice și biomorfe, folosind materiale simple cum ar fi granitul, pigment și gips, marmură. Aceste sculpturi erau monocrome în culori vii, intense folosind pigmentul pudră.

În anii 1980 și 1990, a fost remarcat pentru explorările sale ale materiei și anti-materie, evocând în mod special vidul în opere sculpturale, dar și în instalații îndrăznețe. Multe din sculpturile sale păreau că se retrag undeva în depărtare, dispărând în pământ sau distorsionând spațiul din jurul lor.

Anish Kapoor prin opera „*Originea lumii*”, Fig. 15, prezintă un Vid gigantic ce apare dintr-o pantă ce se ridică de la sol. Vidul apare nesfârșit, lărgindu-se în adâncime, și pare să atenteze la privitor, contrazicând conceptele spațiului convențional.

Kapoor își descrie opera: „un singur obiect, o singură formă, o singură culoare. Ambiția mea este să creez spațiul dintr-un spațiu care răspunde la înălțimea și luminozitatea navei din *Grand Palais*. Vizitatori vor fi invitați să intre în lucrare, pentru a se scufunda în culoare, și va fi, sper, o experiență contemplativă și poetică.”²⁹ „*Câmpul Vid*”, Fig. 16, este o instalație sculpturală din patru blocuri

Fig. 17. Anish Kapoor, *Câmp Vid*, 1989.
Sursa: www.contemporaryindianart.com

Fig. 16. Anish Kapoor, *Originea lumii*, 2004
Sursa: <http://2009.field.io/process/research/art/kapoor-turrell-perception-of-space>

²⁹ en.wikipedia.org/wiki/Anish_Kapoor

Fig. 18. Anish Kapoor, *Mama ca Vid*, 1990.
Sursa: www.fukuoka-art-museum.jp

de gresie ce se reflectă într-o oglindă, elaborează un spațiu intern al întune-ricului. În centrul fiecărei pietre se află o gaură adâncă catifelată, acoperită cu pigment negru, care la modul figurativ semnifică un prag, un spațiu care prevestește infinitul. Vidurile lui Kapoor au fost asemănate cu pânțele și cu noțiunile contemporane ale sublimului. Kapoor spune: „am fost mereu atras spre o noțiune de frică chiar în spațiul vizual, către senzația de cădere, de tragere înăuntru, de pierderea egoului.”³⁰

De asemenea, **Lee Ufan** (1936–) din Coreea, este un artist complet, pictor și sculptor, ce și-a creat lucrările prin intermediul filosofiei comparative. Pentru el filosofia și arta au făcut un tot unitar, fiecare completându-se reciproc; Lee Ufan

Fig. 19. Lee Ufan, *Dialogue-Space*, Instalată în 2011, Guggenheim. Sursa: www.contemporaryartdaily.com

observă lumea ca un amalgam coerent de obiecte, ființe, concepte și experiențe, care trebuie re-aranjate și re-descoperite. Lucrările sale sculpturale explorează golul și vidul. Constând din materiale

netratate, ca piatra și fierul sculpturile sale sunt tăcute dar sugestive. Manipulează spațiul pe care îl ocupă și astfel condiționează percepția privitorului. Ca și tablourile, sculpturile lui Lee au parte de același tratament în privința spațiului și a culorii.

Lucrările lui **Zao Wou Ki** (1921) pictor chinez contemporan stabilit în Franța, cu influențe din Paul Klee, sunt orientate către abstract. Masa de culoare pare că materializează o lume creatoare ca un Big Bang, unde lumina structurează pânza.

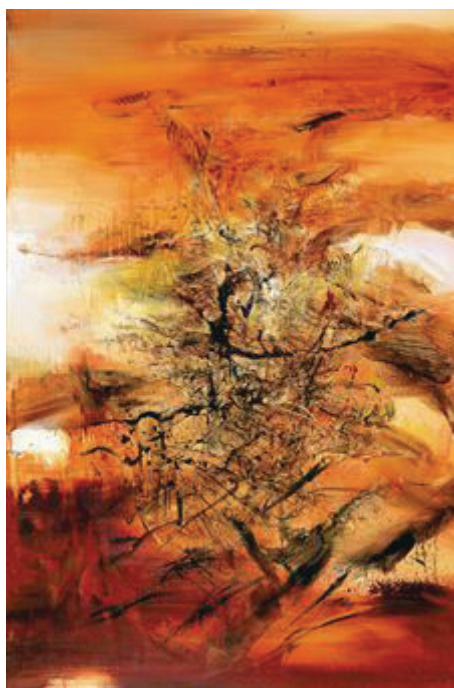

Fig. 20. Zao Wou Ki, 25-09-69, Sursa: <http://www.christies.com/features/2010-may-the-modern-renaissance-of-chinese-art-649-1.aspx>

În compozițiile sale, natura trăiește printr-o rețea de semne, prin pete de culoare cu valoare simbolică, menite nu să descrie un peisaj, ci să-i redea dimensiunile de spațiu vital unde spiritul uman trăiește pasionată aventură a descoperirii adevărilor de fiecare zi.³¹

El se concentrează mult asupra spațiului iar pensulațiile sale sunt pline de prospețime. Zao Wou Ki îmbrățișează elementele cele mai bune ale peisajului din dinastia Yuan și Sung, găsim noi sensuri în acea estetică, încorporând totodată abilitatea artei occidentale de a exprima culoarea, lumina și umbra. Rezultatul a fost un nou stil de abstracție expresivă, prin care el captează schimbările subtile ale spațiului, naturii, luminii și umbrei pentru a crea lumi abstracte vii de o spectaculoasă măreție.

³⁰ www.artgallery.nsw.gov.au/work/215.1990.a-d/

³¹ Constantin Prut, *Dicționar de artă modernă*, București (1982), 483.

Fig. 21. Zao Wou Ki, 05-03-76. Sursa:
<http://www.christies.com/features/2010-may-the-modern-renaissance-of-chinese-art-649-1.aspx>

Aceștia sunt o parte dintre artiștii care au creat opere distrugând obiectul în artă, având ca scop să apropie tot mai mult arta de adevărul conștiinței interioare, până când, ajunși la abstracție totală, arta va dispărea, absorbită de viața spiritului, identificându-se cu acesta. Ei au „dezbrăcat” obiectul de învelișul iluzoriu, așa zis concret apropiind-ul apoi de adevărul conștiinței interioare, de esență. Acești artiști intuiau că realitatea nu e ceea ce pare și că ea este mult mai mult decât suntem noi în stare să percepem, ea este misterioasă, animată de „sufluri”, astfel pictura devine dintr-un obiect artistic, un microcosmos care oglindește o parte din macrocosmos.

ICONOGRAFIA SFÂNTULUI FLORIAN PE MEDALIOANELE STEAGURILOR ISTORICE. STUDIU COMPARATIV

Hedy M-Kiss*

Cuvinte cheie: Steag istoric, medalion pictat, pompier, potcovar, Sfântul Florian, conservare-restaurare.
Keywords: Historical flag, painted medallion, fire-fighter, farrier, Saint Florian, conservation-restoration.

The Iconography of Saint Florian on the Medallions of Historical Flags. Comparative study. Comparative study
(Abstract)

In this paper, the author presents a comparative study on the medallions of 9 historical flags of fire-fighters, wheelwrights and farriers from different towns in Timiș County. The iconographic study of the medallions, exclusively those dedicated to the spiritual patron, Saint Florian, contains data about the morphological structure of composition, the symbolic elements represented, chromatic, execution technique and the current state of conservation according to age, functional wear and way of preservation.

Saint Florian is associated, in the Central and Eastern Europe, with the extinction of fire. The Saint is depicted in clothing of a Roman centurion commander (company), holding a red flag in a hand and with the other one pouring water from a wash tub on a building in flames. Only in three localities from Banat is found the statue representing Saint Florian: Jimbolia, Aradul Nou and Zădăreni. The civil volunteer fire-fighters brigade (*Önkéntes Polgári Tűzoltókar*) from Arad, the first one of its kind in Banat, established in 1861 among its rules, that the fire-fighter flag must depict Saint Florian as well as the text „Egy Mindnyájunkrt, Mindnyájant Egyért” (*One for All, All for One*).

Introducere

Cercetarea steagurilor istorice, *vexilologia*, este rară în țara noastră,¹ fiind susținută de către istorici și critici de artă. Afirmția se justifică, într-un fel, prin faptul că asemenea piese de patrimoniu cultural național s-au păstrat în număr relativ redus. Ele fac parte din patrimoniul cultural național și se află în proprietatea muzeelor, bisericilor, primăriilor, asociațiilor de profil și persoanelor particulare.

Se poate pune întrebarea: steagurile istorice sunt obiecte de artă? Din punct de vedere tehnic obiectul este realizat din mai multe elemente complexe, componente realizate parțial, sau integral de către artiști consacrați. Părerea specialiștilor privind acest aspect menționat anterior este diferită. Părerea mea este că aceste obiecte, care ocupă un loc de onoare atât în spațiile expoziționale, cât și în biserici, sunt o împletire fericită între arta decorativă aplicată (design textil) și artele vizuale.

Steagurile sunt caracterizate prin unicitate, fiind purtătoare ale unor mesaje complexe, de sinteză, exprimate printr-o suită de simboluri și nu de puține ori cu posibilități de cercetare hermeneutică². Așadar, putem afirma că avem de a face cu obiecte de artă³.

² Fiecare piesă s-a considerat a fi unicat, iar simbolurile ilustrate erau reprezentative pentru o idee, o preocupare sau ceva caracteristic și reprezentativ pentru comunitatea comanditară. Bogăția de simboluri, semne și inscripții face ca vexilologia să se înrudească cu o altă știință auxiliară a istoriei și anume cu heraldica.

³ Din punctul de vedere al artistului restaurator ele sunt catalogate ca piese textile de excepție, deoarece acest tip de material din structura steagurilor este cel mai vizibil fiind și ornamentat. Alcătuirea unui steag este însă mult mai complexă. Pe lângă materialul textil, mai menționăm hampa, din lemn, vopsită și ornamentată cu plăcuțe metalice personalizate, pe care au fost gravate numele celor care au luat parte și au cotizat la sfințirea steagului. Vârful hampei este din metal neferos, gravat sau turnat. Ciucurele, lezarda și franjurii au în compoziția lor fire textile și metalice, de regulă sunt din alamă sau sunt aurite, eventual argintate. La fiecare steag a fost atașat, de la bun început, câte o panglică ornamentală denumită și eșarfă pe care a fost inscripționată prin brodare sau prin aplicare cu pensula numele nașei steagului, de regulă soția unei personalități cu stare din comunitate.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Arte și Design, Departamentul Arte Vizuale, Strada Oituz, nr. 4, Timișoara 300086, e-mail: hedy.m@e-uvt.ro.

¹ Mureșan – Szemkovics 2018.

În această lucrare dorim să atragem atenția asupra acestor valori patrimoniale, focalizând pe suprafețele pictate. Ele se pot întâlni pe steaguri, sub forma unui medalion central, oval sau pătrat. Dacă inscripțiile pictate au fost realizate manual sau cu șablonul, în cazul medalioanelor compoziția a fost realizată întotdeauna ca o pictură unicat pe pânză. Doar în puține cazuri asemenea picturi au fost semnate sau marcate prin inițiale, dar realizarea lor, din punct de vedere al creației artistice este evidentă. Așadar le putem considera, în majoritatea cazurilor, creații artistice realizate de către pictori, de cele mai multe ori, autori anonimi.

Aceste medalioane pictate⁴ au fost realizate în diferite moduri: direct pe pânza steagului, de obicei pe suprafața fără preparație (grund), ori pe un suport detașabil de pe steag. În toate cazurile picturile au suferit degradări multiple pe parcursul timpului. Pe lângă praful și murdăria, care s-a depus pe suprafața lor, întâlnim mușcări, oxidări accentuate ale pigmentilor utilizați. Uzura funcțională, însă, a lăsat cele mai adânci urme de degradare, datorită purtării steagului și a păstrării în condiții necontrolate, din punctul de vedere al conservării, cauzată de intemperii, în condiții de umiditate sau căldură excesivă. Acești factori au cauzat cracluri pe suprafața stratului pictural, rupturi ale materialului textil, care au favorizat, la rândul lor, pierderea în întregime a stratului pictural, uneori până la imposibilitatea reconstruirii imaginii originale, mai ales în cazul portretelor unor personaje.

Medalionul central brodat sau pictat este simbolul central al unui steag și reprezintă chintesența mesajului acestuia⁵. În acest context necesită o atenție sporită în procesul restaurării și conservării. Etapizarea și tehnicile restaurării aplicate sunt asemănătoare cu restaurarea picturii pe pânză, *velatura*, *ritocco* și *tratteggio*. În acest caz, de fiecare dată, este solicitată reintegrarea totală a imaginii, care prin această intervenție, își recapătă valoarea istorico-documentară, culturală dar și valoarea artistico-estetică. Majoritatea medalioanelor pictate au fost realizate cu culori de tempera cu ou și culori în ulei. La finalizarea lucrării de restaurare se recomandă condiții de păstrare optime și neutilizarea steagului! În expozițiile muzeale consacrate, piesele cele mai fragile, reprezentative și valoroase,

sunt prezentate publicului prin replici. În aceste cazuri replicile sunt realizate de către specialiști cu profil artistic.

Salvarea steagurilor prin conservare-restaurare, de multe ori, rămâne la latitudinea artistului restaurator, deoarece înțelegerea fenomenului complex al patrimoniului cultural național, paralel cu necesitatea conservării acestuia, în timp și spațiu, în general, cercetarea și finanțarea salvării acestor obiecte deosebite, în special, va rămâne un deziderat pentru viitor.

Descrierea medalioanelor de pe steagurile de pompieri voluntari⁶

1. *Steagul Pompierilor din Timișoara 1873*⁷, este proprietatea Parohiei Romano-Catolice din Timișoara II Fabric (Biserica Millennium). Pe fața A a steagului este brodat anul 1873. Pe fața B a steagului există un medalion oval (49 × 65,5 cm) cu patru proeminente, detașabil de pe steag și mărginit de o lezardă decorativă. Spațiul compozițional este orientat vertical, personajul principal și singurul, este Sfântul Florian⁸, bărbat tânăr cu

⁶ Înființarea Reuniunii Pompierilor Voluntari din Banat s-a efectuat într-un context specific de dezvoltare economică și emancipare socială, în a doua jumătate a secolului XIX-lea, când formarea și consolidarea unităților de pompieri voluntari era la apogeu. Ne referim, în special la comitatele Torontal (Torontál), Timiș (Temes), Caraș-Severin (Krassó) și nu numai. De exemplu, înființarea *Reuniunii Pompierilor Teritoriale*, în 1870, sub patronajul contelui Victor Széchenyi (1871–1945). Începând de la aceea dată, pe teritoriul Banatului istoric s-au constituit peste 80 de formații voluntare de pompieri, într-un interval scurt de timp, de doi ani. Deviza acestor asociații civile de pompieri de la început a fost: *Got Zur Ehr Dem Nächsten Zur Wehr, Egy Mindnyájunkért, Mindnyájant Egyért* (într-o altă formă, *Egyesült erővel egymásért a veszélyben*), adică *Unu pentru Toți, Toți pentru Unu* (în alte locuri: *Lui Dumnezeu Mărire, Aproapelui Iubire*). M-Kiss H. – M-Kiss A. 2017, p. 5.

⁷ M-Kiss 2010, p. 286–288; M-Kiss 2017, p. 26–32.

⁸ Sfântul Florian a fost un martir creștin executat de către romani la data de 4 mai 304, d.Chr., în localitatea Lauriacum sau Lauria, astăzi Lorch în Austria. Deoarece Florian nu adora zeii romani a fost exilat și trimis în nord-estul imperiului, provincia Noricum, azi în Austria, la Sankt Pölten. Nu s-a supus, însă, nici în exil și a ajutat grupul de creștini să-și păstreze credința. Drept pedeapsă a fost ars și ucis în chinuri, tăiat de viu, și cu o piatră de moară legat la gât, a fost aruncat în râul Enns. Pe lângă orașul Linz din Austria și polonezii l-au ales ca un sfânt protector, începând din anul 1184, când papa Lucius al III-lea a aprobat ca moaștele sfinte a lui Florian să fie duse în Cracovia (în Polonia). Bazându-se pe această întâmplare reală, toate meseriile care au de a face cu arderea și cu stingerea focului, respectiv cu focul și cu apa, în frunte cu pompierii, l-au ales ca protector. Sfântul Florian este sărbătorit de Biserica Romano-Catolică la 4 mai. [http // ro.m.wikipedia.org](http://ro.m.wikipedia.org). Numele Sfântului Florian, în zona centrală și de est a Europei, se asociază cu stingerea focului. În reprezentările

⁴ M-Kiss 2014, p. 8, 72–73; M-Kiss 2016, 144–145.

⁵ În cazul, în care medalionul central lipsește, găsim pe steaguri stema, emblema sau simbolul reprezentativ al comanditarului, principalul susținător financiar al formației respective, dar întotdeauna găsim, pe una din fețele steagurilor de pompieri, reprezentarea ustensilelor specifice muncii acestora. Vezi: M-Kiss 2004–2005, p. 547–564; M-Kiss 2009.

părul lung și corpul robust, îmbrăcat în vestimentația unui centurion roman. Poziția corporală este cea ortostatică, stând pe norii de fum, cu piciorul stâng înainte și piciorul drept în repaus. În mâna dreaptă are un ciubăr din care se varsă apa cu care încearcă să stingă focul izbucnit în case, iar mâna dreaptă se sprijină pe roata din piatră, simbol al martirajului său. Sfântul Florian este reprezentat cu aureolă reprezentată printr-un cerc subțire, și este supradimensionat față de casele în flăcări, în acest mod de ierarhizare a raportului dintre personaj și celelalte elemente fiind exprimat triumful asupra focului. Din punct de vedere al tehnicii de realizare, medalionul este pictat în ulei iar cromatică în ordine descrescătoare este următoarea: fondul este auriu, pe care personajul se conturează în contrast, în partea inferioară a medalionului norii de fum sunt gri, roșul și albul sunt în cantități egale distribuite în diferite zone inegal, dar echilibrat, urmate de albastru și verde în cantitate mai mică iar umbra arsă este distribuită echilibrat în trei zone (vestimentație, ciubăr și încălțăminte). Medalionul este fixat de materialul textil suport al steagului de culoare roșie prin cusătură.

Starea de conservare generală a steagului este încă satisfăcătoare, dar necesită în special o conservare preventivă, respectiv derularea steagului de hampă și poziționarea pe o suprafață plană în repaus a materialului textil până la restaurarea și conservarea piesei. Medalionul analizat, fiind pictat pe un suport mobil și nu pe un șasiu fix, însumând și uzura funcțională, prezintă probleme de desprindere a stratului pictural. În prezent sunt vizibile zone lacunare, cracluri și o ruptură remarcabilă cu intervenții necorespunzătoare cu scopul de a salva piesa.

2. *Steagul aniversar al Reuniunii Pompierilor Voluntari din Ciacova (1881–1931)* se află în proprietatea Primăriei și Muzeului din Ciacova. Steagul este inscripționat bilingv în română și germană: *Reuniunea Pompierilor Voluntari / Freiwillige Feuerwehrverein / Ciacova / 1881–1931*. Pe una dintre fețe se găsește medalionul

sfântului el este înfățișat în vestimentația unui comandant de centurion roman (companie), într-o mână ținând un steag roșu iar cu mâna cealaltă vărsând apă dintr-un ciubăr pe un imobil în flăcări. Doar în trei localități din Banat se regăsește câte o statuie reprezentându-l pe Sfântul Florian: la Jimbolia, la Aradul Nou și la Zădăreni. Formația de Pompieri Voluntari Civili (*Önkéntes Polgári Tűzoltókar*) din Arad, prima formație de acest gen din Banat, a stabilit în statutul ei din 1861, că pe steagul de pompier trebuie să fie reprezentat, în mod obligatoriu, Sfântul Florian precum și textul: „*Egy Mindnyájunkért, Mindnyájant Egyért*”, (*Unul pentru Toți, Toți pentru Unul*).

pictat cu dimensiunile de 58,6 × 45,3 cm, sub care este trecut anul 1881–1931. Medalionul este oval și detașabil, iar pe margine este o lezardă decorativă de culoare galbenă cu fir metalic. Spațiul compozițional este orientat vertical, personajul principal din stânga este Sfântul Florian, iar personajul secundar poziționat în dreapta este un înger cu aripi. Vestimentația Sfântului Florian este aidoma unui comandant roman, poziția corporală fiind cea ortostatică, stând în picioare pe norii de fum, cu piciorul stâng în repaus. Îngerul însoțitor al personajului principal are în mâini un ciubăr din care se varsă apa cu care încearcă să stingă focul izbucnit din case. În partea stângă a Sfântului Florian este o roată de moară cu o frânghie simbol al martirajului său. Sprijinit de brațul stâng este hampa steagului într-o poziție înclinată, iar steagul este alb cu o cruce, simbolul creștinismului. Raportul de ierarhizare a personajelor față de celelalte elemente din compoziție exprimă triumful asupra focului. Din punctul de vedere al tehnicii de realizare, medalionul este pictat în culori de tempera iar cromatică în ordine descrescătoare este următoarea: predominant este griul-albăstrui (fundalul, norii de fum și vestimentația) urmat de alburii (vestimentația și aripile Îngerului și raza de lumină deasupra capului Sfântului Florian). Vestimentația Sfântului Florian este realizată în nuanțe de albastru, roșu, verde. În contrast, focul din partea inferioară a medalionului este realizat în nuanțe de roșu, orange și galben. Medalionul este aplicat pe materialul textil al steagului de culoare roșie. În prezent starea de conservare a steagului este foarte bună deoarece a fost restaurat integral în anul 2015–16⁹. Starea de conservare preventivă a steagului, pe o perioadă îndelungată, este asigurată printr-un modul de depozitare și expunere ce oferă vizibilitate ambelor fețe, fiind ferit de praf, agenți poluanți și alți factori de deteriorare. Înainte de operațiile de conservare preventivă, piesa textilă a fost consolidată, salvându-se toate fragmentele și firele textile afectate. Pictura, de asemenea, a fost supusă operațiilor de consolidare, curățare și reintegrare cromatică.

3. *Steagul Formației de Pompieri Civili Voluntari din Jimbolia 1902*, aparține Muzeului Pompierilor Sfântul Florian, fiind susținut financiar de Primăria Orașului Jimbolia¹⁰. Inscripția este în limba maghiară A „ZSOMBOLYAI POLGÁRI ÖNKÉNTES TŰZOLTÓ EGYLETNEK” /

⁹ M-Kiss 2016, p. 99–103.

¹⁰ M-Kiss 2017, p. 273–284; M-Kiss H. – M-Kiss A. 2017, p. 10–11, 18–19; M-Kiss H. – M-Kiss A. 2017a, p. 9–12, 18–19; M-Kiss H. – M-Kiss A. 2017b, p. 13, 20.

GRÓF CSEKONICS ENDRE PÁRTFOGÓ 1902, în traducere Formației de Pompieri Civili Voluntari din Jimbolia, protector Contele Cskonics Endre 1902. Compoziția nu este realizată într-un cadru limitat, aceasta ocupă un spațiu aproximativ de 55 × 44 cm. În partea superioară și inferioară a compoziției este inscripția anterior amintită. Singurul personaj este Sfântul Florian reprezentat în vestimentația soldatului roman, poziția corporală este cea ortostatică cu piciorul drept în repaus pe norii de fum. În mâna stângă este ținută hampa steagului alb bilobat cu cruce de culoare roșie iar în vârful hampei este crucea creștină, iar în mâna dreaptă este ținut ciubărul din care se varsă apa pentru a stinge focul izbucnit din case. Raportul de ierarhizare a personajului față de casele în flăcări exprimă triumful asupra focului. Din punctul de vedere al tehnicii de realizare, compoziția este un colaj cu broderia aplicată pe mătase naturală în tehnica picturii cu acul. Pe mătasea naturală sunt intervențiile cu ață de brodat din mătase de diferite culori și nuanțe. Culorile predominante ale vestimentației, respectiv drapajele în ordine descrescătoare sunt roșu, verde, ocru, ivoir, umbră arsă și nuanțele lor. Anumite elemente decorative sunt brodate cu fir metalic, șnur ornamental, și chiar bumbi metalici. Aproximativ 50% din cromatica compoziției este dominată de alb și griuri (nori, vestimentație, steag, apă). Compoziția realizată în culori pastelate este în contrast cu fondul roșu al steagului cu motive fitomorfe, frunze și flori de trandafir. Starea de conservare a steagului în general în prezent, este foarte bună deoarece a fost restaurat integral în anul 2017¹¹. Ca o conservare preventivă pe o perioadă îndelungată steagul este într-un modul de depozitare și expunere, ce oferă vizibilitate ambelor fețe, ferit de praf, agenți poluanți și alți factori de deteriorare. Înainte de operațiile de conservare preventivă, piesa textilă a fost consolidată, salvându-se toate fragmentele și firele textile afectate, iar broderia, de asemenea, a fost supusă operațiilor de consolidare și curățare.

4. *Steagul aniversar pentru Serviciul Public de Pompieri Civili al Orașului Jimbolia 1875–2000*, aparține Muzeului Pompierilor Sfântul Florian, fiind susținut financiar de Primăria Orașului Jimbolia. După inscripție, este cel mai recent dintre piesele studiate. Medalionul este oval, 44 × 30 cm, pe margine este o lezardă decorativă. Compoziția reprezintă un singur personaj, pe Sfântul Florian, în poziție ortostatică pe un soclu, asemeni unei

statui. În mâna dreaptă este un steag alb iar în mâna stângă este ciubărul cu care stinge focul izbucnit la o casă. Din punct de vedere tehnic medalionul este realizat în tehnica serigrafiei. Personajul este realizat pe un fond de culoare albastru deschis, cromatica vestimentației în ordine procentuală descrescătoare este roșu, ocru, albastru, umbră arsă, iar la steag și casă predomină culoarea albă. Starea de conservare a steagului este foarte bună.

5. *Steagul Comandamentului Pompierilor Voluntari Timișoara-Cetate, 1898*, aparține Muzeului Național al Banatului din Timișoara¹². Pe una dintre fețe este un medalion de 72 × 67 cm ce se poate încadra într-un pătrat, cu patru colțuri și patru semicercuri, paspolat cu o lezardă decorativă de 2 cm. În partea superioară a medalionului este inscripția bilingvă, română și maghiară (această inscripționare bilingvă am întâlnit-o o singură dată, probabil, s-a dorit păstrarea și utilizarea steagului și după schimbarea administrației din 1918, n.a.): Sft.Florian, iar în partea inferioară Patronul Pompierilor / a tűzoltók védőszentje, în stânga și dreapta medalionului este brodat anul 18–98. Sfântul Florian este reprezentat ca un tânăr robust cu părul lung în vestimentația unui soldat roman. Asemeni cazurilor anterioare ierarhizarea este evidentă prin supradimensionarea personajului Sfântului Florian față de casele în flăcări, simbolizând triumful asupra focului. Poziția corpului este cea ortostatică sprijinit pe piciorul stâng iar cu cel drept în repaus. În mâna stângă ține un steag, iar în mâna dreaptă ciubărul din care se varsă apa cu care stinge focul izbucnit din case. Sfântul Florian stă pe norii de fum. Din punct de vedere cromatic fundalul este de culoare albă, vestimentația este realizată în culorile roșu și ocru în cantități aproximativ egale, alb albastru, umbră arsă. Steagul este alb, iar norii de fum sunt de culoare gri, albastru, violet în contrast cu focul izbucnit în culorile roșu, orange și galben. Din punct de vedere tehnic, compoziția este un colaj din mătase naturală de diferite culori cu intervenții în tehnica picturii cu acul și ață de brodat din mătase naturală. Anumite accente și conturul formelor sau diferite elemente decorative sunt realizate cu fir metalic de diferite tipuri. Prin intervențiile cu ață de brodat sunt rezolvate volumetria, drapajul precum și dinamismul propagării fumului. Starea de conservare este foarte bună, steagul a beneficiat de tratamente de conservare preventivă în laboratorul

¹¹ M-Kiss 2018.

¹² M-Kiss 2008, p. 161–168, 171; M-Kiss 2009, p. 77–78; M-Kiss 2009; M-Kiss 2011; Kakucs 2008, p. 191–192; M-Kiss et alii 2007.

de restaurare – conservare a Muzeului Național al Banatului din Timișoara înainte de 1989¹³.

6. *Steagul aniversar Marienfelder Freiwillige Feuerwehr 1905–1930*, aparține primăriei comunei Teremia Mare. Medalionul este oval, dimensiunea este de 64 × 49 cm, și pe toată marginea este o lezardă decorativă. Sfântul Florian este reprezentat în poziție ortostatică, vestimentația este a unui centurion roman. În partea stângă a personajului este roata de piatră cu frânghia, iar în mâna stângă este ciubărul cu apă cu care stinge focul izbucnit. Ierarhizarea Sfântului Florian față de puterea focului este evidențiată prin supradimensionare. Din punct de vedere cromatic predomină griurile colorate din fundal și din jurul personajului. Vestimentația Sfântului Florian este realizată în culorile roșu, albastru și griuri. Un contrast puternic cu ponderea mare a griului îl are focul realizat în roșu, oranj și galben. Din punct de vedere tehnic medalionul este pictat în culori de tempera pe suport mobil din pânză. Starea de conservare a medalionului este nesatisfăcătoare, pe de o parte din cauza păstrării și a uzurii funcționale, pe de altă parte din cauza viciilor de realizare pe suportul mobil textil fără preparație. În prezent pictura are un aspect parțial indescifrabil din cauza pierderilor destul de însemnate din stratul pictural. Degradarea este evolutivă, întreaga piesă textilă istorică necesită intervenție urgentă de restaurare-conservare.

7. *Steagul Pompierilor Militari de la Buziaș*, este inscripționat în limba germană și maghiară în partea superioară și inferioară a medalionului: GOT T ZUR EHR', DEM NÄCHSTEN ZUR WEHR / ISTEN DICSŐSÉGÉRE, FELEBARÁTUNK SEGITSÉGÉRE în traducere ÎN PREAMĂRIREA LUI DUMNEZEU / AJUTORAREA APROAPELUI. Compoziția nu este realizată într-un cadru limitat, aceasta ocupă un spațiu aproximativ de 55 × 65 cm. Sfântul Florian este reprezentat în poziție ortostatică, în vestimentația unui comandant de legiune romană, stând pe norii de fum. În partea stângă este piatra de moară iar în mâna dreaptă este ciubărul cu apă cu care stinge focul izbucnit la casele aflate în partea inferioară a compoziției. În compoziție se evidențiază triumful asupra focului, prin supradimensionarea personajului față de casele în flăcări. Cromatica în prezent este restrânsă din cauza faptului că se pot distinge

numai fragmente de material textil de culoare roșie-vișinie și firele metalice. Din punct de vedere tehnic compoziția este realizată în tehnica colajului cu intervenții prin brodat. Starea de conservare este nesatisfăcătoare, în primul rând compoziția a fost decupată de pe un steag mai vechi probabil deteriorat în totalitate și aplicat pe un material nou. Aceste modificări au cauzat pierderi de material din structura de realizare a compoziției, uzura funcțională a obiectului de asemenea a fost puternică, necesitând aceste intervenții cu conotații neprofesioniste. Starea de fapt nu mai permite o integrare a imaginii originale, decât o conservare prin stoparea deteriorărilor.

8. *Steagul Pompierilor Voluntari de la Sănnicolau Mare German*, este inscripționat în limba maghiară: ÖNKÉNTES TŰZOLTÓ TESTÜLET / NÉMET SZENT MIKLÓS / 1906 / ISTENNEK DICSŐSÉG, EGYMÁSNAK SEGITSÉG! / 1912. În traducere: Slavă Domnului, Ajutorare reciprocă! Medalionul este oval cu dimensiunile de 47 × 78 cm, în partea superioară și inferioară este ornamentat și pe marginile compoziției este o lezardă decorativă. Spațiul compozițional este orientat pe verticală, Sfântul Florian este reprezentat cu aureolă, în poziție ortostatică, pe norii de fum, ca un bărbat tânăr cu păr lung și barbă, în vestimentație de soldat roman. De brațul stâng este sprijinit steagul, iar în mâna dreaptă este un ciubăr din care se varsă apa cu care stinge focul izbucnit dintr-un complex arhitectural. Ierarhizarea prin supradimensionarea Sfântului Florian simbolizează puterea asupra focului. Cromatica compoziției este în ordine descrescătoare, fundalul este alb și ocupă 50% din compoziție, vestimentația este realizată în culorile roșu, ocru și griuri în cantități egale, ciubărul și încălțăminte este realizată în nuanțe de siena, steagul este realizat în diferite nuanțe de ocru, umbră arsă pentru redarea volumetriei drapajului, norii de fum sunt de culoare gri. Acoperișul casei este de culoare gri și accentuează roșul, oranjul și galbenul focului. Din punct de vedere tehnic medalionul este un colaj din material textil din mătase naturală cu intervenții pe toată suprafața în tehnica picturii cu acul, culoarea aței de brodat din mătase naturală este în acord cu suprafața formelor decupate. Anumite ornamente și piese vestimentare, cum este cel de pe armură sau norii și alte elemente sunt realizate din fire metalice. Starea de conservare a medalionului este foarte bună după tratamentele de conservare – restaurare de care a beneficiat în anul 2010, la Facultatea de Arte și Design Timișoara, specializare Conservare – Restaurare.

¹³ M-Kiss 2008, p. 143–154, 173; M-Kiss 2011, p. 49–52, 141–143, 192; M-Kiss 2012, p. 84–91.

9. *Steagul Rotarilor și Potcovarilor din Sânnicolau Mare 1925*, aparține Parohiei Romano-Catolice Sfânta Tereza De Avila¹⁴ și este inscripționat în limba germană: SCHMIEDE FAHNE / 1925. În traducere: Steagul potcovarilor 1925. Medalionul de formă ovală cu dimensiunile de 39 × 49 cm, compoziția orientată pe verticală îl reprezintă pe Sfântul Florian, bărbat tânăr, robust cu părul lung, în vestimentația unui soldat roman, poziția corporală este cea ortostatică, fiind poziționat pe norii de fum. Dintre elementele simbolice consacrate, în partea stângă este roata cu frânghia iar în mâna dreaptă a Sfântului Florian este un ciubăr din care se varsă apa cu care stinge focul izbucnit dintr-un complex de imobile. În partea inferioară, la picioarele Sfântului Florian, sunt reprezentate ustensilele de potcovar: ciocan, clește, și pilă. Sub anul 1925 este reprezentată o potcoavă cu numărul 33. Medalionul din punct de vedere tehnic este pictat în culori de ulei direct pe materialul textil cu motive decorative florale. Din punct de vedere cromatic predomină culoarea albastră, fundalul și parțial vestimentația, unde întâlnim și culoarea roșie și verde, griul este într-o cantitate mai mică. Marginea medalionului este colorată cu auriu, asemenea motivelor ornamentale și inscripției de pe steag. Starea de conservare a steagului, în ceea ce privește medalionul pictat este nesatisfăcătoare, pictura realizată fără preparație, pe materialul textil extrem de mobil și incompatibil cu aderența straturilor pictural a contribuit la desprinderea straturilor pictural în mai multe zone oferind o imagine necorespunzătoare din punct de vedere estetic. La această stare a contribuit și uzura funcțională și intemperiiile sezoniere din biserică. În vederea păstrării informațiilor ce comportă, piesa textilă istorică necesită integral intervenții de conservare – restaurare.

Concluzii

Studiile comparative a iconografiei unor ansambluri sau subansambluri, în cazul nostru medalioane, pe suport textil, au menirea de a clasifica valoric și de a decide, prin date statistice comparabile între ele, starea lor de conservare biologică actuală, în funcție de vârstă, uzură funcțională, materiale, tehnică de realizare și de interferențe cu factorii de mediu. Recâștigarea unor echilibre favorabile pieselor de patrimoniu, unicate, cum sunt și steagurile istorice de pompieri, este posibilă prin înțelegerea fenomenului de degradare a pieselor textile, și prin

conservare activă, ce presupune o cercetare atentă, asigurarea condițiilor de depozitare, transport și manipulare precum și restaurarea lor.

La cele nouă steaguri istorice cu medalioane reprezentându-l pe Sfântul Florian, ca metodă de subliniere a importanței personajului principal s-a recurs de către autori, în toate studiile de caz întreprinse, la ierarhizare prin supradimensionare. Două reprezentări sunt cu aureolă și tot două sunt portrete cu barbă. Ca o excepție de reprezentare la un singur steag (Ciocova) am întâlnit două personaje, Sfântul Florian fiind însoțit de un Înger. Ca tehnică de realizare patru medalioane sunt pictate, patru sunt realizate prin metoda colajului cu broderie, iar un medalion în altă tehnică (serigrafie). La toate cele nouă steaguri este reprezentat ciubărul, iar în șase compoziții apare reprezentarea roții de moară. Casele în flăcări sunt prezente la toate cele nouă reprezentări, prin ansambluri arhitecturale: mori, covăcii, clădiri simbolice, iar simbolul steagului, purtat de Sfântul Florian, apare la cinci medalioane. Norii de fum sunt prezenți în opt compoziții. Din punct de vedere al conservării, patru steaguri au beneficiat de tratamente de conservare – restaurare și în prezent sunt în stare foarte bună. Dintre ele însă, numai două steaguri au modul de expunere și păstrare care garantează starea lor de conservare biologică. Patru steaguri istorice sunt într-o stare nesatisfăcătoare de conservare, se impun intervenții urgente de conservare – restaurare. Cel mai recent steag, confecționat în 2000 la Sibiu, este încă în stare foarte bună de conservare.

BIBLIOGRAFIE

- Kakucs 2008
Kakucs Lajos, *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între 1717–1918*, p. 191–192, 2008, Editura Mirton, Timișoara.
- Kiss 2004–2005
Kiss Hedy, Steagul Formațiunii de Pompieri Voluntari din Tormac, județul Timiș. *AnB, S.N., Arheologie-Istorie*, Vol. XII-XIII (2004–2005), 547–564.
- M-Kiss et alii 2007
M-Kiss Hedy, Dumitru Țeicu, Mircea Taban, Augustin Mureșan, *Din istoria vexilologiei bănățene*, Reșița (2007).
- M-Kiss 2008
M-Kiss Hedy, Drapelul Pompierilor Voluntari Timișoara-Cetate, inaugurat la 20 August 1898, *Memoria Satului Românesc*, IX (2008), 161–168, 171.

¹⁴ M-Kiss 2018, 17–25.

- M-Kiss 2008a
M-Kiss Hedy, Activitatea sectorului textile din cadrul Laboratorului Zonal de Conservare-restaurare, Muzeul Banatului Timișoara (1975–2007). *Memoria Satului Românesc*, IX (2008), 143–154, 173.
- M-Kiss 2009
M-Kiss Hedy, *Textile istorice din colecția Muzeului Banatului Timișoara, secolele XVIII-XX*, Timișoara (2009).
- M-Kiss 2009a
M-Kiss Hedy, *Városi, egyesületi és céhzászlók Temesvárról*, Makó (2009).
- M-Kiss 2009b
M-Kiss Hedy, *Colecția de steaguri a Muzeului Breslelor din Târgu Secuiesc, Sfântu Gheorghe* (2009).
- M-Kiss 2011
M-Kiss Hedy, A Temesvári Bánát Múzeum történelmi textíliáinak konzerválási állapota, Starea de conservare a textilelor istorice în Muzeul Banatului Timișoara (Conservation conditions of Historical Textiles in the Banat Museum Temesvár). *Erd. Magy. Rest. Füv.* 11 (2011), 49–52, 141–143, 192.
- M-Kiss 2012
M-Kiss Hedy, *Restaurarea și conservarea patrimoniului mobil textil*, Ediția a II-a, Editura Eurostampa, Timișoara, (2012), 84–91.
- M-Kiss 2014
M-Kiss Hedy, The Issue of Conserving the Medallions of Historical Flags. In: *E-BOOK of ABSTRACTS, 3 International Seminar & Workshop, 16–18 October 2014, Emerging Tehnology and Innovation for Cultural Heritage, Advanced Tehnology for Diagnosis, Prevention and Management of Historical and Archaeological Parchment, Leather and Textile Artefacts*, Astra Centre for Heritage-CePCor, Sibiu (2014), 8, 72–73.
- M-Kiss 2016
M-Kiss Hedy, Aspectele conservării și restaurării Steagului Reuniunii Pompierilor Voluntari din Ciacova 1881–1931, Județul Timiș. *Restitutio, Conservation-restoration bulletin*, 10 (2016), Vol. 2, 99–103.
- M-Kiss 2016a
M-Kiss Hedy, Salvarea medalioanelor pictate ale steagurilor. *Forma*, 19 (2016), 144–145.
- M-Kiss, 2017
M-Kiss, Hedy, Colecția de textile a Muzeului Formației de Pompieri Sfântul Florian din Jimbolia, *AnB, S.N., Arheologie-Istorie*, XXV (2017), 273–284.
- M-Kiss H. – M-Kiss A. 2017
M-Kiss Hedy, M-Kiss Andrei, *Muzeul Formației de Pompieri Sfântul Florian din Jimbolia*, Timișoara (2017).
- M-Kiss H. – M-Kiss A. 2017a
M-Kiss, Hedy, M-Kiss, Andrei, *A Zombolyai Szent Flórián Múzeum Tárgygyűjteménye*, Timișoara (2017).
- M-Kiss H. – M-Kiss A. 2017b
M-kiss Hedy, M-Kiss Andrei, *Museum der Feuerwehrliehe Sankt Florian aus Hatzfeld*, Timișoara (2017).
- M-Kiss 2018
M-Kiss Hedy, *Colecția de steaguri istorice a parohiei romano-catolice „Sfânta Tereza de Avila” din Sănnicolau Mare*, Timișoara (2018).
- M-Kiss 2018a
M-Kiss Hedy, Restaurarea steagului Asociației Civile a Pompierilor Voluntari din Jimbolia 1902 (Restoration of the flag for the Civic Association of Volunteer Firefighters of Jimbolia 1902). *Restitutio, Conservation-restoration bulletin*, 12 (2018).
- Mureșan – Szemkovics 2018
A.Mureșan, L.-Șt. Szemkovics, *Bibliografia vexilologiei românești*, Editat de „Vasile Goldiș” University Press, 2018, Arad (2018).

Fig. 1. Sfântul Florian pe medalionul Steagului Pompierilor din Timișoara 1873.

Fig. 2. Sfântul Florian pe medalionul Steagului aniversar al Reuniunii Pompierilor Voluntari din Ciacova, 1881–1931.

Fig. 3. Sfântul Florian pe medalionul Steagului Formației de Pompieri Civili Voluntari din Jimbolia, 1902.

Fig. 4. Sfântul Florian pe medalionul Steagului aniversar pentru Serviciul Public de Pompieri Civili al Orașului Jimbolia 1875–2000.

Fig. 5. Sfântul Florian pe medalionul Steagului Comandamentului Pompierilor Voluntari Timișoara-Cetate, 1898.

Fig. 7. Sfântul Florian pe medalionul Steagului Pompierilor Militari de la Buziaș.

Fig. 6. Sfântul Florian pe medalionul Steagului aniversar Marienfelder Freiwillige Feuerwehr 1905–1930.

Fig. 8. Sfântul Florian pe medalionul Steagului Pompierilor Voluntari de la Sânnicolau Mare German.

Fig. 9. Sfântul Florian pe medalionul Steagului Rotarilor și Potcovarilor din Sânnicolau Mare 1925.

RECENZII

**Sabin Adrian Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (III).
Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. II. Campaniile anilor
1996–1998, Bibliotheca Septemcastrensis XXV, Sibiu, 2018***

*Dragoș Diaconescu**

„Nu cred că un cercetător n-ar avea voie să-și schimbe părerile, dacă, într-o problemă sau alta, s-au ivit fapte noi, dacă alt cercetător a adus argumente mai temeinice în sprijinul unei noi interpretări sau dacă el însuși, reluând problema, socotește că este cazul să-și modifice părerile anterior exprimate. Acesta este singurul procedeu cu adevărat științific; cramponarea pe o poziție, în ciuda unor fapte și argumente care ne impun schimbarea punctului de vedere, este cea mai mare greșală”

(Vladimir Dumitrescu)

Mă văd nevoit să aștern aceste rânduri pe hârtie dintr-un motiv simplu. Numele meu a fost asociat, fără a fi consultat în nici un mod¹, unei lucrări ce prezintă rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse într-un sit preistoric transilvănean renumit (Turdaș-Luncă²), de acum

* Muzeul Național al Banatului, str. Martin Luther nr. 4, e-mail: goshu_d@yahoo.com.

¹ Din păcate această „metodă” de a-și „susține argumentat” opiniile referitoare la subiecte inerent sensibile ale arheologiei neolitice și eneolitice ardelenice este o obișnuință și tinde să devină o regulă în cazul prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca. Aleg exemplul cel mai recent și anume studiul *Sistemul de fortificații eneolitice de la Turdaș-Luncă, județul Hunedoara, România*, publicat în 2014 în revista Banatica (Luca-Suciu 2014), studiu la care, cel mai probabil din „mărinimie”, distinsul profesor l-a „cooptat” și pe dr. Cosmin-Ioan Suciu fără a-l consulta cu privire la acest aspect. Reacția firească a fost că acesta din urmă a redactat un articol (Suciu 2015) în care își prezintă propriile opinii referitoare la subiectul în cauză. Răspunsul „științific” al reputatului profesor a fost trimiterea de e-mailuri către o parte a comunității arheologice românești, în care cataloga textul „colaboratorului” la studiul Luca-Suciu 2014, ca fiind, citez: „neconvingător”.

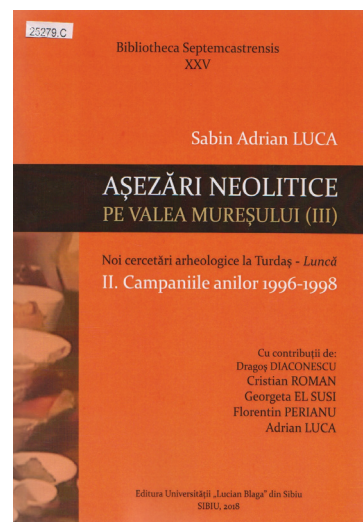
² Am participat în calitate de student la cercetările arheologice din acest sit în campaniile anilor 1996, 1997, 1998, ani în care tocmai absolvam anii II, III și IV ai Facultății de Litere, Istorie și Jurnalistică, specializarea Istorie, din cadrul Universității Lucian Blaga Sibiu. În această calitate nu am avut cădere să coordonez sau conduc vreun sector din cercetarea arheologică din acest sit, deci contribuția mea în munca de teren a fost una nesemnificativă din punctul de vedere al documentării și interpretării arheologice a contextelor cercetate. Dacă eu am fost considerat „demon” de a fi desemnat contributor asta înseamnă că toți colegii mei, care au participat pe acest șantier, tot în calitate de studenți, în anii 1996–1998, „meritau”

mai bine de 20 de ani. Mai precis, este vorba de lucrarea cu caracter monografic *Așezări neolitice pe Valea Mureșului III. Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă II. Campaniile anilor 1996–1998*, lucrare ce vede lumina tiparului sub egida Editurii Universității

Lucian Blaga, la Sibiu, în 2018. Volumul este semnat ca unic autor de Sabin Adrian Luca, dar este prezentată și o listă de contributory, inclusiv pe coperta volumului. Dacă pentru dr. Georgeta ElSusi situația este clară, cercetătoarea reșițeană semnând capitolul VI al lucrării dedicat studiului resturilor de faună de la Turdaș-Luncă, campaniile anilor 1992–1995 [sic!]³, pentru ceilalți patru con-

să fie prezenți în lista contributorilor. Și nu au fost puțini, mai ales că în campania 1998 situl de la Turdaș-Luncă a devenit șantier școală al Universității Lucian Blaga din Sibiu.

³ Sunt nevoit să subliniez umorul involuntar creat de autorul acestei cărți, dedicată campaniilor anilor 1996–1998, care introduce ca și capitol VI studiul resturilor faunistice din campaniile anilor 1992–1995. Ar trebui înțeles că nu a mai identificat elementele de faună în campaniile anilor 1996–1998? Departate de mine gândul de a pune însă la îndoială

tributori (în ordinea menționării lor pe copertă, Dragoș Diaconescu, Cristian Roman, Florentin Perianu, Adrian Luca) situația nu este clară deloc în cadrul economiei lucrării; practic, nici cuprinsul lucrării și nici conținutul acesteia nu oferă nici un fel de indiciu legat de contribuția efectivă a fiecăruia dintre aceștia.

Dacă pentru ceilalți trei colegi de „suferință” nu pot vorbi, doresc însă să subliniez care este „contribuția” subsemnatului la acest volum. Pe vremea când lucram la Muzeul *Castelul Corvinilor* din Hunedoara (2001–2007) am lucrat împreună cu colegul Cristian Constantin Roman⁴ la grafica în tuș a planurilor și planșelor ilustrate în lucrarea ce va fi recenzată în rândurile de față. Aceasta este singura mea contribuție, dacă poate fi numită astfel, în economia cărții în discuție. De la acest aspect, până la nominalizarea mea ca prim contributor este o cale lungă care ține, cel mai probabil, de cele subliniate în nota 2 a acestei scurte recenzii.

Intrând în fondul problemei trebuie să remarc faptul că lucrarea analizată pune în circuitul științific materiale aduse la lumina zilei acum 20 de ani cu metode de acum 20 de ani. Mai precis, structura lucrării ne oferă o manieră de tip descriptiv în publicarea rezultatelor. Astfel, lucrarea debutează cu un cuvânt înainte prin care cititorii sunt anunțați că acest volum se dorește a fi o continuare a celui publicat în 2001⁵, de aceea numerotarea capitolelor și a materialului ilustrativ continuă ordinea stabilită în lucrarea din 2001. Vizibilitatea culturii Turdaș în cadrul eneoliticului transilvănean este subliniată prin „ultimele” cercetări⁶, făcute în situri ca și Orăștie-Dealul pemilor, Turdaș-Luncă, Cerișor-Peștera Cauce, Călanu Nou⁷ și Valea Nandrului. Dacă primele patru situri au beneficiat de cercetări arheologice sistematice nu același lucru îl putem spune despre situl de la Valea Nandrului-*La Dos*, sit abordat în a doua jumătate a secolului al XX-lea doar prin cercetări de

calitatea acestei abordări efectuată de un cercetător reputat în domeniul arheo-zoologiei (dr. Georgeta ElSusi).

⁴ Autorul graficii în creion a materialului arheologic.

⁵ Luca 2001.

⁶ Majoritatea acestor cercetări s-au efectuat în ultimii ani ai secolului al XX-lea. La Luca 2018, 44 aceste „ultime” cercetări sunt numite și „vechi”: „Din cercetările vechi reținem observații – pentru prima dată publicate astăzi”.

⁷ În Luca 2018, 7, n. 5 situl de Călanu Nou-*La Podină* publicat ca atare de descoperitori (Andrei-Roșu 1998) și de cel ce a efectuat cercetările arheologice sistematice de aici (Ciută 2001) este arondat localității Ohaba Streiului, chiar dacă situl este plasat în imediata proximitate a zonei de contact dintre localitatea Streisângeorgiu și cartierul Călanul Nou (cf. Ciută 2001, Harta II), Ohaba Streiului fiind situată la 750 m pe direcție SE pe malul celălalt, stâng, al Pârâului Luncanilor.

suprafață⁸, care chiar dacă are o schiță stratigrafică deja indicată⁹, nu oferă o imagine foarte clară a locuirilor neolitice și eneolitice de aici.

Primul capitol, numerotat cu cifra III și dedicat descrierii cercetărilor arheologice sistematice ne oferă și prima surpriză, de tip *déjà-vu*. Mai precis mare parte din textul acestui capitol a mai fost publicat o dată¹⁰, dar într-o situație mai specială, a unui volum fără autori¹¹. Între porțiunile de text „preluate” sunt inserate studii de caz privind categoria și culoarea fragmentelor ceramice din mai multe complexe din situl de la Turdaș-Luncă¹², Orăștie-Dealul Pemilor și din cel de la Mintia-Gerhat. Trebuie să remarc aici ușoara inutilitate a acestui demers câtă vreme culoarea biscuitului ceramic și categoria ceramică din care face parte nu sunt elemente definitorii în ceea ce privește metodologia de analizare și atribuire culturală a ceramicii preistorice¹³. Asta chiar dacă, pe baza analizei culorii fragmentelor ceramice pe adâncimi, profesorul Luca „reușește” să integreze situl de la Mintia în etapa

⁸ Cercetările periegetice ce au oferit materialele publicate de Luca-Roman 1999 au fost efectuate de Cristian Roman, Dragoș Diaconescu și Alexandru Adam.

⁹ Prin sondajele arheologice de control stratigrafic efectuate aici de Márton Roska în 1911 (vezi Roska 1941, 15–20).

¹⁰ De exemplu: Luca (coord.) 2012, 24–31 care conține același text cu Luca 2018, 11–16, 17, 18–22, 27–28, cu foarte mici variații – de ex. Luca (coord.) 2012, 30 spune „.....săpăturile de la Mintia-Gerhat (Drașovean și Luca, 1990 – stratul II), moment în care avem primele elemente Foeni-Mintia în Transilvania” comparat cu Luca 2018, 22 și n.43 „.....săpăturile de la Mintia-Gerhat⁴³, moment în care avem primele elemente Petrești în Transilvania”. Sau situații în care textul e identic, dar trimiterile la figuri sunt greșite, aspect ce demonstrează care dintre texte a fost redactat primul: Luca (coord.) 2012, 28 „Stratigrafia verticală a suprafeței S III/1996–1997 este ilustrată prin profilul de vest a acesteia (plan 11a):” (greșit, de fapt aici e vorba de planul 6a) comparat cu Luca 2018, 17 „Stratigrafia verticală a suprafeței S III/1996–1997 este ilustrată prin profilul de V a acesteia (plan 11a):” (trimiterea aici e corectă). Se poate afirma clar că textul din Luca 2018 a fost elaborat înaintea celui din Luca (coord.) 2012, cel puțin pentru acest paragraf.

¹¹ Această situație face ca și citarea să îmbrace o formă specială: Luca (coord.) 2012. Luca 2018 citează această lucrare ca și Luca et alii 2012 (?). Aici apare întrebarea firească: cine sunt ceilalți?

¹² La Luca 2018, 16, n. 25, recoltarea și prelucrarea datelor din complexe de la Turdaș sunt atribuite regretatei dr. Florina Maria Nițu. De fapt doar prelucrarea în Microsoft Excel îi aparține regretatei noastre colege, recoltarea lor fiind făcută de, pe atunci studentă, dr. Lucia Anda Spănu.

¹³ Ofer aici o mostră de înțelegere a problemei studiate, citând o fraza cu caracter concludiv din Luca 2018, 26: „Datele rezultate din aceste statistici arată faptul că locuințele și cele de suprafață prezintă tehnologii de fabricație a ceramicii relativ comune – cel puțin la nivelul bordeielor.”

de geneză a culturii Petrești¹⁴ și pe baza creșterii în procentaj a categoriei de ceramică fină din locuința L2, din același sit, să sublinieze existența unor impulsuri culturale¹⁵. Nu cred că integrarea sitului de la Mintia-Gerhat în palierul cronologic-cultural indicat este una eronată, doar subliniez fragilitatea puternică a raționamentului având în vedere nișa extrem de îngustă de date pe care se bazează. Salutăm totodată dorința împlinită a autorului de a oferi cititorilor care nu cunosc limba română rezumatele mai mult decât consistente, în limba engleză, de la finalul fiecărui capitol, facilitând astfel accesul la informație a celor interesați.

Capitolul IV vizează descrierea materialelor arheologice, partea de industrie litică fiind tratată mai mult decât sumar, analogiile oferite privind calitatea silexului la Cerișor-Peștera Cauce sau Orăștie-Dealul Pemilor, subliniind caracterul generalist al abordării câtă vreme pentru piesele litice de la Cauce, nivelul II, a fost oferită ca și posibilă zonă de proveniență pentru materia primă din care erau confecționate versantul stâng al văii Zlaști, arealul satelor Groș și Ciulpăz și cursul superior al afluenților de stânga ai văii Zlaști în apropierea interfluvului acesteia cu valea Nandrului¹⁶, areal aflat ușor cam departe de situl de la Turdaș-Luncă.

Descrierea lotului ceramic publicat în respectivul volum între paginile 47–59, este una exhaustivă, luând în calcul și apartenența la complexe arheologice, doar că are un puternic caracter redundant câtă vreme aceste informații se regăsesc și la descrierea ilustrației cuprinsă între paginile 125–171. În cadrul acestui capitol sunt inserate și diagrame cantitative vizând categoria ceramicii pe adâncimi în situl de la Turdaș (Grafic 17) și pe complexe arheologice din siturile de la Orăștie, Cauce sau Liubcova (Grafic 18). Ultima, fiind o diagramă cantitativă, este „fișcă” să fie caracterizată prin următoarea afirmație: „*Compararea categoriilor ceramicii pe complexe amintite în studiile de caz, dar și altele (peștera Cauce sau Liubcova) (graphic 18) arată o diversitate bine controlată*”. Există și o diagramă cantitativă (Grafic 19), care își dorește să arate „*prezența picturii și a ornamentelor în complexe turdășene*” și care compară ceramica

ornamentată (în felurite tehnici neprecizate) cu ceramica ornamentată prin pictură, din patru contexte arheologice: nivel II peștera Cauce¹⁷, L13, L4 și B4 din situl de la Turdaș-Luncă. Explicația conform căreia „*lotul de peșteră [sic!] Cauce, fiind foarte mic numeric, dă date care ies din factorul comun*” este una ce putea fi evitată dacă, distinsul profesor ar fi făcut referire la o lucrare semnată de domnia-sa în calitate de prim-autor¹⁸. Explicația oferită acum 15 ani este mult mai bine argumentată decât cea prezentată mai sus. O ultimă remarcă privind abordarea de tip statistic efectuată în cadrul capitolului IV este cea privind Graficul 20, unde este prezentat un tabel de contingență seriat, unde sunt prezente ca și unități de analiză Cauce, și complexe de la Turdaș, Orăștie și Mintia, comparate pe baza culorii biscuitului ceramic¹⁹. Subliniez că nici aici nu văd utilitatea prezentării acestui grafic și, aparent, nici autorul câtă vreme pentru respectivul grafic nu oferă cititorilor nici o explicație.

Capitolul al V-lea, dedicat încadrării culturale cronologice a materialelor descoperite, oferă o abordare ușor inedită a analizei comparative a ceramicii din sit, organizată pe nivelurile decelate de autor, în sistem tabelar, având ca și coloane principale cele trei categorii ceramice: ceramica fină, ceramica semifină, ceramica de uz comun, luându-se în calcul pe rând, pe sectoare de linii în structura tabelară, culoarea, amestecul pastei, netezirea, lustruirea, slipul aplicat pe ceramică, arderea (a cărei determinare a fost făcută pe baza culorii biscuitului ceramic), angoba și ornamentele. Această ordonare a informației (în cuprinsul paginilor 62–78) care ține tot de aspectele descriptive ale materialului ceramic prezentate deja de două ori, la descrierea lotului ceramic și în descrierea ilustrației, combină în mod ușor nefericit aspecte legate de tehnologia ceramicii cu o caracteristică ce ține de morfologia acesteia (ornamentele). Prin nota 116 se oferă analogii pentru un ornament format din grupuri de tăieturi scurte pe un fragment ceramic din locuința L8 de la Turdaș într-un sit aparținând culturii Vinča de la Pančevo-Vranin Salaș. Maniera de

¹⁴ Luca 2018, 23–24: „*Comparând cu studiile de caz 1–2 credem că suntem într-un moment cronologic și cultural aflat la baza sau în primele momente – mai degrabă – a [sic!] culturii Petrești*”. Subliniez ca studiile de caz 1 și 2 la care se face referire vizează B4/1995 și L4/1995 din situl de la Turdaș.

¹⁵ Luca 2018, 26: „*Creșterea speciei fine în locuința L2 este un semnal asemănător celui de la Mintia-Gerhat (studiul de caz numărul 2). Tehnologiile de arhitectură și fabricare a ceramicii primesc un impuls*.”

¹⁶ Luca et alii 2004, Harta 5.

¹⁷ Această atribuire îmi aparține, conform celor publicate în Luca et alii 2004. Sper ca acesta să fie nivelul în cauză, deoarece această unitate stratigrafică a fost divizată în două sub-niveluri IIa și IIb, primul fiind considerat inferior în diagrama stratigrafică și conținând „*vase pictate în stil Tăuș*”, iar cel de-al doilea „*cu elemente Foeni-Mintia, Precucuteni și Turdaș*” (vezi Luca et alii 2004, 104).

¹⁸ Și căruia îi aparține și textul din Luca et alii 2004, 104: „*depunerile stratului IIa și IIb au caracter ritualic*”.

¹⁹ Graficul este intitulat neinspirat „*Studiu comparativ a categoriilor ceramice în așezări ale culturii Turdaș. Seriere în funcție de culoare [sic!]*”.

citare este una bizară: sursa citată este XXX 1988a. Consultarea listei bibliografice ne arată ca XXX 1988a este D. Srejić, *The Neolithic of Serbia. Archaeological Research 1948–1988*, Belgrad (1988)²⁰. Și atunci, dacă într-adevăr D. Srejić este autorul acestei lucrări, conform lui S. A. Luca, atunci de ce XXX 1988a în loc de Srejić 1988? De fapt această lucrare îl are pe Dragoslav Srejić ca și editor, iar analogia indicată de profesorul Luca e parte din fișa sitului de la *Vranin Salaš*, fișă semnată de Slobodan Jocić²¹. S. Jocić nu oferă o încadrare cronologică a sitului de la *Vranin Salaš*, în fișa întocmită în volumul din 1988, dar o face un an mai târziu, când publică un studiu referitor la cercetările din 1981 din situl cu pricina, moment în care încadrează situl în cauză în faza Vinča-Pločnik I²². Această etapă cronologică, este, la nivelul anului 1989, contemporană cu etapele C2-D1 în cronologia lui W. Schier²³ și C1-C2 în cronologia lui Gh. Lazarovici²⁴. Consider că aceste detalii ce țin de cronologia relativă a sitului de la *Vranin Salaš* sunt extrem de importante pentru veridicitatea cronologică a analogiei oferite, fragmentul respectiv, din situl de la Turdaș provenind din locuința L8, locuința atribuită nivelului III și încadrată în cultura Petrești, faza A²⁵. Astfel, sigur cu limitele date de o analogie singulară, L8 de la Turdaș ar fi contemporană cu Vinča C2-D1 (cronologie Schier), chiar dacă fragmentul ceramic cu pricina poate fi, împreună cu celelalte fragmente cu decoruri de tip Turdaș, intruziv în cadrul nivelului atribuit locuinței L8²⁶, dată fiind modalitatea

de cercetare arheologică propriu-zisă, în niveluri de săpare artificiale, cu grosimea de 20 centimetri.

Spre finalul acestui capitol, între analiza comparată a ceramicii aparținând culturii Turdaș și a culturii Petrești și sub-capitolul dedicat „analizei comparative a formelor semnificative pentru cronologie și legături culturale”, la paginile 79–81, autorul oferă o încercare de găsire a unor analogii în special pentru banda incizată „*umplută cu tăieturi scurte și – mai rar – cu umpunsături* [sic!]”, manieră de decor considerată „*specific turdășeană*”. Din acest excurs bibliografic, pentru că nu doresc să analizez aici toate analogiile oferite de autor²⁷, voi analiza pe scurt două dintre trimiterile bibliografice pe care profesorul Luca le prezintă.

La p. 80 cititorul beneficiază de o modalitate stranie de interpretare și din nou bizară de citare, în aceeași măsură. Astfel, Luca 2018 afirmă: „*Revenind la cultura Turdaș, ce ne facem că la Plalia* [sic!] *Magoula Zarkou*¹²⁷, *mai multe dintre vasele cu picior miniaturale depuse în modelul de casă sunt – evident – turdășene*”. Urmărind nota 127 constatăm că sursa citată este „*Papathanassoupol* [sic!] 1996, p. 162, fig. 43”²⁸. De fapt, George A. Papathanassopoulos este editorul acestui catalog de expoziție organizată de Muzeul Artei Cicladice (*Museum of Cycladic Art*), capitolul care privește *House models* fiind semnată de George Toufexis²⁹. O altă problemă e reprezentată de așa numitele, de către profesorul Luca „*vase cu picior miniaturale*” găsite în acest sit din Tesalia, care sunt, de fapt, conform autorilor greci, inclusiv descoperitorului, opt figurine antropomorfe³⁰, care nu au nici o

²⁰ Luca 2018, 252.

²¹ Citarea corectă este Jocić 1988, care în lista bibliografică ar fi Jocić, Slobodan, *Vranin Salaš-Pančevo*. În: Srejić, D. (ed.), *The Neolithic of Serbia. Archaeological Research 1948–1988*, Belgrad, 1988, 107.

²² Jocić 1989, 13.

²³ Schier 1995, Abb. 146.

²⁴ Vezi Diaconescu 2014, n. 13 pentru comparația dintre sistemele cronologice ale lui W. Schier și Gh. Lazarovici.

²⁵ Luca 2018, 79 consideră că nivelul III de la Turdaș reprezintă cel mai vechi Petrești, iar în tabelele de la pp. 84–86, 90–91 descoperirile Petrești sunt atribuite fazei I (?). Câtă vreme faza timpurie a culturii Petrești, în cronologia propusă de I. Paul, este faza A, considerăm că la această fază se referă S. A. Luca prin adjectivul „*cel mai vechi*” și cifra romană I. În Luca 2001, 145–146 nivelurile petreștene de la Turdaș sunt considerate a aparține fazei AB a culturii, prezența elementelor de tip Foeni-Mintia nepictate fiind atribuită celor mai noi sub-niveluri turdășene. Schimbarea încadrării cronologice a nivelului Petrești de la Turdaș se face fără nici o explicație, inedita siglă oferită (I roman) fiind o noutate absolută în cronologia internă a culturii Petrești.

²⁶ Despre „perpetuarea” artificială a elementelor Turdaș în niveluri aparținând culturii Petrești, vezi Diaconescu 2014, 76 și, mai jos, n. 47.

²⁷ Vezi Diaconescu 2014, 71, n. 56–60 pentru analogii din zona Câmpiei Tisei în mod special pentru elementele considerate de tip Turdaș (bandă punctat-incizată/vase patrulate).

²⁸ În lista bibliografică se poate constata la Luca 2018, p. 251 că Papathanassopoulos 1996 este G. A. Papathanassopoulos, *Neolithic Culture in Greece*, Atena (1996).

²⁹ Citarea corectă este Toufexis 1996, unde Toufexis 1996 este Toufexis, George, *House models*. În: Papathanassopoulos G. A. (ed.), *Neolithic Culture in Greece*, Atena, 1996, 161–162. Vezi, pentru un exemplu de citare corectă Frînculeasa-Moldoveanu 2014, 230, 232.

³⁰ Gallis 1985, 20–24, pl. XIV–XVI, Toufexis 1996, 161, Nanoglou 2005, 149 sau Frînculeasa-Moldoveanu 2014, 230 (ultima sursă cu text în limba română). Ultimele trei surse preiau imaginea din Gallis 1985, pl. XV/b. Pentru o imagine de o calitate bună a acestui ansamblu vezi deasemenea și: <https://www.orea.oeaw.ac.at/en/research/prehistoric-phenomena/platia-magoula-zarkou-in-thessalygreece/> (accesat în 01.02.2019); urmărind figura cu pricina și Gallis 1985, pl. XV–XVI nu se pot vedea elemente decorative specifice culturii Turdaș. Descoperitorul acestui ansamblu, Gallis 1985, 22 atribuie această descoperire fazei Tsangli, pe care Gallis 1996, fig. 3 o consideră ca o primă etapă a fazei Pre-Dimini și o

legătură morfologică sau stilistică cu plastica culturii Turdaș din Transilvania.

O altă scurtă remarcă este legată de elementele considerate Turdaș și identificate în situl de la Uivar³¹, pe care S. A. Luca le consideră a fi specifice culturii Tisa [sic!]³². Dacă, legat de primul fragment ceramic publicat de Schier-Drașovean 2004 (Abb. 20/1), consider că face parte din ceea ce B. Dammers numește „*tiszaoid Vinča*”³³, cel de-al doilea are elemente ce se pot regăsi în ceramica Turdaș (buză de vas patrulater cu ornamente incizate, singurul motiv recognoscibil fiind linia în zig-zag dispusă ca direcție a motivului în poziție orizontală), cu analogii la Turdaș-Luncă în L8³⁴ sau în B1/1992³⁵. Dacă pentru aceste fragmente ceramice discuția poate continua, pentru cele publicate în 2009, tot din situl de la Uivar³⁶ consider că elementele decorative de tip Turdaș dispuse pe fragmente de vase patrulatere³⁷, nu mai pot fi contestate. Fragmentul de la poziția 1 din sursa citată ne oferă imaginea unui fund de vas patrulater, decorat cu un triunghi incizat umplut cu tăieturi scurte și cu banda din jurul triunghiului pictată cu roșu după arderea biscuitului ceramic, în așa numita tehnică „*crusted*” [sic!]³⁸. Analogii pentru acest gen de pictură, cu roșu, între benzile punctat/tăiat-incizate sau în spațiile ce nu sunt decorate prin incizie sau tăieturi apar la Turdaș-Luncă³⁹, Orăștie-Dealul pemilor⁴⁰ sau Cauce, nivelul II⁴¹. Faptul că analogiile găsite provin din complexe aparținând nivelului II de la Turdaș (inferior – B6/1996 și B4/1995 și superior – L4/1995) precum și celor două niveluri de la Orăștie (B2/1994 – nivelul inferior și L2/1993 – nivelul superior) ne arată că vorbim despre fazele II și III ale culturii Turdaș așa cum au fost definite⁴². Prezența acestui tip de elemente, a căror similitudine cu elementele integrate

în cultura Turdaș ca reprezentative este fără dubii, în Banatul românesc, la momentul cronologic absolut 5397–4693 cal BC (*mean* 4952 cal BC), în cadrul complexului 370 din nivelul 1g1⁴³ indică la acest moment al cercetărilor o anterioritate a unor elemente tipice Turdaș, în Banatul românesc față de arealul transilvănean⁴⁴.

Sub-capitolul IV, așa cum am precizat deja, este alocat „*analizei comparative a formelor semnificative pentru cronologie și legături culturale*” ne arată, de exemplu, că vasele patrulatere sunt specifice nivelului II și nivelului III din situl de la Turdaș, dar nesubliniind de fapt o perpetuare a unor forme din cultura Turdaș în cultura Petrești, ci, cel mai degrabă, un amestec de materiale datorat metodologiei de cercetare. Revin aici cu o întrebare pe care am mai exprimat-o cu altă ocazie⁴⁵: „*De ce materiale de tip Turdaș apar în nivelurile Petrești doar în siturile în care cele două culturi se regăsesc în contact direct, cum ar fi Turdaș-Luncă sau Daia Română-Părăuț? De ce aceste elemente, odată „acceptate” și preluate în ornamentica culturii Petrești, nu apar și în alte situri Petrești, de faza AB, situri în care niveluri ale culturii Turdaș lipsesc, cum ar fi, Miercurea*

⁴³ Drașovean 2013, 16.

⁴⁴ Sigur, aceste lucruri au fost deja scrise (vezi în primul rând Drașovean 2013 legat de problematica strictă a elementelor turdășene de la Uivar sau Drașovean 1996, 96 care subliniază ca și foarte importante așezările de la Zorlențu Mare și Sălbăgelul Vechi, așezări ce prezintă elemente de tip vase patrulatere, benzi punctat incizate și idoli de tip amuletă perforați, caracteristici ce se regăsesc și în așezările turdășene), dar profesorul Luca alege să nu discute deloc aceste aspecte așa că la acest moment consider că trebuie explicată prezența *motto*-ului de la debutul acestei recenzii. Nimeni nu poate nega eforturile și implicarea domnului Luca în cercetarea arheologică sistematică din siturile de la Orăștie și Turdaș, cercetări pe baza cărora a definit cultura Turdaș. Dar, de aici, până la a ignora complet studii scrise de alți autori (situație uneori intenționată, uneori neintenționată) e o cale lungă, care arată că distinsul profesor nu este interesat, voit sau nu, de aspecte care contravin sau completează uneori cele afirmate de domnia-sa. Doar spicuiind din lista bibliografică a lucrării analizate aici putem observa că Gh. Lazarovici beneficiază de 6 titluri (am pus aici și poziția de prim autor la studii sau volume colective), Zoia Maxim de 1 titlu, Florin Drașovean de 2 titluri, Iuliu Paul 1 titlu, iar Nicolae Vlăsa fără nici un titlu. Am ales cercetătorii care în ultimii 60 de ani s-au ocupat de problemele neoliticului și eneoliticului din Transilvania și Banat. În schimb, Luca Sabin Adrian apare în 48 titluri, totalul titlurilor din lista bibliografică fiind de 99! Am folosit un citat din scriitura regretatului prof. Vladimir Dumitrescu pentru a încerca să subliniez un aspect esențial: fără discuții deschise, argumentate, lăsând la o parte orgolii și relații interpersonale fluctuante, cramponări de multe ori inutile în idei personale doar din dorința de a avea dreptate, nu se vor putea face progrese reale în cunoașterea, în acest caz, a neoliticului și eneoliticului din arealul transilvănean și bănățean.

⁴⁵ Diaconescu 2014, 76.

încadrează cronologic absolut la cca. 5300–5100 cal BC, ceea ce corespunde fazei Vinča A, pentru zona dunăreană.

³¹ Schier-Drașovean 2004, 174, Abb. 20/1, 2.

³² Luca 2018, 80. Corect, cultura Tisza.

³³ Dammers 2009, 238–239, pl. 4/1–2.

³⁴ Luca 2018, fig. 80/7.

³⁵ Luca 2001, fig. 25/4, fig. 35/3.

³⁶ Dammers 2009, 241–242, pl. 5/1–3.

³⁷ Mă refer aici la fragmentele din Dammers 2009, pl. 5/1–2. Fragmentul de la poziția 3 din cadrul aceleiași planșe se poate integra în categoria deja numită de „*tiszaoid Vinča*”.

³⁸ Luca 2018, 84. Corect: *crusted*. Subliniez aici faptul că în Luca 2001, 70 termenul e folosit corect, dar în Luca 1997, 63 apare din nou *crusted*.

³⁹ Luca 2001, fig. 27/6, 7; fig. 28/2, 6; Luca 2018, 84.

⁴⁰ Luca 1997, 64, pl. VI/13, XX/1.

⁴¹ Luca et alii 2004, pl. XXIX/1.

⁴² Conform Luca 1997, 77 așezarea turdășeană de la Orăștie este contemporană cu nivelul intermediar de la Turdaș.

Sibiului-Petriș, Ocna Sibiului-Fața Vacilor sau Tărtăria-Gura Luncii? Nu cumva această perpetuare este legată de un amestec stratigrafic datorat metodei de cercetare în niveluri artificiale de săpare?”.

Răspunsul este oferit domnul S. A. Luca, indirect și cel mai probabil fără intenție, prin fraza: „*Trebuie să atragem atenția – încă o dată – că o parte din materialele turdășene sunt aduse în contextul petreștean datorită modului de amenajare a locuințelor acestei culturi, prin realizarea unor ridicături pe care se așează casa*”⁴⁶. Practic, distinsul profesor ne spune că la momentul edificării caselor Petrești (nici nu mai contează faza acestei culturi) erau create niște ridicături/platforme pe care era situată locuința propriu-zisă, aspect ce plasează podeaua locuinței la un nivel altimetric mai ridicat decât nivelul de călcare aferent respectivei locuințe. Crearea ridicăturilor respective, duce practic la relocarea unor materiale arheologice, din nivelurile anterioare locuirii Petrești imediat sub locuințele acestei culturi, dar la același nivel altimetric cu nivelul de călcare aferent acestora. Deci, săpând în niveluri artificiale orizontale, toate materialele aflate în poziție stratigrafică secundară sub locuințele Petrești sunt alocate acestora. De aici până la continuitatea și perpetuarea unor forme ceramice și tehnici și motive ornamentale nu mai este decât un pas, care este făcut cu nonșalanță. Doar așa se poate explica transformarea nivelului Petrești AB de la Turdaș în Petrești A, chiar dacă elementele definitorii pentru faza A așa cum au fost definite de Iuliu Paul⁴⁷, mai degrabă lipsesc. Sau, acest demers este întreprins probabil, din dorința de a „elimina” de pe harta eneoliticului timpuriu din vestul României, grupul Foeni⁴⁸, fapt subliniat prin considerațiile referitoare la importuri Petrești în Banat⁴⁹ și renunțarea la folosirea termenului de grup Foeni-Mintia⁵⁰.

⁴⁶ Luca 2018, 82.

⁴⁷ Paul 1992, 71–76.

⁴⁸ Numit de-a lungul vremii ca și cultura Petrești în Banat (Drașovean 1994), Petrești A/grup Foeni (Drașovean 1996), Foeni (Drașovean 2004, Lazarovici et alii 2011, Lazarovici-Lazarovici 2010, Gligor 2009), Mintia (Luca 1997), Foieni [sic!] (Luca 1997), Foieni-Mintia (Luca 2001, Luca 2009, Luca (coord.) 2012), Foieni [sic!]-Mintia (Luca-Urian 2012).

⁴⁹ Luca 2018, 89, n. 202. Autorul folosește conceptul de Foeni doar atunci când se referă la mențiunile altor autori legate de această entitate arheologică (vezi Luca 2018, 80, 89). Materialele considerate importuri Petrești în Banat în Lazarovici 1979, 166–168, au fost reevaluate pe baza cercetărilor sistematice din siturile de la Foeni-Cimitirul Ortodox, Parța-Tell II și Chișoda Veche-Livezi (și nu Timișoara-Termocentrală, așa cum mai este denumit acest sit cf. Luca-Urian 2012, 12 sau Luca 2006, 252).

⁵⁰ Un termen des uzitat de domnul S. A. Luca de-a lungul vremii. Vezi supra n. 49.

Din „*analiza comparativă a importurilor culturale*” am reținut doar că în faza II Turdaș avem și importuri Vinča C, Szakálhát și Tisza⁵¹, precum și din cultura Rast (?)⁵². Aceste importuri, discutate pe larg în notele 52 și 53 de mai jos „reușesc” să sporească impactul aspectelor subliniate mai sus: ori vorbim de un amestec de materiale datorat metodei de săpătură ori atribuirile culturale ale importurilor nu beneficiază de acuratețea cuvenită.

Trebuie să subliniem aici uimirea exprimată de autor în legătură cu „*unele analogii cu cultura Petrești din Grecia!*”⁵³. Surpriza nu vine numai din

⁵¹ Conform cronologiei neoliticului din câmpia Tisei, cultura Szakálhát precede cultura Tisza: vezi Visy (ed.) 2003, harta cronologică pentru Neolitic-Epoca Cuprului. La Turdaș însă ele apar împreună, în aceeași fază (II), mai mult importul Szakálhát fiind găsit în același complex cu un import considerat Vinča C și cu unul alocat culturii Rast (?). Câtă vreme grupul Szakálhát este văzut contemporan cu etapa Vinča B (vezi Kalicz-Makkay 1977, 108 și Tabelle 2, care afirmă că elementele Szakálhát apar în situl de la Vinča între metrii 8–6, aspect ce conform Schier 1995, Abb. 146 paralelizează grupul Szakálhát cu Vinča B1 și B2 – cronologie Lazarovici sau B1, B2 și C1 – cronologie Schier) și cum este clar că profesorul Luca folosește sistemul cronologic Lazarovici pentru cultura Vinča, este evident că există mici probleme în ceea ce privește aceste importuri culturale din bordeiul B7, atribuit nivelului II inferior (poate amestecuri de materiale, poate atribuirii culturale greșite).

⁵² De două ori în cadrul lucrării Luca 2018 apare acest concept de „cultură Rast”, concept ce creează confuzii inerente (vezi Luca 2018, 90, 91). Trimiterea bibliografică este Dumitrescu 1980. Vladimir Dumitrescu încadrează așezarea de la Rast-Girja Țîfarului în cultura Vinča, final de fază B2 și început de C1 (Dumitrescu 1980, 106). Regretatul cercetător afirmă că a fost tentat să considere această așezare, din punct de vedere cronologic, ca o fază distinctă „faza Vinča-Rast”, dar din dorința de nu complica și mai mult nomenclatura neoliticului și eneoliticului dunărean renunță în mod explicit la această idee. „Reușește” însă profesorul Luca în 2018, chiar mergând mai departe și definind, pe criterii absolut inexistente, o cultură arheologică distinctă. Așezarea de la Rast a fost încadrată în faza C a culturii Vinča (vezi Drașovean 1996, 43, 92).

⁵³ Luca 2018, 90. Sunt nevoit să subliniez acest aspect câtă vreme acest subiect, al unor analogii ale ceramicii pictate neo-eneolitice din Transilvania cu cea neolitică din Grecia, în special din zona Tesaliei, are o vechime venerabilă. Schmidt 1903, 448–450 publică primele fragmente pictate aparținând culturii Petrești provenind din situl de la Turdaș și de la Ciuguzel (Fugad), încadrându-le în grupa ceramică 5. Schmidt 1911, 599–600 consideră că ceramica minoică timpurie din siturile de la Kato Zakro și Hagios Joannis are originile în neoliticul tesalian și în arealul balcano-dunărean. Childe 1922, 275 vede apariția ceramicii de tip Dimini și Sesklo ca pe un rezultat al unei invazii din arealul est european, numind ceramica pictată din situl de la Turdaș ca aparținând așa-numitului Grup Est European de ceramica pictată (vezi Childe 1922, 270–271). H. Schroller subliniază că în nivelul trei observat de M. Roska la Turdaș apare ceramica pictată semnalată și încadrată de Schmidt în grupa 5, considerând

textul în sine, ci și din analogiile găsite de distinsul profesor⁵⁴. Această tratare superficială a problemicii privind asemănările ceramicii pictate din zona sud-est europeană, areal unde este inclusă și Transilvania (ceramică pictată văzută actualmente ca unul din elementele definitorii pentru ceea ce este numit grup Foeni, cultura Petrești, grup Ariușd) și, în mod special, ceramica de tip Dimini

aceste fragmente ceramice ca făcând parte din „*mittelsiebenbürgische bemalte Keramik*” (vezi Schroller 1930, 250). În 1933, I. Nestor descrie principalele caracteristici ale culturii Petrești, numită ca și „*Der westrumänische bemaltkeramische Kulturkreis*” (Nestor 1933, 51–54), precizând că datarea acestei culturi depinde de clarificarea stratigrafiei de la Turdaș, asemănările puternice cu Dimini făcând dificilă încadrarea cronologică relativă (Nestor 1933, 54). Schachermeyr 1954, 25 vede douăzeci și unu de elemente comune în formele și decorul ceramicii Dimini și cea aparținând Culturii Vest-transilvănene. (*i.e.* cultura Petrești), la care adaugă încă patru din lumea de tip Ariușd (vezi și tabelul de la p. 26, unde caracteristicile comune sunt indicate clar și corespund celor descrise de autor între pp. 21–24). Aceste aspecte, precum și faptul că autorul nu vede o continuitate între faza Dimini și etapele premergătoare, îl fac să considere că apariția acestor elemente se datorează unei migrații din zona carpato-dunăreană înspre zona Tesaliei (vezi Schachermeyr 1954, 34 sau Schachermeyr 1955, Karte 3). O opinie ce contrazice aceste ipoteze cu argumente stratigrafice și crono-tipologice, la Vl. Dumitrescu, care consideră, pe baza datelor stratigrafiei de la Turdaș (în primul rând observația din Nestor 1933, 53, n. 190) și a unui import descoperit în situl de la Gumelnița (Dumitrescu 1960, 193–195, fig. 1), că din punct de vedere cronologic cultura Petrești este ulterioară etapei Vinča-Turdaș și contemporană cu cultura Gumelnița, cu Cucuteni-Ariușd (parțial) și cu faza Vinča-Pločnik (Dumitrescu 1960, 192–193, 196). Luând în calcul cronologia propusă de Vl. Milojević (Milojević 1949, 74) care plasează etapa Dimini la orizont de tranziție Starčevo III-IV, înainte de debutul Vinča A, Dumitrescu 1960, 198 consideră că migrația propusă de Fr. Schachermeyr nu este posibilă.

⁵⁴ Luca 2018, n. 204, 205. Astfel vasul din Papathanassapoulos (ed.) 1996, 252, nr. cat. 93 provine din zona Epir-insulele Ioniene și este datat în Final Neolithic (cca. 4500–3200 BC), cel de la p. 273, nr. cat. 138 provine din Peloponez, datat de asemenea în Final Neolithic (cca. 4500–3200 BC), iar cel de p. 269, nr. cat. 129 este găsit în Eubee și este datat în Late Neolithic (cca. 5300–4800). Din păcate nota 205 rămâne „datoare” cu un vas „*cu pictură și formă tipică pentru cultura transilvăneană*”. S. A. Luca „ratează” însă o bună analogie pentru ceramica Petrești din sursa pe care o citează și anume vasul din Papathanassapoulos (ed.) 1996, 261, nr. cat. 113, provenind de la Dimini (Thesalia) și considerat ca fiind tipic pentru tipul de ceramică B3a a fazei Dimini clasic, ce prezintă bune analogii la nivelul motivului ornamental al vasului de tip fructieră de la Pianu de Jos (Paul 1977, pl. III/4), atribuit ceramicii de tip BIIb1. O estimare relativ recentă vizând cronologia absolută a culturii Petrești, pe baza datelor AMS existente la acest moment propune un interval cronologic, bazat pe cronologia internă așa cum a fost definită de Paul 1992, arată că această cultură este cuprinsă în intervalul cca. 4550–4150 cal BC (cf. Diaconescu 2016, Images 6–8)..

(ceea ce este numit la acest moment, în Thesalia, *Late Neolithic II* ce cuprinde fazele Ayia Sophia, Otzaki și Dimini clasic, precum și debutul fazei Rachmani⁵⁵), este din păcate o realitate⁵⁶. Date noi de cronologie absolută⁵⁷ arată că faza Dimini, din siturile de la Mandra și Rachmani⁵⁸ prezintă o puternică convergență cu datele publicate ale grupului Foeni⁵⁹, la fel ca și datele Rachmani timpuriu de la Prodomos⁶⁰, iar datele ¹⁴C ale fazei Rachmani din siturile la Palioskala și Rachmani⁶¹ arată o bună convergență cu datele atribuite fazei A-B a culturii Petrești⁶². Adaug aici opinia conform căreia, în Thesalia, etapa *Late Neolithic II* (*early*), alocată intervalului cronologic cca. 4900–4700 cal BC, este reprezentată de datele din situl de la Mandra (alocate fazei Dimini clasic), etapa *Late Neolithic II* (*late*), inclusă în intervalul cca. 4700–4500 cal BC, este definită pe baza datelor de la Rachmani, Prodomos, Vasilis și Pevkakia M., iar etapa *Final Neolithic* (*Chalcolithic*) datată între cca. 4500–4250 cal BC, este determinată de datele din siturile de la Rachmani, Pevkakia M., Palioskala și Mandra⁶³. Astfel se poate constata faptul că perioada etapelor *Late Neolithic II* și *Final Neolithic* (*Chalcolithic*), corespunde în mod clar, cu un început mai timpuriu pentru datele din Thesalia, datelor corespunzătoare grupului Foeni și

⁵⁵ Cele mai bune analogii pentru ornamentica ceramicii culturii Petrești se pot găsi în ceramica de tip B3a numită și „*Dhimini ware*” din nivelul II și III de la Rachmani (vezi Wace-Thomson 1912, 31, Fig. 16, 21–22; 33, fig. 13. Schachermeyr 1991, Taf. VI/b, Taf. 28/1, 4, taf. 29/XI/10 prezintă ceramică denumită „*klassisches Dimini*” ceramică ce își găsește analogii perfecte în ceramica de tip A-BIIe, A-BIIb₁ a culturii Petrești așa cum a fost definită de Iuliu Paul (vezi Paul 1977, pl. II/11a-b, 14).

⁵⁶ Vezi spre comparație Drașovean 2005 care analizează și identifică analogii pentru ceramica de tip Foeni în arealul thessalo-macedonean. Spre deosebire de opinia lui Schachermeyr (vezi mai sus n. 54), pe baza analogiilor prezentate, Drașovean 2005, 22 privește „ipoteza originii sudice a grupului Foeni”, ca „singura explicație credibilă a nașterii acestui grup”. Vezi deasemenea și discuția foarte bine documentată din Paul 1992, 122–124, lucrare care prezintă informația la nivelul anului 1979 (!) (vezi Paul 1992, 6), legat de o eventuală origine sudică, de migrație Dimini, pentru cultura Petrești.

⁵⁷ Maniatis et alii 2016 și Reingruber et alii 2017.

⁵⁸ Maniatis et alii 2016, 58, 60, Table 1. Pentru situl de la Mandra vezi și Reingruber et alii 2017, 46, fig. 16.

⁵⁹ Vezi Drașovean 2013, Gligor 2009, Gligor 2014.

⁶⁰ Maniatis et alii 2016, 59–60, Table 1.

⁶¹ Maniatis et alii 2016, 59–60, Table 1.

⁶² Vezi Diaconescu 2016, 21, subliniind încă o dată faptul că pentru datele din situl de la Lumea Nouă, provenind din Sp. I/2013, șanțul 1 (vezi Gligor 2014, 92), atribuirea acestora fazei A-B a culturii Petrești este bazată pe argumente indirecte.

⁶³ Reingruber et alii 2017, 50, Tab. 5.

culturii Petrești⁶⁴. Putem sublinia faptul că datele alocate orizontului Dimini clasic, ce prezintă analogii foarte bune în cazul unor anumite categorii ornamentale cu faza Petrești A-B, corespund etapei *Late Neolithic II (late)* – cca. 4700–4500 cal BC, care este mai timpurie decât etapa Petrești A-B, încadrată cronologic absolut între cca. 4450–4350 cal BC⁶⁵.

Câtă vreme din cercetările arheologice preventive de la Turdaș (desfășurate în anul 2011) doar un singur complex a fost publicat corespunzător⁶⁶ pentru a fi luat în calcul într-o analiză multivariată legată de aspectele morfologice ale ceramicii, opiniile publicate de subsemnatul în 2014, referitor la cronologia culturii Turdaș⁶⁷ nu s-au schimba, asta și pentru că materialele publicate în volumul Luca 2018 au fost utilizate în analiza tipologică efectuată acum cinci ani⁶⁸. Faptul că în volumul din 2018 singurul autor decide să nu facă nici o referire la studiul meu din 2014 este cu siguranță o opțiune personală. Unei afirmații făcute tot de profesorul Luca, dar cu alt prilej, „*Sau, un alt cercetător, D. Diaconescu, afirmă că Turdașul nu poate fi încadrat decât după grupul Iclod*”⁶⁹ nu pot să răspund decât reiterând ceea ce spuneam atunci: „*Totodată subliniem încă o dată anterioritatea Iclod Ia față de etapa Turdaș I, așa cum este discutată mai nou, argumente solide în favoarea ideii conform căreia elementele zise de tip Turdaș, din arealul grupului Iclod, sunt anterioare culturii Turdaș, așa cum a fost definită pe baza cercetărilor sistematice efectuate până acum în situările de la Orăștie-Dealul Pemilor și Turdaș-Luncă*”. Prin Iclod Ia înțelegeam și înțeleg și acum sub-faza Iclod Ia, mai exact începutul acestei culturi, etapă careia îi corespund mormintele M1 și M13 din așazisul cimitir A de la Iclod și M1 de la Halmeu⁷⁰. Dacă, parafrazând din memorie o expresie „clasicizată”, citirea nu s-ar fi făcut „în diagonală” probabil s-ar fi descoperit că la Diaconescu 2014, 75 există următoarea afirmație „*Utilizarea datelor*”^{14C}, consolidează foarte clar poziția etapei Turdaș II, oferind următorul orizont cronologic: *Turdaș II = Iclod II = sfârșit Vinča C2 – Vinča C3*”, unde sistemul cronologic pentru cultura Vinča este cel propus de W. Schier. Considerând contemporane etapele Turdaș II cu Iclod II, nu văd cum aș fi putut încadra

„*Turdașul... decât după grupul Iclod*”. Rezultatele obținute de mine sunt în deplină concordanță cu cele propuse de profesorul de Gh. Lazarovici, care, relativ recent, prezintă o situație similară atunci când vorbește de cronologia și evoluția mai nou definitei culturi Zau⁷¹.

Revenind la cele spuse în debutul acestei recenzii, este clar că părerile mele referitoare la subiectul privind cadrul în care se dezvoltă cultura Turdaș diferă față de cele ale profesorului Sabin Adrian Luca și de aceea doresc să subliniez că utilizarea numelui meu în relație cu lucrarea Luca 2018 este un act unilateral, pe care doresc, prin rândurile de față să îl golesc de conținut exprimându-mi propriile opinii legate de lucrarea analizată. „Cooptarea” numelui meu în lista contributorilor la volumul în cauză îmbracă caracterul luării la oaste cu arcanul. Adică fără voie și prin surprindere. Subliniez și faptul că, planurile a căror grafică în tuș a fost efectuată de subsemnatul, sunt publicate și în volumul din 2012⁷² fără vreo mențiune a numelui meu, fapt care demonstrează că nu participarea la partea grafică a cărții analizate aici a dus la plasarea mea în rândul contributorilor la elaborarea cărții discutate aici.

BIBLIOGRAFIE

Andrei-Roșu 1998

Andrei, Ștefan; Roșu, Tudor, Cercetări arheologice de suprafață în așezarea de la Călan-Podină (jud. Hunedoara). În: *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești*, 4, 1998, 27–35.

Astaloș-Virag 2006–2007

Astaloș, Ciprian; Virag, Cristian, Descoperiri funerare neolitice din județul Satu-Mare. În: *Satu-Mare. Studii și Comunicări*, XXIII-XXIV/1, 2006–2007, 73–94.

Childe 1922

Childe, Gordon Vere, The east european relations of the Dimini culture. În: *The Journal of Hellenistic Studies*, XLII, 1922, 254–275.

Ciută 2001

Ciută, Marius-Mihai, Contribuții la cunoașterea neoliticului târziu din depresiunea Hațeg-Mureș. Descoperirile de la Călan-Podină II (Campania 1998). În: *Corviniana*, VII, 2001, 31 – 46.

Dammers 2009

Dammers, Barbara, Ceramic and cultural identity

⁶⁴ Vezi Drașovean 2013, 34, Grafic 1 și Diaconescu 2016, Images 6–8.

⁶⁵ Diaconescu 2016, Images 6, 8.

⁶⁶ Luca et alii 2017.

⁶⁷ Diaconescu 2014.

⁶⁸ Diaconescu 2014, 72 și n. 67.

⁶⁹ Luca 2016, 254, n. 509.

⁷⁰ Astaloș-Virag 2006–2007.

⁷¹ Lazarovici 2012, 64, tab. 12. Asta chiar dacă Luca 2016, 251, n. 475 consideră ciudată încadrarea cronologică a culturii Turdaș într-o etapă contemporană cu Vinča C2.

⁷² Luca (coord.) 2012, planurile 1–7, fig. 3.

between the Balkans and the middle Europe: The Vinča C site of Uivar (Romanian Banat). În: Draşovean, F., Cio-botaru, D. L., Maddison, M. (Eds.), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the fast decade of research*, Timişoara (2009), 236 – 258.

Diaconescu 2014

Diaconescu, Dragoş, Despre cultura Turdaş şi poziţia sa cronologică. În: *Analele Banatului*, XXII, 2014, 67–88.

Diaconescu 2016

Diaconescu, Dragoş, About a copper bracelet from Brukenthal National Museum's Collections and some remarks regarding chronological aspects of the Early and Middle Copper Age from Transylvania, Tisza Plain and Lower Danube Region. În: *Brukenthal Acta Musei*, XI.1, 2016, 17–32.

Draşovean 1994

Draşovean, Florin, The Petreşti culture in Banat. În: *Analele Banatului*, III, 1994, 139–170.

Draşovean 1996

Draşovean, Florin, *Cultura Vinča târzie în Banat. Relaţiile cu vecinii*, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica I, Timişoara, 1996.

Draşovean 2004

Draşovean, Florin, Transylvania and the Banat in the Late Neolithic. The origins of the Petreşti culture. În: *Antaeus*, 27, 2004, 27–36.

Draşovean 2005

Draşovean, Florin, Zona Thessalo-Macedoneană şi Dunărea Mijlocie la sfârşitul mileniului al VI-lea şi la începutul mileniului al V-lea a. Chr.. În: *Apulum. Acta Musei Apulensis*, XLII, 2005, 11–26.

Draşovean 2013

Draşovean, Florin, Despre unele sincronisme de la sfârşitul neoliticului târziu şi începutul eneoliticului timpuriu din Banat şi Transilvania. O abordare Bayesiană a unor date absolute publicate de curând şi republicate recent. În: *Analele Banatului*, XXI, 2013, 11 – 34.

Dumitrescu 1960

Dumitrescu, Vladimir, Peut-on admettre – du point de vue chronologique – une participation des tribus de la civilisation à céramique peinte Ouest-Transylvanie à la „migration Dimini”? În: *Światowit*, XXIII, 1960, 189–200.

Dumitrescu 1973

Dumitrescu, Vladimir, Răspuns fără maxime latineşti la o replică ce abuzează de ele. În: *Studii şi Cercetări de Istorie Veche*, 24, (3), 1973, 469–475.

Dumitrescu 1980

Dumitrescu, Vladimir, *The Neolithic Settlement at Rast (South-West Oltenia, Romania)*, British Archaeological Reports, International Series 72, 1980.

Frînculeasa-Moldoveanu 2014

Frînculeasa, Alin; Moldoveanu, Katia, Notă asupra unei machete de construcţie eneolitică descoperită în localitatea Jilavele (jud. Ialomiţa). În: Ştefan, C. E., Florea, M., Ailincăi, S. C., Micu, C. (eds.), *Studii privind preistoria sud-estului Europei. Volum dedicat memoriei lui Mihai Şimon*, Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, 10, 2014, 213–232.

Gallis 1985

Gallis, Kostas, A late neolithic foundation offering from Thessaly. În: *Antiquity*, LIX, 1985, 20–24, pl. XIV–XVI.

Gallis 1996

Gallis, Kostas, The Neolithic World. În: Papathanasopoulos, G. A. (ed.), *Neolithic Culture in Greece*, Atena, 1996, 23–37.

Gligor 2009

Gligor, Mihai, *Aşezarea neolitică şi eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Cluj-Napoca, 2009.

Gligor 2014

Gligor, Mihai, Începuturile eneoliticului timpuriu în Transilvania: o abordare Bayesiană. În: *Analele Banatului*, XXII, 2014, 91–105.

Jocić 1988

Jocić, Slobodan, Vranin Salaš-Pančevo. În: Srejić, D. (ed.), *The Neolithic of Serbia. Archaeological Research 1948–1988*, Belgrad, 1988, 107.

Jocić 1989

Jocić, Slobodan, Vranin Salaš, Naselje vinčanske kulture kod Pančevo. În: *Glasnik. Narodni Muzej Pančevo*, 2, 1989, 3–23.

Kalicz-Makkay 1977

Kalicz, Nándor; Makkay, János, *Die Linienbandkeramik in der grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapest, 1977.

Lazarovici 1979

Lazarovici, Gheorghe, *Neoliticul Banatului*, Bibliotheca Musei Napocensis IV, Cluj-Napoca, 1979.

Lazarovici 2012

Lazarovici, Gheorghe, Cronologia absolută, relativă şi evoluţia culturii Zau. În: Pop, H., Bejinariu, I., Băcuet-Crişan, S., Băcuet-Crişan, D. (eds.) *Identităţi culturale locale şi regionale în context european. Studii de arheologie şi antropologie istorică. In memoriam Alexandru V. Matei*, Cluj-Napoca, 2012, 55 – 71.

Lazarovici et alii 2011

Lazarovici, Gheorghe; Lazarovici, Cornelia-Magda; Merlini, Marco, *Tărtăria and the sacred tablets*, Cluj-Napoca, 2011.

- Lazarovici-Lazarovici 2010
Lazarovici, Gheorghe; Lazarovici, Cornelia-Magda, Despre fazele A₁ ale Grupelor Ariușd și Cucuteni. În: *Angustia*, 14, 2010, 27–108.
- Luca 1997
Luca, Sabin Adrian, *Așezări neolitice pe valea Mureșului* (I). *Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul pemilor (punct X2)*, Bibliotheca Musei Apulensis IV, Alba Iulia, 1997
- Luca 2001
Luca, Sabin Adrian, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului* (II). *Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*, Bibliotheca Musei Apulensis XVII, Alba-Iulia, 2001.
- Luca 2009
Luca, Sabin Adrian, Issues in defining the Foieni-Mintia cultural group in Transylvania. În: Cotiugă, V., Tencariu, F. A., Bodî, G., (eds.), *Itinerara in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu*, 2009, 199–210.
- Luca 2016
Luca, Sabin Adrian, *Tărtăria rediviva*, Bibliotheca Brukenthal LXXI, Alba Iulia, 2016.
- Luca 2018
Luca, Sabin Adrian, *Așezări neolitice pe valea Mureșului* (III). *Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. II. Campaniile anilor 1996–1998*, Bibliotheca Septemcastrensis XXV, Sibiu, 2018.
- Luca et alii 2004
Luca, Sabin Adrian; Roman, Cristian Constatin; Diaconescu, Dragoș, *Cercetări arheologice în peștera Cauce (sat Cerișor, comuna Lelese, jud. Hunedoara)*, Bibliotheca Septemcastrensis IV, București, 2004.
- Luca et alii 2017
Luca, Sabin Adrian; Perianu, Florentin; Chideșă, Sergiu, Some details regarding the archaeological feature C23 from Turdaș-Luncă site, Hunedoara county. The preventive excavations from 2011. În: *Acta Terrae Septemcastrensis*, XVI, 2017, 21–59.
- Luca-Roman 1999
Luca, Sabin Adrian; Roman, Cristian Constantin, Cercetări de suprafață în așezarea neolitică de la Valea Nandrului-La dos. În: *Corviniana*, V, 1999, 12–38.
- Luca-Suciu 2014
Luca, Sabin Adrian; Suciu, Cosmin Ioan, Sistemul de fortificații eneolitice de la Turdaș-Luncă, județul Hunedoara, România. În: *Banatica*, 24, 2014, 7–24.
- Luca-Urian 2012
Luca, Sabin Adrian; Urian, Cosmin, Neue archäologische Funde im Kreis Temesch/Timiș sowie einige Fragen zur Einordnung der Kulturgruppe Foieni-Mintia in Siebenbürgen. În: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 55, 2012, 7–31.
- Luca (coord.) 2012
Luca, Sabin Adrian (coord.), *Cercetările arheologice preventive de la Turdaș-Luncă (județul Hunedoara). Campania 2011*, Bibliotheca Brukenthal LIX, Sibiu, 2012.
- Maniatis et alii 2016
Maniatis, Yannis; Oberlin, Christine; Tsirtsoni, Zoï, „Balakns 4000”: The radiocarbon dates from archaeological contexts. În: Tsirtsoni, Z. (ed.), *The Human Face of Radiocarbon. Reassessing Chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000–3000 cal BC*, Travaux de la Maison de l’orient et de la Méditerranée 69, 2016, 41–65.
- Milojčić 1949
Milojčić, Vladimir, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949.
- Nanoglou 2005
Nanoglou, Stratos, Subjectivity and Material Culture in Thessaly, Greece: the Case of Neolithic Anthropomorphic Imagery. În: *Cambridge Archaeological Journal*, 15, (2), 2005, 141–156.
- Papathanassopoulos (ed.) 1996
Papathanassopoulos, George, (ed.), *Neolithic culture in Greece*, Atena, 1996.
- Paul 1977
Paul, Iuliu, Periodizarea internă a culturii Petrești în lumina evoluției ceramicii pictate. În: *Brukenthal. Studii și comunicări. Arheologie-Istorie*, 20, 1977, 15–36, pl. I-III.
- Paul 1992
Paul, Iuliu, *Cultura Petrești*, București, 1992.
- Reingruber et alii 2017
Reingruber, Agathe; Toufexis, Giorgios; Kyparissi-Apostolika, Nina; Anetakis, Michalis; Maniatis, Yannis; Faccorelis, Yorgos, Neolithic Thessaly: radiocarbon dated periods and phases. În: *Documenta Praehistorica*, XLIV, 2017, 34–53.
- Roska 1941
Roska, Márton, *A Torma Zsófia – Gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem – és régiségtárában (Die Sammlung Zsófia von Torma in der numismatisch-archaeologischen Abteilung des siebenbürgischen Nationalmuseums)*, Cluj-Napoca, 1941.
- Schachermeyr 1954
Schachermeyr, Fritz, *Dimini und die Bandkeramik, Prähistorische Forschungen*, Heft 4, Horn-Wien, 1954.
- Schachermeyr 1955
Schachermeyr, Fritz, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart, 1955.
- Schachermeyr 1991
Schachermeyr, Fritz, *Die neolitische Keramik Thessaliens*, Wien, 1991.

- Schier 1995
Schier, Wolfram, *Vinča studien. Tradition und Innovation im Spätneolithikum des zentralen Balkanraumes am Beispiel der Gefäßkeramik aus Vinča-Belo Brdo*, teză de habilitare prezentată la Ruprecht-Karls University Heidelberg, manuscris, 1995.
- Schier-Draşovean 2004
Schier, Wolfram; Draşovean, Florin, Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiş, Rumänien (1998–2002). În: *Præhistorische Zeitschrift*, 79 (2), 145–230.
- Schmidt 1903
Schmidt, Hubert, Tordos. În: *Zeitschrift für Ethnologie*, 35, H. 2/3, 1903, 438–469.
- Schmidt 1911
Schmidt, Hubert, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1909/10 in Cucuteni bei Jassy (Rumänien). În: *Zeitschrift für Ethnologie*, 43, H. 3/4, 1911, 582–601.
- Schroller 1930
Schroller, Hermann, Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens. În: *Zeitschrift für Ethnologie*, 62, 1930, 248–258.
- Suciu 2015
Suciu, Cosmin Ioan, Metodologia analizei post-săpătură a sitului de la Turdaş (I). Câteva observaţii legate de modalitatea de publicare şi interpretare a sistemului de fortificare. În: *Analele Banatului*, XXIII, 2015, 51–62.
- Toufexis 1996
Toufexis, George, House models. În: Papathanassopoulos, G. A. (ed.), *Neolithic Culture in Greece*, Atena, 1996, 161–162.
- Visy (ed.) 2003
Visy, Zsolt (ed.), *Hungarian Archaeology at the turn of the Millenium*, Budapesta, 2003.
- Wace-Thompson 1912
Wace, Alan John; Thompson, Maurice Scott, *Prehistoric Thessaly. Being some account of recent excavations and explorations in North-eastern Greece from Lake Kopais to the borders of Macedonia*, Cambridge, 1912.

George Valentin Bounegru, *The Northern Necropolis of Apulum „Ambulance Station” 1981–1985. Necropola nordică de la Apulum „Stația de salvare” 1981–1985*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017, 207 p. + 45 pl.

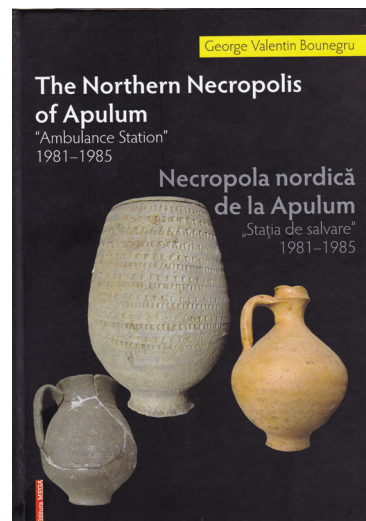
În peisajul publicistic de specialitate apariția unei cărți noi este motiv de bucurie și împlinire pentru autor, dar și o posibilitate pentru cititori de a afla și de a descoperi sau redescoperi noi cercetări și preocupări ale autorului. De la acestea nu face excepție nici cea mai recentă carte a colegului nostru George Valentin Bounegru de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia. Această lucrare vine ca o completare și o reasezare în circuitul științific a cercetărilor arheologice realizate în necropola de nord a unui important sit roman din Dacia. Putem spune că preocuparea colegului nostru pentru cercetarea unuia dintre riturile de trecere cu care fiecare om se întâlnește la finalul vieții are legătură cu perioada de pregătire a doctoratului său, având-o coordonatoare pe prof. univ. emerit Doina Benea, cea care și semnează *Cuvântul înainte* (p. 7–8), aflat în fața *Argumentului* autorului pentru demersul întreprins (p. 9–10) și unde sunt amintite și dificultățile întâlnite în deslușirea realităților arheologice din cercetările efectuate anterior în necropolele *Apulum*-ului (fișe de complexe, foto, desene, descrieri incomplete). Nu în cele din urmă, autorul își îndreaptă mulțumirile către cei care i-au pus la dispoziție, cu bunăvoință și fără nicio rețineră ori teamă, însemnările din timpul cercetărilor arheologice pe care le-au coordonat, dar și către cei cu care a dezbătut și a discutat pe tema necropolelor romane, precum și către colegii albauiulieni care i-au înțeles și susținut năzuința.

Alături de *Cuvântul înainte* și *Argumentul* autorului, lucrarea la care facem referire cuprinde opt capitole, la care se adaugă patru anexe, o listă a abrevierilor (p. 133–134), o listă bibliografică (p. 135–145), un index (p. 147–151), precum și un rezumat în limba română (p. 153–157). Toate acestea sunt susținute de o listă a planșelor (p. 159), care însoțește cele 45 de planșe (p. 163–207).

Capitolul I, *Funerary rites and rituals in the roman world* (p. 11–15) începe cu o prezentare a ceea ce presupune moartea și misterele care o însoțesc în lumea greco-romană, precum și ritualul necesar a fi derulat de către cei rămași în viață. Sunt menționate

de către autor fragmente din scrierile autorilor antici precum Tacitus, Ovidiu, Vergilius, Cicero, Plinius cel Tânăr, Tertulian, ori Lucian din Samosata, referitoare la ritualurile acelor vremuri. Un rol important pentru a desluși cât mai aproape de realitatea acelor vremuri și a ritualurilor de înmormântare îl au monumentele funerare, tocmai de aceea, deși mare parte dintre ele sunt stereotipe, totuși există anumite monumente care vin în ajutorul specialiștilor și pot fi considerate surse credibile de documentare (printre acestea sunt incluse și stelele funerare cu reprezentarea banchetului funerar pe care Lucia Marinescu și Luca Bianchi le-au analizat mai îndepărate). Capitolul al II-lea, *Apulum. Geographical setting* (p. 17–18), cuprinde o descriere detaliată a terenului și a realității geomorfologice, dar și a climei care, cu siguranță, au influențat vegetația și aspectul general al zonei.

Early Beginnings of urban life at Apulum este titlul celui de-al III-lea capitol al cărții (p. 19–25). Aici, autorul menționează că alături de locuirile mai vechi aparținătoare epocilor neolitic, eneolitic, a bronzului și prima vârstă a fierului, dar și cea dacică, epoca romană și-a lăsat adânc amprenta în istoria localității actuale, nu doar prin castrul de legiune, dar și prin cele două centre urbane care s-au dezvoltat aici. Autorul prezintă rezumativ cercetările arheologice anterioare efectuate aici încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea până în prezent. În cel de-al patrulea capitol, *History of the research in the northern cemetery* (p. 27–31), sunt prezentate cu mai multe detalii campaniile arheologice

efectuate începând cu a doua decadă a secolului al XX-lea, dar o atenție sporită o acordă autorul cercetărilor din anii 1981–1985 și mai ales rezultatelor care s-au conturat. Astfel aflăm că din cele 161 de morminte, 89 erau de incinerare (56%), iar 72 de inhumare (44%). Cercetările arheologice au fost continuate în zonă începând cu anul 2002, fiind vorba de cercetări arheologice preventive. Astfel au mai fost surprinse un număr de 513 morminte din care 445 erau de incinerare.

Următorul capitol, al V-lea, *Funerary Rites* (p. 33–38), realizează o corectă prezentare a tipurilor de rit întâlnite în cadrul necropolei de nord. Mai mult, prezentarea acestora se încadrează într-o tipologie care permite mai apoi realizarea unor analize statistice, dar și atribuire etnică sau încadrare socială, ori temporală. Astfel, în cadrul ritului de incinerare avem două subtipuri (*ustrinum* și *bustum*) cu subvariante, iar în cadrul inhumăției sunt identificate cinci subtipuri, printre care sunt incluse și înmormântările cenotaf. Cel mai amplu capitol îl reprezintă, în mod firesc, capitolul al VI-lea, *Grave goods* (p. 39–84). O parte importantă din ritualul de trecere a celui decedat îl deține rolul și locul ofrandelor depuse în morminte, fie că sunt alimentare sau nu, alături de alte obiecte personale. Autorul s-a aplecat cu multă răbdare și rigoare asupra unora dintre acestea, ca de ex. monedele, realizând analize cantitative ale prezenței lor, sau ceramica, pe care a inclus-o într-o tipologie. Alături de aceste vase, în mormintele apulense s-au mai descoperit opaițe, teracote, *bullae*, diferite obiecte de vestimentație sau de port ori de podoabă, piese de echipament militar, obiecte de sticlă. Cu răbdare, autorul ia în discuție fiecare categorie de piese în parte, le analizează, iar acolo unde este relevant apelează și la prelucrarea statistică a lor, dar caută și analogii pentru obiectele care sunt mai rare și mai interesante ca loc de descoperire. Cu alte cuvinte, George Bounegru reușește să extragă întreaga informație pe care o pot oferi aceste piese de inventar funerar.

Penultimul capitol al cărții este dedicat monumentelor funerare (p. 85–88), unele provenite din cercetările anterioare, altele mai nou scoase la lumină. Autorul acceptă chiar ideea ca în preajma necropolei să fi funcționat un atelier de pietrărie, ceea ce este normal; chiar dacă nu erau realizate anumite tipuri de monumente caracteristice Apulum-ului, căci nu avem dovezi directe, clare care să susțină cu tărie acest lucru, totuși necesitatea funcționării unui astfel de atelier este acceptată de către specialiști. În aceste ateliere se realizau obiecte de mai mică importanță, ori piese ale

monumentului funerar care suferau mici daune în timp sau era incizat textul. Dintre piesele funerare, care provin din această necropolă, se remarcă un sarcofag și o statuie funerară feminină.

Unul dintre cele mai bine încheiate capitole este capitolul al VIII-lea, *Conclusions regarding the funerary rites and rituals in the northern cemetery at Apulum, with emphasis on the 1981–1985 excavation campaigns* (p. 89–97), unde sunt reanalizate și așezate apoi câteva propuneri ale autorului privind atribuirile etnice după ritualul funerar, cu argumentele necesare, dar și încadrarea cronologică și orizonturile cronologice surprinse în cercetările arheologice derulate, precum și atribuirea acestei necropole unuia dintre cele două orașe care s-au dezvoltat la Apulum. Cu destul de multă precauție și nu fără a căuta suficiente argumente, George Bounegru este de părere că această necropolă aparține de *Municipium Septimium*, iar ca extindere a sa propune o direcție de la sud-est spre nord-vest. Se disting mai multe orizonturi cronologice, însă uneori mormintele sunt destul de greu de încadrat cu precizie, existând chiar și înmormântări medievale în zonă. Primele morminte sunt din prima jumătate a secolului al II-lea, materialul arheologic fiind cel care îl ajută cel mai mult în datare (pe baza fibulelor, a echipamentului militar, a monedelor), iar cele mai multe dintre morminte aparțin secolului al III-lea. O categorie aparte de morminte o constituie cele care au var nestins depus în mormânt. Este posibil, spune autorul, ca acestea să fie o caracteristică a unui anumit grup etnic și să nu fie vorba de o împiedicare a răspândirii vreunei epidemii. Mai mult, se constată inexistența materialului arheologic în aceste morminte, însă autorul ar trebui să aibă în vedere faptul că poate au existat depuneri ritualice perisabile, de genul ofrandelor alimentare. O analiză a solului ar fi putut lămuri acest lucru. De asemenea, credem că o analiză antropologică ar fi reușit să aducă un plus de informații în aceste cazuri de depunere a varului.

Lucrarea continuă cu o suită de *Appendice*, numerotate de la 1 la 4. Astfel, în *Appendix 1* (p. 99–121) întâlnim catalogul celor 161 de morminte descoperite în cele 41 de secțiuni cu menționarea întregii informații adunate în timpul cercetării; *Appendix 2, Late roman artifacts found in the stratum or in late context* (p. 123–125), conține un inventar cu cele 36 de artefacte; *Appendix 3, Catalog of the monuments found in the 1981–1985 campaigns* (p. 127–129), cuprinde fragmentele de monumente funerare descoperite; *Appendix 4, Identified Coins* (p. 131–132), prezintă cele 18 monede descoperite, între acestea fiind identificate serii monetare care încep cu

Nerva și se încheie cu Philippus II Caesar, iar cele mai multe sunt emise în timpul dinastiei Severilor. După cele patru *Apendice* urmează *Bibliografia* (p. 135–145), apoi *Index* (p. 147–151), care este de ajutor cercetătorului. Urmează apoi un *Rezumat* (p. 153–157) în limba română, apoi lista ilustrațiilor și planșele atât de necesare unei astfel de monografii. De remarcat acuratețea acestora și faptul că alături de desene și fotografii alb-negru, cartea dispune și de fotografii color, utile mai ales pentru materialul arheologic recoltat din necropolă, dar și pentru desenele de profil.

Cartea colegului George Bounegru, scrisă în limba engleză, a atras cu siguranță atenția specialiștilor din țară, fiind accesibilă și cercetătorilor din străinătate interesați de acest subiect. Maniera facilă, acuratețea prezentării realităților arheologice, dar și modalitatea de abordare și de argumentare a unor situații arheologice îndeamnă la recomandarea acestei lucrări celor care se apleacă cu răbdare asupra încercării de a reîntregi imaginea antichității romane, a modului de viață și al preocupărilor populației care a trăit în anticul *Apulum*.

Mariana Balaci

**Alexandru Madgearu, *The Asanids: the political and military history of the second Bulgarian empire (1185–1280)*,
Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2014, 332 p.**

In the new synthesis regarding the history of the Vlach-Bulgarian Tsardom, published by the Romanian historian Alexandru Madgearu, the political, diplomatic and military history of the new power in the Balkans is reinterpreted in light of the recent articles and books. Taking into consideration the older studies and analyzing a considerable number of primary sources, the author retraces the evolution of the Vlach-Bulgarian Tsardom (or Second Bulgarian Empire) and puts forward new hypotheses about some of its main characteristics.

Alexandru Madgearu is a scientific researcher at the Institute for Political and Defense Studies and Military History from Bucharest and made a name for himself due to his many volumes and studies dedicated to the political and military organization of the Carpathian-Danubian region, from Late Antiquity to Early Modern Period.

Romanian historians, from Dimitrie Cantemir, A. D. Xenopol, Gheorghe I. Brătianu and Silviu Dragomir to present day, have focused on the history of the Vlachs from the south of the Danube, being particularly interested in the origins of the Asanid dynasty and their political and military role, before the foundation of the Romanian Principalities. In various general works on the history of the Romanians, entire chapters were reserved for the study of the evolution of the Vlachs that lived in the Balkans. The collective volume published in 1989, *The Uprising and the State of the Asanids*, coordinated by Eugen Stănescu, has thus far been a reference for many other works on this topic, including numerous studies on political, military, diplomatic, social, economic and monetary aspects. Until now, there has been a lack of a general, up-to-date presentation of this political entity, one based on the newest methodological and theoretical approaches. For this reason, this volume represents a valuable contribution to the field and a useful resource for future historians.

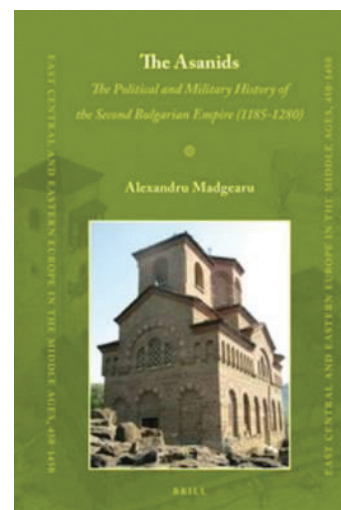
The book is divided into 10 chapters, followed by a section for *Conclusions*, a number of drawings

and suggestive illustrations, an index, a bibliography and abbreviation lists of authors, historical personalities, ethnicities and geographic names. The first chapter presents the historical sources, while the second deals with the historiography. The third is concerned with the situation of the

Byzantine Empire before the beginning of the 1185 uprising and the fourth chapter is focused on the outbreak of the rebellion and the formation of the Vlach-Bulgarian political structures. Sections five to eight describe in a chronological order the reigns of Peter and Ivan Asen I, Ioannitsa Kaloyan, Boril and Ivan Asen II. The ninth chapter recalls the reasons that led to the decline of the dynasty, while the tenth and last section is an analysis of the most important fortresses of the tsardom. It is worth mentioning the emphasis placed on the leadership of the tsardom and the dynastic ambitions and failures of the Asanids.

In the first chapter, there is a brief description of the historical sources. An interesting hypothesis is the mentioning of the tsardom in the *Nibelungenlied*. Another aspect that is worth highlighting is the thorough knowledge of the primary sources, including original Greek texts and less-researched works, like the *Itinerarium peregrinorum*, a chronicle from the 12th century.

In the second section, reserved mostly for the Romanian and Bulgarian historiography, Alexandru Madgearu reviews the most influential investigations on this subject. He shows a remarkable knowledge of the Bulgarian historical books. Another notable element that must be emphasized

is that the specialist is up-to-date with the latest bibliography (including George A. Costan's 2012 article and Dimiter Angelov's study from 2013). Although he recalls numerous Romanian articles, he overlooks the study written by Tudor Sălăgean, within his short presentation on the subject in *The History of Romania. Compendium*. Moreover, this paper is not indicated in the final bibliography.

The focus is on the Vlachian origin of the Asen family, despite the fact that the 1185 uprising is not seen as an event with a "national" foundation, because it was the result of a political action of several local communities of different ethnicities. In this regard, the author believes and acknowledges Alexander Vasiliev's theory that it had a "[...] Vlach-Bulgarian-Cuman character, led by a dynasty of Vlach origins."

The historian places greater emphasis on the first period of the Asen tsardom, until the death of Ioannitsa Kaloyan (1207), who's untimely death was the result of the actions of his successor, Boril of Bulgaria. Regarding the alleged tomb of Ioannitsa, the *Holy Forty Martyrs Church* in Tarnovo, he believes that, in fact, there lie the remains of another historical character, also bearing the same name, but from the second half of the 14th century. "In reality, as was also the case of his brethren, the actual location of Kaloyan's tomb still remains uncertain."

Dealing also with the process of "Bulgarization" of the tsardom, he identifies the first reference to the presence of the Romanians in the area, who had a military function, a relevant information "ignored so far by the Romanian historiography."

Afterwards, the attention shifts on the study of heraldry, believing that, most likely, the coat of arms with a lion's paw belonged to Constantine Asen, who was inspired by the Hungarian King Stephen V. Regarding the coat of arms with the lion without legs, "its affiliation with Litovoi cannot be excluded". Unfortunately, this hypothesis is not developed further.

The last chapter is a description, "which makes no claims of being complete", of the foremost fortifications of the tsardom, including through several excellent plans and sketches. Such a presentation was lacking in the Romanian literature, limited until now to the research of the cities on the Danube and the ones from Dobrogea (Dobruja).

Based on various sources, the author follows the tracks of the Vlach-Bulgarian and Byzantine expeditions, by drawing up a few useful maps, for a better understanding of their evolution. We can also learn more about the Mongols route, including

the attacks on the northern part of the tsardom in 1242.

The latest technology is used to date some events: current astronomical calculations from NASA catalogs enable the author to date the death of Ivan Asen II and Empress Irene Dukas.

The present volume has a certain polemic nature: Madgearu does not hesitate to correct, with a sharp critical sense, some statements of the researchers which wrote before him. An example is disclaiming of the theory formulated by Alexandru Simon in an article, about the first known mention of the Romanians: *Rumerorum* refers to the Byzantines, not to the previous people.

In his *Conclusions*, the historian indicates the main stages of the evolution of the tsardom. The first is a "secessionist" one, the second began with the official recognition from Constantinople, the third was defined by the principle of territorial sovereignty and institutional strengthening and the fourth stage was marked by the claim of legitimacy to the First Bulgarian Tsardom. It is assumed that the new power in the Balkans contributed, to a certain extent, to the emergence of local Romanian rulers and institutions north of the Danube (a very debatable issue that the author does not examine in detail), through the domination over Oltenia in the first decades of the 13th century, but also through the spread of the Slavonic liturgy in the Romanian Church, determined by an ecclesiastical dependence on the Metropolitan of Tarnovo. Alexandru Madgearu finishes his books by saying that "the only certain legacy of the Asen dynasty concerning the Romanians from the north of the Danube was the maintenance of the Slavic language in the Church and state administration." But he does not continue with the analysis of the transmission of this language in the chanceries and in the ecclesiastical organization of the Romanian Principalities. It is worth pointing out that he highlights the cultural heritage of the tsardom, its dynamics and complexity, and does not underline the national importance of the ethnic origins.

The book has convincing arguments, together with rigorous inquiries into the primary sources and the most recent papers on this subject: a work that represents a benchmark synthesis of the political and military history of the Vlach-Bulgarian Tsardom during the Asen dynasty.

Marian Horvat

**Marius Oanță (coordonator), Studii de Istorie Ecclesiastică,
Craiova, Editura Sitech, 2018, 320 p.**

În a doua jumătate a anului curent, 2018, a apărut la Ed. Sitech din Craiova volumul intitulat *Studii de Istorie Ecclesiastică* coordonat de doctorandul Institutului de Istorie George Barițiu, filiala Academiei Române, din Cluj-Napoca, Marius Oanță. Gândit pe principiile rigorii științifice, dar în același timp și în spirit ecumenic, din punct de vedere confesional, volumul vine să cinstească memoria unui suflet nobil, regretatul Mircea Maximilian Tivadar (1958–2018), mult prea devreme plecat dintre noi, care a promovat neobosit, ani de-a rândul, istoria, tradițiile, cultura și credința creștină armeano-catolică a conașionalilor săi din Transilvania.

Structurat pe trei secțiuni: (I.) *Oameni și credințe între Evul mediu și zorii Modernității*, (II.) *Diversitate și modernitate confesională* și (III.) *Biserica sub regimurile totalitare*, volumul reunește teme din istoria unei mari părți – am putea spune majorității confesiunilor (cu excepția, din păcate, a celei majoritare) și chiar a unor minorități naționale din România, reușind chiar să plaseze în contextul cultural central și est european și un studiu, privind martirii din vremea comunismului în învecinata Bulgarie, respectiv o semnalizare a unui eveniment din fascinantul univers al armenității venețiene, respectiv al monahismului mechtarist de pe insula San Lazzaro. Amintind acestea, trebuie precizat, că în finalul celei de-a treia secțiuni, stau așezate semnalizări de evenimente precum simpozioane, expoziții, jubilee istorico-ecclesiastice, dar și recenzii ale unor lucrări apărute de curând, circumscriș tematicii volumului.

Ineditul volumului este dat de mai multe elemente: în primul rând inițiativa, care este una, am putea spune privată, neafiliată vre-unei organizații, vre-unui institut anume sau vre-unui grup. Ea se naște din necesitatea dezvoltării domeniului istoriei și istoriografiei ecclesiastice, care a luat un considerabil avânt în țară, dar care totuși încă nu dispune de volume de această natură: fondate pe baze științifice, interdisciplinare, dar și ecumenice. Un alt aspect inedit al volumului îl constituie prezența între copertile sale a studiilor unor pasionați

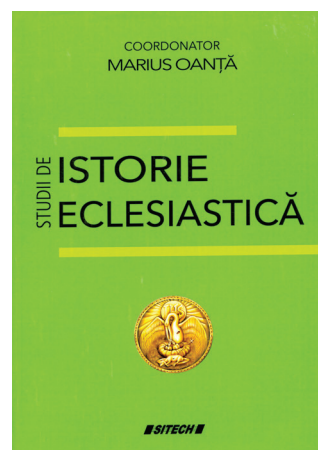
ai istoriei, foarte bine documentați, dar care nepublicând până acum într-un astfel de context, decât eventual în mici publicații de popularizare, devin debutanți prin studii cu adevărat valoroase.

În secțiunea *Oameni și credințe între Evul mediu și zorii Modernității* constă-

tăm reunirea într-o armonioasă succesiune cronologică a istoriei și chiar a credințelor unor naționalități istorice ale României, pornind de la bulgarii, cândva pauliceni, și strămutându-ne spre zona Banatului și apoi a Transilvaniei și Partium-ului, unde întâlnim realități instituțional-confesionale catolice medievale, dar și moderne, disputa dintre Reforma protestantă și Reforma interioară catolică, numită uneori și Contrareformă, episcopi ortodocși de origine sârbă ai meleagurilor bănățene de dinaintea separației ierarhice, dar mai cu seamă, de o formație academică deosebită.

Deja consacratul cercetător Ilie-Cătălin Grigore, aduce în prim plan, în cadrul studiului său, o sectă de pavlichieni, aflată la fruntariile Imperiului Otoman și o analizează în studiul său intitulat, *Controversele și concordanțele* în sursele grecești și armenie cu privire la erezia pauliciană. Epopeea acestor oameni este una fascinantă, ei fiind converșiți la credința catolică și devenind parte a Bisericii Romane, de rit latin, prin munca de apostolat a misionarilor catolici din Peninsula Balcanică.

Maria Roșu, documentată și pasionată cercetătoare a realităților medievale bănățene, arădene și transilvane debutează, la propriu, între paginile acestui volum cu un material referitor la *Prepozitura Aradului în secolele XII-XIII*, bazat, fundamentat cu precădere, pe reinterpretarea surselor existente, autoarea surprinzând perioada de decădere a acestei renumite instituții ecclesiastice.

Rămânând în sfera instituțional-ecclesiastică, respectiv monastică, romano-catolică, ne este propus spre lectură studiul părintelui Reinholdt Lovasz, mulți ani paroh în Caransebeș, el prezentându-ne în cadrul materialului său *Conventul franciscan din Caransebeș în lumina unor documente inedite* (sec. XVIII). Studiul vine să clarifice unele polemici apărute o dată cu descoperirile arheologice realizate la finele anilor '80 și datorate unor interpretări defectuoase a materialului arheologic, respectiv a sitului, în sine, neținându-se seama de sursele arhivistice existente, dar puse în valoare cu această ocazie, în prezentul studiu.

Sever Cristian Oancea ne propune o temă pe care o putem cu ușurință considera pe cât de interesantă, pe atât de provocatoare, atât pentru mediul catolic, dar și pentru uneori mult prea puritanul mediu protestant: *Convertirea brașoveanului Johann Drauth la catolicism în anul 1715*. Autorul ne atrage atenția, de fapt, asupra unor reale apropieri ale unor sași transilvăneni față de misionarii catolici, în veacul al XVIII-lea, realitate puțin cunoscută, dar și puțin pusă în valoare în literatura de specialitate românească. Autorul și a propus „umplerea vidului istoriografic”, respectiv să „corecteze anumite exagerări istoriografice, dar și să pună în discuție un subiect deloc abordat în literatură, apropierea care a existat între misionarii catolici și o parte din sașii ardeleni, comunicarea confesională, care în cazul de față a însemnat un succes al misiunii catolice, convertirea unui patrician «erudit» la catolicism”.

Studiul lui Claudiu Călin își propune recuperarea, în cadrul istoriografie eccleziiale, a biografiei prepozitului *Paul de Vuko et Branko (1725–1798), un ilustru cleric bulgar al Diecezei de Cenad*. Fascinanta epopee a bulgarilor catolici refugiați în Valahia la finele veacului al XVII-lea și ajunși în Banat, respectiv pe teritoriul Diecezei de Cenad, cunoaște și biografii deosebite ale unor elite ale acestui grup etno-lingvistic aparte. Paul de Vuko et Branko posedă „inteligența umană, [...] genuină”, care genera „adesea și un spirit ascuțit al ironiei, sau cel puțin un umor de calitate”.

Părintele Sașa Iașin, preot al Eparhiei Ortodoxe Sârbe din Timișoara, evocă la rândul său o personalitate eccleziială de excepție, propunându-ne studiul său intitulat: *Episcopul de Timișoara Petar Petrovich (1786–1800)*. Ierarhul, de o erudiție cu totul aparte, spirit enciclopedic, a marcat prin caracterul său o epocă deosebit de importantă în viața spirituală, deopotrivă, a ortodocșilor sârbi și români din Banatul acelor vremuri, încă neseparați ierarhic pe criterii naționale. Unul dintre

elementele definitorii ale personalității sale se desprinde din următoarea afirmație: „Petar Petrovici a fost unul dintre cei mai mari adepți ai enciclopedismului francez, iar biblioteca sa personală a fost a doua ca mărime printre intelectualii sârbi, după cea a renumitului Zaharia Orfelin”.

Secțiunea *Diversitate și modernitate confesională* ne dezvăluie crâmpoșe din trecutul nu foarte îndepărtat, dar pentru mulți, încă foarte puțin cunoscut al istoriei cultelor protestante sau neo-protestante din România. Astfel, pastorul evanghelic-luteran de limbă slovacă, Gheorghe Dušan Vanko, deschide seria acestor recuperări istorice și ne aduce în prim plan două biografii ale unor clerici remarcabili, titlul lucrării sale fiind: *Ludovít Augustín Boor și Ivan Bujna – personalități ale slovacilor evanghelici din România în secolul XX*. Ludovít Augustín Boor a fost, în viziunea pastorului Vanko „una din cele mai importante personalități ale evanghelicilor slovaci din România”. Ivan Martin Bohuslav Bujna a făcut parte dintre acele personaje vizionare, care prin opțiunea sa politică s-a evidențiat „în eforturile legate de includerea Nădlacului în granițele României Mari”, luptând din poziția sa „pentru interesele învățământului confesional și a învățătorilor lui” în toate comunitățile evanghelice slovace.

În continuare, intrând în sfera neo-protestantă, Teodor-Ioan Colda ne propune studiul intitulat: *Baptiștii din România după Marea Unire de la 1918 între entuziasmul realizării idealului național și tragediile persecuțiilor religioase*, reflectând la istoria misionariatului de factură baptistă din țara noastră, dar și la persecuțiile la care au fost supuși acești creștini ca urmare a activității lor, respectiv la respingerea, atât de cunoscută în mediul tuturor cultelor minoritare, în ceea ce privește apartenența națională românească: „ironic, în ciuda persecuțiilor repetate, baptiștii nu s-au considerat niciodată străini în țara lor, cu atât mai puțin au dat dovadă de atitudine dușmănoasă față de stat sau față de Biserica Ortodoxă”.

Marius Silveșan aprofundează tematica comunității baptiste românești, evidențiind în cadrul vastului său studiu intitulat: *Baptiștii din România între regimul de autoritate monarhică a lui Carol al II-lea și regimul de democrație populară*, eforturile supraomenești, deosebit de susținute ale acestui cult, pentru a face față politicii interne din perioada interbelică pentru a-și asigura existența și supraviețuirea. O perioadă deloc ușoară, la capătul căreia, întreaga comunitate a confesiunilor din România, urma a se confrunta cu nou-instauratul regim dictatorial, ateu, comunist.

Bogdan Emanuel Răduț ne vorbește în paginile

dedicate articolului său științific despre *Creștinii după Evanghelie*, o altă denominațiune neo-protestantă care a înregistrat la rândul ei o serie de abuzuri și persecuții atât din partea confesiunii majoritare, adesea aflată în colaborare cu autoritățile. Deși recunoscuți de către statul român încă din 1933, aderenții cultului erau supuși unor condiții destul de dure, neîndeplinirea lor fiind rapid și aspru taxată de autorități, fapt care foarte ușor se transforma în abuzuri. Același cercetător ne supune atenției și o a doua analiză, conținând date și detalii inedite, la chestiunea cultului Creștinilor după Evanghelie, studiul fiind intitulat: *Opinii asupra Istoricului Bisericii Creștine după Evanghelie din România reflectate într-o scrisoare particulară din 1946*. Exemplarul epistolar în cauză aparține familiei Victor și Blanche Dumitrescu-Perret, stabilită la Lausanne în Elveția, oraș din care au transmis o serie de detalii și date importante privind începuturile acestei mișcări religioase din Regat, Transilvania, Oltenia, Moldova, Bucovina și Basarabia.

Deși regimurile totalitare sau persecuțiile împotriva unora dintre cultele menționate mai sus au fost deja evidențiate, secțiunea *Biserica sub regimurile totalitare* începe abia o dată cu studiul părintelui Mircea Remus Birtz, cu titlul: *„Revenirea” greco-catolicilor din 1948 sub o altă perspectivă*, mai precis perspectiva celui supus măsurii abuzive și nu a inițiatorilor și complicilor acestui act samavolnic. Părintele Birtz prezintă, dezvoltă și comentează mai cu seamă aspectele de natură canonică, necunoscute publicului, descriind cu acuratețe etapele acestei măsuri abominabile, cel mai adesea prezentată părtinic de către beneficiarii ei din 1948. Concepția dezvoltată de Mircea Remus Birtz vis-a-vis de acea mult trâmbiată „trecere la ortodoxie” a greco-catolicilor, care se visa drept un act reparatoriu și de „refacere” a unității Bisericii naționale românești, constituie o noutate și se înscrie în seria preocupărilor autorului cu privire la restabilirea adevărului istoric, cu sinceritate, pe bazele rigorii științifice.

Monseniorul Marton József, prepozit capitular al Catedralei Romano-Catolice de Alba Iulia, ilustru cercetător și cadru universitar, dedică episcopului mărturisitor Márton Áron studiul intitulat: *Márton Áron: apărător al adevărului, ocrotitor al celor prizonieri și bun păstor al poporului său*. Analiza științifică dedicată episcopului ardelean, al cărui proces de beatificare a fost înaintat încă de către arhiepiscopul Lajos Bálint, are la bază trei virtuți eroice, atribuite lui Márton Áron și evidențiate de

către unele manuscrise și documente inedite, păstrate în Muzeul „Márton Áron”, de către autor.

Marius Oanță, coordonatorul volumului, ne propune la rândul său o reflecție de drept canonic, dintr-un unghi cu totul neînscris în „canoanele” nescrise, dar conturate deja de către o serie de autori care s-au ocupat de viața romano-catolicilor din spațiul vechiului Regat. Articolul său intitulat: *Situația canonică din Arhiepiscopia Romano-Catolică de București (1948–1964)* ne oferă o serie de lumini și umbre aruncate în documentele emise de fosta Securitate asupra acestei structuri ecleziiale din capitala țării, atât de asiduu persecutate în vechiul regim. Autorul, evidențiind mai ales documente emane de către aparatul represiv, le interpretează într-un mod diferit, aducând o schimbare de paradigmă inclusiv în viziunea asupra oficiilor deținute în acei ani de preoții arhiepiscopiei.

Aflată în vecinătatea geografică a spațiului românesc și adesea înrudită cu acesta, Bulgaria a cunoscut la rândul ei o viață ecleziială catolică, atât de rit oriental, cât și latin, organizată, înfloritoare, dar la un moment dat și ea aspru persecutată de regimul comunist ateu. Giuseppe Munarini, prin comunicarea sa: *Figuri reprezentative de martiri ai Bisericii Catolice din Bulgaria* ne descrie o serie de fapte care au drept scop recuperarea unor evenimente tragice, sintetizarea lor și prezentarea realităților intenții ale acestei ideologii străine de Dumnezeu și de orice simțământ uman. Munarini afirmă, la un moment dat: „[...]comuniștii, și servitorii lor nu doar au negat adevărul, ci au organizat procese-farsă, cum s-a întâmplat în România, în Ucraina și pretutindeni unde au ajuns la putere cu minciunile lor”. Un lucru, care nu și-a pierdut nicidecum actualitatea!

Arhivistul Narcis-Cristian Ispas ne prezintă, sub oarecum inofensivul titlu *Retragerea la mănăstire a episcopilor Cisar și Scheffler* o imagine și ea destul de necunoscută a epocii comuniste, redată de fapt, de o serie de documente păstrate la Arhivele Naționale ale României, în fondul Ministerului Cultelor. În fapt este vorba despre corespondența episcopilor romano-catolici János Scheffler și Alexandru-Theodor Cisar cu autoritățile de stat, ierarhii fiind împiedicați în acel moment din exercitarea atribuțiilor lor episcopale, fiind propuși a fi plasați cu domiciliu obligatoriu, la Baia de Criș (jud. Hunedoara, la limită cu jud. Arad), respectiv la Orăștie (jud. Hunedoara). Sfârșitul lor a fost unul tragic: János Scheffler a decedat la 6 decembrie 1952, în închisoarea Jilava în urma unor arsuri de piele, fiind practic opărit la duș. Arhiepiscopul Alexandru-Theodor Cisar a decedat la 7 ianuarie

1954 la București, fiind otrăvit în arhiepiscopie, după ce a fost obligat să apară în public la cel de al IV-lea Festival Internațional al Tineretului și Studenților, desfășurat în capitală, între 2–16 august 1953.

Perioada recentă, respectiv o tematică de natură teologică a vremurilor contemporane, este analizată în cuprinsul articolului patrologului Lucian Dîncă, care vorbește despre *Euthanasia în Encyclica „Evangelium Vitae” a Papei Ioan Paul al-II-lea*, o temă actuală, un concept care devine în unele situații o realitate sensibilă, actuală și deosebit de încărcată de tragism uman și moral. Sf. Ioan Paul al II-lea „reamintește creștinătății catolice principiul fondator al existenței fiecărei persoane umane: credința de nezdruccinat într-un Dumnezeu al vieții. [...] De aceea nimeni și pentru nici un motiv, chiar și cel mai lăudabil, nu poate și nu are dreptul să curme viața unei persoane”.

Volumul este completat într-un mod inedit și, am putea spune, fericit de un număr de nouă materiale informative, respectiv recenzii și reflexii privind viața religioasă din țara noastră, precum: *Sesiune științifică: Timișoara 1716–2016. O istorie europeană* (Claudiu Călin), *Expoziție vernisată în Palatul Episcopal Romano-Catolic din Timișoara* (Claudiu Călin), *Vernisajul expoziției: „Timișoara 1716. Începuturile unui oraș european”* (Claudiu Călin), *Manifestări solemne pe insula „San Lazzaro degli Armeni”, cu ocazia împlinirii a 300 de ani de la intrarea în posesie a insulei*

de către servul lui Dumnezeu, abatele Mechitar și a ucenicilor lui (Giuseppe Munarini), *Lansare de carte la Centrul de Studii bizantine „Sfinții Petru și Andrei” din București: „Cioplea, reședință a episcopilor pasioniști (1806–1847)”* (Bernadeta Maria Lisacoschi), *Raymund Netzhammer în România, pe urmele spiritului locului, coordonatori Violeta Barbu și Nikolaus Netzhammer*, [278 p. ISBN 978–973–27–24–60–6] (Marius Oanță), *Scurt istoric al Adunărilor de Creștini după Evanghelie din România (1899–1989), rezumat și redat de Victor și Blanche Dumitrescu – Perret*, [Ediție critică cu studiu introductiv și note de Bogdan Emanuel Răduț, Editura Sitech, Craiova, 2017, 54p. ISBN 978–606–11–6089–1] (Marius Silveșan), *Cioplea, reședință a episcopilor pasioniști (1806–1847)*, *Marius Oanță*, [Editura Sitech, Craiova, 2017, 173p. ISBN 978–606–11–6090–7] (Bernadeta Maria Lisacoschi) și *România: Pași îndărăt în dialogul ecumenic* (Pr. Cristian F. Sabău).

Numărând 320 de pagini, trei secțiuni, întreaga paletă de comunicări științifice enumerate și beneficiind de colaborarea dintre Marius Oanță (coordonator), Alexis Dimcev (Coperta/DTP), Maria Buturugă (lectură/corectură) și Claudiu Călin (consultant științific), volumul își stabilește drept țel de viitor transformarea sa într-o serie care să promoveze istoria ecleziastică din țara noastră într-un context științific, ecumenic și interdisciplinar.

Claudiu Călin

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE ABBREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- I ACIEBSEE – Actes du premier Congrès International des études balcaniques et sud – est européens, Sofia, 1969.
- II ACIT – Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.
- AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.
- AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.
- AAR – Analele Academiei Române, București.
- AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen
- ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
- ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.
- ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- ActaArchKopenhaga – Acta Archaeologica, Copenhaga.
- ActaHartghitensia – Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.
- ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
- Actes du VIIIe Congrès... – Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9–15 septembre 1971, vol. III, Rapports et Corapports, Beograd, 1973.
- ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.
- ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.
- ActaS – Acta Siculica, Sfântu Gheorghe.
- ActaTS – Acta Terrae Septemcanstrensis, Sibiu.
- ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.
- AÉ – L'Année Épigraphique, Paris.
- AEA – Archivo Español de Arqueología, Madrid.
- AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
- AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
- AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen, Viena.
- AH – Acta Historica, Budapesta.
- AHP – Archaeologia Historica Polona, Toruń.
- AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.
- AIIA – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca.
- AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.
- AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.
- AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
- AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.
- AJPA – American Journal of Physical Anthropology, Smithsonian Institution's National Museum of Natural History, New York.
- AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
- AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.
- AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.
- Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.
- AMS – Annual of Medieval Studies at CEU, Budapest
- Anale UCDC – Analele Universității Creștine “Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie, București.
- AnaleleANTIM – Analele Asociației Naționale ale Tinerilor Istoric din Moldova, Chișinău.
- AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.
- AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.
- AnUC – Analele Universității din Craiova, Craiova.
- ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.
- AnStUniv – Analele Științifice ale Universității “A.I. Cuza”, Iași.
- Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.
- Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.
- Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.
- Anthropozoologica – Anthropozoologica. Bulletin de l'Association l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, Paris.
- Anthrozoös – Anthrozoös. Journal of the International Society for Anthrozoology.
- AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.
- AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.
- APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
- Apulum – Apulum, Alba Iulia.
- AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.
- ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.
- Archaeometry – University of Oxford.
- ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- Argintul antic – * * *, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.
- ARou – Archaeometry in Roumania, București.
- ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.

- ArchCech – Archeologie ve středních Čechách, Praha.
 ArchÉrt (AÉ) – Archaeologiai Értesítő, Budapesta.
 ArchHist – Archaeologia Historica, Brno.
 ArchHung – Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapesta
 Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.
 ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
 ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.
 ArchMed – Archeologia Medievale, Firenze.
 ArchMéd – Archéologie Médiévale, Caen.
 ArchPolona – Archaeologia Polona, Wroclaw-Varşovia-Cracovia.
 ArchRevC – Archaeological Review from Cambridge, Cambridge.
 ArchRozhl – vezi, AR.
 ArhJ – Arheo Journal, Ljubljana.
 ArhMed – Arheologia Medievală, Reşiţa.
 ArhMold – Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti.
 ArhOlt (S.N.) – Arhivele Olteniei, Craiova.
 ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.
 ArhSofia – Arheologija, Sofia.
 ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.
 Arqueobios – Arqueobios, Centro de Investigaciones Arqueobiológicas y Paleoecológicas Andinas, Trujillo, Peru.
 AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.
 ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Instituti Archaeologici Nitriensis. Academia Scietiarum Slovaca), Bratislava.
 ASDI – Anuarul Şcolii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.
 Assimilation et résistance – D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.
 ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.
 Atti X SINBE – Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.
 AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.
 AUSZ – Acta Universitatis Szegediensis, Szeged
 AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Braşov).
 BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iaşi.
 BAM – Brukhental. Acta Musei, Sibiu
 BÁMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.
 Banatica – Banatica, Reşiţa.
 BAR (IS) – British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.
 BB – Biblioteca Brukhental, Muzeul Naţional Brukhental, Sibiu
 BCCIT – Buletinul Camerei de Comerţ şi Industrie Timişoara.
 BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.
 BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, Bucureşti.
 BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.
 BCSS – Buletinul Cercetărilor Ştiinţifice Studenţeşti, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.
 BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. – Berlin.
 BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timişoara.
 BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.
 BMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
 BMN – Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
 BThr – Bibliotheca Thracologica, Bucureşti.
 BIFAO – Bulletin de L' Institut français d'archéologie orientale, Le Caire.
 BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapesta.
 BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.
 BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti.
 BMJG – Buletinul Muzeului Judeţean Giurgiu.
 BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.
 BMÖ – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, Wien.
 BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.
 Britania – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.
 BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.
 BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.
 BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tirana.
 BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti.
 Buridava – Buridava. Studii şi materiale, Râmnicu Vâlcea.
 CA – Current Anthropology, Chicago.
 CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, Bucureşti.
 CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.
 CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.
 CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti.
 Carpica – Carpica, Bacău.
 CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, Bucureşti.
 CCDJ – Cultură şi civilizaţia la Dunărea de Jos, Călăraşi.
 CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Naţional de Istorie al României, Bucureşti.
 Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iaşi.
 Cetăţi dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăţi dacice din sudul Transilvaniei*, Bucureşti, 1966.
 CIGD – L. Ruscu (ed.), *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum* (HPS 10), Debrecen 2003.
 CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
 CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, Bucureşti.
 Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timişoara.
 CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.
 CN – Cercetări Numismatice, Bucureşti.

- CNA – Cronica Numismatică și Arheologică, București.
 ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.
 Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.
 Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.
 Crisia – Crisia, Oradea.
 CS – Croația Sacra, Zagreb.
 CSIR – Corpus signorum Imperii Romani.
 Cultura Vinča – Cultura Vinča în România, Timișoara.
 Cumania – Cumania, Kecskemét.
 Cumidava – Cumidava, Brașov.
 CT – Caiete de teren, Novi Sad.
 CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.
 Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
 DDMÉ – A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen.
 Depozitele – M. Petrescu Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
 Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7.–9. November 1996), București, 1996.
 Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.
 Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22.–24. November 1997), București 1998.
 DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951–1960.
 DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
 DIVR – *Dicționar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.
 DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiséggyűjteményéből. Kolosvár (Cluj-Napoca).
 DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana.
 DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.
 Drobeta – Drobeta, Drobeta – Turnu Severin.
 DRH – Documenta Romaniae Historica, București.
 EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.
 EJA – European Journal of Archaeology.
 EM – Ethnology Monographs, Pittsburgh.
 EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
 Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
 ERAUL – Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège.
 ErdMúz – Erdélyi Múzeum, Cluj-Napoca.
 ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
 ETF – Erdélyi Tudományos Füzetek – Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj-Napoca.
 ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.
 FA – Folia Archaeologica, Budapesta.
 FAH – Fasciculi Archaeologiae Historicae, Lodz.
 FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.
 FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.
 Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.
 Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1–2).
 FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.
 FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.
 FK – Földrajzi Közlemények, Budapest.
 FilIst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.
 FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.
 FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.
 GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološki ispitivanja, Sarajevo.
 GGB – Godišnjak Grada Beograda, Beograd.
 Geochronometria – Geochronometria, Gliwice.
 Germania – Germania, Frankfurt a. M.
 GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Methohija, Pristina.
 GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
 GlasnikSANU – Glasnik Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.
 GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
 GNAMP – Godišnik na Narodnja arheološki muzej v Plovdiv.
 GodišnikSevBalg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.
 Gold der Steppe – * * *, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.
 Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.
 GRI – Genetics Research International, SAGE-Hindawi Access to Research, London.
 HK – Hadtörténelmi Közlemények, Budapest.
 HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
 HTRTE – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.
 IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.
 IAI – Ivestija na Arheološki Institut, Sofia.
 IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.
 IDRE – C.C. Petolescu, Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles), vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.
 IEA – Issues in Ethnology and Anthropology, Belgrade.
 IGRR – R. Cagnat *et alii* (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906–1927.
 IJCS – International Journal of Conservative Science
 IJO – International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA).

- IJM – International Journal of Morphology, Publicación de Sociedad Chilena de Anatomía, Chile.
- Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologike, Tirana.
- Iliri și Daci – *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
- ILS – Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
- Instrumentum – Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité, Montagnac.
- InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicovicu*, Cluj, 1974.
- InvArch – Inventaria Archaeologica. Corpses des ensembles archéologiques, București.
- InvPraehistHung – Inventaria Praehistoriae Hungariae, Budapest.
- JPEK – Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin.
- JRZM – Jahrbuch des Römischen Zentralmuseums, Mainz.
- ISM – *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.
- ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.
- IstMitt – Istambuler Mitteilungen, Istanbul.
- Istraživanja – Istraživanja, Novi Sad.
- IstRom – *Istoria României*, București.
- Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- JAA – Journal of Anthropological Archaeology, Museum of Anthropology, University of Michigan (USA).
- JAHA – Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca.
- JAMÉ – Jós András Múzeum Értéktője, Nyíregyháza.
- JAS – Journal of Archaeological Science, San Diego.
- JBOÖMus.-Ver. – Jahrbuch des Oberösterreichischer Musealverein, Linz.
- JFA – Journal of Field Archaeology, Boston.
- JGN – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
- JLS – Journal of Life Sciences
- JMH – Journal of Modern History, Chicago.
- JNA – Jugoslovenska Narodna Armija
- J Morphol. – Journal of Morphology, Wiley Online Library.
- JPMÉ – Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
- JPR – Journal of Prehistoric Religion
- JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
- JRS – The Journal of Roman Studies, Londra.
- JWP – Journal of World Prehistory, New York.
- KFKNB – Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Belgrad.
- KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, Warszawa.
- Klio – Klio. Beiträge zur Geschichte, Leipzig.
- Korall – Társadalomtörténeti folyóirat, Budapest.
- KözlCluj – Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Kolosvár (Cluj-Napoca).
- KSI – Kuvendi i Studimeve Illire, Tirana.
- KSIA – Kratkie Soobščeniia Instituta Arheologii, Moskva.
- KSIIMK – Kratkie Soobščeniia Instituta istorii material'noj AN SSSR, Moskva – Leningrad.
- Kulturraum Donau – Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammenschlusses, Reșița, 1994.
- Kunstschätze – * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel – Essen*, Essen, 1964.
- Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
- Latomus – Latomus, Bruxelles.
- Litua – Litua. Studii și cercetări, Târgu Jiu.
- LK – Levéltári Közlemények, Budapest
- LRBC – R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324–498* (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324–346*; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346–498*), Londra, 1965.
- MA – Monumenta Archaeology, Los Angeles.
- Macedoniae AA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.
- MagIst – Magazin Istoric, București.
- MB – Mitropolia Banatului,
- MBE – Molecular Biology and Evolution, Oxford University Press.
- MAGW – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.
- MarbStud – Marburger Studien, Marburg, 1938.
- Marisia – Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.
- Marmația – Marmația, Baia Mare.
- Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
- Materialy – Srpsko Arheološko društvo gradskih muzeja Subotica, Subotica.
- MatZach – Materiały Zachodniopomorskie, Szczecin.
- MAVA – Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.
- MedTrans – Medievalia Transylvanica, Satu Mare.
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
- MFME – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- MHB – Monumenta Historica Budapestinensia, Budapest.
- MIA – Materialy i issledovanie po arheologii SSSR, Moscova.
- MIMBuc – Materiale de istorie și muzeografie, București.
- MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
- MittAI – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapesta.
- MF – Múzeumi Füzetek, Aszód.
- MKE – Múzeumi és Könyvtári Értésítő, Budapesta.
- MM – Madrider Mitteilungen, Deutsches Archäologisches Institut, Madrid
- MN – Muzeul Național, București.
- MOL – Magyar Ország Levéltár, Budapest.
- Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Mousaios – Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
- MSW – Materiały Starożytne Wczesnosredniowieczne, Kraków.
- Munibe – Munibe. Antropologia – Arheologia, San Sebastian, 1947

- MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.
 Művészet – Művészet, Budapest.
 MZ – Mainzer Zeitschrift, Mittelrheinisches Jahrbuch für Archäologie, Kunst und Geschichte, Mainz.
 MW – Materialy Wczesnośredniowieczne, Kraków-Wrocław-Warsawa.
 NAA – North American Archaeologist, Baywood Publishing Company, Inc. New York.
 NAR – Norwegian Archaeological Review, Oslo.
 NC – The Numismatic Chronicle, Londra.
 NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979.
 NK – Numizmatikai Közlöny, Budapesta.
 NListy – Numismatice Listy, Praga.
 NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
 NumSbor – Numismaticky Sbornik, Praga.
 OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
 OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
 OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I–IV*, Budapest – Wien 1994–2002.
 OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.
 OpusculaHung – Opuscula Hungarica, Budapest.
 Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzduc (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
 OZ – Osječki Zbornik, Osijek.
 ŐL – Ősrégészeti levelek, Budapest.
 PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
 PAT – Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca.
 PamArch – Památky archeologické, Praga.
 PASE – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.
 PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.
 PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.
 PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.
 Peuce – Peuce, Tulcea.
 PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.
 PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalija, Sarajevo.
 PlosOne – Plos One, San Francisco, Cambridge.
 PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
 PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
 Pontica – Pontica, Constanța.
 Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.
 Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
 PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.
 Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.
 PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd.
 PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.
 PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.
 Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.
 PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.
 RA – Revista Arhivelor, București.
 Radiocarbon – Cambridge University.
 RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
 RB – Revista Banatului, Timișoara.
 RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
 RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
 RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapesta.
 Repertorium (ErdRep) – Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.
 RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894.
 RESEE – Revue des Etudes Sud–Est Europeens, București.
 RevB – Revista Bistriței, Bistrița.
 RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.
 RevMuz – Revista Muzeelor, București.
 RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
 RI – Revista Istorică, București.
 RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923–1994.
 RISBC – Revista Institutului Social Banat–Crișana, Timișoara.
 RIM – Revista de Istorie Militară, București.
 RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă, București.
 RMV – Revue de Médecine Vétérinaire, École Nationale Vétérinaire de Toulouse, France.
 Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.
 RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
 RRCH – M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
 RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
 RRML – Revista Română de Medicină Legală.
 SAA – Spectrochimica Acta, Part A: Molecular and Bio-molecular Spectroscopy.
 SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
 SAHJ – South African Historical Journal, Journal of the Southern African Historical Society, Durban, South Africa.
 SAI – Svod Arheologičeskih istočnikov, Moskva – Leningrad.
 Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
 SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
 Science – AAAS.
 SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
 SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
 SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
 SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
 SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
 SH – Studime Historike, Tirana.

- SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
- SIArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
- SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
- SM – Studii de Muzicologie, București.
- SdM – Societatea de Măine, Brașov.
- SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
- SMK – Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár.
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
- SocRom – Sociologia Românească, București.
- SRIR – Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
- Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
- Starinar – Starinar, Beograd.
- StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
- StCom – Studii și Comunicări, Arad.
- StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
- StComp – Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
- StComSatuMare – Studii și Comunicări, Satu Mare.
- StComS – Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
- StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
- StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
- StudArch – Studia Archaeologica, Budapest.
- StudArchMed – Studia Archeologica et Medievalia, Bratislava.
- StudClas – Studii Clasice, București.
- Studentski Proučivanja – Studentski Proučivanja, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
- Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
- StudiaUC – Studia Universitatis Cibiniensis, Seria Historica, Sibiu.
- StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
- StudiaCom – Studia Comitensia, Szentendre.
- StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
- StudiaUniversitatis Cibiniensis – Studia Universitatis Cibiniensis, Sibiu.
- Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
- Studii – Studii, Revistă de știință și filosofie, București.
- Studii și Materiale – Studii și Materiale, Târgu Mureș.
- StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
- Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varşovia.
- Századok – Századok, Budapest.
- SzMMÉ – Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, Szolnok.
- Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200–700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
- SympThrac – Symposia Thracologica.
- The Vinča Culture – The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
- The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vršac, October 11–14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996.
- Thracia – Thracia, Sofia.
- Thraco-Dacica (TD) – Thraco-Dacica, București.
- Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
- Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
- TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapest, 1968.
- TörtSz – Történelmi Szemle, Budapest.
- TörtTár – Történelmi Tár, Budapest.
- TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
- Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.
- TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).
- TS – Terra Sebus, Sebeș.
- Tyrageia – Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă, Chișinău.
- UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
- VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapest.
- VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.
- VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
- Vjesnik – Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku, Split.
- VMMK – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém.
- WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
- YPA – Yearbook of Physical Anthropology (AJPA – annual supplement), New York.
- YugDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11–14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
- ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.
- ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Beograd.
- ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Naroden Muzej, Štip.
- ZborHist – Zbornik Slovenského Národného Múzea, História, Bratislava.
- ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
- ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
- ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
- ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
- Ziridava – Ziridava. Studii și Cercetări, Arad.
- ZM – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg.
- ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.
- ZA – Zona Arqueológica, Madrid.